

ખાદી બંધ

જૂઠાવારી

બંધ

આલુચાદક:

છગનલાલ ન. જોષી

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાશિદ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૩૭૪૮ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ ૨૫૧૬૧ નિબંધ

વિષય ૩૭

ખાદી નિબંધ

શ્રી. પૃથ્વીનાથેન્દ્ર અને વરદાચાર્ય
લિખિત ઇતિહાસ નિબંધ

૨૦૧

અંગ્રેજી કોપરથી અનુવાદક:

જીગનલાલ નથુલાલ જોષી

રાષ્ટ્રીય વિદ્યામંદિર-સાબરમતી.

નવચંપન પ્રકાશન મંદિર,

અમદાવાદ

મુદ્રક:

પુરુષોત્તમ શંકરદાસ પટેલ

ઉત્કૃષ્ટ મુદ્રણાલય

ફર્નિચર પૂલ પાસે,

સીચીરોડ, અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૩૭૪૮
૬૭

પ્રકાશક:

દત્તાત્રેય બાળકૃષ્ણ કાસેલકર

સત્યામદામન, સાબરમતી

પ્રસ્તાવના

સંવત ૧૯૮૧ માં રેવાશંકરભાઈએ રેટિયા અને હાથકંતામણુ વિષે સર્વોત્તમ નિબંધ લખી આપનારને ૧૦૦૦ રૂ.નું ઇનામ આપવાનું બહાર કુરુ હવે એ ધણાખરા વાંચનારને યાદ હશે. નિબંધના પરીક્ષકો તરીકે શ્રી. અંબાલાલ સારાભાઈ, શંકરલાલ ખેંકર, મગનલાલ ગાંધી અને હું નીમાયા હતા. તે મુજબ લખાઈ આવેલા નિબંધો ઉપર પરીક્ષકોએ અરસપરસ સારી પેઠે ચર્ચા કર્યા બાદ, હાલ અનારસ હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલયમાં કામ કરતા અધ્યાપક શ્રી. પુણ્ડીભેકર, અને શ્રી. વરદાચારી વચ્ચે એ

ઇનામ સરખે ભાગે વહેંચી આપવાનો કરાવ કર્યો. ઉપરાંત પરીક્ષકોએ આ બન્ને વિદ્વાનોને પોતપોતાના નિબંધોની વસ્તુ એકબીજા સાથે સરખાવી તેમાં યોગ્ય સુધારા વધારા સાથે એક સંયુક્ત નિબંધ તૈયાર કરી આપવા સૂચવ્યું. તેને માન આપી, બન્નેએ તે મુજબ જે નિબંધ તૈયાર કર્યો, તે હાલ પ્રગ્ન સમક્ષ રજૂ થાય છે. મૂળ જુદા જુદા નિબંધો કરતાં આ સંયુક્ત નિબંધ કેટલે દરજ્જે ચડિયાતો થયો છે એ કહેવું કઠિન છે. પણ એટલું ચોક્કસ છે કે ખાદીના વિશાળ ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરનારાઓને પોતાના પક્ષને સમજાવ કરતી, વિપુલ સામગ્રી આ પાનાઓમાં મળશે.

લેખકોએ મુખ્યત્વે કરીને નીચેના મુદ્દાઓ ઝીણવટથી તપાસી સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

હિંદુસ્તાનમાં પ્રગ્નનો મોટો ભાગ વરસના ઓછામાં ઓછા ૪ માસ ગ્રહઉદયોગને અભાવે નવરો રહેતા હોવાથી જાણી માણસોને તેવો ઉદ્યોગ પૂરો પાડવો એ શું જરૂરી છે ?

રેંટિયો જ એકમાત્ર એવો ગ્રહઉદયોગ છે એ શું સાચું છે ? અને જો એ સાચું હોય તો લોકો તે સહેલાઈથી ગ્રહણ કરી શકે તેમ છે ?

હાથે કંતાયેલ અને હાથે વણાયેલ સૂતરની ખાદી પરદેશી અને હિંદી મિલોની સામે ટક્કર ઝીલીને પ્રગ્નમાં વેચી શકાય એવો સંભવ છે ખરો ?

આ નિબંધ વાંચનાર જોશે કે ઉપલા બધા મહત્વના પ્રશ્નોનો જવાબ હકારમાં આપવાનો લેખકોએ આ પુસ્તકમાં પ્રયત્ન કર્યો છે. જે કંઈ આ લેખકોએ લખ્યું છે તે ઝીણવટથી ધીરજપૂર્વક વાંચી જવાની અને તેમની વાત ગળે કીતરે તો ખાદી પ્રવૃત્તિને ટેકા આપવાની શું હિંદી જનતાના દરેક હિતચિંતકની ફરજ નથી ? અને જો આ નિબંધમાં રજૂ કરવામાં આવેલી હકીકતો અને પુરાવા ગલત છે એમ સાબીત કરવાની કોઈ હિંમત કરી શકે તેવું હોય તો ભલે આ નિબંધ એક નિષ્ફળ પ્રયત્ન તરીકે પ્રગ્નને હાથે નિરાદર પામે.

૧૬ નવેમ્બર ૧૯૨૬ }
સાબરમતી

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ પહેલું

પૃષ્ઠ
૧-૨૭

હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજીના આગમન પૂર્વેનો
હાથકંતામણુ અને હાથવણાટનો

ઇતિહાસ

પ્રાસ્તાવિક	...	...	...	...	...	૩
કાંતણુ કામનો ઇતિહાસ	...	...	...	...	...	૪
વેદમાં વણાટ વિદ્યા	...	...	...	...	...	૫
કાંતવાનાં રૂપકો...	...	...	...	...	...	૬
વેદકાલીન યોજાકના વિવિધ પ્રકારો.	...	...	...	...	...	૭
વણાટ અને કાંતણુના ધંધા	...	...	...	...	...	૮
મજૂરીનું કંતામણુ અને કપડાંનાં ધોરણ	...	...	...	...	...	૧૦
ઇસ્લામ ધર્મમાં રેટિયો	...	...	...	...	...	૧૦
કાંતણુકામ-ગરીબોનું સંકટ નિવારણ.	...	...	...	...	...	૧૨
સૂતરાઈ કાપડનો વેપાર અને વેપારના માર્ગો.	...	...	...	...	...	૧૩
પરદેશીઓના અભિપ્રાયો...	...	...	...	...	...	૧૫

હિંદી કાપડની શ્રેષ્ઠતાનાં કારણો	૧૯
અકબરના અવસાનકાળે	૨૦
મુસલમાન વણકરો	૨૨
પીંજરાની ઉત્પત્તિ	૨૨
યુરોપીઅનોના ઝંઘડા	૨૩
ઢાકાની મલમલ	૨૪
ઢાકાની કાંતણુ કળા	૨૬
સતરની પેદાશ તથા તેની ગતિ	૩૦
ઢાકા મલમલનું વણાટ	૩૨
મલમલના વેપારની પડતી	૩૪
ભાવોમાં મોટો ફરક	૩૫

પ્રકરણ બીજું

૩૮-૧૦૦

હાથકંતામણુ અને હાથવણાટનો નાશ

અંગ્રેજો હિંદમાં કેમ આવ્યા ?	૩૮
નફો અને ખુમાખુમ	૪૧
પ્રતિબંધ નીતિ... ..	૪૫
૧૮ મી સદીની સ્થિતિ	૪૬
જૂલમ અને અંધેર	૪૯
ઇંગ્લેન્ડથી ચાલતું રાજ્ય	૫૦
કાયદેસર જૂલમ... ..	૫૪
કંપનીની કાર્યપદ્ધતિ	૫૬
હાથકંતામણુ અને હાથવણાટ ૧૮૦૦ થી ૧૮૦૫	૫૮
ડૉ. બ્રુકાનનની તપાસ	૫૯
જીવનની રહેણીતું ધોરણ... ..	૬૫
દક્ષિણ હિંદ અને મહેસુર... ..	૬૫
ખીનજરૂરી પરદેશી કાપડ... ..	૬૯
હિંદી માલ પર ભારે જકાતો	૬૯
૧૮૧૩ થી ૧૮૩૩ સુધી વેપારની સ્થિતિ	૭૫
આવડીના ત્રાસ	૭૭
મુતર્કા કર	૭૯

યુદ્ધામીનો યુગ	૮૦
હિંદમાં બ્રિટિશ માસની ભરતી	૮૪
ફોર્બ્સ વોટ્સનની તપાસ	૮૫
હિંદુસ્તાન કસદાર ધરાક	૮૮
૧૮૭૦ માં મધ્યહિંદમાં ખાદી	૮૯
૧૮૮૦ નું મુંબઈ.	૯૨
૧૮૭૦ નું અંગાળા	૯૨
મદ્રાસ ઇલાકામાં હાથવણાટની મંદી	૯૩
૩ની નિકાસ કરનાર હિંદ... ..	૯૫
રેલવેનો ફટકો	૯૭
૩ની નિકાસ અને અનાજના ભાવ	૯૯
ગ્રામજીવનનો નાશ	૧૦૦

પ્રકરણ ત્રીજું

૧૦૧-૧૩૪

હાથકંતામણી અને હાથવણાટની શક્તિ
અને

હિંદના મિલઉદ્યોગ સાથે સરખામણી

વીસમી સદીની શરૂઆત	૧૦૧
રેટિયાનો જીર્ણોદ્ધાર	૧૦૨
અર્થશાસ્ત્ર અને રેટિયો	૧૦૩
રેટિયા સામે વાંધા	૧૦૬
પહેલો વાંધો	૧૦૭
હિંદની ગરીબાઈ	૧૦૭
ખેતીમાં ખારે માસ કામ મળે છે ખરું?	૧૧૧
રેટિયાની કસોટી	૧૧૫
થોમસન સાહેબની શણુમિલ	૧૧૬
ખાદી મથકાના આંકડા	૧૧૭
રેટિયો જોષ્ઠતા જ હતો	૧૨૦
ખેતીનું અંગ રેટિયો	૧૨૪
કંતામણીમાં કમાણી છે?	૧૨૮
રેટિયાના ફાયદા	૧૩૦

રેટિયા વિષે અધ્યાપક શાહ	૧૩૧
રેટિયાની શક્તિ	૧૩૩
રેટિયા અને હાથસાળની ગુંજસતો અડસટ્ટો...	૧૩૫
આ ઉદ્યોગની આદર્શ સ્થિતિ	૧૩૭
ખેડારીનો એક ઇલાજ કપાસનો ઘરગથું સંગ્રહ ...	૧૩૯
કપાસ સંગ્રહવાથી માલની જાત અને કિંમત પર થતી અસર	૧૪૨
હાલ (૧૯૨૫) ની સ્થિતિ	૧૪૩
કપાસનો ખર્ચાવ	૧૪૪
ઝીણું કાંતવાના ત્રાલાલાલ	૧૪૫
ઝીણું અને મધ્યમ પ્રકારના કાંતણની મર્યાદા ...	૧૪૬
વધારે ખર્ચે એાછી ઉપજ	૧૪૯
ફની તેજ અને જાડા સુતરને નુકસાન	૧૫૧
કાંતવાની ગતિ અને કાંતામણના દર	૧૫૧
ખુલ્લા ખજાનમાં વેચાણ	૧૫૪
સુતરના ભાવોની સરખામણી	૧૫૫
મરજીયાત કાંતણ-રેટિયા યજ્ઞ	૧૫૬
છૂટક વેચાણને આશ્રય	૧૫૭
કાંતનારને આશ્રય	૧૫૮
વણકરોને આશ્રય	૧૬૦
નકલી ખાદી	૧૬૩
વ્યાપારી સંગ્રહસ્થાનો અને વસ્ત્ર વિદ્યાલયો	૧૬૫
રેટિયો અને મિલ	૧૬૬
મિલોનો વિકાસ... ..	૧૬૭
મુડીનું રોકાણ	૧૭૨
વેગનો ભ્રમ	૧૭૪
મિલોનું ભવિષ્ય	૧૭૫
ખર્ચ નીકળી જ જાય છે... ..	૧૭૯
ખર્ચની સરખામણી	૧૮૦
રેટિયાથી રાષ્ટ્રને રહેતી ખચત	૧૮૪
રેટિયા અને મિલની સમાજ પર અસર	૧૮૯

પ્રકરણ ચોથું

૧૯૫-૨૧૨

રેંટિયાદ્વારા પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર બહિષ્કારનાં બે અંગ

પરદેશી આયાન	...	...	...	...	૧૯૮
બહિષ્કાર સામેની દલીલો...	...	...	...	...	૨૦૨
મિલ કે રેંટિયો ?	...	...	...	...	૨૦૪
ખાદીની માગ વધારો	...	...	...	...	૨૦૬
કાંતનારનું કર્તવ્ય	...	...	...	...	૨૦૮
સ્થાનિક સંસ્થાઓનો આશ્રય	...	...	...	...	૨૦૯
ખાદી ઉત્પન્ન કેમ ટકાવાય ?	...	...	...	...	૨૧૦
ઉપસંહાર	...	...	...	...	૨૧૩

પરિશિષ્ટ પહેલું

હિંદનો એક જ શુદ્ધઉદ્યોગ-રેંટિયો રેંટિયાની કલ્પના

૨૧૭

થયેલું કાર્ય	...	...	...	...	૨૨૪
મિલના કાપડની હરિકાષ	...	...	...	...	૨૩૦

પરિશિષ્ટ બીજું

રેંટિયો કે હાથસાળ ?	...	...	...	...	૨૩૮
---------------------	-----	-----	-----	-----	-----

પરિશિષ્ટ ત્રીજું

ખાદી શેની નિશાની છે ?	...	...	...	...	૨૪૩
-----------------------	-----	-----	-----	-----	-----

પરિશિષ્ટ ચોથું

બેકારીનો ઇલાજ	}	...	...	...	૨૪૫
મિલ કે રેંટિયો					

પરિશિષ્ટ પાંચમું

ગૂજરાતની ખાદી	}	...	...	...	૨૪૮
ઐતિહાસિક તોષ					

હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજીના આગમન પૂર્વેનો

હાથકંતામાણુ

અને

હાથવાણાટનો

ધર્તિહાસ

પ્રકરણ ૧ હું

પ્રાર્તાવિક

ઉપરઉપરથી કહેનારાઓ ધણીવાર કહે છે કે ગામડાંમાં વસતા હિન્દના કરોડો એટલા સ્થિતિસ્થાપક છે કે સૈકાંઓ વહી ગયાં છતાં તેમણે પોતાનો જૂનો ચીલો ભાગ્યે જ બદલ્યો છે. સત્ય તો એ જણાય છે કે જે સુખી સંતોષી અને ઉદ્યમી પ્રજા એક કાળે જળરા વેપારો ખેડનારી અને હુન્નરકળામાં અસાધારણ ગતિ ધરાવનારી હતી તેજ પ્રજા કાંઈ ધોર શાપને લીધે અદૃષ્ટપણે પલટાઈને એક એવી મહાબ્યાધિપીડિત પ્રજા બની ગઈ છે, કે જેને વરસમાં મહિનાઓ નિરૂદ્ધમી દશામાં ખેંચવા પડે છે, અને દિનપ્રતિદિન વધતા જતા દેવા અને ગરીબાર્ઠના ઢગમાંથી માથું ઉંચકતાં જેનો દમ નીકળી જાય છે. આ પરિવર્તન એટલું વિશાળ અને એટલું અજબ છે કે જોકે બાહ્ય દેખાવમાં તો હિન્દી ગામડાંઓ હજી પહેલાંના જેવાં પ્રસન્ન અને શાન્તજ માણસ પડે છે, છતાં એ ગામડાંઓમાં પોતાનું પ્રાચીન તત્ત્વ, પોતાની વિશેષતા-સ્વયં-પૂર્ણ સ્વાશ્રયી એવી વસ્તી-એનું કંઈ ચિન્હ બચેલું જોવામાં આવતું નથી. જે ગામડાંઓના લોક એક કાળે ફેશપરદેશમાં ફેલાયેલા ગંભીર વેપારનાં ફળ ભોગવતા હતા તેઓ હવે જૂના ઉદ્યોગ ધંધાઓનો મોંઘો વારસો ગુમાવી બેઠા છે, અને તેમનેજ પેટને સાફ પારકાના મોઢા સામું જોવું પડે છે. ગામડાના લોકો આજે મુખ્યત્વે કરીને ખેતી અને કાંચો માલ

દેશાવર ચઢાવવો એ બે ધંધા કરે છે. તેમનાં ધરો આજે પહેલાંની જેમ નાના પ્રકારના હુન્નરઉદ્યોગોથી ગાજતાં નથી. અંગ્રેજોના આવ્યા પછી પણ ધણાં વર્ષો સુધી ગામડું એ કળા અને કારીગરીનું ધામ રહ્યું હતું, જે કળા કારીગરીમાં કાંતવા અને વણવાના ગૃહઉદ્યોગો મુખ્ય હતા. બે સૈકાઓ પહેલાં એ ઉદ્યોગોનો આવો ઇતિહાસ આ દેશના લોકોને ઉકેલી સંભળાવવાની કંઈજ જરૂર નહોતી, કારણ કે એતો તે વખતે આ દેશનો સાર્વત્રિક ઉદ્યોગ હતો, ધરોધરમાં પરિચિત હતો, પુરૂષ-સ્ત્રી-બાળક સૌ એને જાણતાં હતાં અને કરતાં. પરંતુ જૂના તાગડા તૂટી ગયા છે, વિસ્મૃતિની ખાડમાં પડેલી કળાનો ઉદ્ધાર કરીને, અને મહાવરા વગર કળા ખોદ ખેંચેલી જે આંગળીઓ ખંચકાવા લાગી છે તેમનામાં પ્રથમના જેવી જ કુશળતા અને સફાઈ લાવી તેમણે રેટિયા ઉપર લાગુ કરીને એ તૂટેલા તાગડાને સાંધવાનું કાર્ય હવે આપણે ભાગે આનું છે.

કાંતણકામનો ઇતિહાસ

કાંતણકામનો અને વણાટકામનો ઇતિહાસ ધણાજ પુરાતન જમાના સુધી પહોંચેલો છે. એના આદિથી આજ સુધીના ઇતિહાસની ક્રમવાર સંકલના કરવી મુશ્કેલ છે. કાંતણ અને વણાટકામ વેદ જ્યેષ્ઠાં પ્રાચીન છે. સાચું કહીએ તો જેમ વેદાન્તી તેમ વણકર પણ હિન્દુ પ્રતિભાનો પ્રથમ અને અત્યુત્તમ પાક છે. એકનાં ધ્વજાસૂત્રો અને બીજાના કાર્પાસસૂત્રો એ બન્ને એવો માલ હતો કે જેમાંથી અણીશુદ્ધ ધ્વજાણુ દર્શનશાસ્ત્રો નિર્માણ થઈ શક્યાં તેમજ ત્રીણામાં ત્રીણી ચાદર વણાઈ શકી. જે જમાનામાં મિસર મોટા રાક્ષસી પિરામિડ બાંધી રહ્યું હતું અને બાબિલોનનો રાજા હંમુરાબી એનો વિખ્યાત સ્મૃતિગ્રંથ લખી રહ્યો હતો તે વખતે હિન્દુ દેશની યાત્રા આ અદિતીય પંથપર ક્યારની શરૂ થઈ ચૂકી હતી. સનાતન સતતત્ત્વોનો વણનાર તત્ત્વચાચ કહેતાં વેદાન્તી જીવાત્માની અવિદ્યાને ઢાંકી રહ્યો હતો, અને કપાસના સૂતરનો વણનાર તન્તુચાચ કહેતાં વણકર મનુષ્યના દેહની નમનતાને ઢાંકી રહ્યો હતો. ભારતવર્ષના સુવર્ણયુગની, તેની સનાતન સંસ્કૃતિની કથા આ બે જાણના ચરિત્રમાં સમાઈ જાય છે. એક સાચો દ્રષ્ટા વેદાન્તી અને બીજો સાચો કલાકાર વણકર. અમે હવે આમાંનો બીજો જે વણકર—જેની સર્જનશક્તિ એ આ દેશનાં કળા અને વાણિજ્યનો પાયો છે—તેનો જ ઇતિહાસ ઉમેળીશું.

વેદમાં વણાટવિદ્યા

બહુ સંલવિત છે કે વણાટ એ કાંતવાના કરતાં પણ પહેલાંનું હોય, અને સૌથી પ્રથમ વણાયેલી વસ્તુ એ કપડું ન હોય. વણાટવિદ્યાના વિકાસનું મૂળ શાધીએ તો સંસ્કૃતિના ઠેઠ ઉપકાળ સુધી ભૂતકાળમાં પેસી જવાય છે; અને છતાં એ પણ ખરૂં છે કે માણસે એટલા જૂના કાળમાં જે શોધ કરી તે એક તદ્દન સંપૂર્ણ શોધ હતી. હજારો વર્ષ વીતી ગયાં છે, પરંતુ સૂતરનો તાણો પૂરવો, ત્યાર પછી એ તાણામાં વાણુના તારને ઓતપ્રોત કરવા, તાણાના તારના જોગ પાડીને વારાફરતી એ જોગ ઉપડે એવી વ્યવસ્થા રાખવી—એ વણાટની રીતમાં કાંઈ કંઈજ સુધારો કરી શકું નથી. ઋગ્વેદમાં ‘તાણા અને વાણુને ગોડવીને વણુતા’ પિતરો વિષે આપણે વાંચીએ છીએ. (૧૦. ૩૦). આ સુંદર કળાના સંસ્કાર ઋષિઓનાં મન ઉપર એટલા ઊંડા પડ્યા હતા કે ધ્વજ અને તેની કીલાનાં વર્ણનો માટે એનાં દષ્ટાંતો લેવાં તેમને બહુ ગમી ગયાં હતાં. ઋગ્વેદ તો વણાટકળાના છટાદાર ઉલ્લેખોથી ભરેલો છે. “એ વણુકરીઓ જેમ સાથે મળીને વણુતી હોય તેમ દિવસ અને રાત્રિ પણ સાથે મળીને અનન્ત સૂત્રને લઇને યજ્ઞનો તાકો પૂર્ણ કરવા માટે વણુ રહ્યાં છે”. પ્રજાપતિનો યજ્ઞ, કે જેમાંથી બધી સૃષ્ટિ પ્રગટ થઈ, તેને પણ ઋગ્વેદમાં કાંતવા અને વણુવાની ભાષામાં જ વર્ણવવામાં આવ્યો છે. વણાટ એ વેદકાળમાં આવશ્યક ગૃહકાર્યોમાં ગણાતું. રાતમાં ઉંદરડાઓ તાર કાંતરી જાય એ તે જમાનામાં રોજનો અનુભવ હોવો જોઈએ. ઋગ્વેદના એક મંત્રમાં તેનો આ રીતે ઉલ્લેખ આવે છે:—

“ઉંદરડાઓ જેમ વણુકરના તન્તુઓ કાંતરી જાય તેમ ચિન્તાઓ મને કારી રહી છે.” (૧૦. ૩૩. ૩). વણાટ વિદ્યા લોકોને પરિચિત તો હશે જ, પણ તે ઉપરાંત એ વિદ્યામાં કેટલી કુસળતા જોઈએ તેની પણ ખૂબ કદર એમને હશે. કેટલાક મંત્રોમાં આ વાત ભાર દઈને કહેવામાં આવી છે; જેવા કે—“ચતુર વણુકરો જેમ વસ્ત્રો વણે છે તેમ તમે તમારાં ગાયનોને વણો છો.” (ઋગ્વેદ ૧૦. ૧૦૬. ૧); “એ છુતિમાન ઋષિઓ અંતરિક્ષમાં, સમુદ્રનાં ઊંડાણોમાં નિત્ય નવાં વણુટો વણે છે.” (ઋગ્વેદ ૧. ૧૪૯. ૪),

કાંતવાનાં રૂપકો

કાંતવાનાં રૂપકો પણ વેદ, ઉપનિષદ આદિ ધર્મગ્રંથોમાં અનેક સ્થાને જોવામાં આવે છે. અહીં થોડા ઉતારાઓ લીધા છે, તે પરથી જોઇ શકાશે કે કાંતણનું આપણા આપદાદાઓના જીવનમાં કેટલું સ્થાન હતું. કાંતણ એ એક અતિ સામાન્ય કળા હતી એમાં તો શંકા છેજ નહિ, પરંતુ તેને એક નિત્યકર્મ તરીકેનું મહત્ત્વ હતું. દેવાધિદેવ વિષ્ણુનાં સુતન્તુ; તન્તુવર્ધન એવાં નામો પ્રસિદ્ધ છે. અગ્નિના આવાહનનું ગાન કરતાં ઋષિ “સનાતન સત્રને કાંતો” એવી દેવોને પ્રાર્થના કરે છે. આત્માની અને માનવજાતિની અખંડતાની સરખામણી સારી રીતે કાંતેલા સૂતરની અખંડતા સાથે કરવામાં આવી છે. “અખંડ કંતાતા સૂતરની પેઠે પિતા-ઓને રૂપે તેઓ આ જગત ઉપર પોતાનો વારસો-સંતતિ-મૂકતા જાય છે” (તન્તુમાતૃત્વ ઋગ્વેદ. ૧૦. ૫૬. ૬). નીચેના ફકરામાં ત્રેવડા કરેલા તારનો ઉલ્લેખ છે. “જેણે સૂતરને ત્રેવડ કરીને—અર્થાત્ સવાર, બપોર અને સાંજના નિત્યકર્મ—યજ્ઞ આચરીને સૂર્ય કિરણોનો ઝબ્બો ધારણ કર્યો છે. (તન્તુ તન્વાનઃ ભિવૃત્ * ઋગ્વેદ ૯. ૮૬. ૩૨).

* વેદોમાં આવનારા નીચેના પારિભાષિક શબ્દો જાણવા જેવા છે:—

ઓતુ=વાણ (મૂળ ધાતુ વા=વણું).

તન્તુ=તાણ (મૂળ ધાતુ તન્=તાણું).

પ્રવય=આગળ વણું.

અપવય=પાછું વણું (ઉખાળું).

તસર=કાંડલો.

વેમન્=સાળ.

વાય=વણુકર.

મયૂસ્વ=તાંકો પાથરી રાખવા માટે લાકડાની ખીલી બપ-
રાતી તે. તેને લંબાવવા માટે સીસાનું વજન રહેતું.

તર્કુ=ત્રાક.

સિચ્=કપડાંની કિનારી.

સીરી=વણુકર.

રજયિત્રી=રંગારી.

દ્વાપી=ઝબ્બો.

અર્થવેદમાં એક એવો ઉદ્દેશ આવે છે કે નવપરિણીત વર પહેલે દિવસે વધૂનું બનાવેલું વસ્ત્ર પહેરતો. આખી આમ પ્રજા કાંતવાનું કામ કરતી એ આ પરથી સમજી શકાય છે. આશ્ચર્ય કે આવો રિવાજ આજે પણ ઓરિસ્સાના સંબલપુર જિલ્લામાં અને આસામના કેટલાક ભાગોમાં પ્રચલિત છે, ત્યાં નવવધૂને ગૃહપ્રવેશનું પહેલું આખું વરસ કાંતવા સિવાયનું બીજું કંઈપણ કામ સોંપવામાં આવતું નથી. પ્રચલિત લઘુવિધિમાં વરનું સામેયું, હળ, ખાંડણી, રવૈયો અને ત્રાક એટલી ચીજોથી કરીને તેને લાક્ષણિક રીતે સૂચવવામાં આવે છે કે ગૃહજીવનની સુખ સમૃદ્ધિનાં આ ચાર વાનાં સ્તંભો છે. આ રીતે પણ પ્રાચીન જમાનાનો અવશેષ હોવાનો સંભવ છે.

જેમ આજે તેમ જ વેદકાળમાં જીવનની મુખ્ય જરૂરિયાતોમાંની એક—પહેરવાનાં કપડાંની—તે ધરનું સૂતર કાંતી લેવાથી પૂરી પડી રહેતી. નાનાં મોટાં બધાંની કાંતવાની ફરજ ગણાતી. બ્રાહ્મણ તે કાળમાં પણ પોતાની જનોઈનું સૂતર પોતાને હાથે જ કાંતી લેતો, જેમ આજે પણ તે કાંતી લે છે. કાંતવાની ફરજમાંથી કાઢી જ મુક્ત નહોતો—જેંઝામાં ઉંચો પણ નહિ.

વેદકાલીન પોશાકના વિવિધ પ્રકારો

વેદકાળનાં તેમ જ પુરાણકાળનાં સ્ત્રી-પુરૂષોએ શીવલુકળા પણ સારી પેઠે ખીલવી હતી. પુરૂષો ત્રણ વસ્ત્રો પહેરતા— એક નીલી નામનું નીચેનું કપડું, પરિધાન અથવા અધિવાસસ્ એ નામનું ઉપરનું કપડું, અને એક બીજું લુગડું—વસ્ત્ર—પાદ્મી અથવા ઝળીષ પણ વપરાતી. (અથર્વ-વેદ ૧૩. ૨. ૧૬; ૯. ૧૦. ૭). તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણમાં (૩. ૬૭૬) કસખી કાપડો ઉદ્દેશ્ય આવે છે. વેદોમાં મરુતોને સુવર્ણશાભિત વસ્ત્રો ધારણ કરેલા વર્ણવવામાં આવ્યા છે. (ઋગ્વેદ ૫. ૬૬, ૬) “નભો-મંડળ સમાં રૂપાણાં વસ્ત્રોથી વિભૂષિત”—એવું વર્ણન ઋગ્વેદની એક ઋચામાં આવે છે, જે ઉપરથી ચોક્કસ અનુમાન નીકળી શકે કે વેદ-

પાંડવ=વણુ રંગેલું વસ્ત્ર.

પરિધાન=કપડું.

અધિવાસસ્=ઝબો.

વસ્ત્ર=વસ્ત્ર

કાળમાં પણ અતિશય સુંદરતાવાળું તેમજ અત્યંત ઝીણુ વણાટનું કપડું લોકો જાણતા. શ્રીમન્ત લોકોનાં ખારીક ધોતિયાં પ્રાચાર કહેવાતાં; ખલા ઉપર ઉત્તરીય અને માથાપર ઉગ્રીષ પહેરતા. સ્ત્રીઓ બે કપડાં વાપરતી—શરીર ઢાંકવાને ઉત્તરીય અને માથે ઓઢવાને અન્તરીય. રામાયણ મહાભારતના કાળમાં રેશમી, ઊનનાં અને સૂતરાઉ જાત જાતનાં કપડાં પુષ્કળ હતાં અને પુષ્કળ વપરાતાં એ તો સ્પષ્ટ છે. વાલ્મીકિના વર્ણન પ્રમાણે સીતાજીના ‘કન્યાધન’માં ઊનનાં વસ્ત્રો, રત્નો, સુંદર રેશમી ચીર, રંગબેરંગી ભરતકામ, મહામૂલ્ય અર્ધકારો અને અનેક પ્રકારના શણગારેલા રથો હતાં. (ખાલકાંડ, ૧. ૭૪. ૩) મહાભારતમાં (સભાપર્વ ૫૧-૫૨) યુદ્ધિષ્ઠિરને ભારતવર્ષના જુદા જુદા ભાગોમાંથી મળેલી ભેટોનું વર્ણન કરેલું છે તેમાં યુજરાતના આબીરો તરફથી તેમને ઊનનાં કસબના ભરતકામવાળાં વસ્ત્રો (એટલે કે શાલો અને કીનખાખ) અને તરેહવાર બનાવટના ધાખળાઓ ભેટ મળ્યા હતા, તેમજ કર્ણાટક અને મૈસુરના લોકો તરફથી ઊનનાં તેમજ કીડાઓના કાંતેલા સૂતરનાં (રેશમનાં) નાના પ્રકારનાં વસ્ત્રો તેમજ પટ નામની વનસ્પતિના રેસાઓનાં કે શણનાં વસ્ત્રો અને ખારીક મલમલ ભેટમાં મળ્યાં હતાં. પાંડવ અને યોદ્ધા લોકો પણ કસબના ભરતવાળાં સુંદર સૂતરાઉ કપડાં લાવેલા. એટલા જૂના જમાનામાં પણ વણાટનો ઉદ્યોગ સારી પેઠે વધેલો અને પૂર્ણતાએ પહોંચેલો હતો એ ખતાવવાને આટલો પૂરાવો ધણો છે.

વણાટ અને કાંતણના ધંધા

કાંતણ તેમજ વણાટ પણ ગૃહઉદ્યોગ ગણાતા, અને દેશમાં તેનો લગભગ ધરોધરમાં ફેલાવો હતો. તે વખતે કાંતવું અને વણવું એ પ્રત્યેક ગૃહિણીનો ધર્મ ગણાતો, જેમ આજે પણ આસામના કેટલાક ભાગોમાં ગણાય છે. વાત્સ્યાયને પોતાના કામસૂત્રમાં ભાર્યાનાં બે આવશ્યક ગૃહકાર્યો તરીકે કાંતવું અને વણવું એને મૂક્યાં છે. તેમાં સૈકાંઓથી ચાલ્યા આવતા રિવાજને જ તેણે સૂત્રબદ્ધ કર્યો છે. (કાર્પાસિસ્ય સૂત્રકરણ । સૂત્રસ્ય વાનં આચ્છન્દનાર્ય ।) વણાટ એ પણ જો કે ગૃહઉદ્યોગ જ હતો તોપણ એમ માની લેવાનું નથી કે વણકરોનો જુદો વર્ગ હતો જ નહિ. વસ્તુતઃ ગ્રામજીવનમાં શાંતિવ્યવસ્થા દાખલ થઇ તેના ઠેક આરંભકાળથીજ વણાટ એ એક પૂરો પાધરો ધંધો બની ચૂક્યો હતો. વણકરો તેમજ રંગારાઓની સુવ્યવસ્થિત

સાતિઓ પાછળ પાછળની સંહિતાઓ અને વ્રાહ્મણોના કાળમાં પણ માલુમ પડે છે. વેપાર અને ઉદ્યોગો સ્થાનિક તેમજ સામુદાયિક પદ્ધતિએ ચાલતા હતા, તેમાં વ્યક્તિગત અને સામુદાયિક હરિક્ષાધર્મી ચડઉતર થતી, જૂદી જૂદી શ્રેણીઓ (મહાજનો) નાયકો પટેલિયાઓ એ રાજાઓના મિત્રો અથવા મંત્રીઓ બનતા. (જુઓ કેમ્બ્રિજ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા પુ. ૧, પૃ. ૨૧૯). દક્ષિણ હિન્દમાં વણકરોની પેઢીઓ એટલી માલદાર અને વિશ્વાસપાત્ર હતી કે પ્રસંગે તેઓ શાહુકારી પેઢીઓની ગરજ પણ સારતી. તેઓ લોકોની રકમો વ્યાજબી રાખતા. રાજાઓ પોતાના ભંડાર જળવણી માટે વણકરોની પેઢીઓને સોંપતા એવાં વર્ણુનો કેટલાક બૌદ્ધ શિલાલેખોમાં મળી આવે છે જતીકે કથાઓમાં વણકરોની શ્રેણીઓની અને એમના પ્રમુખ, જ્યેષ્ઠ અને માંડગારિકની વાતો આવે છે. આ શ્રેણીઓ પોતપોતાની આંતરિક વ્યવસ્થાના અને ઉમેદવારો રાખવાના તથા કેળવવાના સ્વતંત્ર નિયમો કરીને તે પ્રમાણે ચાલતી છે નારદસ્મૃતિ જેવા પ્રાચીન લેખમાં ઉસ્તાદ કારીગરના ઉલ્લેખો જેવામાં આવે છે અને તેમાં જ ઉસ્તાદ અને ઉમેદવારના પરસ્પર ધર્મો કેવા હોય એના નિયમો વિસ્તારપૂર્વક આપવામાં આવેલા છે. *

÷ તદ્દપરાંત ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં હાથે કાંતેલું સુતર વપરાતું, એના અનેક ઉલ્લેખો ધાર્મિક ગ્રંથોમાંથી મળે છે. અને આજે પણ કેટલેક ઠેકાણે આચાર ધર્મમાં પણ જેવામાં આવે છે.

૧. પવિત્રા બારસને દિવસે વિષ્ણુ ભગવાનને સુતન્તુસ્તન્તુવર્ધન: — જે પવિત્રાં ધરાવવામાં આવે છે; તે હાથે કાંતેલા સૂતરનાં જ હોવા જોઈએ.
૨. બાળકોને ઉપનયન સંસ્કાર કરાવતી વખતે જે ચણોપવિત્ર પહેરાવવામાં આવે છે તે જનોઈ વ્રાહ્મણ સંધવા કે વિધવા સ્ત્રીઓએ કાંતેલા સૂતરની જ હોવી જોઈએ.
૩. વર કન્યાના લગ્ન કરતી વખતે પહેરાવવામાં આવતી વરમાળા પણ શુદ્ધ હાથકંતામણના સૂતરની જ હોવી જોઈએ.
૪. જે પતિવ્રતા નારીઓ વટસાવિત્રીને તહેવાર બજાવે છે. તેઓએ વડની પૂજા કરતી વખતે શુદ્ધ સૂતર જ વાપરવું જોઈએ.
૫. પહેલાં તો ક્ષત્રિયો પણ કેસરિયાં કરવા નીકળતા ત્યારે તેમને વિજય-માળ રેંઢિયાના સૂતરની જ પહેરાવવામાં આવતી.

મજૂરીનું કંતામણ અને કપડાંનાં ધોરણ

દેશની કરોડોની આમગ્રજને માટે અન્ન કે વસ્ત્ર બજારમાં લેવા જવાપણું હતું જ નહિ કારણ કે બન્ને જરૂરિયાતો ઘરમાં જ તૈયાર

૬. રાજગાદી પર આવનાર નવા રાજકુમારને પહેલાં, દેશી રાજ્યોમાં ખાદીનોજ પોષાક પહેરાવવામાં આવતો.

દુકમાં નૂના વખતમાં સમાજના જીવનમાં, રેંટિયો ઓતપ્રોત થઈ ગયો હતો.

બૌદ્ધ સાહિત્યમાં પણ કાંતણને લગતા ઉલ્લેખો આવે છે.

“એક કપાસના ખેતરની રખવાળણે ખેતરની ચોખી કરતાં કરતાં ત્યાંજ ચોખ્યું રૂંધીધું, તેનું ઝીણું સૂતર કાંત્યું અને સૂતરનો દડો કર્યો. દડો ખોળામાં લઈને ગામમાં આવતાં પંડિતના તળાવમાં નહાઈ એમ વિચારીને, સાડલા ઉપર સૂતરનો દડો મૂકીને તે નહાવા ઉતરી. બીજી સ્ત્રીએ તે દડો દીઠો, એનું મન તેમાં લલચાણું. એટલે તેને ઉપાડીને, ‘વાહ, કેવું સુંદર સૂતર છે ! આ, બાઈ, તેં જ કાંત્યું કે ?’ એમ કહી, ચપટી વગાડી, બાણે નિહાળીને જોતું હોય તેમ દડો ખોળામાં નાખ્યો ને ચાલતી થઈ. પ્રથમ પ્રમાણે વાત વિસ્તારવી. પંડિતે ચોરને પૂછ્યું, ‘તે દડો કર્યો તે, અંદર શું નાખીને તે ઉપર સૂતર વીંટ્યું હતું ?’ તેણે જવાબ દીધો, ‘કપાસિયો.’ બીજીને પૂછ્યું તો તે કહે, ‘ટીબ-રનો ઠળિયો.’ મેદિનીએ આ વાત સાંભળી લીધી એટલે પંડિતે દડો ઉકેલ્યો, તેમાંથી ટીબરનો ઠળિયો નીકળ્યો, અને ચોરી પકડાઈ ગઈ. લોકો આથી હરખાઈ ગયા, અને ભારે ચુકાદો આપ્યો એમ કહેતા ધન્યવાદ આપવા મંડ્યા.”

—[મહાઉચ્ચમ્મ જાતક અ. ૫૪૫]

ધરલામ ધર્મમાં રેંટિયો

ધરલામ ધર્મમાં રેંટિયાને વિશે અનેક વાતો આવે છે. એમાંથી અત્રે એકજ ઉતારવામાં આવેલ છે. ઈપ્પને અસાકર આ વર્ણવે છે. “ઝીયાદ ઇપ્પને અપ્પહુલા કુરેશી કહે છે કે હું એક રોજ હજીજી મીન યુસુફની રાણી હિંદ-મહલબની દીકરી-ની ખીદમતમાં હાજર થયો તો જોયું કે તે રેંટિયો કાંતતી હતી, મેં પૂછ્યું, રાણી છતાં તમે રેંટિયો કાંતો ? તેણે જવાબ આપ્યો મેં મારા પિતા જે પેગમ્બર સાહેબના સાથે હતા તેમની પાસેથી પેગમ્બરનું આ પાક વચન સાંભળ્યું છે: “તમારામાં જેનું સૂતર વધારે હશે, તેનેજ વધારે પુણ્ય મળશે. રેંટિયો શેતાનને ભગાડે છે, અને વિષમવિકાર મટાડે છે”.

[નવજીવન—૨૩, નવેમ્બર ૧૯૨૪]

[અનુવાદકની નોંધ]

થતી. માત્ર રાજ રાણાઓ અને શહેરમાં વસનારાં શ્રેષ્ઠી લોકોને જ પગારદાર કાંતનારાઓ રોકવા પડતા, અને પોતાની જરૂરિયાતને ખાતર, બારીક સૂતર કાંતવાની કળાને ઉત્તેજન આપવું પડતું. દેશાવર મલમલ મોકલનારા વેપારીઓ મેળાઓ કે હાટ ભરાય ત્યાંથી સૂતર ખરીદીને પછી વણાવી લેતા. વળી કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં સૂત્રાધ્યક્ષ * તરીકે ઓળખાતા રાજ્યાધિકારીનાં કર્તાવ્યો વિસ્તારથી બતાવેલાં છે તે ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે રાજદરબારોમાં તો બારીક કાંતવાવણુવાને માટે રીતસરનાં ખાતાં રાખવાનો વહીવટ હતો. આમાંના કેટલાક નિયમો ઉપરથી જૂના વખતમાં મજૂરી આપીને કંતાવવાનું કામ કેવી પદ્ધતિએ ચાલતું એનો ખ્યાલ મળતો હોવાથી ઘણા મહત્વના છે “ મૂળ રૂની સારી કે રાશી જાતને ધ્યાનમાં લીધા પછી પણ જો ઓછું સૂતર ગિતરે તો કંતામણુમાંથી કાપી લેવામાં આવશે. ” આ બતાવે છે કે જુદી જુદી જાતનાં રૂમાંથી અમુક આંક સૂંધીનુંજ સૂતર કંતાવું જોઈએ એવું ધોરણુ રાજ્ય તરફથી નક્કી થતું અને તેનાથી ગિતરતું કેઈ કાંતી લાવે તેને કંતામણુમાં કપાતને રૂપે દંડ ભરવો પડતો. કાંતનાર સાથેના વહેવારમાં રાજ્ય સખ્તીથી કામ લેતું; કાંતવાના કામ માટે કાઢેલા રૂનું સારામાં સાફ સૂતર થાય એવી કાળજી રાખવામાં આવતી, અને કંતામણુ લખાઈના ઉપર આપવાનું સોનેરી ધોરણુ રાખવામાં આવતું. સૂતરની શાસ્ત્રીય રીતે પરીક્ષા કરવામાં આવતી, અને તેની જાત ઉપર યોગ્ય ધ્યાન અપાતું. અર્થશાસ્ત્રમાં એક એવું પણ વાક્ય આવે છે કે કાર્પાસના અને શણુ-ક્ષોમના દર પાંચ પલમાંથી એક પલ સૂતર ગિતરતું જોઈએ. આવાં નક્કી થયેલાં ધોરણુ દેશમાં સૌને પરિચિત હોવાં જોઈએ. કાંતનારની જેમ વણકરને અમુક નક્કી થયેલા ધોરણુને વશ રહેવું પડતું હતું. અર્થશાસ્ત્રમાં વણકર વિષે મનુની જૂની સ્મૃતિ ટાંકવામાં આવી છે કે જે વણકર દર ૧૦ પલ સૂતરના બદલામાં ચોખાના લાટની કાંજની પવાયત ચડાવ્યા પછી ૧૧ પલ તૈયાર કપડું નહિ આપે તે સજાને પાત્ર થશે. વણકરે કાઢેલું ચાન બારીક નજરે તપાસવામાં આવતું, જાડી ને વધારે પડતી કાંજ પાછાં હોય, વણાટ પાંખું હોય, વગરે જે કંઈ વણકરના દગાઓ જોવામાં

* અર્થશાસ્ત્ર-શામશાસ્ત્રવાળી આવૃત્તિનું પૃ. ૧૪૦ તેમજ કારીગરોના હકોની ચર્ચા માટે પૃ. ૧૧૯.

આવે તેની નોંધ વણકરની વિરૂદ્ધ લેવામાં આવતી. આ સંબંધમાં અર્થશાસ્ત્રી પણ વહેલાની શુકનીતિમાંનું વક્ષપનું વર્ણન વાંચવા જેવું છે. એમાં વક્ષપ નામના અધિકારીની ફરજ બિન રેશમ આદિ સૂત્રોનાં ઉત્પત્તિસ્થાન, સફાઈદાર કે ખરાબ વણાટ, તેમજ વસ્તુનું ટકાઉપણું વગેરેની પરીક્ષા કરીને તેના ભાવ નક્કી કરવાની કહેલી છે. પ્રાન્ત કે રાજ્યની કંઈક કંઈક વિશેષતા રહેતી વંગદેશ દુકૂલ નામના એક સફેદ મુલાયમ કાપડને માટે પ્રખ્યાત હતો. અને પાંડય દેશમાં હીરાના પાસા જેવું લીસું, એક સરખું અને ભાતવાળા વણાટવાળું કાપડ થતું. મથુરા, અમરાવતી, કલિંગ, કાશી, વત્સ (કોંસાંખી), મહીશ અથવા માહિષ્મતી વગેરે નગરીઓ ત્યાં બનતા સૂતરાઉ કાપડ માટે પ્રખ્યાત હતી. (અર્થશાસ્ત્ર અ. ૨. ૨).

કાંતણુકામ-ગરીબોનું સંકટનિવારણ —

કાંતવાનું કામ લોકોમાં સર્વસામાન્ય હોવાથી તેઓ જાણતા હતા કે ખીજે કંઈ ધંધો ન મળે તે વખતે રેટિયો ચલાવવાથી પ્રામાણિક રસ્તે રોજી મળી રહે છે. રેટિયો એ દારિદ્ર્યપીડિતોનો રોટલો અને નોધારાનો આધાર હતો. એક જાતકકથામાં આ વસ્તુનું સચોટ ઉદાહરણ છે. એ કથામાં એક સ્ત્રી પોતાના મરણપથારીએ પડેલા પતિને છેવટની ધડીએ દિલાસો આપે છે કે “ મને સૂતર કાંતવાની કળા આવડે છે તેનાવડે હું આપણાં બાળકોનું ભરણપોષણ કરી શકીશ”. કાંતણુ એ સંકટનિવારણને અર્થે ખાસ ઉપયોગી હતું. અર્થશાસ્ત્રમાં કહેલા સૂત્રાધ્યક્ષને ખાસ હુકમ હતો કે તદ્દન ગરીબ અને અશક્ત, જેવાં કે અપંગ લોકો, ઘર બહાર નીકળે નહિ એવી ગરીબ સ્ત્રીઓ, ગુજરાન માટે જેમને કામ કરવું પડતું હોય એવી છોકરીઓ—એવાંઓને તેણે કાંતવાનું કામ પૂરું પાડવું. કાંતણુ કામ એ એક જાતના સંકટનિવારણના કાયદાની ગરજ સારતું. મનુ મહારાજના દિવસોમાં પણ, જો આપણે તેમની સ્મૃતિના સમર્થ ટીકાકાર કુલ્લૂક ભટ્ટને માનીએ તો, તેમજ હોવું જોઈએ. વિધવાઓ અને ખીજા ગરીબ ભાઈઓ, જે ઘર બહારની મજૂરીએ જઈ ન શકે તેમને લાયક કામકાજની ચર્ચા કરતાં તે એવા જ નિર્ણય પર આવ્યા છે કે તેવાંઓની પ્રામાણિક શરીરયાત્રા માટે લાયક એવું કામ એકલું કાંતવાનું જ છે.

સૂતરાઉ કાપડનો વેપાર અને વેપારના માર્ગો

જે સમયમાં ખીજ દેશોએ રૂનું નામ પણ સાંભળ્યું નહોતું. તે સમયમાં હિન્દુસ્તાનમાં તે કાંતવા અને વણવાની કળાઓ સર્વવિદિત તેમજ સર્વસેવિત હતી એમ ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે. ઇશુખ્રિસ્તના જન્મથી કેટલાક હજાર વર્ષો પૂર્વે પણ હિન્દનો સૂતરાઉ માલ બાબિલોનમાં જતો એમ ઇતિહાસ કહે છે. પ્રસિદ્ધ અશુર ઇતિહાસકાવિદ ડૉ. સેઇસ બાબિલોનની એક જૂની વસ્ત્રોની યાદીમાં બારીક મલમલને માટે ‘સિન્ધુ’ એવે શબ્દ વપરાયેલો છે તે તરફ લક્ષ દોરીને કહે છે કે બાબિલોન આં આર્ય ભાષા બોલનાર સિન્ધુતટનિવાસી લોકોની વચ્ચે સમુદ્ર માર્ગે વેપાર ચાલતો. મિસર દેશની મગીઓ ઉપર હિન્દુસ્તાનની બારીક મલમલનાં અસ્તર ચડાવવામાં આવતાં એ બાબતમાં મિ. બેઈન જેવા લેખો શંકા બિઠાવે છે, તેમ છતાં તેથી હિન્દના સૂતરાઉ કાપડના વેપાર પ્રાચીનતા ઓછી થતી નથી. ગ્રીક ભાષામાં સૂતરાઉ કાપડને મા ‘સિન્દોન’ એવો શબ્દ છે તે મૂળમાં આપણી ‘સિન્ધુ’ને મળતો છે વળી ‘જેન્ટેલિકા’ એ શબ્દ ગ્રીક ભાષામાં મલમલનો સમાનાર્થક છે તે ઘણું કરીને એ ચીજના ઉત્પત્તિસ્થાન ઉપરથી પડેલું નામ હો જોઈએ, તેમજ ‘કલિકા’ એ નામ પણ એ જાતનું કાપડ કલિકા જંદરથી જથ્થાબધ ચડતું તે પરથી પડેલું છે. આ શબ્દો સૈકાંઓ હિન્દી માલનો વેપાર સમુદ્ર માર્ગે ચાલતો તેના સ્પષ્ટ છે. હિરોડોટ નામનો મહાન ગ્રીક ઇતિહાસકાર રૂનું વર્ણન કરતાં તેને “થ્રેટાના બિ કરતાં ચડિયાતું બિન” એવું લખી ગયો છે તે એમ સિદ્ધ કરે છે કે ઇ ઇતિહાસકારના સમય સુધી ગ્રીક લોકોને રૂની ચીજ છે એની ખબર નહોતી. સિકંદર બાદશાહના એક અમલદાર ઍરિસ્ટોબ્યુલસ જે લેખકો પણ કપાસના છોડનું આ પ્રમાણે વર્ણન કરે છે. “એક જાત બિનનું ઝાડ, જેને દાબડી જેવું ઉગે છે અને તેમાં ખીઆં હોય છે. ખીઆં કાઢી લઇને બાકી જે રહે છે તેને બિનની જેમ પીંજવામાં આવે છે”. નિયાર્કસ નામના સિકંદરના દરિયાઇ અમલદારે પોતાના નિવેદન લખ્યું હતું કે “હિન્દુસ્તાનમાં એક જાતનાં ઝાડ થાય છે તેને ડાળી ડાળીએ કંઈક બિન જેવું ઉગે છે, અને આ દેશના લોકો એ બિન અત્યંત સફેદ એવાં વસ્ત્રો બનાવે છે”. *

૩ એ આ દેશમાં એટલું બધું સર્વ સામાન્ય હતું અને છતાં પરદેશથી આવનારને માટે એટલી નવાઈની વસ્તુ હતી કે આ રૂના કેવા કેવા ઉપયોગ થઈ શકે, રૂની બનાવટોનો કેવો ભારે વેપાર ચાલી શકે એ તરફ કોઈનું લક્ષ દોરાયા વગર રહેતું નહિ.

હિન્દુસ્તાનના જુદા જુદા પ્રાન્તો વચ્ચે પણ પરસ્પર વેપાર રાજગાર ખૂબ ચાલતો, અને આપણા ખપ પૂરતું અહીં એટલું જ કહેવું બસ થશે કે એ બધા વેપારમાં સૂતરાઉ માલનું પ્રમાણ જેવુંતેવું નહોતું. આખા દેશને વ્યાપી વળનારા ત્રણ મોટા વ્યાપારી રાજમાર્ગો નીચે પ્રમાણે હતા, (૧) પૂર્વથી પશ્ચિમનો માર્ગ—જે કાશીથી પશ્ચિમ કિનારાનાં ભૃગુકચ્છ કે ભરૂચ બંદર સુધી અને સૌવીર ને તેના રૂક્ષા બંદર સુધી જતો હતો, (૨) ઉત્તરથી અગ્નિકાણ્વનો માર્ગ જે ગંધારથી મગધ દેશ તરફ જતો હતો. (મેગેસ્થિનીસ જેનો પાટલીપુત્રથી સિન્ધુને બેડનારા રાજમાર્ગ તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે તે ઘણું ભાગે આજ માર્ગ.) અને (૩) ઉત્તરથી નૈઋત્યનો, જે શ્રાવસ્તીથી પ્રતિષ્ઠાન પર્યંત જતો હતો અને જેમાં વચ્ચે વચ્ચે છ મુખ્ય ધર્મશાળાઓ આવતી. આ અને એવા બીજા રાજમાર્ગોપર થઈને સૂતરાઉ માલ દરિયાકિનારાનાં બંદરોમાં ફલવાતો અને ત્યાંથી દેશ પરદેશ ખાતે ચડતો. બારીક મલમલ તેમજ બહુ કાપડ મોટા જથ્થામાં આ દેશમાં બનતાં, અને જમીનમાર્ગે તેમજ દરિયા વાટે પશ્ચિમ એશિયાના દેશોમાં, સીરિયા, બાબિલોન, ધરાન, ચીન, જાવા, પેગૂ, મલાક્કા, ગ્રીસ, રોમ અને મિસર એ દેશોમાં જતાં. તે જ પ્રમાણે સમરકંદ પાસેની અથવા હિન્દુકુશનાં બારાંઓના કે બોખારા ને બૈઝરનાં બારાંઓમાંથી નીકળતી મોટી વણબરવાટોએથી આ માલ તુર્કસ્તાન અને તાર્તર દેશોમાં થઈને રૂસ દેશમાં, તેમજ મિસરમાં થઈને ભૂમધ્ય સમુદ્ર ઉપરના દેશોમાં જતો. હિન્દ અને ચીન વચ્ચે પણ દરિયાઈ માર્ગે જળરો વહેવાર હતો. સુવર્ણભૂમિ કે બ્રહ્મદેશથી ચીન

ચન ઘેરા” ની એક વિચિત્ર કથા પ્રચલિત હતી. એવી માન્યતા હતી કે અમુક એક ઝાડને ફળ અથવા શિંગ થાય છે તે જ્યારે પાકીને ફાટે છે ત્યારે તેમાં એક નાનકડું ઘેટું જોવામાં આવે છે. આ વનસ્પતિબળ ઘેટાંઓના સુંદર સફેદ બનમાંથી તે તે દેશના લોકો પહેરવાનાં અને માથે બાંધવાનાં કપડાં બનાવતા. આ વહેમ, જેને ઇંગ્લંડમાં સર જૉન મૅન્ડેલિને દાખલ કર્યો હતો, તે ઠંઠ ૧૭ મી સદી સુધી ત્યાંના લોકોમાં ફેલેલો.

સુધીનો હિંદીઓનો આખો કિનારો તેમજ મલાયાના બેટા, એ બધી જગ્યાએ ઠેરઠેર હિન્દી વસાહતો અને હિન્દી દરિયાઇ નાકાં સ્થપાયેલાં હતાં, અને પૂર્વસમુદ્રમાં ફરનારાં જહાજોને તે નાકાંઓનો વિશ્રામસ્થાન તરીકે ઉપયોગ કરવો સગવડભરેલો થઇ પડતો. જે સ્થળોથી કે બંદરોથી ઐતિહાસિક કાળના આરંભમાં સુતરાઉ માલ પરદેશો ખાતે ચડતો તેવાં કેટલાંક આ પ્રમાણે હતાં. (૧) સિન્ધુ તટે બાઈરિકાન, (૨) ખંભાતનો અખાત (Anake અથવા અપરાન્તકાનો પ્રદેશ) (૩) ઉડ્ડન, (જ્યાંથી અનેક પ્રકારનો માલ બર્થગાઝ અથવા લગ્ન આવતો), (૪) પૈઠણ અને દેવગિરિ— મહારાષ્ટ્રનાં મુખ્ય મથકો, (૫) સુરત અને નવસારી, (૬) કન્યાકુમારી, મસ્સલિયા (મસુલીપટ્ટમ) કાવેરીપટ્ટમ વિં દ્રાવિડ દેશનાં બંદરો જ્યાં યવન વગેરે પરદેશી વેપારીઓ ટોળાબંધ જેવામાં આવતા. તે વખતના દરિયાઇ વેપારની મુખ્ય વિશેષતા એ હતી કે વહાણોમાં લદાતા માલમાં દેખાવમાં નાની પણ કિંમતમાં ઘણી ભારે એવી વસ્તુઓ સારા પ્રમાણમાં ચડતી. તેમાં પહેરવાનાં લુગડાંના બરના માલનું પ્રમાણ સારી પેઠે હોઇતે આ દેશની વ્યાપારસમૃદ્ધિમાં એ માલ જ મોટો ભાગ ભજવતો. સૈકાંઓ સુધી પૂર્વ તેમજ પશ્ચિમના બળરોમાં અહીંના વેપારની હાક વાગતી તે આ દેશની મશહૂર કારીગરી, વણાટ-કામ તેમજ વ્યાવહારિક રસાયણશાસ્ત્રની અદ્ભુત શોધોનેજ આભારી હતી. નીતવધતા એવા વેપારરોજગારનાં જંગી થાણાંઓ જેવાં આ દેશનાં બંદરોનો તે જમાનામાં જાણીતા દુનિયાભરના તમામ દેશોની સાથે સંબંધ હતા, આ દેશમાં આવનાર કોઇપણ પરદેશી મુસાફર એ બંદરોને જોતાં પ્રસન્ન થઇને સ્તુતિનોંધ લીધા વિના રહી શકતો નહિ.

પરદેશીઓના અભિપ્રાયે।

કાંતવાવણવાની કળાઓના પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં એટલા બધા પ્રકારે પ્રચલિત હતા અને તે બધા એટલા કલામય અને શાસ્ત્રશુદ્ધ સંપૂર્ણતાએ પહોંચેલા હતા કે જે કોઇ પણ કારણસર આ દેશમાં આવી ચડતા તે એ કળાથી મુગ્ધ બની જઈને અહીંના કાપડ બનાવનાર કારીગરોનાં શુણ્ણાનમાં પોતાનો ફાળો આપી જતો. ‘ પેરિપ્લસ ઓફ ધી એરીથ્રિયન સી ’ નામના પ્રાચીન પુસ્તકનો લેખક કે જે દુનિયાના જૂનામાં જૂના વેપાર વણજના સંબંધમાં પ્રમાણબૂત મનાય છે તેણે ભારતવર્ષના સુતરાઉ કાપડની

અનેક જાતો ગણાવી છે, અને કાર્પોસિસ એવો શબ્દ વાપરીને તે સાદા કાપડ અને જાંયાં બારીક કાપડનો ભેદ પણ દર્શાવે છે. હિન્દુસ્તાનમાં રૂનો ઉપયોગ ગાદી તાંક્યા ભરવામાં થતો એમ પણ એણે કહ્યું છે. એજ સદીના અન્તમાં થઇ ગયેલો એરિયન લખી ગયો છે (ઇ.સ. ૧૩૧-૧૩૫) કે બીજા કોઇપણ દેશનાં કાપડને સફેદીમાં આંટે એવું હિન્દી ર ભરૂચથી આરબ લોકો લાઇ સમુદ્ર અને આફ્રીકા સુધી લઇ જતા; આગળ જતાં તેણે એમ પણ લખ્યું છે કે મસુલીપટ્ટનનાં રંગીન તાકાઓનો પણ મોટો વેપાર ચાલતો હતો. હિન્દી લોકોના પોશાકમાં બે વસ્ત્રો તેણે કહ્યાં છે, જે ધણી વાર ભાતભાતના રંગોએ રંગેલાં રહેતાં તેમ જ તેમાં વેલ-બુટ્ટાની ભાતો પણ રહેતી. હિન્દુસ્તાન એ દરેક પરદેશીને કાર્પાસબ્રુમિજ લાગતી. રોમ અને રોમન સલ્તનત હિન્દુસ્તાનના કાપડનાં જખરાં ધરાક હતાં. હિન્દી માલ રોમ સુધી પહોંચાડવાનું કામ મોટે ભાગે મિસરની મારફત ચાલતું, અને હિન્દ મિસરનો આ દરિયાઇ વેપારનો સંબંધ લગ-લગ હજારેક વર્ષ સુધી ચાલુ હતો; તે સંબંધ ખલીફ ઉમરની સરદારી નીચે મુસલમાનોએ મિસર જીતી એ દેશનો અને હિન્દુસ્તાનનો વહેવાર તોડી નાખ્યો ત્યારે જ તૂટ્યો. રોમન લોકો હિન્દી કપડાં પહેરતા થયા તેનો કાળ ઇશુખ્રિસ્ત પૂર્વે પહેલી સદીનો ગણાય છે. રોમનો હિન્દુસ્તાનનાં મલમલ, રેશમી કાપડ તેમજ સોનાના ઝીંક કસબના લલકાર્યાં ભરતકામવાળા માલના એટલા મનસ્વી દામ આપી નાંખતા કે મોટા પિત્રીને એ ઊડાઉપણાની સખ્ત શબ્દોમાં ઝાટકણી કાઢવી પડી છે. એ ઇતિહાસકાર કહે છે કે એ ઊડાઉપણામાં રાજ્યને એક કરોડ 'સેસ્ટર્સ' નું નુકસાન થયું છે. * હિન્દુસ્તાનનો સૂતરાઉ કાપડનો વેપાર સૈકાંઓ સુધી એક સરખો ધમધોકાર ચાલ્યાં કર્યો કારણ કે આખી દુનિયામાં એકલા આ દેશમાં જ તેવો માલ પેદા થતો હતો. ગુજરાતનાં તથા કોરોમાંડલ કિનારાનાં બંદરોથી સૂતરાઉ કાપડ દુનિયાના બીજા દેશોમાં વરસતું. જર્સીનિયનના કાયદા (ઇ. સ. ૫૫૨) માં જકાત લેવાની વસ્તુઓની યાદી ગણાવી છે

* રેશમી માલ, મલમલ અને સૂતરાઉ કાપડ રોમમાં ન માનવામાં આવે એટલી ભારે કિંમતે વેચાતાં. બાદશાહ ઑરેલિયનના વખતમાં રેશમ ભારોભાર સોનું લઈને વેચાતું. છેવટે ટાઇબીરિયસ સીઝરને પારદર્શક એવાં રેશમી કપડાંને નાગો પોશાક ગણી તેવાં પહેરવાની મનાઇ કરનારો કાયદો બંધવો પડ્યો હતો.

તેમાં હિન્દી કાપડ આવે છે. એવાં જૂનાં લખાણો છે કે બીજો ખલીફ ઉમર આર ઠેકાણે ફાટેલો ઝબ્બો પહેરીને ઉપદેશ આપતો. અલી ખારીક સુતરાઉ ઝબ્બો પહેરતો. સારાંશ, હિન્દી કાપડ એ સર્વત્ર સભ્ય સમાજનો પોશાક હતું.—ઈરાન, મેસોપોટેમિયા, એશિયામાઇનર જવા આદિ હિન્દીચીનના દ્વીપમંડળમાંના અનેક ભેટોમાં—અધેજ. ખરીદ કરનાર દેશોમાં ખારીક માલ ઘણોજ લોકપ્રિય હતો. ગંગાજની મલમલ એ જો કે એ પ્રાન્તનીજ વિશેષતા હતી, છતાં અતિ ખારીક અને નાણુક માલ દેશમાં ત્યાં એકલેજ થતો એમ નથી. બીજી પણ તેવીજ પ્રખ્યાત જતો બીજા પ્રાન્તોમાં જનતી, જેનાં પોત, વણાટની ભાતો, રંગની મોહક મિલાવટ એ અધાતો જોટો જગતમાં ક્યાંયે ન હોતો. મોકો પોલો, જે હિન્દુસ્તાનમાં ૧૩મા સૈકામાં આવ્યો હતો, તેણે તેલુચુ દેશમાં જનતી ઘણીજ ખારીક અને અતિ માંઘી પલમલનું વર્ણન કર્યું છે. તે કહે છે, “આ મલમલ ખડું જોતાં કરોળિયાની જળ જેવી લાગે છે. દુનિયાનો કાઈપણ રાજ કે રાણી આવાં લુગડાં પહેરીને ખુશ થયા વગર ન રહે”. વિઝાગાપટ્ટમનું પંજમ કાપડ, મસુલાની છીટ, નેલારનું સેલમપોર અને અરણીની મલમલ એ અધાંની પરદેશમાં મોટી ધરાફી હતી. ૧૫મી સદીની શરૂઆતમાં આવી ગયેલો આરબોસા ખંભાતનું વર્ણન કરતાં તેને સર્વ દેશોના સોદાગરોથી અને ફલાંડર્સના જેવા કળાકારો અને કારીગરોથી ભરેલું શહેર કહે છે. તેણે કાપડનો વેપાર એક ભારે માલદાર ધધો હતો એમ જોયું. આરબોસા અહીં આવ્યો તેના એકસો વર્ષો પહેલાંજ દક્ષિણુરોપમાં પહેલીવાર કપાસનું બીજ દાખલ થયું હતું. *થોડો વખત કપાસમાંથી કાગળ બનાવવામાં આવતો. પછીથી ઇટાલીનાં રાજ્યોમાં પહેલી વાર તેનું કાપડ વણવાના પ્રયત્નો થયા. વેનિસ અને મિલાનમાં અને પાછળથી સેક્સની અને પ્રશિયામાં રૂનાં કાપડ વણાવા લાગ્યાં, પણ હિન્દી માલની તોલે આવે એવું કાપડ કાંઈ બનાવી શક્યું ન હોતું. હિન્દી માલનો ઊઠાવ જેવો ને તેવો ધીકતોજ ચાલુ રહ્યો. આરબો ભૂમધ્ય સમુદ્રના પૂર્વભાગમાં અને ઇટાલિયનો લેવેંટના સમુદ્રમાં એ માલ પહોં-

* જાપાનના સરકારી દફતરો બતાવે છે કે ૧૧ સૈકાં પૂર્વે જ હિન્દી-ઓએ પહેલીજ વાર એ દેશમાં કપાસ દાખલ કર્યો. (ઇન્ડો-જાપાની એસોસી-એશનના મુખપત્રના જાન્યુઆરી ૧૯૧૦ ના અંકમાં ડૉ. ટક કરુનો “જાપાન ઉપર ભારતવર્ષનું ઋણ” એ નામનો લેખ.)

ચાડતા. પાઇરાડ, ખારબોસા, નિકાલો-કોન્ડી, લીશાતન વગેરે પ્રવાસી-ઓનાં પ્રમાણો પરથી જણાય છે કે હિન્દુસ્તાનની પૂર્વ તરફના તેમજ પશ્ચિમ તરફના સર્વ દેશોમાં અને સર્વ દ્વીપોમાં તેમજ દક્ષિણ આફ્રિકાનાં દેશોમાં પણ હિન્દી કાપડની હાક વાગતી. વર્ષેમા (૧૫૦૩-૧૫૦૮) બંગાળાની સંપત્તિ વિષે કહે છે કે એ દેશમાં દુનિયાના કાષ્ઠપણુ દેશના કરતાં વધારે કાપડ થતું. તે એમ પણ જણાવે છે કે બંધેલી બંદરેથી દર વર્ષે સુતરાઉ અને રેશમી કાપડથી લાદેલાં ૫૦ જહાજો પરદેશ તરફ ઉપડતાં. ૬૦ વર્ષ પછી આવેલો વેનિસનો સોદાગર સીઝર ફ્રેડરિક પણ પણુ સાન થોમ અને પેગૂ વચ્ચે ચાલતા તરેહવાર કાપડના વેપારનું વર્ણન કરે છે, જેમાં તે કહે છે, “આવા સુંદર રંગો એ એક નવાઇ છે, કારણકે એવું રંગીન કાપડ જાણે કે જાતજાતના રંગોથી તેને રસેલું હોય એવું લાગે છે, અને ખૂબી એ છે કે જેમ જેમ ધોવાતું જાય તેમ તેમ રંગો વધારે ચટકદાર થતા જાય છે”. લીશાતન (૧૬મી સદી નજીકનો) કહે છે કે નાગાપટ્ટમ, સેન્ટ થોમ અને મસુલીપટ્ટમમાં સુંદર ખારીક સુતરાઉ લિનન બને છે, તે માલ તરેહવાર રંગોવાળો, વણાટના અનેક પ્રકારોવાળો, ઘણો ઝીણો અને ભારે કારીગરીવાળો હોય છે, તેવું કાપડ હિન્દુસ્તાનમાં ઘણું પહેરાય છે અને એની કુમાશ તેમજ કારીગરીને કારણે રેશમ કરતાં પણ તેને લોકો વધારે પસંદ કરે છે અને ભારે કિંમત આપે છે”. ૧૭મી સદીનો મુસાફર બર્નિયર હિન્દી કાપડનું માન્યામાં ન આવે એવું અતિ ખારીક પોત જોઈને ચક્રિત થઈ ગયો હતો. તેનાજ કાળનો ટર્નિયર બંગાળ અને માળવાના કેલિકા વિષે કહે છે કે એ કાપડ એટલું ઝીણું હોય છે કે હાથમાં લો તો તમને ખબર પણ પડે નહિ; તેનું સૂતર કંતાતું હોય છે ત્યારે દેખી પણ શકાતું નથી. આ જાતનાં ગુણગાન બીજા મુસાફરોનાં વર્ણનોમાંથી બીજાં ઘણાં ઉતારી શકાય તેમ છે. આ આટલાં બધાં સમાન અર્થવાળાં પ્રમાણો દર્શાવે છે કે હિન્દના કાપડના કારીગરોની કારીગરી કાષ્ઠ કાળે જરા પણ ઉતરી નહોતી, સૈકાંઓથી ચાલી આવેલી આ કળા અને હસ્તકૌશલ્યે લોકસ્વભાવ ઉપર પોતાની છાપ પણ મૂકી છે; અને માઉન્ટ સ્ટુઅર્ટ એલેક્ઝિન્સ્ટને ઇ. સ. ૧૮૪૧માં “હિન્દુસ્તાનની સર્વ બનાવટોમાં સૌથી આકર્ષક એવી સૂતરાઉ કાપડની બનાવટ છે, જેની સુંદરતા અને કળાનાં લાંબા કાળથી

વખાણુ થતાં આવ્યાં છે અને જેના બારીક પોતની કુમાશને બીજો કાષ્ટ દેશ આજ સુધી પહોંચી શક્યો નથી” એવાં વાક્યો લખ્યાં તેમાં તેણે જમાનાઓના સિદ્ધ અભિપ્રાયનોજ પડ્યો પાડ્યો છે.

હિંદી કાપડની શ્રેષ્ઠતાનાં કારણો

હિંદુસ્તાનમાં એવી કંઈ ખૂબીઓ હતી કે જેને લીધે આખા જગતમાં હિંદી કાપડની જ વાહવાહ ગવાઈ રહી હતી ? એ વાત તો ચોક્કસ છે કે તે જમાનામાં આખી દુનિયામાં માત્ર હિંદમાં જ ૩ ઊગી શકતું હતું. અને તેથી હિંદને કાષ્ટ દિવસ કાચા માલની તાણ પડતી નહિ. જૂના વખતના એક મુસાફરે ખરે જ કહ્યું છે, કે હિંદુસ્તાનમાં અનાજની માફક કપાસના પણુ અખૂટ લંગારો ભર્યા રહેતા હતા; જે કુટુંબો અને મહાજનો કાંતવા પીંજવાનું યા વણવાનું કામ કરતાં તે કુટુંબોમાં અને મહાજનોમાં બધી કળા બાપદાદાથી ઉતરી આવતી હતી. અને એ વારસો દીવાવવા તેઓ તનતોડ મહેનત કરીને ખાદીકળાને ખીલવતા હતા, અને તેથી જ માણસજાતને હેરત પમાડે તેવા અત્યુત્તમ કાપડના નમૂનાઓ બનાવી શકતા હતા. ખરેખર હિંદમાં કુદરતની પૂરેપૂરી મહેર હતી; અને આખી ભારતીય જાતિના હાડમાં જ હસ્તકૌશલ્ય અને કારીગરી ભર્યા હતાં એ કુદરતની જ અક્ષિસ હતી. હિંદી વણકરો ક્લાકોના ક્લાક સુધી સતત મહેનત કરવા હમેશાં તૈયાર રહેતા હોવાથી, અને વિશેષમાં રંગાટ અને ધીપાકામનું જ્ઞાન તેમનામાં દિનપ્રતિદિન વધતું જતું હોવાથી, આખી દુનિયાની બજારો હિંદી વણકારોના હાથમાં રમી રહી હતી. હિંદુસ્તાનની આબોહવા રંગાટકામને એટલી બધી અનુકૂળ હતી કે હિંદના બધાય રંગો પૂર બહારમાં ખીલી ઊડતા અને એ રંગો એટલા બધા ચક્રચક્રતા અને ટકાઉ થતા કે હિંદી કાપડમાં કંઈક અનેરી શોભા આવી જતી. વણકરને મહેનતાણું ધણું સાઈ મળતું. તેણે તૈયાર કરેલ માલના મનગમતા ભાવ મળતા. વણકરને પ્રજનો સારો આશરો હતો; પ્રજાએ વણકરની કળાની કદર કરીને વણકરનું સ્થાન સમાજમાં ધણું ઊંચું રાખ્યું હતું. પોતાના દેશમાં શરીરને શણગારનારા આવા સરસ કાંતનારા અને વણનારા પડ્યા છે એ જાણીને પ્રજા મગફર બનતી.

મુસલમાનોનો આશ્રય

હિંદુસ્તાન પર અનેકવાર મુસલમાનોના હુમલાઓ થયા, અને તેમણે હિંદુસ્તાન જીતી લીધું, એ સમય દરમિયાન પણ હિંદની ઔદ્યોગિક આબાદીને સહેજ પણ આંચ આવી નહોતી, ઉલટી હિંદની આબાદી પ્રતિવર્ષ વધ્યે જતી હતી, કારણ કે મુસલમાન બાદશાહોએ હિંદી હુન્નર ઉદ્યોગને સારો આશ્રય આપ્યો હતો. હિંદુ રાજાઓની માફક મુસલમાન બાદશાહો પણ હિંદની ખાદીકળા પર શીદા થઈ ગયા હતા, એ કળાને ખીલવવા તેઓએ વિવિધ પ્રકારની મદદ કરી હતી. અત્રે એક જ દાખલો લઈએ. જે ઢાકા મલમલનો વેપાર હિંદુ વણકરો અને કાંતનારાઓના જ હાથમાં હતો તે વેપાર ઢાકાના નવાઓ અને દિલ્લીના પાદશાહોના સતત આશ્રયથી અને તેમની કૃપાદષ્ટિથી જ ખૂબ વિકાસ પામ્યો હતો. દબ્બા અને મોજમજના શોખીન નવાઓ તેમજ બાદશાહો દેશી હુન્નરકળાના વિકાસને ઉત્તેજન આપવામાં એકબીજાની હરિકારી કરતા હતા. પણ દુર્ભાગ્યે મોગલ બાદશાહના સમય દરમિયાન સૂતરની કળા કેટલી ખીલી હતી, કેટલા વાર કાપડ તૈયાર થતું હતું, વગેરે માહિતી પૂરી પાડે તેવી ચોક્કસ હકીકતો મળી શકતી નથી.

અકબરના અવસાનકાળે

“અકબરના અવસાનકાળનું હિંદ” એ નામની ચોપડીમાં મિ. મોરલેંડે હિંદમાં કેટલું કાપડ થતું હતું તેનો અડસદો કાઢવા પ્રયત્ન કર્યો છે; અને છેવટે તેણે એવી ગણતરી કરી છે કે તે કાળની વસ્તીના માથા દીઠ ૧૩ વાર કાપડ તૈયાર થતું હતું. આ ગણતરી બહુ જ ઓછી છે. પણ મોરલેંડના નિર્ણયોની વિગતવાર ચર્ચામાં ઉતરવાનું આ સ્થાન નથી પરંતુ અત્રે એટલું કહેવું બસ થશે કે મોરલેંડ સાહેબની ગણતરી કરવાની રીત અત્યંત દોષમય છે. વહાણોમાં કેટલા ટન માલ ચડતો હતો તે પરથી, હિંદથી પરદેશ કેટલું કાપડ ચડતું હતું તેનો અડસદો તેણે કાઢ્યો છે. પણ આવી ગણતરીમાં ઘણી ભૂલો થવાનો અને મતભેદ ઉભા થવાનો પૂરેપૂરો સંભવ છે, કારણ કે માત્ર અંગ્રેજ અને ડચ કંપનીનાં જ વહાણોને લગતા હિસાબપત્રો અને ભરતિયાં પર જ મોરલેંડે બધો આધાર રાખ્યો છે; અને દેશના અપને પહોંચી વળવા માટે જે માલ બનતો હતો

તે માલનો આંકડો પણ ગમેતેમ કરીને આડીઅવળી ગણતરી કરી ઓછો આંકી દીધો છે”. તેમ છતાં એક વાત તો મોરલેંડને પણ કબૂલ કરવી પડી છે કે “હિંદની કાપડઅગ્નરનો ધનરો તો હાથસાળોએ જ લઈ લીધો હતો, અને તે ઉપરાંત અરબસ્તાન અને તેથી પણ દૂર ષ્વલ્લદેશ અને પૂર્વના ટાપુઓ ઉપરાંત એશિયાના બીજા ભાગોમાંનાં નાનાં નાનાં અનેક બારાં, તેમજ આફ્રિકાનો પૂર્વ કિનારો એ બધી જગ્યાએ કાપડનો ધણોખરો વેપાર હિંદના જ હાથમાં હતો”. ૧૬ મી સદીની શરૂઆતમાં હિંદમાં આવેલો પાઈરાઈ નામનો મુસાફર તો ખંભાત, સુરત, કલીકટ અને ગોવા * બંદરોનો વેપાર અને જાહોજલાલી જોઈને છક થઈ ગયો હતો. તે લખે છે કે “હિંદની દોલત એટલે મુખ્યતઃ તો રેશમી અને સૂતરાઈ કાપડ. કન્યાકુમારીથી માંડીને ડેડ ચીનની સરહદ સુધી એવો એકે પુરૂષ કે સ્ત્રી નથી કે જે નખથી શિખ પર્યંત, રેશમી કે સૂતરાઈ કપડાં ન પહેરતો હોય. આ કપડાં ઉપર ભાતભાતના શણગાર સળય— છે, અને રૂમાંથી બરફ જેવું સફેદ, અત્યંત કુમાશવાળું અને ઝીણું કાપડ

* પાઈરાઈ કેટલાંક બંદરો અને મુખ્ય શહેરોનું જે સવિસ્તર વર્ણન કર્યું છે તેનો ટુંકો સાર નીચે આપવામાં આવ્યો છે.

સુરત—મક્કાની બારી અથવા ‘સૂર્યપુરી’ ગુજરાતનું પ્રખ્યાત બંદર હતું. ત્યાંના લોકો ગંભીર અને ન્યાયપ્રિય હતા. તેમનો બાંધો કઠાવર હતો; તેઓ સફેદ કેલીકાના અને રેશમી લલકાદાર ઝલ્લા પહેરતા. આ બંદરેથી દર વરસે, ભાતભાતનાં રંગીન, સફેદ અને કિનારીવાળાં, બધી જાતનાં કપડાં જેને માટે ગુજરાત ખાસ મશહૂર હતું તે પરદેશ ચડતાં.

ભાઉલ—આ દેશ અત્યંત ધનવાન છે. હિંદુસ્તાન અને પૂર્વના દેશોનાં મોટાં મોટાં શહેરોમાંથી તરેહતરેહની કિંમતી ચીજો અત્રે વેચાવા આવતી; ખાસ કરીને અહીં રેશમ એટલું બધું થાય છે કે આખા ગોવાની તો શું પણ લગભગ આખા હિંદુસ્તાનની માગને સહેજ પહોંચી શકાય. ઉત્તમોત્તમ સૂતરાઈ કપડાં પણ અહીં ખૂબ વેચાય છે.

સોનાગોવા—પૂર્વ તેમજ પશ્ચિમ તરફના તમામ દેશોના વેપારીઓ અહીં સોદા કરવા ભેગા થતા. હિંદુસ્તાનની બધી ચીજો અહીંથી પરદેશ ચડતી.

કાલીકટ—કેલીકાના નામથી પ્રખ્યાત થયેલાં ઝીણાં સૂતરાઈ કપડાં તેમજ વિધવિધ રંગ અને છાપવાળા પડદા દુનિયાના તમામ ભાગોમાં અહીંથી ચડતા હતા, તમામ કોમોના લોકો અહીં ભેગા થતા હતા.

બનાવવામાં આવે છે. (પાધરાડની મુસાફરી, ભાગ બીજો). આગળ જતાં વળી પાધરાડ ઉમેરે છે; “ તેમના કારીગરીનું ખાસ ગુણુવાજેવું લક્ષણ તો એ છે કે, તે કારીગરી કળાનો અત્યુત્તમ નમુનો હોવા છતાં, તે ઘણી સસ્તી છે ” હિંદુસ્તાનનો માલ મુખ્યત્વે કરીને, ખંભાતના અખાત, કારોમાંડલ અને અંગાળાનાં બંદરો અને સિંધુ કાંઠાનાં મેદાનો વાટે જ પરદેશ ચડતો હતો. પાધરાડ પણ, તેની પહેલાં હિંદમાં આવી ગયેલા અનેક મુસાફરોની માફક, કાપડનો ધીકતો વ્યાપાર જોઈ દંગ થઈ ગયો હતો; પાધરાડની પછી આવેલા ખરનિયર અને ટૅવરનિયર પણ એટલા જ હેરત પામી ગયા હતા. અહીં જરાપણ અતિશયોદિત વાપર્યા સિવાય નિષ્પક્ષપાતપણે કહી શકાય કે હાથકંતામણુ અને હાથવણુટની કળા, મોગલ શહેનશાહોની કારકીર્દી દરમિયાન, વર્ષ પ્રતિવર્ષ ખીલ્યે જતી હતી.

મુસલમાન વણુકરો

વળી એમ પણ અનુમાન કરી શકાય છે કે મોગલ સમયમાં હિંદુ-ઝોના હાથમાંથી વણુટની કળા નીકળીને મુસલમાનના હાથમાં ગઈ હોવી જોઈએ. સંયુક્ત પ્રાંત, બિહાર અને પંજાબ જેવા ઉત્તરહિંદના કેટલાક પ્રાંતોમાં આજે પણ વણુકર વર્ગનો મોટો ભાગ જુલાહા મુસલમાન વણુકરોનો જ છે. અને હિંદુ વણુકરોનું પ્રમાણ તો હવે આ પ્રાંતોમાં ઘણું જૂનું રહ્યું છે. જેમ હિંદમાં આવી મુસલમાનોએ બીજા વેપાર ધંધા હિંદુઓની હારોહાર ઊભી હાથ કર્યા હતા. તેમ વણુટનો ધંધો પણ મુસલમાનોએ હસ્તગત કરી લીધો હતો. વણુટનો ધંધો તે વખતે પ્રતિષ્ઠિત ગણાતો. જેમ જૂના કાળમાં દક્ષિણમાં તામીલ નાડુમાં તીરવલ્લુવર નામનો વણુકર મોટો સંત થઈ ગયો હતો, તેમ આ સમયમાં વણુકરને ઘેર જન્મેલ કબીર સાહેબ પણ મોટા સંત થઈ ગયા. કબીર સંત થયા પણ તેમણે પોતાનો ધંધો છોડ્યો નહોતો. વણુટના ધંધામાં તે પરમ શાંતિ અને સુખ અનુભવતા હતા.

પીંજરાની ઉત્પત્તિ

કાપડના વેપારને પ્રભાવે આ સમયે એક નવો જ ધંધો ઊભો થયો હતો. હિંદુસ્તાનના સંયુક્ત પ્રાંત સિવાયના બધા ભાગોમાં આજકાલ પીંજરા મુસલમાન હોય છે. તે પરથી એમ સહેજે અનુમાન નીકળી

શકે કે મુસલમાની રાજ્યમાંજ પીંજરાનો અલગ વર્ગ પહેલી વાર ઊભો થયો હશે. શરૂઆતમાં તો ધંધાદાર પીંજરો માત્ર ગોદડાં ગાદલાં કે ઝોશીકાં ભરવાનું જ કામ કરતો હશે પછી. તે કાંતનારા માટે પુણી ખનાવવા લાગ્યો, અને છેવટે તો એવો પણ પૂરાવો મળે છે કે તે દેશના કેટલાક ભાગોમાં દલાલના જેવું કામ કરતો હતો. વણુકર અને કાંતનારની વચ્ચેનો સંબંધ પીંજરા મારફત જળવાતો હતો. પીંજરો જ રૂંધે સંધરતો; તેજ કાંતનારીઓને પૂણી વહેંચતો, અને તેમની પાસેથી સૂતર એકઠું કરી વણુકરોને આપતો અને લીધે પીંજરાને પોતાની મજૂરી ઉપરાંત રૂંધે અને સૂતરના વેચાણમાંથી પણ થોડીઘણી કમાણી થતી. એવો પૂરેપૂરો સંભવ છે કે પહેલાંના વખતમાં હિંદુઓ હાથવતી જ પીંજ લેતા; અથવા તો આજ દિવસ સુધી અંગાળા અને દક્ષિણ હિંદમાં જે જાતનું નાનું કામકું હજારો કાંતનારીઓ વાપરે છે તેવાં કામકાથી પીંજ લેતા કામકું ક્યારે વપરાવા લાગ્યું, અને પીંજરાનો સ્વતંત્ર ધંધો ક્યારથી ગણાવા લાગ્યો, એ જાણી લેવું રાષ્ટ્રની દૃષ્ટિએ એટલું બધું મહત્વનું છે કે ઇતિહાસના અભ્યાસીએ તેની તપાસ કરવા જેવી છે.

યુરોપીઅનોના ઝગડા

૧૫ મી સદીની શરૂઆતમાં યુરોપનાં જુદાં જુદાં રાષ્ટ્રો હિંદનો તેમજ પૂર્વના ખીજ દેશોનો વેપાર સર કરવા માંહોમાંહે ઝગડવા લાગ્યાં હતાં. કેમ જાણે પૈસાનાં ઝાડ હિંદમાં અને એશિયાના ખીજ દેશોમાં ઊગતાં હોય અને તે ખંખેરી ખાવાનાં હોય તેમ એક પછી એક શીરંગી વલંદા ફ્રેન્ચ અને છેવટે અંગ્રેજોનાં ટોળાં અહીં ઊતરી આવ્યાં હતાં. તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તો વેપાર ખેડવાનો હતો. હિંદી વણુકરો ને ખીજ કારીગરોનાં માલના ભાવ યુરોપમાં ઘણા સારા આવતા હોવાથી તે ચડાવવામાં તેઓને વધારેમાં વધારે નફો થવા લાગ્યો.

ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ પહેલ વહેલી ફાકીઓ પણ જ્યાં વણુકરોનાં ખાસ મથકો હોય એવે ઠેકાણે એટલે કે સુરત, હુગલી, મછલીપટ્ટમ અને કાલીકટમાં નાખી હતી. હિંદી કેલીકાની માગ ઈંગ્લંડમાં દહાડેદહાડે વધે જતી હતી. ખુદ કંપનીના ડીરેક્ટરોએ ૧૬૬૫માં હિંદના પોતાના મુની-મોને કાગળ લખી જણાવ્યું હતું કે “તમારે ત્યાંથી જેટલી ચીજો આવે છે તે બધાંમાં વધારેમાં વધારે ખપત હિંદી કેલીકાની થાય છે તેથી હિંદી

કેલીકા જેટલી અને તેટલી વધારે અહીં ચડાવતા રહેજો” પરદેશ સાથેના આ વેપાર એક સદીથી પણ વધુ વખત સુધી ધીકતો ચાલતો હતો. તેનું પરિણામ શું આવ્યું તે આપણે હવે પછી જોઈશું.

ટૂંકમાં જે કળા અને હુનર પર કરોડો માણસોના ગુનગરો ચાલતો હતો તે ગોરાઓની વ્યાપારી ધર્ષાને લીધે પડી ભાંગ્યો. અને એ પડી ભાગતાં એને આશ્રયે નભતી વસ્તી કંગાલ થઈ ગઈ અને તેનું નૂર હણાઈ ગયું. પણ જે હસ્તકૌશલ્ય જે હાથકારીગરી સેંકડો વરસથી વંશપરંપરાએ ઊતરી આવેલાં હતાં, અને જેને લીધે ઉત્તમોત્તમ કારીગરીની ચીજો પેદા થતી હતી, તે કૌશલ્યને જડમુળથી ઉખાડી નાખવું એ કાંઈ રમત વાત નહોતી. મરતાં મરતાં પણ એ કળા પરદેશી માલના આક્રમણ સામે ઝુઝી. ઢાકાની મલમલનો જ દાખલો જુઓ. ઢાકાની મલમલનો વેપાર કેમ ખીલ્યો અને પડી ભાગ્યો તેનો ઇતિહાસ બહુ જાણવા જેવો છે.

ઢાકાની મલમલ

અગાઉ કહેવાઈ ગયું છે કે પ્રાચીન કાળના ગ્રીકો પણ બંગાળાની મલમલને ‘જૈજેટિકા’ના નામથી ઓળખતા હતા, જેને પેરીપ્લસમાં ‘ડાયા કોસીઆ’ નામ આપ્યું છે. તે ડાયાકોસીઆ એટલેજ ઢાકાની ભાતીગર મલમલ. જો કે એપોલોનિયસે ડાયાકોસીઆનો અર્થ પટાવાળી મલમલ એવો કર્યો છે.

રોમન સામ્રાજ્યની જાહેજલાલીના કાળમાં રોમન નાગરિકોને હિંદની કિંમતી ભલકાદાર મલમલ પહેરવી બહુ ગમતી. બંગાળાની મલમલનું વર્ણન કરતાં પ્લીની કહે છે કે, મલમલ એટલી બધી સફેદ અને ઝીણી હોય છે કે એ પહેરનારનું શરીર પણ ચક્રચક્રાટ મારી ઉઠે છે. આ કાપડનું સૌંદર્ય અને કુમાશની પ્રશંસા એક પછી એક મુસાફરોએ કરી છે. નવમી સદીમાં હિંદમાં આવેલા મુલેમાન નામના આરબ મુસાફરે લખ્યું હતું, “આ દેશમાં એક એવી ચીજ થાય છે જેનો જોટો આખા જગતમાં મજો નહિ. આ વસ્તુ એટલી ઝીણી અને નાજુક છે કે તેનો પોશાક બનાવ્યો હોય તો આખોય પોશાક વીંટીમાંથી સહેજ પસાર થઈ જાય આ ચીજ સૂતરમાંથી અને છે અને તેવો એક તાકિા મેં નજરોનજર જોયો છે.” ઉપરનું નર્ણન ઢાકાની મલમલ વિષે જ હોવું જોઈએ. એતો દેખીતું છે.

કેટલાંયે સૈકાઓ થયાં આ કળા ખીલ્યે જતી હતી. અને જ્યારે પાઇરાડ અંગાળામાં આવ્યો હતો ત્યારે તેણે પણ એવીને એવીજ કળા જોઇ હતી. તે કાળે છે, “કેટલાંક કપડાં તો એટલાં બધાં ઝીણાં હતાં કે એવાં કપડાં પહેરનારે કપડાં પહેર્યા છે કે તદ્દન નાગો છે એ દૂરથી કળી શકાય નહિ. રાદ્દ શીય કાળે છે કે હિંદુસ્તાનમાં ઉત્તમોત્તમ સૂતરાઉ કપડાં ઢાકા પાસે આવેલા સોનારગામમાં બને છે. મલમલની બનાવટમાં આવી અપૂર્વ કળા દેખાડનાર કારીગરોને આશ્રય આપવામાં અને તેમને ચકાવવામાં મોગલ શાહશાહેએ પૈસા સાચું જોયું નહોતું. એકલી મહારાણી નુરજહાંએ પણ આ કળાને બારે ઉત્તેજન આપ્યું હતું. તેના આશ્રય પછી ઢાકાની મલમલનો ઉદ્યોગ સોળે કળાએ ખીલી ઉઠ્યો હતો અને તે વિશેષ જગમગાદુર બની હતી. પોતાના રાજદર-બારમાં આવનાર પ્રખ્યાત એલચીઓનું જ્યારે શાહશાહે મોટામાં મોટું સન્માન કરવા ઇચ્છતા ત્યારે તેમને દેશની અમુક ચીજ મલમલની એનાયત કરવામાં આવતી. આવી ભેટનું રસપૂર્વક વર્ણન કરતાં ટેવર્નિયર જણાવે છે કે “ઇરાની એલચીએ પોતાના શાહને શાહમુગના ઈંડા જેવું રત્નજડિત નાળિયેર ભેટ કર્યું હતું. જ્યારે તે ઊઘાડવામાં આવ્યું ત્યારે તો અંદરથી ૬૦ હાથની લાંબી પાઘડી નીકળી પડી હતી. મલમલની માગ તો ચારે કારથી થતી હતી. અને જ્યારે કંપનીના નોકરો અંગાળામાં આવતા ત્યારે તો મલમલ પાછળ મોટી પડાપડી શરૂ થતી. ઠેક ૧૮૪૦ સુધી તો હિંદમાંથી નિકાસ થતી ચીજોમાં મલમલનો લગભગ પહેલો નંબર આવતો હતો. પછીથી જ્યારે વિજાયતી સરતાં અને તકલાદી કપડાં હિંદની બજારોમાં ઘૂસવા લાગ્યાં અને મલમલને પદબ્રજ કરવા લાગ્યાં ત્યારે હિંદમાં મલમલ બનાવવાનું કામ ધીમે ધીમે બંધ થવા લાગ્યું.” ૧૮૩૬ માં ડૉ. ઉરે પોતાની નોંધપોથીમાં લખ્યું છે, “યુરોપની કારીગરીમાં જેનો જેટો ન મળે એવું સરસ ઝીણું સૂતર હજી ઢાકામાં કંતાતું હતું, અને મલમલ પણ વણાયે જતી હતી. આ બધું જોઇને એક વિચક્ષણ અનુભવીના હૃદયમાંથી સહેજ ઉદ્ગાર નીકળી ગયા હતા કે ઇંગ્લંડના ઝિંચામાં ઝિંચા નંબરના સૂતર કરતાં પણ વધારે ઝીણું સૂતર આ નાનકડા રેટિયા ને ત્રાકપર કેમ કાંતી શકાતું હશે, અને જેવી તેવી સાળ પર કેમ વણી શકાતું હશે. તે અભયખીનો ખેલ મારા ખ્યાલમાં તો આવીજ શકતો નથી” સૌની આંખે ચડેલ મલમલના

ધંધાનો ઐતિહાસિક અને વર્ણનાત્મક હેવાલ ૧૮૪૦ માં લખતાં ડો. ટેલર કહે છે, “ઢાકાની મલમલના અહીં સુંદર નમૂનાઓ તો વરધી આપવાથી ગમે ત્યારે તૈયાર થતા હતા. ખાસ કરીને આવી વરધી હિંદના રાજ મહારાજ, અમીર ઉમરાવ કે શેઠ શાહુકાર તરફથી મળતી. જે કે મોગલ બાદશાહના વખતમાં જેટલી માગ થતી તેના કરતાં હમણાં તો ઘણીજ ઘટી ગઈ છે. તોપણ એટલું તો જરૂર કહી શકાય કે હજી કળાને જીવંત રાખવા જેટલી તો માગ નીકળે છે ઉપયોગના અભાવે કળા નાબૂદ થઈ જાય એવો અવસર હજી આવ્યો નથી.”

ઢાકાની કાંતણુ કળા

ઢાકાના કાંતનારા કેવું રૂ વાપરતા, કેવી જાતનું સૂતર કાઢતા, અને પછી એ સૂતર કેવી રીતે વણતા તે સંબંધી છૂટક છૂટક થોડાંધ માહિતી મળી આવે છે; એટલું તો નિઃશંકપણે કહી શકાય કે જે કપાસ-માંથી ઝીણી મલમલ બનતી તે કપાસ તેજ જિલ્લામાંથી પેદા થતો હતો. તે કપાસ દેશી કપાસ નામે ઓળખાતો હતો. ત્યાંની જમીન વિશિષ્ટ પ્રકારની હોવાથી ત્યાં પેદા થતો. પાક પણ વિશિષ્ટ પ્રકારનો હતો. બંગાળના બીજા કપાસ સાથે સરખાવતાં આ ‘દેશી’ કપાસ વધારે સુંદર અને વધારે લાંબા રેસાવાળો મારુમ પડતો; પણ આજના અમેરિકાના કે દક્ષિણના ટાપુઓના કપાસની સરખામણીમાં તો દેશી કપાસ કાંઈ હિસાબમાં નહોતો. પરદેશી કપાસના પ્રમાણમાં દેશી કપાસના રેસા ઘણા ટૂંકા ઊતરતા. આ ઢાકાનુંજ ‘દેશી’ રૂ છે કે નહિ તેની ખાત્રી કરવા વણનારાઓ કપાસને ઘોતા અને જે કપાસ ફૂલે છે એમ તેને ખાતરી થાય તો તેઓ માનતા કે આ ‘દેશી’ કપાસ છે; ઢાકાના કાંતનારાઓ જે જાતનો કપાસ વાપરતા તે કપાસના છોડનો બારિક અભ્યાસ કરીને એક વનસ્પતિશાસ્ત્રીએ દેશી કપાસ સંબંધી ચાર મુદ્દાઓ નોંધ્યા છે.

૧ આ છોડની ડાળીઓ પ્રમાણમાં વધારેપડતી સીધી હોય છે, અને તેનાં પાન અણિયાળાં હોય છે.

૨ આખા છોડપર એવી જાતની લાલાશ ફેલાઈ ગયેલી હોય છે કે પાંદડાંઓની રેખાઓ અને પાંદડાંની ઢાંડીઓ પણ ઓછી પારદર્શક થઈ જાય છે એટલે કે તે વધારે ઘેરી બની જાય છે.

૩ જે ડાંખળીઓપર કપાસનાં ફૂલ લચી રહેલાં હોય છે તે ડાંખળીઓ વધારેપડતી લાંખી હોય છે. અને ફૂલપાંદડીઓની બહારની કોરપર લાલાશ જવાઇ ગઈ હોય છે.

૪. બંગાળાના ખીજ કપાસના પ્રમાણમાં 'દેશી' કપાસના રેસા વધારે લાંબા, વધારે ઝીણા, અને વધારે સૂવાળા હોય છે. *

આ કપાસના છોડ દર વરસે નવા ઊગતા હતા. છોડની ઉંચાઇ પાંચ ફુટ હતી. ન્યારે હાથકંતામણુ અને હાથવણુટનો ધધો ધમધોકાર ચાલતો હતો, ત્યારે આ જાતના કપાસનું વાવેતર ઘણું થતું; પણ ત્યારેય રેસામાં જરાક ફેર પડી જતો કે તરતજ જાત ઓળખાઇ જતી. 'દેશી' રૂમાં સારી માડી જાતનો ભેદ ઓળખી કાઢવામાં આવતો. ન્યારે ડૉ. ટેલરે ઢાકા વિષે લખ્યું હતું ત્યારે કપાસની જાતમાં ધણોજ ફેર પડી ગયો હતો. અસલી જાતજ બગડી ગઇ હતી. ડૉ. ટેલર લખે છે, "કપાસનો પાક જેટલો પહેલાં ઉતરતો તેટલો હવે ઉતરતો નથી. કપાસનું વાવેતર પણ ઘણું ઘટી ગયું છે. વળી એ પણ કહેવું જોઇએ કે હાલના કપાસના રેસા ઉપરઉપરથી તો પહેલાં જેવાજ ઝીણા અને સૂવાળા દેખાય છે, પણ હવે તે રેસા ધણોજ ટૂંકા થઇ ગયા છે. અને રેસા ખીયાં સાથે વધારે પડતા ચોંટી જાય છે."

આજ રૂને વાંસની નાની કામડીપર તાંત કે મૂંગા રેશમની દોરી ચડાવીને પીંજવામાં આવતું હતું. ત્યારે કેવી રીતે રૂ પીંજતું તથા કંતાતું તેનું સ્વવિસ્તર વર્ણન ડૉ. ટેલરે નીચે પ્રમાણે કર્યું છે:

"પ્રથમ તો કાંતાનારી બાઇઓ કપાસને સારી પેઠે સાફ કરે છે; કપાસમાંથી કપાસિયા કાઢી નાખવા, ચરખી (ચરખો) અને દુલમ કાડી નામનાં સાધનો વાપરવામાં આવે છે. ચરખામાં તો બે વેલણુ બરાબર ખેસાડી દીધાં હોય છે; અને તે એકલો માણુસ સહેલાઈથી ચલાવી શકે છે. મધ્યમ પ્રકારનું કાંતાવા માટે આવો જ ચરખો દેશબરમાં ચાલે છે. પણ જો ઘણુંજ ઝીણું સૂતર કાઢવું હોય અને ઓછું કામ કરવું હોય

* આજકાલ ગંજામના કાંતાનારા જે રૂ વાપરે છે તે પણ એક નવીજ જાતનું દેશી રૂ છે. તેના રેસા લાંબા હોતા નથી પણ રેશમ જેવા લીસા અને સૂવાળા હોય છે; જ્યાં ખૂબ વરસાદ થાય છે એવા પહાડના ઢોળાવ પર આ રૂ ઉમાડવામાં આવે છે.

તો લોકો દુલમ કાઢીને ઉપયોગ કરે છે; (દુલમ કાઢી એટલે આપણા સાદાં વેલણ અને પાટલો) આ લોકોનું વેલણ મધ્યમાં જાડું અને બે છેડે પાતળું બનાવવામાં આવે છે. પાટલા પર વેલણ હાથ કે પગવતી ફેરવવામાં સગવડ પડે તે માટે પાટલાની પહોળાઈ કરતાં વેલણ સહેજ લાંબુ રાખવામાં આવે છે. પાટલા પર ૩ ફેલાવીને તેના પર પછી વેલણ ફેરવવામાં આવે છે: * ચરખા કરતાં દુલમ કાઢીમાં રેસા ઓછા પડે છે.

૩ પીલાઈને તૈયાર થયા પછી તેમાં બે કંઈ કસ્તર રહી ગયું હોય તો તે કાઢવાનું એટલે પીંજવાનું કામ હાથમાં લેવામાં આવે છે. આ ક્રિયા નાની કામડી પર તાંત કે મૂંગા રેશમની દોરી ચડાવીને કરવામાં આવે છે. પણ જે કપાસ અત્યંત ઝીણા સૂતરને માટે અલાયદો રાખવામાં આવે છે તે કપાસ પર પીલવા કે પીંજવાની ક્રિયા થાય તે પહેલાં તે પર ઓળવા યા તો પીંજવાની ક્રિયા થાય છે. કપાસ પીંજવા કે ઓળવા માટે બાવલી માછલીનું^૧ સૂકાયેલું જડણું વપરાય છે. આ જડણું બે ઇંચના બાસ જેવડી કુમાનના આકારનું હોય છે અને તેની અંદર સંખ્યાબંધ ઝીણા વળેલા દાંતો હોય છે. જેમ કાંસકાથી વાળ ઓળાય છે, તેમ આ જડણાથી કપાસને ઓળી લેવામાં આવે છે, અને તેમાંથી કપાસના માત્ર ઝીણા રેસા જ બહાર નીકળી આવે છે. ૨

આ રીતે ૩ છૂટું થઈ જાય એટલે પછી કામઠાવતી તેને પીંજ છૂટાં છૂટાં વાદળાં જેવો સૂવાળો પોલ બનાવવામાં આવે છે, અને બહુ જ સંભાળપૂર્વક એ પોલને ચીતુલ યા કચીઆ માછલીની સૂકાયેલી ચામડીના

* ધણું ઝીણું સૂતર કાંતવા માટે ગંભીર કાંતનારીઓ પણ આજ સાધન ૩ પીલવામાં વાપરે છે.

(૧) આંધ્ર દેશમાં ઝીણું કાંતનારી બહેનો પણ આજે જડણાનો ઉપયોગ કરે છે. આ પરથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે ઝીણું સૂતર કાઢવાની પ્રથા દેશભરમાં એક જ રીતે ચાલતી હતી.

(૨) “કપાસના દાણાને ઓળવાથી તેમાં રહેલા કપાસિયાની આસપાસ રૂના તંતુઓ આજા વાદળમાંથી ઝૂડી નીકળતાં સૂર્યકિરણોની માફક પ્રસરેલાં જેવામાં આવે છે, અને અપકવ તથા નબળા રેસાઓ જે આજ અલગ થઈ જાય છે”.

‘વણાટસાજ’માંથી’.

સૂવાળા ભાગપર ફેલાવી દેવામાં આવે છે. આ પોલની પૂણી કેળના પાન કે બીજ કોઈ બેવડમાં રાખી કાંતવામાં આવે છે.

કાંતવાની બધી સામગ્રી એક નાનકડી ટોપલીમાં માર્ક જાય છે. પૂણી, નાજુક લોઢાની તકલી, માટીમાં બેસાડેલું છીપલું, કાંતનારાને હાથે રાખ લગાડવા માટે રાખનું છાલવું, એટલી વસ્તુ હાથમાં આવી કે કાંતવાનું સહેજે ચાલી શકે છે. તકલી મોટા સોયા કરતાં વધારે જાડી હોતી નથી.* તકલી ૧૦ થી ૧૪ ઈંચ લાંબી હોય છે. અને ફેરવતી વખતે પૂરતું વજન અને સમતોલપણું જળવાય તે માટે તકલીના નીચેના છેડા પર કાચી માટીનો નાનકડો ગોળો લગાડવામાં આવે છે. તકલીની નીચેનો છેડો છીપ કે છાલવામાં મૂકી તેને ઢળતી ઝાલી જમણા હાથની ચપટીથી કાંતનારી બાઈ ફેરવે છે. સાથે સાથે ડાબા હાથમાં ઝાલેલી પૂણીમાંથી એક એક તાર ખેંચતી જાય છે, અને તકલી પર વળ પણ ચડાવતી જાય છે.”

જ્યારે આવી રીતે સૂતર કાંતાઈને તકલી ભરાઈ જાય છે, ત્યારે તે પરથી સૂતર ઉતારીને અટરણ પર લપેટી લેવામાં આવે છે. સૂકી હવામાં બરાબર ઝીણા કે લાંબા તાર નીકળી શકતા નહિ, તેથી ઝીણા યા સારા કાંતામણુ માટે સૂકી હવા અનુકૂળ નથી એવી સામાન્ય રીતે માન્યતા થઈ ગઈ હતી. ડૉ. ટેલરે લખ્યું છે કે ઉત્તમ હાથકાંતામણુ માટે હવામાં અમુક ભેજ અને ૮૨ અંશ ગરમી હોવી જોઈએ. ઢાકાની કાંતનારીઓ જેમાંનો ઘણો મોટો વર્ગ તેા હિંદુ સ્ત્રીઓનો જ હતો—તેઓ તેા સવારે પહેા ફાટે કે તરત જ કાંતવાનું શરૂ કરી દેતી તે ૯-૧૦ વાગ્યા સુધી ચલાવતી, અને પછી ગરમીમાં રેંટિયાને છોડી દેતી. પાછી ૩ કે ૪ વાગે શરૂ કરી ઠંઠ ધડીભર દિવસ રહે ત્યાં સુધી રેંટિયો ચલાવતી. ઢાકામાં દરેક વર્ણુની સ્ત્રીઓ પોતાનો નવરાશનો વખત કાંતવામાં જ ગાળતી. એ ખાસ જાણવા જેવું છે કે ૧૮ થી ૩૦ વરસની વયેની જુવાન બહેનો જ સારામાં સારું અને ઝીણામાં ઝીણું કાંતતી હતી.

---

* ડૉ. ટેલરે નોંધ કરી છે કે જાડું એટલે ૬ થી નીચેના આંકનું સૂતર તકલી પર કાંતવામાં આવતું નહિ. આજું સૂતર રેંટિયા પર કાંતાઈ હતું.

સૂતરની પેદાશ તથા તેની જાત

જે બહેનો રોજ સવાર આખી તકલી પર કાંતતી તેઓ સતત મહિનો કામ કરે ત્યારે માંડ અડધો તોલો કાંતી શકતી. આ બહેનોનો વેગ કલાકે ૪૦ થી ૫૦ વાર કરતાં વધારે નહિ હોય. પણ આતું સરસ કાંતનારી બહેનોનું સૂતર ૮ રૂપિયે તોલો વેચાતું હોવાથી, જે તેઓ આખો દિવસ કામ કરે તો સહેજે મહિનામાં ૪ રૂપિયા એટલે વરસે ૪૮ રૂપિયા કમાઈ શકતી. પણ સામાન્યતઃ કાંતનાર બાઈની સરાસરી કમાણી વરસે ૨૦ થી ૪૦ રૂપિયા જેટલી થતી. આ સૂતરની જાતમાં કોઈ વાતની મણા રહેતી નહિ. અને ઘણા અનુભવી નિષ્ણુઓએ પોતાનો મત જાહેર કર્યો છે કે પરદેશી મીલના સૂતરને દરેક બાબતમાં ટકર મારી શકે તેવું ઢાકાનું સૂતર નીકળતું હતું. તે કેટલું ઝીણું હશે એનો ખ્યાલ વાંચકને નીચેના બે દાખલા પરથી સહેજે આવી શકશે. દિલ્લીના બાદશાહી દરબાર સાડ જે મક્કમન વણાતી હતી, તે મક્કમનના રતીભાર સૂતરમાંથી ૧૫૦થી ૧૬૦ હાથ લાંબો તાર થવો જ જોઈએ એવી સામાન્ય પ્રથા પડી ગઈ હતી. ડૉ. ટેલરે પણ એક જગ્યાએ નોંધ કરી છે: “ ૧૮૪૬ માં એક હિંદી વણકર સૂતરનો દડો લાવ્યો હતો. અને તે મારી સમક્ષ તેણે માપ્યો હતો. પછી બહુ જ ચોક્કસાઈથી તેને જોખવામાં આવ્યો હતો. હિસાબ કરતાં માલૂમ પડ્યું કે એક રતલ સૂતરમાંથી ૧૫૦ માઈલ કરતાં પણ વધારે લાંબો તાર નીકળે છે એ જોઈ અમે બધા દંગ થઈ ગયા.” આ સૂતર ૫૦૦ થી પણ ઊંચા નંબરનું હોવું જોઈએ. એવો પૂરેપૂરો સંભવ છે કે જ્યારે કાંતવાની કળા પૂરજોસમાં ખીલેલી હતી ત્યારે આના કરતાં પણ વધારે ઊંચા નંબરનું કાંતાનું હશે. વધારે આશ્ચર્યકારક ખીના તો એ છે કે જે કદાચ મીલકંતામણુના ઉપયોગમાં ન આવે, તેવા પ્રમાણમાં ટૂંકા રેસાવાળા ઢાકાના રૂમાંથી આવું સરસ સૂતર કાઢવામાં આવતું હતું. મીલના ઝીણામાં ઝીણા તાર કરતાંયે ઢાકાના સૂતરમાં વધારે મજબૂત વળ ચડતો. તે ઉપરાંત ઢાકાનું સૂતર પ્રમાણમાં વધારે મજબૂત અને ટકાઉ પણ હતું.

મિ. ફાર્બસ વોટસને પોતાના “ હિંદના પહેરવેશ અને કાપડની ફારીગરી ” નામના પુસ્તકમાં ઢાકા સૂતર વિષે અનુભવી નિષ્ણુઓનો મત નીચે પ્રમાણે ટાંક્યો છે:

“ત્રણ વાખતમાં તો ઢાકા સૂતર ઊંચામાં ઊંચી જાતના મીલ-સૂતર કરતાં ચડી જ જાય છે. એ વિષે લેશમાત્ર સંદેહ નથી.

(૧) યુરોપના ઝીણામાં ઝીણા સૂતર કરતાં ઢાકા સૂતરનો વ્યાસ ઓછો હોય છે.

(૨) યુરોપના સૂતર કરતાં ઢાકા સૂતરના દરેક તારમાં રેસાની સંખ્યા ઘણી જ ઓછી હોય છે.

(૩) ઢાકા સૂતરની ખરી ખૂબી તો એમાં જ સમાયતી છે કે તે સૂતરમાં પ્રમાણમાં ઘણા જ ઓછા રેસા હોય છે.”

જે ઊંડી તપાસ કર્યા પછી ઉપરના ત્રણ મુદ્દા તારવી કાઢવામાં આવ્યા છે તે તપાસની રીત નીચેના કોષમાં બતાવવામાં આવેલી છે:—

વર્ણન	ઇંચિના પાણુ અનેક અંશનો સૂતરનો વ્યાસ	ઇંચ દીઠ તાર પર ચડેલા વળાની સંખ્યા.
૧૮૬૨ ના આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રદર્શનમાં મૂકાયેલી ફ્રેંચ મલમલ. ...	. ૦૦૧૯	૬૮-૮.
૧૮૫૧ ના આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રદર્શનમાં મૂકાયેલી ૪૪૦ નંબરની વિલાયતી મલમલ. ...	. ૦૦૧૮	૫૬-૬.
હિંદુસ્તાનના સંગ્રહસ્થાનમાં મૂકાયેલી ઢાકા મલમલ. ...	. ૦૦૧૩૩૭૫	૧૧૦-૧.
૧૮૬૨ ના આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રદર્શનમાં મૂકાયેલી ઢાકા મલમલ. ...	. ૦૦૧૫૬૨૫	૮૦-૭.

વળમાં જે મોટો ફેર છે એજ ખાસ મહત્વની વસ્તુ છે; કારણકે આ પરથી જ આપણને ખાતરી થાય છે કે મીલકાપડ કરતાં હાથે બનાવેલ કપડું હમેશાં વધારે ટકાઉ હોય છે; એ તો જગમશહુર વાત છે કે યુરોપની મલમલ પહેરવામાં બીલકુલ ટકતી નથી ત્યારે, હાથે કાંતેલી વણેલી મલમલ તો વરસોનાં વરસ વાપરે તોયે ફાટતી નથી. વિલાયતની કે યુરોપની મલમલ એક બે વાર ધોખીને ત્યાં જાય એટલે તે ફાટી જાય છે, જ્યારે હાથકાંતામણી મલમલ જેમ વધુ ધોવાય, તેમ વધારે

મજબૂત અને વધારે સફેદ થતી જાય છે. એટલું તો ખરું છે કે ઢાકાની 'વણાયેલી હવા'—'બાદેબાફતા'ની તોલે આવે એવો એક પણ નમૂનો પશ્ચિમના ઉત્તમોત્તમ સંચાઓ પર હજી સુધી તૈયાર થયો નથી.

ઢાકા મલમલનું વણાટ.

જેમ ઢાકાનાં કાંતનારાં કાંતવામાં એકા હતાં તેમ ત્યાંના વણકરો પણ પોતાની કળામાં નિષ્ણાત હતા. તેઓ ૧૨૬ જાતની જુદીજુદી વણાટની રીતો જાણતા હતા. તાણા કરવાની, પવાયત કરવાની, કાંજ બનાવવાની, ઘોવાની જે જે ખાસ ક્રિયાઓ ઢાકામાં ચાલતી હતી તેનું વિગતવાર વર્ણન ડૉ. ફાર્બસ વૉટસને એની ચોપડીમાં કર્યું છે; ઢાકામાં તમામ વણકરો હિંદુજ હતા; તેમનો આંધો પાતળો અને નાળુક હોવાથી તેમજ તેમનામાં સ્ફુર્તિ બહુ હોવાથી તેઓ સખત કામ કરી શકતા; તેમનામાં ધીરજ તો એટલી બધી હતી કે ગમે તેટલું અટપડું કામ હોય તો પણ તેઓ થાકતા નહિ. તેમના હાથ એવા તો સરસ કેળવાઈ ગયા હતા કે હાથમાં કોઈ પણ ચીજ લેતાં તરતજ તેના વજનનો અને માપનો ખ્યાલ તેમને આવી જતો. અને તેથી જે જાતનું વણાટ કરવા, કે જે જાતની ભાત થાન પર ઊકાવવા કે થાનને જે જાતનું રૂપ આપવા તેઓ ધારતા તે તેઓ સહેજે કરી શકતા. તેમને હાથે તૈયાર થયેલો એકએક તાકો બધી દષ્ટિએ સર્વાંગ સુંદર બનતો. ટૂંકમાં તેમના તાકામાં કોઈ પણ જાતની ખોડખાંપણ રહેતી નહિ. તેઓ શેફેલા ચોખાની કાંજ બનાવતા અને 'શબ્દનમ' માટે જે ખાસ કાંજ બનાવવામાં આવતી તેમાં હમેશાં થોડુંક કાજળ પણ ભેળવવામાં આવતું. વણકરો જાંયડે બેસીને કામ કરતા. વણાટ માટે ઉત્તમ અનુકૂળ મોસમ તો ચોમાસું જ ગણાતું, કારણકે ચોમાસામાં વાતાવરણમાં સારી પેઠે ભેજ રહેતો હોવાથી તાર ઓછા તૂટતા; ઊનાળામાં વણતી વખતે વણકરો સાળ નીચે કચરોટોમાં પાણી ભરી મૂકતા. મલમલનો તાકો સામાન્ય રીતે ૩૬ ઈંચ પનાનો ૨૦ વાર લાંબો બનતો. મલમલના ત્રણ વર્ગ પાડી દેવામાં આવ્યા હતા, અને વર્ગ પ્રમાણે આવો તાકો બનાવતાં ૧૦ થી માંડીને ૬૦ સુધી દિવસ લાગતા. ઉત્તમ પ્રકારનો, 'મલમલ ખાસ' કે 'સરકાર આલી' જાતનો તો અર્ધો તાકો બનાવતાં પાંચ છ મહિના લાગતા. ઝીણા, ભાતવાળા, જરીવાળા, અને ભાતભાતની રંગીન છાપવાળા મલમલના તાકાઓ બજારમાં

વેચાવા આવતા. ‘નમદાની’ જાતની મલમલ જનાવવામાં વધારેમાં વધારે ખર્ચ થતું. મલમલ પર જે ભાનભાતના અટપટા છુટાઓ ઉઠાવવામાં આવતા અને તેના પર જે અપૂર્વ હસ્તકૌશલ્ય વાપરવામાં આવતું તેને ક્ષીધે તે મલમલજ હિંદી કળાનો શ્રેષ્ઠ નમૂનો ગણાવા લાગ્યું હતું.

જરીનું મુખ્ય કામ નીચલા દરજ્જાની મુસલમાન સ્ત્રીઓ અને ધોળજોએ પોતાનું કરી ક્ષીધું હતું. તેઓ પોતાના કામમાં એટલી બધી પ્રવીણ થઈ ગયેલી હતી કે જરી ભર્યા પછી એક પણ ફેકાણે શીવણનો ટાંકો દેખાતો નહિ. મલમલની વણાટમાં જરાતરા ભૂત રહી ગઈ હોય તો તે સુધારવા રજુગરોતે રોકવામાં આવતા; અને તેઓ એવી સફાઈથી અને સહેલાઈથી મલમલના આખા તાણામાંથી બગડેલો તાર કાઢી, સરસ તાર બરાબર ખેસાડી દેતા કે તે જોઈને લોકો તાબુબ થઈ જતા.

ઝીણી સુંદર મલમલને પેક કરવાની રીત પણ અનોખીજ હતી. વીસ વાર લાંબુ કપડું પણ માઈ શકે એવડો પોલો વાંસ લઈ તેમાં મલમલ પેક કરીને વાંસને ઢાંકી દેવામાં આવતો હતો. તેમાંજે જ્યારે ‘મલમલ ખાસ’ પેક કરીને દિલ્લી મોકલવામાં આવતું ત્યારે તો આવી ડબીઓ પર લાખ ચડાવીને સોનાનો વરખ ચડાવવામાં આવતો. મલમલના આવા તાકાની ૧૦૦ થી ૪૦૦ રૂપિયા જેટલી કિંમત થતી. આ કાપડ એટલું બધું ઝીણું અને પારદર્શક થતું કે તેના ‘શબ્દનમ’ (સાંજની ઝાકળ) ‘આદ આફતા’ (વણેલી હવા), અશ્રિવાન (વહેતું જળ) જેવાં ખાસ કાવ્ય-મય કાદ્દનિક નામો પાડવામાં આવ્યાં હતાં. શબ્દનમનો તાણો જ્યારે પથરાતો ત્યારે જાણે પરાંડની ઝાકળ પડી હોય એવો દેખાવ થઈ જતો. પણ આવી ઉત્તમ ચીજ-શબ્દનમ તે વખતે કાંઈ પહેલા દરજ્જાની મલમલ ગણાતી નહિ. શબ્દનમનો તો ત્રીજો નંબર આવતો. પહેલો નંબર ‘મલમલ ખાસ’ (આદશાહી મલમલ)નો અને બીજો નંબર ‘અશ્રિવાન’ (વહેતું પાણી)નો હતો.

મલમલની ખૂર્ચીઓ વર્ણવતી કેટલીયે લોકવાર્તાઓ સમાજમાં આજ સુધી ચાલે છે. એવું કહેવાય છે કે એકવાર નવાબ અલીવર્દીખાનના દરબારમાં એક હિંદુ વણકર સુંદર ઝીણો મલમલનો તાકો લઈને જઈ ચઢ્યો. ભૂલમાં બેદરકારીને ક્ષીધે એ તાકો ઘાસ પર રહી ગયો અને આદશાહની

ગાય ધાસ જાણીને મલમલનો આખો તાકો ચાવી ગઇ. બાદશાહને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તે ગુસ્સે થઇ ગયો અને તે હિંદુ વણકરને તેણે ધમકાવી નાખ્યો, અને બીજા વણકરોને ધડો બેસે તે ખાતર તેને શહેર બહાર કાઢી મૂક્યો. આવી બીજી પણ એક મશહુર વાર્તા છે. એકવાર ઔરંગ-જેખની દીકરી પિતા પાસે દરબારમાં આવી ત્યારે શાહજહાનને લગભગ નાગી બેઠને બાદશાહની આંખ એકદમ ફરી ગઇ. તરતજ શાહજહાનએ સામો જવાબ આપ્યો કે “આપ નકામા શાને ક્રોધે ભરાઓ છો? મેં એક તો શું પણ એક પર એક એમ સાત કપડાં પહેર્યા છે!”

મલમલના વેપારની પડતી

મોગલ આશ્રયથી આ કળા સંપૂર્ણતાની ટોચે પહોંચી હતી. પણ જ્યારે પરદેશીથી તકલાદી અને સસ્તી મલમલ હિંદમાં જોશબંધ ઠલવાવા લાગી, અને હિંદી માલ પર ઇંગ્લંડમાં ૭૫ થી ૮૦ ટકા જકાત બેસાડવામાં આવી ત્યારે એ કળા મરણતોલ થઇ ગઇ. ૧૫૦૩ માં વાર્થેમા, ૧૫૬૮ માં શીચ, અને ઠેડ ૧૬૬૬ માં ટૅવરનિયર એમ એક પછી એક હિંદમાં ફરનારા અનેક મુસાફરોએ પોતપોતાની નોંધપોથીમાં હિંદુસ્તાનનો અરબસ્તાન, ધરાન, ઇજિપ્ત, પેશુ, મલાક્કા, સુમાત્રા, અને ભૂમધ્ય સમુદ્રના બીજા કેટલાયે દેશોમાં જે ધમધોકાર વેપાર ચાલતો હતો તેનું સવિસ્તર વર્ણન કર્યું છે. ૧૭૭૨ માં લખતાં મિ. બોલ્ટસ જણાવે છે કે નવાબ અલીવર્દીખાનના વખતમાં તો બાહોશ વણકર એકી સાથે આઠઆઠસોના મલમલના તાકા વેપારીને વેચવા નીકળતો અને એ કાઢને નવાઈ ભરેલું ન લાગતું. ૧૭૮૭ માં ઢાકાના કલેક્ટર મિ. ડેએ ઢાકાનો વેપાર કરોડ રૂપિયાનો છે એવો અડસટો કાઢ્યો હતો; પણ એ કરોડ રૂપિયામાંથી ૩૦ થી ૪૦ લાખ રૂપિયા તો યુરોપ ચઢાવવાનો માલ લેવામાં ખર્ચાઇ જતા.

ઇંગ્લંડમાં ૧૭૮૫ માં પહેલવહેલી મલમલ બનાવવામાં આવી હતી. પણ હિંદુસ્તાનમાં વિલાયતી મલમલ ઘણાં વરસો પીત્યા બાદજ દાખલ થઇ શકી. પણ એટલું કહેવું જોઇએ કે આ સમય દરમિયાનજ ઢાકાનો નિકાસી વેપાર શુંગળાવી નાખવામાં આવ્યો હતો. પરદેશી સૂતર આ દેશમાં પહેલવહેલું ૧૮૨૧ માં દાખલ થયેલું અને ધીમે ધીમે ઢાકાના સૂતરને પદચ્યુત કરવા લાગ્યું હતું. વરસો વરસ ઢાકાનો વેપાર ધસાતો ગયો, અને ઢાકા એની પડતી જોઇ રહ્યું. જે કળાહુન્નર હજારો વર-

સાથી ધમધોઢાર આલ્યાં આવતાં હતાં તે કળાહુન્નર, પરદેશી માલ હિંદમાં કોઈ પણ જાતની જકાત ભર્યાં સિવાય છૂટેદોર ઠલવાયે જતો હોવાથી અને ઇંગ્લંડમાં આયાત થતા હિન્દી માલ પર જબરી ખેસુમાર જકાતો નાખવામાં આવતી હોવાથી એકદમ પાયમાલ થઈ ગયાં. અને છેવટે ન્યારે ૧૮૪૦ માં મલમલની ખનાવટ જ હિન્દમાં અંધ થઈ ગઈ ત્યારપછી એ કળાને ફરી કોઈ સજીવન કરી શક્યું નહિ. પરદેશ સાથેનો વેપાર વરસો વરસ કેટલો ઘટતો ગયો તે નીચેના કોઠા પરથી સમજાય છે:

વરસ	પરદેશ ચલતા માલની કિંમત રૂ.
૧૮૦૭	૩. ૮,૬૨, હજાર
૧૮૧૦	૫,૫૭, „
૧૮૧૩	૩,૩૮, „
૧૮૧૭-૧૮	૧૫,૨૫, „
૧૮૨૧-૨૨	૧૨,૧૬, „
૧૮૨૫-૨૬	૬,૨૯, „
૧૮૨૯-૩૦	૫,૦૫, „
૧૮૩૧-૩૨	૩,૬૨, „
૧૮૩૪-૩૫	૩,૮૭, „

૧૮૪૦ પછી તો હિન્દનો પરદેશ સાથેનો વેપાર તદ્દન પડી ભાંગ્યો. હિન્દુસ્તાનમાં પણ મલમલની માગ એકદમ ઘટી ગઈ. વરધી મળવાથી જે છૂટક છૂટક થોડાએક તાકા ખનતા તે સિવાય મલમલનું ઉત્પન્ન જ અંધ થઈ ગયું. ૧૮ મી સદીની શરૂઆતમાં તો વણુકર પોતાને જોખમે મલમલ ખનાવીને વેપારીઓને નફેથી વેચતો, પણ ૧૫૦ વરસ આદ ૧૮૫૦ માં એક પણ વણુકર પોતાને જોખમે થોડો પણ માલ પેદા કરી શકે તેવી સ્થિતિ રહી નહોતી. હવે તો ખાસ ન્યારે પહેલાં પાકી વરધી મળે અને માલ પેટે પૂરતા ખાનાના પૈસા મળે તો જ વણુકરો માલ ખનાવવાની હિંમત કરતા.

ભાવોમાં મોટો ફરક

દેશી અને પરદેશી માલના ભાવમાં એટલો બધો દેખીતો ફેર પડી ગયો હતો કે તે કોઈની પણ આંખે ચડ્યા વિના ન રહે. ૧૮૦ થી વધારે

નહિ એવા આંકના સૂતરના કાપડમાં અને પરદેશી માત્ર વચ્ચે તો ભાવમાં ચાર પાંચ ગણો ફેર પડી જતો. હિન્દી માત્રને પરદેશી માત્રની હરિ-કાષમાં ટકવા માટે કેટલું સોસલું પડ્યું હતું તે ૧૮૪૦ માં ઊંચા નંબરના દેશી અને પરદેશી સૂતરના કેવા ભાવ ચાલતા હતા તે જોવાથી સહેજે જણાશે.

સૂતરનો આંક	સૂતરનું વજન.	૧૩ આંદીની કિંમત
		વિલાયતી હિન્દી
	રૂ. આ. ગુંડી. *	રૂ. આ. ગુંડી.
૨૦૦	૧-૦-૦	૦-૩-૦ ૦-૧૩-૦
૧૬૦	૧-૦-૧૮	૦-૨-૧૫ ૦-૧૦-૦
૧૮૦	૧-૧-૧૫	૦-૨-૧૫ ૦-૧-૦
૧૭૦	૧-૨-૧૬	૦-૨-૧૦ ૦-૫-૦
૧૬૦	૧-૪-૦	૦-૨-૧૦ ૮-૪-૦
૧૫૦	૧-૨-૧૬	૦-૨-૧૦ ૦-૩-૧૦

૧૮૪૦ પછી ૩૦ થી ૨૦૦ આંક સુધીનું વિલાયતી સૂતર જ હાકાની અખરમાં વેચાતું હતું. હાકાની તળા અખર પણ પરદેશી જીણા સૂતરે સર કરી લીધી હતી. તે પછી હાકામાં જે થોડો ઘણો માલ ખનતો તે ૩૦ થી નીચા આંકનો ખનતો. માત્ર ૩૦ વરસની ટૂંકી મુદતમાં ધંધલ સાથે હાકા જે ૩૦ લાખ રૂપિયાનો વેપાર ખેડતું હતું તે આખાય વેપાર સમૂહગો અંધ પડી ગયો. અને હાકા પરગણામાં પૂર્વે ઘેર ઘેર જે રેટિયા ચાલતા હતા તે બધાય રેટિયા માળિયે ચડી ગયા. જે હાથકંતામણ અને હાથવણાટના ધંધા પર લાખો ઉઘોગી લોકોનો ગુળરો ચાલતો હતો તે ધીકતો ધંધો ફક્ત અર્ધા સૈકામાં બીજાના હાથમાં ચાલ્યો ગયો. આથી હિન્દનો પરદેશી વેપાર તૂટી ગયો, એટલુંજ નહિ પણ હિન્દુસ્તાનને પણ પરદેશીઓ કપડાં પહેરાવે ત્યારે પોતાનું અંગ હાંકી શકે એવી તેની દીન દશા થઇ ગઇ.

પાશ્ચાત્ય દેશોની સસ્તી મલમલે હાકાની અમૂલ્ય કળાનો ઘણુ વાળી નાંખ્યો. એ કળાના રક્ષણ માટે કંઇજ કરવામાં ન આવ્યું. કથીર અને કંચનનો ભેદ કાઢી ન કળી શક્યું અને હાકાની કીર્તિનો અસ્ત થઇ ગયો.

૧૮૦૦ ની સાલમાં જે ઢાકા શહેરમાં ૨ લાખ માણસો રહેતાં હતાં ત્યાં ૧૮૪૦ માં વણકરો અને ખીખ્ખ કારીગરો ખેતીનો કે ખીખ્ખ કાંઈ ધંધાનો આશરો લઈને ઢાકા શહેર છોડી જવાથી માત્ર ૮૦ હજાર જ માણસો રહ્યાં હતાં. અને જ્યારે સર ચાર્લ્સ ટ્રિવેલિયને પાર્લામેન્ટની સીલેક્ટ કમિટી સમક્ષ જુગ્યાની આપતાં ઢાકા મલમલની દુઃખદાયક કહાણી કહી મંજૂરાતી, ત્યારે આ અપૂર્વ કળા, નાજુક હસ્તકૌશલ્ય, અને ઢાકા મલમલની સહીયર એવી ઉત્તમ સંસ્કૃતિને પુનર્જીવન આપી શકાય તેવી સ્થિતિ રહી નહોતી. કારણ કે આ સમય દરમિયાન આ હુન્નરકળા ભૂતકાળની અંધારી ખાણમાં અલોપ થઈ ગઈ હતી. તેના પર વિસ્મૃતિનાં અનેક પડ ચઢી ગયાં હતાં. એ પડો ઊખેડી ઊંડે જોઈ શકે એવો નર ત્યારે પાક્યો નહોતો.

પ્રકરણ ૨ જી.

હાથકંતામણ અને હાથવણાટનો નાશ.

અંગ્રેજો હિન્દમાં કેમ આવ્યા ?

ખ્રિષ્ટીશના આગમન પહેલાં અને તે પછી પણ દોઢ સદી સુધી સતરાઉ કાપડની બાબતમાં દુનિયાની બનરોમાં હિન્દુસ્તાન એક રીતે સર્વોપરી સત્તા ભોગવતું હતું. પણ ત્યાર પછી તરત હિન્દુસ્તાનની આર્થિક લૂંટ શરૂ થઈ અને જમાનાઓથી મશહૂર થયેલો હિન્દનો મુખ્ય ધંધો તૂટી પડ્યો. અને પરદેશી કાપડનું ‘મોટામાં મોટું ધરાક’ બનીને હિન્દુસ્તાન દીન હાલતમાં આવી પડ્યું. માલ પેદા કરનાર હિન્દ ધરાક કેમ બન્યું અને ધરાક હતા તે માલ પૂરો પાડનાર કેમ થઈ ગયા—એવો આકસ્તરૂપ ફેરફાર શી રીતે થયો તે સમજાવવાનો અત્રે ઉદ્દેશ રાખવામાં આવેલો છે. હિન્દુસ્તાનના વેપાર ધંધામાં સારી પેઠે બરકત રહે તેમ છે એમ સમજીને યૂરોપીઅન પ્રજાઓ હિન્દમાં આવી હતી. તે આપણે જોઈ ગયા છીએ. તે જમાનામાં યૂરોપીઅન પ્રજાઓ પાસે કે ગ્રેટબ્રિટન પાસે હિન્દમાં લાવવા લાયક એક પણ નામીયી ચીજ નહોતી. હિન્દની પૂર્વે આવેલા ટાપુઓના તેજના અને હિન્દના કાપડના વેપારમાં પુષ્કળ નફો મળતો હોવાથી શીરંગી, ડચ, ફ્રેંચ અને આખરે અંગ્રેજ એમ એક પછી એક પ્રજા જ્યાં ધીકતા વેપારની છાળો ઊડી રહી હતી ત્યાં પહોંચવા

ઉચ્ચપાચક કરવા લાગી. પૂર્વની અગ્નરોનો કાયમી કબજો સાચવવા જે વ્યાપારી યુદ્ધો મધ્યાં તેમાં બધી સત્તાઓને હાંકી કાઢી સાર્વભૌમ સત્તા જમાવવામાં ખિટન ફાવી ગયું. પૂર્વના પ્રદેશોમાં ખિટનની સાર્વભૌમ સત્તા તરીકે સંપૂર્ણ ફતેહ શી રીતે થઈ તેનું વર્ણન ઇસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીના ઇતિહાસમાં આવી જાય છે. ઇલિઝાબેથ રાણીના ઇ. સ. ૧૬૦૦ ના પટાને પરિણામે એ કંપની સ્થપાઈ, પણ હિન્દુસ્તાન દેશમાં કોઢીઓ નાખતાં કંપનીને એકથી ચાર દાયકા વીતી ગયા. ૧૬૧૦માં મહલીપટનમાં, ૧૬૧૨માં સુરતમાં, ૧૬૩૯ માં મદ્રાસમાં અને ઠેઠ ૧૬૪૦ માં હુગલીમાં કોઢીઓ નાખાઈ. આ પહેલાં થાણાં સ્થપાયા પછી સૂતરાઉ કાપડ હિન્દથી સીધેસીધું ઇંગ્લંડમાં જવા લાગ્યું. પણ તે સમય પહેલાં ઇંગ્લંડમાં હિન્દી સૂતરાઉ કાપડ અને કેલીકોની જે થોડી ઘણી માગ હતી તેને પહોંચી વળવા બીજા દેશોમાં ફરીફરીને હિન્દી માલ ઇંગ્લંડ જતો હતો. હિન્દથી આયાત થતો માલ અત્યુત્તમ હોવાથી, માલની માગણી ઝપાટાબંધ વધવા લાગી અને વેપાર પણ એકદમ જમવા લાગ્યો. ડચ લોકો દેશના અંદરના ભાગોમાં પહોંચી ગયા હતા. તેમણે એક તરફ કારોમાંડલ કિનારા પર કોઢીઓ નાખી હતી, અને બીજા બાજુ સૂતરાઉ માલની ખરીદી માટે સુરતથી અંદરના ભાગમાં આગળ વધતા હતા. અને એ રીતે તેમણે બીજાઓને રસ્તો દેખાડ્યો હતો. ૧૬૨૫ ની સાલ પછી દર વરસે ડચ લોકો બટેવિયા કેટલો માલ ખેંચી જતા હતા તેનો જે અડસટ્ટો ડો. મોરવેંડે કાઢ્યો છે તે પરથી વેપાર કેટલો ઝપાટાબંધ વધ્યો જતો હતો તે જાણી શકાય છે.

વરસ	કારોમાંડલ	બંગાળ	ગુજરાત	કુલ
૧૬૨૫	૧૭૦૦	ગાંસડી	૮૦૦	૨૫૦૦
૧૬૪૧-૪૪	૨૫૦૦	,, ...	૧૦૦૦	૩૫૦૦
(વાર્ષિક)				
૧૬૫૭-૬૧	૪૦૦૦	,, ૫૦૦	૧૨૦૦	૫૭૦૦
(વાર્ષિક)				

સુરતથી જવા જતાં વહાણોમાંના એક વહાણમાં એકલા સૂતરાઉ કાપડની જ ૩૦ જુદી જુદી જાતની નોંધ ભરતિયામાં કરવામાં આવી હતી. હિન્દુસ્તાનમાંથી લગભગ ૧૫૦ જાતનું કાપડ નિકાસ થતું એ હકીકત પરથી જ હિન્દી સૂતરાઉ કાપડ મંગાવનારા દેશોમાં તે કેટલું લોકપ્રિય હશે

તેનો ખ્યાલ આવે છે. ફોરસ્ટરના ‘ઇંગ્લિશ ફેક્ટરીઝ’ નામના ગ્રંથોની વિષયસૂચિમાં આ બધી જગતોનાં નામ આપેલાં છે.

શરૂઆતમાં, હિન્દમાં સોનું મોકલતાં ઇંગ્લંડ જરાતરા અચકાતું હોય એમ દેખાય છે. હિન્દમાં બનાવેલ માલની માગણી ઇંગ્લંડમાં નજીવી છે અને તેથી સૂતરાઈ કાપડનો વેપાર મોટે ભાગે એશિયા અને આફ્રિકા પૂરતો જ કરવામાં આવે તો વધારે લાભદાયક થઈ પડશે, એવી સૂચના સર ટોમસ રોએ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના ડીરેક્ટરોને કરી હતી. પણ રોની સલાહ તરત જ ખોટી ફરી, કારણ કે હિંદી માલની માગણી ઇંગ્લંડમાં દહાડે દહાડે વધે જતી હતી. તેથી એક પછી એક ગુજરાત કોરોમાંડલ અને ળંગાળનાં બળરો હાથ કરવામાં આવ્યાં. કોરોમાંડલ પર વધારેમાં વધારે નફો દેખાવાથી વલ્લંદાની માફક અંગ્રેજો પણ ત્યાં ઘણાં વરસો સુધી ચોંટી રહ્યા. સુરતથી પણ કેલીકો વધુ ને વધુ જથ્થામાં પરદેશ ચડ્યે જતું હતું. ૧૬૧૪ માં સુરતથી ૧૨,૫૦૦ થાન પરદેશ ગયાં હતાં, ૧૬૨૫ માં એ સંખ્યા વધીને ૧,૬૫,૦૦૦ ની થઈ હતી. ૧૬૧૮-૧૯ માં હંકોરેલા ‘રોયલ ઍન’ નામના વહાણમાં ૧૪,૦૦૦ થાન લઈ જવામાં આવ્યાં હતાં. પણ છ વરસ બાદ તો માલની માગણી ૧૫ ગણી વધી ગઈ હતી. ૧૬૧૪ માં ૫૦૦ પાઉંડનું સૂતર ચડ્યું હતું, પણ પછી તેની માગ એટલી બધી વધી પડી કે અહીંના કંપનીના નોકરોને ફરમાવવામાં આવ્યું કે જો તૈયાર માલ ન મળે તો સાફું, કોકડાંવાળું; કે ગૂંચાયેલું સૂતર પણ જેટલું હાથમાં આવે તેટલું ધરભેગું કરો. ૧૬૨૮ માં ૫૨૮ સૂતરની ગાંસડીઓ ઇંગ્લંડ ચડી હતી. કંપનીના ડીરેક્ટરો લખતા, “સૂતર વેચવાથી અહીંનું બજાર ગળાખૂડ ભરાઈ જશે એવી બીક રાખવાનું કયું કારણ નથી, કારણ કે હિંદુસ્તાનથી અત્યાર સુધીમાં જેટલો માલ આવ્યો છે તેના કરતાં પણ વધારે અહીં વેચી શકાય તેમ છે.” સૂતરની નિકાસથી હિંદમાં સૂતરની કિંમત વધી પડી અને વણકરોને નુકશાન થવા લાગ્યું. મામલો એટલો ગંભીર થઈ પડ્યો કે સુરત ભરૂચના વણકરોએ બ્યાંસુધી સૂતરની નિકાસ અટક નહિ ત્યાં સુધી કાપડ વેચવાનું બંધ કર્યું. ૧૬૨૭ થી ૧૬૪૦ સુધી દર વરસે કેલીકો સારા પ્રમાણમાં વિલાયત ચડતું હતું. કોઈપણ વરસે ૫૦ હજારથી ઓછાં થાન ચડ્યાં નહોતાં. હિંદમાં જે થાનની કિંમત સરાસરી ૭ શિલિંગ બેસતી તે જ થાનના

લાંડનમાં ૨૦ શિલિંગ સહેજે ઉપજતા. તેથી નફો સારી પેઠે થતો હતો. આ અરસામાં જ હિંદી વેપારની વિરુદ્ધ પેદા થયેલા કેટલાક વિરોધના જવાબ આપતાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ ભાર દબને જણાવ્યું હતું કે અગાઉ ૫ લાખ પાઉંડ દર વરસે હોલેંડ અને ફ્રાન્સને લીનન, લોન, અને કેમ્પીક નામનાં કાપડ માટે આપણે આપવા પડતા હતા, તેને બદલે હવે લીનન, લોન અને કેમ્પીકને આંટી દે તેવું હિંદી કાપડ પૂરું પાડવા માટે પરદેશીઓ ૫ લાખ પાઉંડ આપણને ભરે છે. ત્રીસ વરસ પછી પણ વેપાર એવો ને એવો જ ધીકતો રહ્યો હતો. ૧૬૫૧માં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના ડીરેક્ટરોએ નિવેદન પત્રમાં જણાવ્યું હતું કે “હિંદથી આવતા માલમાં સૌથી વધારે પડાપડી કેસીકા પર થઈ હતી.”

નફો અને ખૂમાખૂમ.

હિંદુસ્તાનની કારીગરીએ અંગ્રેજ ધરાકોની અભિરુચિ બદલી નાખી હતી. હિંદી કાપડનો ખપ દહાડે દહાડે વધ્યે જ જતો હતો તેથી કંપનીનો વેપાર પણ બહુ મોટા પ્રમાણમાં વધી ગયો હતો. કાપડના વેપારમાં ગજવાં સારી પેઠે ભરાય છે એમ સૌ કોઈ જાણી ગયા પછી ખાનગી વેપારીઓ પણ કંપનીની સાથે સાથે, કાપડનો વેપાર ખેડવા લાગ્યા. તેઓને પણ એટલો જ ભારે નફો મળવા લાગ્યો. એટલે થોડા વખતમાં ખાનગી વેપાર પણ મોટા પાયા પર ચાલુ થઈ ગયો. એક ઇતિહાસકાર લખે છે, “ખીજા ચાર્લ્સના વખત પહેલાં લાગ્યે જ ટેમ્સના એકાદ વહાણે ગંગાના મુખનાં દર્શન કર્યા હશે. પણ ખીજા ચાર્લ્સના રાજ્યારોહણ પછીનાં ૨૪ વરસ દરમિયાન, એ સમૃદ્ધ અને વસ્તીવાળા મુલકમાંથી પહેલાં વરસે જે ૮૦૦૦ પાઉંડનો માલ આયાત થતો હતો તેને બદલે ત્રણ લાખ પાઉંડનો માલ આયાત થવા લાગ્યો હતો. વેપારમાં નફો એટલો બધો થતો કે ૧૬૭૬ માં કંપનીના દરેક ભાગીદારને તેણે રોકેલી મૂડી જેટલા જ પૈસા પાછાડી તરીકે મળ્યા હતા. અને એ ખેવડી થયેલી મૂડી પર ૨૦ ટકા લેખેતું વ્યાજ પાંચ વરસ સુધી આપવામાં આવ્યું હતું.” આવો નફો જોઈને બજારના ખીજા વેપારીઓની દાદ સળકી. કેટલાક ધુસણિયાઓ નવી કંપનીઓ સ્થાપી, કંપનીના હરિફ તરીકે વેપાર ખેડવા લાગ્યા, અને આજ સુધી રણીધણી થઈ પડેલ કંપનીનો પગ હિંદમાંથી કાઢી નાખવા દાવપેચ રમવા લાગ્યા. ઇંગ્લંડમાં ઉદ્ભવેલી વ્યાપારી

ધર્માને લીધે જે ઉચ્ચપાયાલ થઇ તેની વિગતમાં ઉતરવાનું આ સ્થાન નથી. આપણે માટે તો એટલું જાણવું બસ છે, કે ૧૭મી સદીને અંતે ઈંગ્લંડમાં વેપાર કરતી બધી કંપનીઓ વચ્ચેનાં તડ સંધાર્ધ ગયાં હતાં. ખીજી બધી કંપનીઓ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીમાં ભળી ગઈ હતી, એટલે વેપારનો કુલ ઈન્તરો ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના જ હાથમાં ચાલુ રહ્યો. લગભગ આજ અરસામાં ઇંગ્લંડમાં હિંદી કાપડની વિખ્યાતિનો કળશ ચઢ્યો હતો. ૧૬૭૭ માં ઇંગ્લંડમાં કેલીકોની વાર્ષિક આયાત ૧,૬૦,૦૦૦ પાઉંડની અડસટવામાં આવી હતી. ૧૬૮૧ માં આમની સભામાં જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું કે, કપડાં, પથારી, પડદા વગેરે બનાવવા ભાતીગર અને રંગીન કેલીકો તથા ખીજા હિંદી કાપડ પાછળ દર વરસે ૩ લાખ પાઉંડ કરતાં ચે વધારે રકમ ઇંગ્લંડ ખરચે છે. ૧૬૭૩ થી ૧૬૭૮ ના પાંચ વરસના આયાતના આંકડા સાથે ૧૬૮૦ થી ૮૩ સુધીના આયાતના આંકડા સરખાવવાથી, વેપાર કેટલા અજબ વેગથી વધ્યે જતો હતો તે જોઈ શકાશે.

વરસ

૧૬૭૩-૭૮

૧૬૮૦-૮૩

થાન

૩૯,૦૩,૫૦૦

૮૫,૬૪,૦૦૦

દર વરસે સરાસરી ૨૦ લાખ થાનની આયાત વધ્યે જતી હતી. અત્રે એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે દરેક થાનપર ૯ પેન્સથી માંડીને ૩ શિલિંગ સુધીની જકાત ઇંગ્લંડમાં નાખવામાં આવેલી હોવા છતાં આયાતમાં આવો ભારે વધારો થવા પામ્યો હતો. આ બધું જોઈને ઇંગ્લંડમાં બિનનું કાપડ બનાવનારાઓ અદેખાઈથી બળી રહ્યા હતા. તેઓએ હિંદી કેલીકો^x અને રેશમી કાપડ વિરુદ્ધ જખરી ઝુંબેશ ઉઠાવી. તેઓએ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના રેશમી કાપડના પહેરવેશની સદંતર બંધી કરવા માટે પાર્લામેન્ટની આમની સભાને અરજીઓ કરી. આખરે સૂતરાઉ અને રેશમી કાપડની આયાત પર ભારે જકાત નાંખવામાં આવી. “ઈંગ્લંડમાં

^x ‘કેલીકો’ અને ‘મલમલ’ હિંદુસ્તાનમાં બનતાં છતાં હિંદુસ્તાનમાં કાપડ, એ નામોથી કદી ઓળખાતું નહિ. આ નામો યુરોપીયન વ્યાપારીઓએ જ પ્રથમ પ્રચલિત કર્યાં. પ્રાચીનકાળમાં બપાનમાં, હિંદી છાપવાળી કેલીકો “સરસ” એ નામે ઓળખાતી. સરસ એટલે સૂરતથી આવતો માલ. અનુવાદકની નોંધ

આયાત થતી સર્વ પ્રકારની કેલીકો, હિંદી લીનન, હિંદી રેશમી કાપડ, હિંદી સૂતર, રેશમ, શણ કે રૂના સર્વ માલ પર” ૧૬૮૫માં ૧૦ ટકાની આયાત જકાત નાખવામાં આવી. ૧૬૯૦ માં એ જકાત બમણી કરવામાં આવી. આવાં બંધનો છતાં હિંદી રેશમી કાપડ અને કેલીકો લોકોનો સામાન્ય પહેરવેશ થઇ પડ્યાં. ૧૬૮૮ના ઇંગ્લિંડના વિપ્લવ પછી ન્યારે રાણી મેરી પોતાના પતિ સાથે ઇંગ્લિંડ આવી ત્યારે તે હિંદની રંગીન કેલીકો પાછળ કેવી ગાંડાતૂર થઇ ગઇ હતી, અને રાણીની ઘેલછા સમાજના દરેક વર્ગમાં કેટલી ઝપાટાભેર ફેલાઇ ગઇ તેનું વર્ણન ઇતિહાસકાર લેફ્ટીએ એના ઇંગ્લિંડના ઇતિહાસમાં કર્યું છે. યૉર્કશાયર, વીલ્ટશાયર, નૉરીચ અને સ્પીટલ્ડરીફ્ડસના વેપારીઓ અને શેડિયાઓએ પણ આની વિરુદ્ધ જખરો પોકાર ઊઠાવ્યો. આ વર્ગની દલીલનો સાર મેંકોલેએ પોતાના ‘ઇંગ્લિંડના ઇતિહાસ’ માં છટાદાર શૈલીમાં આ પ્રમાણે આપેલો છે. “જે વખતે આપણા જ દેશનાં ઘેટાંના બિનના, આપણી જ સાળો પર વણેલા કાપડમાંથી દરેક દરેક માણસના ઝખલા, જાકીટ અને ગોદડાં ગાદલાં બનતાં ત્યારે આપણાં ગોચરોમાં વસતા ભરવાડો તેમજ આપણાં કારખાનાંવાળાં ગામેની વસ્તી બન્નેને સારું સુખના દહાડા હતા. ઇલીઝાબેથ રાણીના સમયમાં આરાસના જે પ્રાચીન પડદાઓ બાદશાહી મહેલોની દીવાલોના શણગાર હતા તે આજે ક્યાં લોપ થઇ ગયા? જેના પૂર્વજો ઇંગ્લીશ બિનનાં હાથે બનાવેલ કપડાં સીવાય બીજા કોઇ કાપડ સામું નજર સરખી નાંખતા નહિ તેના જ વંશજને આજે કેલીકોના લેબાસમાં અને અને મુશિંદાબાદી રેશમી મોર્નમાં સજ્જ થઇ બહાર ફક્કડની માફક ફરતો જોઇને કોને શરમ આવ્યા વિના રહેશે?” ૧૬૯૬ માં પ્રસિદ્ધ થયેલી ‘નમ્ સલ્વ’ નામની એક નનામી પત્રિકામાં યે આવા જ પ્રકારનો પોકાર ઊઠાવવામાં આવ્યો હતો. મલમલ તેમજ બીજા કાપડના વેપારમાં કંપની સ્વાર્થાધ થઇ ગઇ છે એવી ફરીયાદ એ પત્રિકામાં કરવામાં આવી હતી. મલમલ વિષે તે પત્રિકામાં અડધા ગુસ્સાથી અને અડધા તિરસ્કારથી નીચે પ્રમાણે બખાળા કાઢવામાં આવ્યા છે. “ફેશનને ડાકણનું બિપનામ મળ્યું છે તે સાચું છે. કોઇ પણ ચીજ જેમ મોંઘી થાય કે એની અછત થાય તેમ તેને વિષેની મોહિની વધે છે. એકવાર મલમલના ૩૦ શિલિંગ! અને મજે ત્યારે માછલાંની બજા!”

આ પત્રિકા પ્રકટ થઇ તે પહેલાં થોડાં વરસ અગાઉજ, પાર્લામેન્ટે એવો કડક કાયદો પસાર કર્યો હતો કે દફન-ક્રિયામાં, શબને બિનનાંજ કપડાં પહેરાવવાં નોંધએ. “આ પ્રકારનું બંધન જીવતા માણસોને પણ લાગુ પાડવામાં આવશે એવી આશા રાખનારા કાપડિયાઓનો તોટો નહોતો. અંગ્રેજ વેપારીઓના ક્રોધાગ્નિને વાણીદારા મૂર્ત રૂપ આપવાનું કામ ડીફેન્સ ડીપ્ટમેન્ટે લાગે આવ્યું. તેણે ઝમકદાર વાણીમાં આ પ્રમાણે લખ્યું છે:

“ઇસ્ટ ઇન્ડિયાના માલ પર લેણા એટલા શીદા થઇ ગયા છે કે જે છીંટ અને રંગીન કેલીકાનો ઉપયોગ અગાઉ શેત્રંજી ગોદડાં માટે યા છોકરાનાં અને મામુલી માણસોનાં કપડાં માટે કરવામાં આવતો તે છીંટ અને કેલીકા આજે બહેનો પહેરવા લાગી છે. ફ્રેશને આપણને એટલા બધા આજી દીધેલા છે કે જે હિંદી શેત્રંજીના પહેરવેશ, ધરકામ કરનાર ખવાસણને પણ ગમતા નહિ તે શેત્રંજીના પોષાક આપણાં ખાનદાન કુટુંબોમાં વપરાવા લાગ્યા છે; જમીન પર રગદોળાતી છીંટ આજે આપણા શરીર પર ચડી બેઠી છે. પગલજીણાંમાં ધસાતી છીંટના બહેનો આજે ધાધરા બનાવવા લાગી છે. અને આ વખતે તો ખુદ રાણી સાહેબ પણ ચીનાઈ અને જાપાની રેશમી અને કેલીકાના કપડાં પર મોહાઈ પડ્યાં છે. વાત આટલેથી અટકી નથી. આપણાં દીવાનખાનાં તથા શયન-ગૃહોમાં, પડદામાં, તકિયામાં અને ખુરશીમાં પણ કેલીકાએ પગ પેસારો કર્યો છે. અરે! પથારી સુદ્ધાંતો પણ કેલીકા અને હિંદી માલેજ ઇન્જરો લઇ લીધા છે. ટૂંકમાં સ્ત્રીઓના પહેરવેશમાં કે ધરના રાયરચીલામાં જ્યાં અગાઉ બિન કે રેશમ વપરાતું હતું, ત્યાં લગભગ બધો માલ હવે હિંદમાંથી પૂરો પાડવામાં આવે છે. હિંદથી ખરીદાયેલા માલનો મૂલ્ય લાગ આપણે ખર્ચેજ બનાવવામાં આવે છે. હિંદથી આગ્રાત થતા માલ પર બેહદ નફો ચડતો હોવા છતાં, આપણા સસ્તામાં સસ્તા માલ કરતાં તે સોંધા વેચી શકાય છે.”

હિંદી માલ અસાધારણ સસ્તો, અને અતિશય ટકાઉ હોવાથી તે ખ્રિષ્ટિય બજાર હાથ કરી શક્યો હતો. ખ્રિષ્ટનના દેશી કારીગરોના ધંધા તૂટી પડવાથી તેમનો પિત્તો એટલો તો બિચળો બિચરો હતો કે એકવાર કોલ્મ્સ્ટરમાં હુલ્લડ થઇ ગયું હતું. ડીફેન્સ કહે છે કે ત્યાં જે સ્ત્રીઓએ હિંદી કેલીકાનો પોષાક પહેર્યો હતો તેમને ટોળાએ ઘેરી લઈ તેમનું

અપમાન કર્યું હતું. હિંદી હુન્નર ઉદ્યોગ વિરુદ્ધ જે ચળવળ શરૂ થઈ હતી તેથી પાર્લામેન્ટ સવેળા જાગી ઊઠી, અને ૧૭૦૦ પછી એક પછી એક અનેક કાયદા તેણે પસાર કર્યા અને હિંદી કાપડના પહેરવેશની પ્રેરણિતન-માંથી બંધી કરી દીધી.

પ્રતિબંધ નીતિ

૧૭૦૦ માં હિંદમાંથી રંગીન કેલીકાની આયાત પર પ્રતિબંધ મૂકવાનો કાયદો પસાર થયો. એટલે લોકો સાદા કેલીકાને હિંદથી મંગાવી ઇંગ્લંડમાં રંગવા લાગ્યા. આ સ્થિતિને પહોંચી વળવા ૧૭૨૧ માં પાર્લામેન્ટે બીજો કાયદો કર્યો, અને જાહેર કર્યું કે જે કોઈ રંગીન કેલીકાનો ઉપયોગ કરશે કે પહેરશે, તેનો દર ગુન્હાદીઃ ૫ પાઉન્ડનો દંડ કરવામાં આવશે, અને જેણે એને કેલીકા વેચી હશે તેનો ૨૦ પાઉન્ડ દંડ કરવામાં આવશે. સોળ વરસ બાદ તદ્દન સૂતરાઉ રંગીન કાપડનો ઉપયોગ કરવાની પણ કાયદાને બળે મનાઈ કરવામાં આવી, અને મિશ્રિત કાપડ પર પહેલાં જે અટકાયતો નાખવામાં આવી હતી તે રદ કરવામાં આવી. તેમ છતાં કેલીકાનો વાપર “સ્ત્રીઓની અવળાધને લીધે અને ફેશનની ઘેલછાને લીધે” ચાલુ રહ્યો.^x ૧૭૭૪ માં પાર્લામેન્ટે વળી બીજો કાયદો પસાર કર્યો કે, ઇંગ્લંડમાં વેચાતું તમામ સૂતરાઈ કાપડ, ઇંગ્લંડમાં જ કંતાઈ વણાઈને તૈયાર થયેલું હોવું જોઈએ; પરદેશ નિકાસ કરવા પૂરતું જ હિંદી કાપડની આયાત કરવાની મંજૂરી આપવામાં આવશે. ટૂંકમાં ઇંગ્લંડના વાપર માટે હિંદી કાપડની આયાત સામે દરવાજા બંધ કરવામાં આવ્યા. આવા પ્રતિબંધક કાયદાઓ કરવા પાછળ અને તેનો અમલ કરાવવા સાડા ભારે દંડ વસુલ કરવા પાછળ જે હેતુ સમાયલો હતો તે સમજવો કઠણ નથી. હરીફાઈમાં ટક્કર મારી રહેલા હિંદી વેપારને અંગ્રેજ માત્ર ગુંગળાવી

x ફ્રાન્સમાં અઢારમા સૈકામાં ન્યારે હિંદી કાપડ છીંટ-ખાસ કરીને સૂરતી છીંટ-પ્રથમ વખત દાખલ થઈ ત્યારે તેની તરાહો અને રંગો પર લોકો એટલા બધા ગાંડાતર બની ગયા હતા કે મધ્યમ સ્થિતિના લગભગ બધા સ્ત્રી પુરુષો હિંદીઓ જેમ પોષાક સજવા લાગ્યા હતા. આથી ફ્રાન્સના કાપડ ઉદ્યોગને જખરદસ્ત ફટકો પડ્યો. અને ત્યાં મોટો ગભરાટ ફેલાયો હતો. અંતે ફ્રેંચ સરકારે હિંદી રંગીન કાપડની આયાત સહંતર બંધ કરી દેવાનું ફરમાન કાઢ્યું હતું.

અનુવાદકની નોંધ.

નાખવા અત્યાર સુધી મથી રહ્યા હતા તેમને મદદ કરવાને જ ઉપરનો એકેએક કાયદો ઘડાયો હતો. મકમલ, સાદું કેલીકે અને એના જેવા બીજા કાપડની આયાત તદ્દન બંધ નહોતી કરવામાં આવી, તેવા કાપડ પર ભારે જકાત નાખવામાં આવી હતી, એ આપણે આગળ પર જોઈશું.

૧૮ મી સદીની સ્થિતિ

આ જકાત કેવી જાતની હતી એ ચર્ચામાં આપણે ઉતરીએ તે પહેલાં ૧૮ મી સદીના હિંદમાંના બ્રિટિશ વેપાર અને રાજ્યવહીવટ પર ટૂંકમાં નજર નાખવાની જરૂર છે. ૧૮ મી સદીની શરૂઆતમાં ઈંગ્લંડમાં કેલીકોની આયાત નીચે પ્રમાણે થતી હતી:

૧૨૨૫

૧૬૯૯

૧૭૦૦

૧૭૦૧

કેલીકોની આયાત

૮,૫૩,૦૩૪ થાન

૯,૫૧,૧૦૯ „

૮,૨૬,૧૦૧ „

આ ધીકતા વેપારમાં ઈંગ્લંડને અઢળક ફાયદો થયો. જેમ વરસો વીતતાં ગયાં તેમ તેમ હિંદથી આયાત થતા માલ સામે અકળાવે એવી બંધીની નીતિ શરૂ થઈ. ૧૭૦૮ થી ૧૭૮૮ સુધીના બંધીના સમય દરમિયાન ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની ૪,૪૨,૩૮૦ પાઉંડનું સોનું અને, ૯૨,૨૨૮ પાઉંડનો માલ ઇંગ્લંડમાંથી નિકાસ કરી શકી હતી, ત્યારે મુખ્યત્વે કરીને હિંદી કેલીકો અને બીજા વણાયલા માલની તથા કાચા રેશમની આયાત ૭,૫૮,૦૪૨ પાઉંડ જેટલી થઈ શકી હતી—ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની હિંદમાં નજીવી કિંમતનો માલ વેચી શક્તી પણ પરદેશી બજારમાં હિંદી સતરાઉ અને રેશમી કાપડની લાટબંધ ગાંસડીઓ વેચવામાં કંપની સારી પેઠે ફાવી ગઈ હતી. ૧૭૭૪ થી ૧૭૯૨ સુધીમાં બંગાળ, મદ્રાસ અને સુરતથી કેટલું કાપડ કંપની મગાવીને વેચતી તેના આંકડામાંથી બહુ શીખવાનું મને એમ છે.

વરસ.	અંગાણાથી જતો માલ		મદ્રાસથી જતો માલ		સુરતથી જતો માલ		કુલ...	
	તા.કા.	વેચાણુ કિંમત	તા.કા.	વેચાણુ કિંમત	તા.કા.	વેચાણુ કિંમત	તા.કા.	વેચાણુ કિંમત
	પાઉંડ.	પાઉંડ.	પાઉંડ.	પાઉંડ.	પાઉંડ.	પાઉંડ.	પાઉંડ.	પાઉંડ.
૧૭૭૧	૬,૦૪ હજાર.	૧૦,૭૩૬ હજાર.	૧,૧૪ હજાર.	૨,૬૧ હજાર.	૧,૩૧ હજાર.	૮,૫૦ હજાર.	૧૪,૨૭૬ હજાર.	૧૪,૨૭૬ હજાર.
૧૭૭૨	૬,૨૬ "	૧૦,૩૫ "	૨,૧૩ "	૫,૨૩ "	૧,૪૭ "	૧૦,૪૬ "	૧૦,૪૫ "	૧૦,૪૫ "
૧૭૭૩	૭,૬૧ "	૧૨,૨૪ "	૧,૩૪ "	૫,૦૫ "	૫૮ "	૬,૫૪ "	૧૭,૬૫ "	૧૭,૬૫ "
૧૭૭૪	૬,૧૬ "	૧૧,૦૫ "	૨,૦૭ "	૬,૪૪ "	૩૮ "	૮,૬૧ "	૧૮,૦૪ "	૧૮,૦૪ "
૧૭૭૫	૫,૧૭ "	૯,૬૦ "	૧,૮૧ "	૫,૮૩ "	૪૭ "	૭,૪૭ "	૧૬,૦૬ "	૧૬,૦૬ "
૧૭૭૬	૬,૦૭ "	૧૦,૮૦ "	૨,૦૯ "	૫,૧૫ "	૧૮ "	૮,૩૬ "	૧૬,૧૯ "	૧૬,૧૯ "
૧૭૭૭	૬,૫૫ "	૧૧,૧૪ "	૨,૨૪ "	૪,૯૨ "	૮૩ "	૯,૬૨ "	૧૬,૫૬ "	૧૬,૫૬ "
૧૭૭૮	૮,૦૫ "	૧૧,૯૪ "	૨,૯૬ "	૪,૨૨ "	૬૧ "	૧,૬૨ "	૧૬,૪૯ "	૧૬,૪૯ "
૧૭૭૯	૩,૩૮ "	૫,૨૪ "	૭૪ "	૨,૦૩ "	૩૧ "	૪,૪૪ "	૭,૪૧ "	૭,૪૧ "
૧૭૮૦	૪,૭૪ "	૯,૮૪ "	૧,૭૦ "	૨,૫૭ "	૧૮ "	૬,૦૦ "	૧૨,૫૩ "	૧૨,૫૩ "
૧૭૮૧	૩,૦૧ "	૫,૮૨ "	૯૫ "	૨,૩૩ "	૩૩ "	૪,૩૦ "	૮,૩૮ "	૮,૩૮ "
૧૭૮૨	૪,૪૬ "	૧૦,૩૩ "	૭૨ "	૨,૦૪ "	૩૬ "	૫,૬૫ "	૧૨,૬૭ "	૧૨,૬૭ "
૧૭૮૩	૪,૩૭ "	૧૦,૪૯ "			૮૨ "	૫,૯૨ "	૧૧,૨૯ "	૧૧,૨૯ "
૧૭૮૪	૫,૧૬ "	૯,૦૮ "	૪૪ "	૧,૧૬ "	૩૧ "	૫,૯૨ "	૧૦,૪૭ "	૧૦,૪૭ "
૧૭૮૫	૭,૬૮ "	૧૪,૨૬ "	૪૫ "	૧,૧૫ "	૨૬ "	૮,૪૦ "	૧૫,૬૦ "	૧૫,૬૦ "
૧૭૮૬	૭,૬૪ "	૧૪,૫૮ "	૪૩ "	૯૭ "		૮,૦૭ "	૧૫,૫૫ "	૧૫,૫૫ "
૧૭૮૭	૭,૪૫ "	૧૧,૩૭ "	૩૮ "	૮૪ "	૪૧ "	૮,૨૫ "	૧૪,૩૧ "	૧૪,૩૧ "
૧૭૮૮	૫,૯૪ "	૯,૭૮ "	૯૬ "	૧,૯૧ "	૪૧ "	૭,૩૨ "	૧૨,૦૦ "	૧૨,૦૦ "
૧૭૮૯	૬,૧૪ "	૯,૪૩ "	૧,૧૨ "	૨,૨૫ "	૪૪ "	૭,૭૧ "	૧૨,૦૧ "	૧૨,૦૧ "
૧૭૯૦	૮,૬૬ "	૧૪,૮૫ "	૧,૨૬ "	૨,૫૩ "	૩૩ "	૧૦,૨૫ "	૧૭,૪૮ "	૧૭,૪૮ "
૧૭૯૧	૭,૦૯ "	૧૧,૩૧ "	૧,૪૪ "	૪,૭૫ "	૫૭ "	૯,૧૧ "	૧૬,૫૧ "	૧૬,૫૧ "
૧૭૯૨	૬,૦૭ "	૧૧,૯૪ "	૨,૪૦ "	૫,૭૭ "	૨૫ "	૮,૭૩ "	૧૭,૬૩ "	૧૭,૬૩ "
કુલ...	૧,૩૩,૮૦૬૦	૨,૩૮,૧૮૬૦	૨૮,૮૪ હં.	૬૯,૮૬ હં.	૧૦,૮૦ હં.	૮,૨૦ હજાર	૩,૧૬,૨૪૪ હં.	૩,૧૬,૨૪૪ હં.

વેપાર ઝપાટાબંધ વધ્યો, પણ વેપાર કરતાંયે ઝપાટાબંધ રાજ્ય અને સત્તા વધારવાની લાલસા વધી. કેં ૧૭૪૫ સુધી હિંદમાં જ્યાં કંપનીની જ રાજ્યસત્તા ચાલે એવાં ધણાંજ ઓછાં થાણાં હતાં. વેપારી મંડળીના જેવી જ કંપનીની સ્થિતિ હતી. જે કે રાજ્ય વધારવાની મહત્વાકાંક્ષાવાળા લોકો કંપનીને વેપારી યુદ્ધમાં સંડોવતા. તેને પરિણામે ૧૬૯૦માં મુંબઈના ગર્વનર ચાઇલ્ડની કારકીર્દીમાં બન્યું તેમ કેટલીકવાર કંપનીના સર્વ હક્કો અને સનદો દૂર થઈ જતાં. કંપનીની મૂળ સ્થિતિ કેવી હતી તે કોઠીઓમાં કામ કરનારા મુખ્ય આડતિયાઓના હોદ્દા પરથી સ્પષ્ટ સમજાઈ જાય છે. કાઉન્સીલના પ્રથમ સભ્ય નામદાર એજન્ટ અને ગર્વનરને વાર્ષિક માત્ર ૩૦૦ પાઉંડનો પગાર મળતો. એજન્ટ પછી ‘હિસાબનીસ,’ ‘મુકદ્દમ,’ અને ‘જકાતદાર’ના હોદ્દા ગણાતા. કાઉન્સીલના સર્વ સભ્યો મળીને ‘મોટા વેપારી’ને નામે ઓળખાતા. કંપનીની નોકરીમાં નવા માણસો ‘લહિયા’ કે ‘ઉમેદવાર’ તરીકે દાખલ થતા. તેઓ અધા એક પેઢીનાં જુદાં જુદાં અંગો હતા. પણ વેપારીઓનો લોભ એટલો તો વધવા લાગ્યો હતો કે કંપની તો શું પણ કંપનીના નાનામોટા તમામ નોકરો પણ પોતપોતાના ગળ જોડેલો વેપાર ખેડી કંપનીને નામે દાણચોરી કરવા મંડ્યા હતા. ઇંગ્લંડ યા હિંદમાં, કંપનીના ખાતામાં જાહેર સેવાની વૃત્તિવાળા, પ્રામાણિક માણસો ધણાજ જૂજ હતા. કંપનીની નોકરીમાં દાખલ થનાર સૌના મનમાં એક જ વિચાર રમી રહેતો કે ચેનકેનપ્રકારેજુ પૈસા ભેગા કરવા.

ક્લકતાના મેયરના દરબારના ઑલ્ડરમેન અને કંપનીના જૂના અનુભવી સેવક મિ. ઓલ્ડ્રસે કંપનીના વહીવટદારોની નીતિ વિષે લખતા ૧૭૧૨માં નીચે પ્રમાણે આકરા ઉદ્ગારો કાઢેલા છે.” નિષ્પક્ષપાતપણે એટલું તો જરૂર કહી શકાય, કે ઇંગ્લંડમાં યા હિંદમાં કામ કરતા કંપનીના અગ્રગણ્ય પુરૂષોમાં લોકહિતની છાંટાબાર લાવના જણાતી નથી. ખીસાં તર કરી માતખર થવાની એક માત્ર વૃત્તિ તેમનામાં તરી આવે છે ‘મારા ખીસામાં કેટલા લાખ ભરી શકીશ, અથવા પરાધીન રાજ્યની કંગાળ રૈયતને નીચોવીને મારા કેટલા દીકરા ભરીજ કે કંઈમામાના ને અથવા આશ્રિતોને ધંધે લગાડી શકીશ’—એવાજ પ્રશ્નો, હમણાં

હમણાં, મહાસાગરની બંને બાજુએ વસતા કંપનીના અમલદારો ધણીજ ઝીણવટથી છણી રહ્યા છે. રોમન સામ્રાજ્યની પડતી દરમિયાન જેમ તેના દૂર આવેલા પ્રાંતો સુખાઓની મુનસફી પર છોડવામાં આવ્યા હતા, તેમ આજે એશિયાના પ્રદેશો કંપનીના સટારિયા અને વેપારીઓના હાથમાં છોડી દેવામાં આવ્યા છે, ને એનો શિકાર કરવાનો એમનો હક મનાય છે. વાત એટલી બધી વીકરી ગયેલી છે કે ઇતિહાસમાં જેનો જોટો ભાગ્યે જ મળી શકે એવા કેર વર્તાવીને રાજ્યના ધણા નોકરો નાણાંના કાચળા ભરી ભરીને ઇંગ્લંડ પાછા ફર્યા છે, અને ત્યાં કોઈ પરગણામાં ઉમરાવ તરીકે, યા ઇસ્ટ ઇન્ડિયાના મોટા વેપારી તરીકે મોટા ભાગ્યને દેશના કે દબાયેલી નિર્દોષ રૈયતના હિતાર્થે કરેલા કાયદાઓનું પણ ઉલ્લંઘન કરવાની ધૃષ્ટતા બતાવવા લાગ્યા છે.”

જુલમ અને અંધેર

ચારે કોર જુલમ અને અરાજકતાનાં વાદળાં છવાઈ રહ્યાં હતાં. બ્રિટિશ આડતિયાનો એકએક નોકર બહુ મોટો શેઠિયો હોય એવી સત્તા પચાવી બેઠો હતો, અને આડતિયો તો કંપનીની કુલ સત્તા બહુ પોતાના જ હાથમાં હોય એમ રણીધણી થઈને ફરતો હતો. માલ મોંઘા ખરીદવાની અને સસ્તો વેચવાની દેશી કારીગરોને ફરજ પાડવામાં આવતી. તે ઉપરાંત તેમને અનેક ગેરકાયદેસર સજાઓ કરવામાં આવતી. કંપનીનો એકએક હલકો નોકર મોટો રાજા થઈ પડ્યો હતો, અને જકાતખાતાના તમામ કાયદાઓનો ભંગ કરી, ગેરવ્યાજબી વેપાર કરી, સજડ નફો મેળવી થોડા વખતમાં પૈસે તર થઈ જતો હતો. આ સમયનું વર્ણન કરતાં મેકડોનેલે લખ્યું છે: “કંપનીના નોકરનો મુખ્ય ધંધો જ આ થઈ પડ્યો હતો. લાખ બે લાખ નગદ પાઉંડ જેમ તેમ કાઢી લેવા, ગરમીને લીધે તબીયત લથડે તે પહેલાં ઘેર જતા રહેવું, ત્યાં ઉમરાવની છોકરીને પરણવું, અગર કોર્નવોલ પરગણામાં એકાદ મતદારમંડળ હાથ કરી લેવું; અથવા સેન્ટ જેમ્સના યોગાનમાં નાચપાટીઓ આપવી.”

નફટાઈ વાપરીને મોટા થવાનો તે જમાનો થઈ ગયો હતો. લાંચ ફાવત અને જુલમનો ચારેકોર સીતારો ચાલતો હતો. દાખલા તરીકે ૧૭૫૭માં મીરજાપુર ગાદીનસીન થયો તે તકનો લાભ લઈ,

ખંગાળાનો રાજ્યવહીવટ ચલાવનાર કાઉન્સીલના સભ્યો સુદ્ધાં તમામ નોકરોએ ૨૬,૯૭,૭૫૦. પાઉંડની તેની પાસે હકની રૂએ માગણી કરી હતી. માએલી રકમ જેટલાં નગદ નાણાં ત્રીન્ગેરીમાં ન હોવાથી રકમનો ત્રીન્ગે હિસ્સો ઘરદાગીના, ઝવેરાત અને ઠામવાસણ આપીને પૂરો કરવામાં આવ્યો હતો. જેવી સ્થિતિ ખંગાળામાં પ્રવર્તી રહી હતી લગભગ તેવીજ હાલત કુર્ણાટકની પણ થઇ રહી હતી. આર્કટના બોળા નવાખ પર ખોટું લેણું કાઢવામાં આવ્યું હતું. કંપનીના ત્રણ બદામના નોકર પાલ બેન્ડહીલ્ડે તાંત્રેરની તમામ ઉપજ પોતાના નામ પર ચડાવવા જે દાવો માંડ્યો હતો તે એટલો જગજહર છે કે તેનું વર્ણન અત્રે કરવાની જરૂર નથી. છેતરપીંડીની સાથે જુલમ પણ એટલોજ ગુજરી રહ્યો હતો. આપણા દેશના વણકરો અને બીજા કારીગરો પર કેવો જુલમ ગુજરેલો એ જોવા આપણે આ સમયનો ઇતિહાસ તપાસવો પડશે.

ઇન્ગરાથી ચાલતું રાજ્ય

કંપનીનું રાજ્ય ભયંકરમાં ભયંકર ઇન્ગરાપદ્ધતિથી ચાલતું હોવાથી એનાં માઠામાં માઠાં પરિણામ હિંદુસ્તાનને સોંપવાં પડ્યાં. કંપનીના વેપારની વૃદ્ધિ સાથે ખાનગી મંડળીઓનો વેપાર પણ વધવાથી, કંપનીની ‘મૂડી’ યુરોપમાં રોકવાની પ્રથા શરૂ થવાથી, હિંદી વણકર અને વેપારી પર વિશેષ શિરજોરી થવા લાગી. કંપનીની ‘મૂડી’ યુરોપમાં રોકવાની પ્રથા શા માટે દાખલ કરવામાં આવી હતી તે જાણવાજેવું છે. કંપનીના નોકરોને પગાર આપવા, લાગીદારોને નફાનો હિસ્સો તથા વ્યાજનાં નાણાં ચૂકવવા, તથા હિંદમાં વ્યાપારી યુદ્ધો કે રાજ્ય લોભાર્થે ઉપાડેલાં યુદ્ધોનું દેવું પતવવા, કંપની, હિંદની મહેસુલમાંથી ઉપજતા લાભો પાઉંડનો માલ ખરીદી ઇંગ્લંડમાં નફેથી વેચવા ચડાવતી. ખાનગી પહેરવેશ કે વાપર માટે કેટલીક જાતનાં કેલીકો પર ઇંગ્લંડમાં અટકાયત મૂકવામાં આવી હતી. તેમ જતાં મલમત્ર, સાદી છીંટા અને ખંગાળના ખાસ્તા જેવી બીજી ચીજો એવી હતી કે જેને ઇંગ્લંડમાં લાવવા માટે કરો બાધ નહોતો. પણ જે વસ્તુઓ પર અટકાયત મૂકાયેલી હતી તે વસ્તુઓ ઇંગ્લંડ આણી પાછી પરદેશ ચડાવવા ખતર જથાબંધ જમાવવામાં આવતી. અંગ્રેજ વેપારીઓ સતરાઉ કાપડના વેપારના ઇન્ગરા સાચવવા મરી પડતા હતા. અને તેથી ઇન્ગરાપદ્ધતિને

લીધે જે અનિષ્ટ પરંપરા સામાન્ય રીતે ચાલે છે તે અહીં પણ દેખાવા લાગી હતી.

સુરતમાં ૧૭૯૬ ની સાલમાં કંપનીના આડતિયાઓની સામાન્ય કાર્યપદ્ધતિ ફેવી હતી તેનું કમકમાટી ઉપજાવે એવું વર્ણન મી. રીચર્ડ્સે ૧૮૧૩ માં પ્રસિદ્ધ થયેલા પોતાના પુસ્તકમાં કરેલું છે. “સુરતમાં થાપણ રોકવાનું કામ તોળા પોકરાવે એવી સખ્તાઈ અને સીતમ ગુજારીને લેવામાં આવતું. વણકરોની લેશમાત્ર ઇચ્છા ન હોવા છતાં, કંપની જેડે બંધણીમાં ઉતરવાની તથા પોતાનો લાભ જતો કરીને પણ કંપનીનુંજ કામ કરવાની તેમને ફરજ પાડવામાં આવતી. તેથી કેટલાક જણતો જોરજુલમથી કામ કરવા કરતાં બારે દંડ ભરીને પણ એમાંથી છૂટવાનું બહુ ક્યવાઈને પસંદ કરતા. કંપની નીવડેલ કે ચડિયાતા માલના વણકરોને જે ભાવ આપતી, તેના કરતાં વલંદા, ફિરંગી, ફ્રેંચ અને આરબ વેપારીઓ હલકા માલનાંયે વધારે સારા ભાવ આપતા હતા. આને લીધે પરદેશી કોઠીઓના મુકાદમો અને કંપનીના આડતિયાઓ વચ્ચે વારંવાર રકઝક, ચડસાચડસી અને ઝગડા થતા. આ તકનો લાભ લઈ વણકરો પણ છટકી જતા અને કેટલીકવાર માલ પણ આડો અવજો કરી દેતા. આમ કરતાં જો તેઓ પકડાઈ જતા, તો તેઓ જિંદગીભર યાદ કરે અને બીજા ધડો લઈ શકે તેવી સખત સખતે પાત્ર કરતા. આડતિયાઓએ જાતે કબૂલ કર્યું હતું કે તમામ વેપારની કુલ સત્તા પોતાના જ હાથમાં જાળવી રાખવાની તેમની યોજ્જી દાનત હતી. આ કાર્યની સિદ્ધિ અર્થે મારપીટ અને જુલમ એટલે હદ સુધી વધી ગયાં હતાં કે કેટલાક વણકરો પોતાનો બાપીકા ધંધો છોડવા લાગ્યા હતા. વણકરો ધંધો ન છોડે તે ખાતર અંગ્રેજ અધિકારીના પરવાના સિવાય તેમને શહેરના દરવાજામાંથી નીકળવા દેવામાં આવતા નહિ. જ્યાંસુધી વણકરો નવાબની રૈયત ગણાતા ત્યાં સુધી વણકરોની કહેવાતી ‘ઉદ્ધત વર્તાણુક’ માટે તેમની બરાબર બરાબર લેવા સાફ નવાબને વારંવાર અરજીઓ કરવામાં આવતી. અને જ્યારે વણકરો પર સખ્તાઈ ગુજારવામાં આવતી ત્યારે રખેત કંપનીના નોકરો વિરુદ્ધ વણકરો કોઠામિથી બબૂકી બેઠે, તે ખાતર આ જુલમ નવાબે પોતે સ્વેચ્છાનુસાર કર્યો છે, તેમાં કંપનીને કે કંપનીના સ્વાર્થને કશી લેવલેવા નથી, એવું સ્પષ્ટ કરવાને બ્રિટિશ રાજ્યના હાથમાં રમી રહેલ

નવાખને ફરજ પાડવામાં આવતી. વણકરો ખીજ વેપારીઓ સાથે લેવડદેવડ ન કરી શકે તે ખાતર તેમને અગાઉથી નાણાં ધીરી, ઝોછા જાવ આપી કાપડનો વેપાર એકઠથ્યુ રાખવા, આડતિયાઓ ખાસ મથી રહ્યા હતા. ખીજ વેપારીઓ કરતાં કંપનીના આડતિયા અને દલાલ પર ખાસ મીઠી નજર રાખવામાં આવે, અને કાંઈ પણ સંજોગોમાં ખીજ કાંઈપણ માણસને કાપડ ન વેચવામાં આવે, એવા હુકમો પોતા-પોતાના મુલકોમાં કાઢવા પાડોશી રાજ્યોને પણ દબાવવામાં આવતાં હતાં. પછી ન્યારે સુરત બ્રિટિશ સરકારના હાથમાં ગયું ત્યારે પણ અદાલતની સત્તાની વચ્ચે પડી આ પ્રકારના જ નોંહુકમી અને સિતમ ગુજરનારા કાયદાઓ કરવામાં આવ્યા હતા.”

કંપનીનાં ખીજ વ્યાપારી સંસ્થાનોમાં પણ ઉપર પ્રમાણે આપ-ખુદીથી કામ લેવામાં આવતું હતું. બંગાળમાં તો આડો આંક વળ્યો હતો. મિ. બોલ્ટ્રસે એનો ચિતાર નીચે મુજબ આપ્યો છે. “કાંઈ પણ અસત્ય વિના કહી શકાય કે દેશનો અંદરનો બધો વેપાર—અને ખાસ કરીને યુરોપની ખરીદી માટે થતો વેપાર કાયમના સિતમ રૂપ છે, અને તેની માઠી અસર દેશનો દરેક વણકર તેમજ કારીગર ખમી રહ્યો છે.” નાના પ્રકારની કનડગત અને ત્રાસ સહેજે વર્તાવી શકાય એવી પદ્ધતિએ જ કાપડની ખરીદી કરવામાં આવતી. ન્યારે કંપનીના વાણિયા અને દલાલ, દેશી ગુમાસ્તા સાથે અંદરના પ્રદેશોમાં ખરીદી કરવા નીકળતા ત્યારે તે તે પ્રદેશોમાં રહેતા મોટા રાજા અને જમીનદારો પર કંપનીના આડતિયાઓને સર્વ પ્રકારની મદદ કરવાની ખાસ ચીઠ્ઠી, ખુદ તે પ્રાંતનો ગવર્નર લખી મોકલતો.” ગુમાસ્તો શહેરમાં આવી પડાવ નાંખે છે તેને પોતાની કચેરી કહે છે. ત્યાં પોતાના સિપાઈ અને હરકારાની મારફત દલાલ અને ખાયકરોની સાથે વણકરોને બોલાવે છે. અને પોતાના શેઠે મોકલેલા પૈસા આવી જાય પછી અમુક માલ અમુક વખતે અને અમુક કિંમતે આપવાની કબૂલતો તે વણકરો પાસે કરાવી લે છે. તેને થોડા પૈસા અગાઉથી આપે છે. બિચારા વણકરની ‘હા’ ‘ના’નો તો જાવ જ કાણુ પૂછે? કારણુ કે ગુમાસ્તા કંપની વતી ખરીદી કરવા આવે છે ત્યારે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વણકરો પાસેથી સહી કરાવી લે છે. અને જો અગાઉથી અપાતા પૈસા લેવાની વણકરો ના કહે તો તેઓ

તેમની ગાંઠે એ પૈસા જોરજુલમથી બંધાવે છે. આમાંના કેટલાયે વણકરો તો કંપનીના ગુમાસ્તાના ચોપડાઓ ઉપર ચઢાવેલા હોય છે; અને તેમ હોવાથી તેઓ બીજા કાંઈને માટે કામ કરી શકતા નથી. અને એકની પાસેથી બીજા ગુમાસ્તા પાસે ગુલામની માફક તેમની બદલી થાય છે. બિચારાઓને એક પછી બીજા એમ અનેક ગુમાસ્તાઓના જુલમ અને લબાડીના ભોગ થવું પડે છે. આ ખાતામાં જે લબાડી ચાલે છે તેની કદ્દપના કરવી પણ મુશ્કેલ છે. માત્ર આ બધાનું પરિણામ ગરીબ વણ-કરને લૂંટવામાં આવે છે. કારણ જાન્ય કરનારાઓ અને ગુમાસ્તાઓ મળીને માલની જે કિંમત ઠરાવે છે તે જો તે જ માલ ભરબજારમાં છૂટથી વેચવામાં આવે તો જેટલી કિંમત ઉપજે તેના કરતાં ૧૫ ટકા અને કેટલીકવાર તો ૪૦ ટકા જેટલી ઓછી હોય છે.”

કંપનીને જ માલ પૂરો પાડવા માટે, વણકરોને અગાઉથી બાંધી લીધેલા હોવાથી, વણકરો પર કાયમનો મારો ચાલતો એ તો દીવા જેવું સ્પષ્ટ હતું. દક્ષિણ હિંદની હાલત પણ બંગાળની હાલત કરતાં કંઈ ઉતરે તેવી નહોતી. કંપનીના આડતિયાઓ કેવી આડાંધ કરીને માલ એકઠાથ કરી લેતા તે મદ્રાસ સરકારના ચોપડામાંથી એક નમૂનાદાખલ ઉતારો જોવાથી બરાબર સમજી શકાશે. આર્કટના નવાબને રાજખટપટ કરી સકંજમાં લેવામાં આવ્યો હતો. તેથી તેણે ૧૭૩૨ માં પોતાના અમલદારો પર નીચે પ્રમાણે ફતવો કાઢ્યો—ના, તેને ફતવો કાઢવો પડ્યો. “કાપડ-ખરીદી અર્થે મદ્રાસના ગવર્નર સાહેબ તમારા ઇલાકામાં આવતા હોવાથી, તમને જણાવવામાં આવે છે કે તમારી હદમાં જેટલો સારો માલ વેપારીઓ પાસે હોય તે મદ્રાસના ગવર્નરને જ અને તેમનાં માણસોને જ વેચવો જોઈએ. જે કંઈ કાપડ વેપારીઓ પાસે તૈયાર હોય તે ગવર્નરના ગુમાસ્તાને તાબડોતપ તરફ હવાલે કરે, એ પ્રમાણે વેપારીઓને ખાસ આજ્ઞા કરજો. જે માલ તેઓ નાપસંદ કરે તે માલ ગમે તે જગ્યાએ વેચવાની વેપારીઓને રજા આપજો. તેમના માણસો સિવાય તમારી હદમાં આવેલા માલ બીજા કોઈ ન ખરીદે તેની ખાસ તાકીદ રાખજો; કારણ કે આવેલા મારો કડક હુકમ છે. અને તમામ વેપારીઓ હુકમનું ચચાર્થ પાલન કરે એ ખાતર તેમની પાસેથી પ્રથમથી જ મુચરકા લેજો.” પ્રજાને ચૂસવામાં, આવા પ્રકારના કાગળો વારંવાર

લખી કંપનીને નવાજ મદદ કરતો. મદ્રાસ ઇલાકામાં કંપનીનું રાજ્ય વધારે ફેલાયા પછી પણ તેવી ને તેવી જ શિરજોરી અને ત્રાસ ચાલુ રહ્યાં હતાં. તેનો પૂરાવો મોટામાં મોટા સરકારી અમલદાર લોર્ડ વેલેસ્લીએ, ધણાં વરસો પીછા બાદ ૧૮૧૪ ની ૧૯ મી જુલાઈને રાજ્ય મદ્રાસ સરકારને જે નામસ્વીત કાગળ લખ્યો હતો તે પરથી આપણને મળે છે. તે કાગળમાં જણાવેલું છે કે કંપનીની વ્યાપારી સત્તા વધારવા અતિશય જહાંગીરી પદ્ધતિએ વહીવટ ચાલતો. દેશના કાયમી અને ખરા હકદાર વેપારીના ધંધા અને સ્વાર્થને ધક્કો લગાડે તેવાં નડતરો ખાનગી ઉદ્યોગ-ધંધામાં નાખવામાં આવતાં. માલની કિંમત અને માલ પૂરો પાડવાની રીત કંપની પોતાની મરજી મુજબ ઠરાવતી. માલની યોગ્ય કિંમત ન મળવાથી વણકરો પૈસા લેવાની ના પાડતા તો “તેઓને મુશ્કેટાઈ બાંધી, ફેટકા મારીને કાઢી મૂકવામાં આવતા. એ બીના સારી પેઠે પ્રસિદ્ધ થયેલી છે.” ભરખજરના ભાવ કરતાં કંપની ધણા જ ઓછા ભાવ આપતી, અને વણકરને તે ભાવ નીચી મુંડી કરીને સ્વીકારવા પડતા. ૧૭૭૦ ના ભયંકર દુકાળે બંગાળા અને બીજા પ્રદેશોમાં હજારો ધરખાર ઉજળા કરી મૂક્યાં હતાં ત્યારે પણ કંપનીના નોકરોની નફ્ટાઈ અને જીલમ બંધ નહોતાં થયાં. એ વરસ બાદ પ્રજાની હાડમારી અને ત્રાસ સંબંધી વારન હેરિટંએ તપાસ કરી ત્યારે તેણે જાતે લખેલું: “ચારે કોર લોકો કાળા કેર અને જીલમની ખૂસ સામાન્ય રીતે મારતા હતા; અને તેના પૂરાવામાં ધણીજ વિશ્વાસનીય હકીકતો પણ સંબળાતી. પણ તેમ છતાં મોટા ભાગની ફરિયાદોની કાયદેસર સાબીતી મેળવવી અશક્ય હતી.” કંઈ પણ કારણ બતાવ્યા સિવાય કોઈપણ માણસને તેના સ્થાનકેથી તાબડોલે બોલાવી લેવાની કે બરતરફ કરવાની ગવર્નરને કુલ સત્તા આપવી એક એમ હેરિટંએ માનતો હતો.

કાયદેસર જીલમ

કંપનીના રાજ્યમાં ગામડે ગામડે સડા અને બળાતકારે હાહાકાર વર્તાવી મૂક્યો હતો. આ જીલમને કાયદેસર મંજૂરી આપવા જાણે એકા હોમ તેમ વણકર કેમ પર અત્યાર સુધી લાદવામાં આવેલ અનીતિમય બેરીઓ અને ખસેલોતે કાયદેસર ઠરાવવા, સંખ્યાબંધ નવા ધારાઓ

બડવામાં આવ્યા. એક કાયદાની રૂએ એમ ઠરાવવામાં આવ્યું કે કંપની પાસેથી અગાઉથી નાણાં લેનાર વણકર કંપની સિવાય બીજા કોઈપણ માણસને-પછી બલે તે યુરોપીઅન હોય કે દેશી-કોઈપણ કારણસર, ઉત્પન્ન કરેલ માલ કે કરારનો માલ આપી જ ન શકે. જો મુકકર કરેલું કાપડ આપવામાં વણકર ગફલત કરે તો માલ જલદી તૈયાર કરાવવા માટે વણકરો પર પહેરો મૂકવાનો અધિકાર આડતિવાઓને આપવામાં આવે છે. પટાવાળાનો પહેરો એટલે વણકરને દિવસ દીઠ એક આનાનો દંડ, બિચારા વણકરને પગે કાયમની બેડી પડી; વળી બીજા કાયદાથી એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે જો વણકર બીજા કોઈને માલ વેચે તો તેના પર દિવાની અદાલતમાં ફાજદારી કામ ચલાવવામાં આવશે. જે વણકર પાસે એક કરતાં વધારે સાળ હોય અને જે એક કે વધારે મજૂર રાખીને કામ કરાવતો હોય તે જો કરાર પ્રમાણે કંપનીને માલ ન આપી શકે તો તે નક્કી કરેલી કિંમતના ૩૫ ટકા જેટલા દંડને પાત્ર ગણાશે. વણકર સ્વતંત્ર કારીગર તરીકે કામ કરવા ઇચ્છે તોપણ તે ગુલામીમાંથી ઉગરી શકતો નહિ; કારણ કે કંપનીના વેપારી અમલદારોને વણકરો પાસે જવામાં કશી હરકત ન કરવી એવો તમામ જમીનદારોને અને ખાતેદારોને હુકમ કરવામાં આવ્યો હતો.

દેશના ગૃહ ઉદ્યોગોને ગુંજાવવા અને પરદેશી વેપારીના હાથમાં ધંધામાત્રની લગામ નય એ નિશાન રાખીને જ આવા જંગલી અને અકળાવનારા અંધીના કાયદાઓ કરવામાં આવ્યા હતા. વણકરો પર ગુજરતા જીલ્લમની પૂરેપૂરી ખાતમી જાણનાર ટોમસ મનરોએ, પાર્લામેન્ટની કમિટી આગળ ૧૮૮૩ માં જીલ્લાની આપતાં જણાવ્યું હતું કે 'કંપનીના નોકરો મારફત, વણકરોને એકઠા કરવાનો શિરસ્તો પડી ગયો છે, અને જ્યાં સુધી કંપનીના જ માણસોને માલ પૂરો પાડશે એવી લેખી કબજાત તેઓ આપે નહિ ત્યાં સુધી તેમના પર સખત નખતો રાખવામાં આવે છે.' કેમ જાણે વણકરોએ ગિરમીટ કરી આપી હોય એવી રીતે તેઓ ગુલામની જેમ વૈતરું કરતા. બોલ્ડ્સ કહે છે કે એક પ્રસંગે અંગ્રેજ અને વહાલો વેપારીઓ વચ્ચે વણકરોને વહેંચી લેવાની યોજનાએ ઘડાઈ હતી. પણ વણકરોના સહભાગ્યે 'ભાગલા' જેવા નર્મી બેજારમ કૃત્યને કંપનીના ડિરેક્ટરોએ સંમતિ ન આપી. વણકરોને વખતોવખત સખત

જેલની, દંડની અને ફેટલીકવાર ફટકાની પણ સજા કરવામાં આવતી. એના થોડકાગંધ વિશ્વાસનીય પૂરાવાઓ આજે પણ મોજુદ પડ્યા છે. કાઠ કાઠવાર તો વણકરોને હેડમાં પૂરવામાં આવતા. તેમનું ધરાદા-પૂર્વક અપમાન કરવામાં આવતું અને હાથ પગે બેડી નાખી શહેરની પોળે પોળે તેમને ફેરવવામાં આવતા. અથોગ્ય દંડ વસુલ કરવા, અને ઘણીવાર તો કંપનીના માણસ સિવાય બીજા કોઈને પોતાનો માલ વેચવાની વૃષ્ટતા બતાવવા ખાતર પણ વણકરોનાં ઠામઠીકરાં જસે કરવામાં આવતાં. “દંડ, જેલ, ફટકા પરાણે લેવાતા મુચરકા વગેરે વિધવિધ પ્રકારની અસંખ્ય સખ્તાઇઓ કરી કંપનીના આડતિયાઓ અને ગુમાસ્તાઓ દેશમાં રોજ જે કાળો ફેર વર્તાવી રહ્યા હતા, અને જેને પરિણામે દેશમાં વણકરની વસ્તી એકદમ ઘટી ગઇ હતી,” તેની વિરુદ્ધ બોલ્ટ્સે પોતાનો અણગમો નહેર ક્યો હતો. કંપનીના વેપારીના હાલ પણ વણકર જેવા જ થયા હતા. યુરોપના પહોળા પનાનું કપડું કંપનીના ભાવે બજારમાં સરળતાથી ન વેચી શકાય તેવું હોય તો પણ, વેપારીઓને તે ખરીદવાની તથા તે હિંદી બજારોમાં દાખલ કરવાની ફરજ પાડવામાં આવતી હતી.

વારંવાર કંપનીના વેપારીઓની હાજરી કેવી રીતે લેવાતી અને તેઓને જેલનો ડર બતાવીને, જીવલેણ કરારો તેમની પાસે કેવી રીતે કરાવી લેવામાં આવતા તેનો તાદ્દશ ચિતાર ‘જુના કાળનું મદ્રાસ’ નામના પોતાના પુસ્તકમાં ટૂંકબોય જે, બ્હીલરે જુદે જુદે સ્થળે આપેલું છે. * પોતાનો સ્વાર્થ સુધારવા કંપનીએ સખ્તાઇનો છડેઓક અને છૂટેદોરે ઉપયોગ ક્યો હતો.

કંપનીની કાર્યપદ્ધતિ

પોતાના રાજ્યમાં તેમ જ પાડોશી રાજ્યમાં દેશપરદેશ સાથેના સતરાઉ કાપડના વેપારનો કુલ અખત્યાર લેવા કંપનીએ શી શી રીતો

* બંગાળના નવાબે ૧૬૭૨ના માર્ચ માસમાં કાગળ લખી ફરિયાદ કરી હતી કે રૈયત કે વેપારીની ચીજ કે માલના, રૂપિયાના ચાર આના આખી કંપનીના આડતિયાઓ ધરાવે ઊઠાવી નાચે છે, અને રૂપિયાની કિંમતના પાંચ રૂપિયા તેઓ ભેર જીલમ કરીને, મારપીટ કરીને રૈયત પાસેથી કઢાવે છે.

અજમાવી હતી તેનો ખ્યાલ અત્યાર સુધી જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે પરથી આપણને સહેજે આવી જાય છે. ટૂંકમાં તે રીતો નીચે પ્રમાણે હતી.

(૧) ખુદ ગવર્નરના પરવાના સિવાય કોઈ પણ માલ ખરીદવા કે માલ પૂરો પાડવા, વેપારીઓ પોતાના ગુમાસ્તાઓને અંદરના પ્રદેશમાં ન જ મોકલી શકે એવા સખત હુકમો છોડવામાં આવ્યા હતા, ત્યારે બીજી બાજુ કંપનીના ગુમાસ્તાઓ આખા દેશમાં ચારેકાર નિરંકુશપણે ફરી અસંખ્ય જીલ્લો ગુજરી રહ્યા હતા.

(૨) વણકરો પાસેથી ગુમાસ્તાઓએ પરાણે મુચરકા લખાવી લીધેલા હોવાથી, કંપનીની મુનસફી પ્રમાણે ઠરાવેલા ભાવે કંપનીના માણસોને જ માલ પૂરો પાડવા સિવાય વણકરોને એકે આરો નહોતો.

(૩) દંડ, ફટકા અને બીજી સજાઓ વણકર પર લાદવામાં આવતી.

(૪) ખાનગી વેપારી અને વણકર, બન્ને પાસેથી માલ પરાણે ગ્રહાવી લેવામાં આવતો.

(૫) દેશમાં વેપાર કરનાર ખાનગી વેપારીઓ પર ભારે મુલ્કી જકાત નાખવામાં આવતી હતી.

આ બધાનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે વરસોનાં વરસો સુધી દેશી ઉદ્યોગધંધા અને કારીગરીને ગુંગળાવી નાખે તેવા દાખ મૂકાયા, અને બિચારા વણકરોને ઘણી જ ઝોઝી રોજીએ, માત્ર કંપની માટે જ કામ કરવાની ફરજ પડતી. આવી અસહ્ય ગુલામીભરેલી સ્થિતિમાં રહેવા કરતાં પોતાનો આપીકા ધંધો છોડી, જીવનનિર્વાહ માટે બીજો કોઈ પણ હાથ આવે એવો ધંધો કરી લેવાનું તેઓ વધારે પસંદ કરતા. એક જ દાખલો લઈએ. મી. બોલ્ટ્સ સાક્ષી પૂરે છે કે “જંગલ-કરીની આસપાસ આવેલાં પરગણાંમાં જીલમ રાજ થવાથી એકીસાથે ૭૦૦ વણકર કુટુંબો પોતાનાં ઘરખાર અને ધંધા-પાણી છોડીને જતાં રહ્યાં છે.” નગોડબતના રેશમનાં કેકડાં ભરનારાઓએ તેઓની પાસેથી બળાત્કારે કામ ન કરાવવામાં આવે તે ખાતર પોતાના અંગુઠા કાપી નાખ્યા હતા એનો ઉલ્લેખ પણ મી. બોલ્ટ્સે કરેલ છે. બંગાળમાં ચારેકાર વેપાર ધમ-

ધોકાર ચાલતો હોવાથી જીલમની અસર ત્યાં પણ કમકમાટી ઉપજાવે તેટલી ઊંડી પહોંચી હતી. ૧૭૬૭ના માર્ચની ૧૭ મી તારિખના કાગળમાં બંગાળના ગવર્નર હેરી વરલેસ્ટ 'વલુકરોની તંગી'ની નોંધ લેતાં જણાવે છે: “આ ખીના દેશમાં સર્વત્ર ચાલી રહેલ અંધાધુંધી અને અરાજકતાને આભારી છે, કે હિંદનાં સર્વ બંદરો પર ચાલી રહેલી વ્યાપારની સર્વ-સામાન્ય મંદીને આભારી છે, એ કહી શકાય નહિ. પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે વલુકરોની ઘણી મોટી સંખ્યા પોતાના ધંધાને હમેશને માટે તિલાંજલિ આપી જીવનનિર્વાહ માટે, કાંઈ ઓછા જોખમી ધંધા શોધવા કાંકાં મારે છે” દહાડે દહાડે વધતી જતી હાડમારી અને હેરાનગતિને લીધે ઘણું રથજો આખી બળરોને બળરો ઉજ્જડ થઇ ગઇ હતી. જોહુકમી અને જીલમને કારણે કેટલાક વિભાગોમાં તો ગૃહઉદ્યોગો પૂરેપૂરા અસ્તવ્યસ્ત થઇ ગયા હતા.

હાથકંતામણ અને હાથવણાટ ૧૮૦૦ થી ૧૮૦૫

તેમ છતાં હિંદના મુખ્ય ગૃહઉદ્યોગ તરીકે કંતામણ અને વણાટ જ ગણાતા હતા. આ ધંધાઓ તૂટ્યા નહોતા, એટલુંજ નહિ પણ દેશના કેટલાક ભાગોમાં તો પૂર્વે કદી ખીલ્યા નહોતા તેટલા આ ગાળા દરમિયાન ખીલી આબાદ થયા હતા. ૧૭૮૨ માં લખતાં જનરલ ઑર્મ પોતાનો અનુભવ ટાંકે છે કે કોરોમંડળના કિનારા પર અને બંગાળા પ્રાંતમાં, ધોરી રાજમાર્ગથી કે વેપારના મુખ્ય મથકથી થાડે દૂર ગયા પછી એવું એક પણ ગામડું નજરે ચડવું મુશ્કેલ છે કે જ્યાં બાળકથા માંડીને ઘરડા ડાસા સુધી નાનુંમોટું દરેક માણસ કાપડ બનાવવાની કોઇને કોઇ ક્રિયામાં રોકાયું ન હોય. તે લખે છે કે “હાલ આ પ્રાંત (ઉત્તર સરકાર) નો સૌથી મોટો વિભાગ, આ એકમાત્ર ઉદ્યોગપર નબી રહ્યો છે. વિશેષ નોંધવા જેવું તો એ છે કે જે નિષ્ઠામાં જમાના થયાં બાપ પાસેથી દીકરાના હાથમાં એમ વંશપરંપરાથી આ હુન્નર ઊતરી આવે છે તે નિષ્ઠામાં તો ખાસ જાતનાં કાપડ તૈયાર થાય છે. કારીગરીની સોજે કળા ખીલવવામાં ઉપરના રિવાજે જ મોટો ભાગ ભજવ્યો હોવો જોઇએ.” જનરલ ઑર્મની માન્યતા પ્રમાણે હિંદુસ્તાનની અર્ધી વસ્તીનો નિભાવ સતરાઉ કાપડપર ચાલતો હતો. “માણસને કામે લગાડી શકાય તેવા હળવામાં હળવા ધંધા તો કંતામણ અને વણાટના જ હતા. અને આ

ધંધા સિવાય બીજું કંઈ પણ કરનારાની સંખ્યા દહાડે દહાડે વધ્યે જતી હતી. વણકરો પોતાનું કામ ખુલામાં બેસીને કરતા; સાળને લગતી તમામ ક્રિયાઓમાં ધણિયાણીની તથા કુટુંબની સહેજે મદદ મળતી હોવાથી લોકોનું વલણ કાપડના ધંધા પર વિશેષ દોરાતું હતું. હિંદુઓમાં વણકરનો ધંધો હલકી જતનો ગણાતો નથી. વણકરની જાત લહિયા (કાયસ્થ) થી ઊતરતી અને બધાય કારીગરોથી ચડિયાતી ગણાતી. પોતાના ધંધા સાથે સીધો સંબંધ ધરાવતી મજૂરી સિવાયના બીજા કામમાં વણકર પડતો કે તેનો જ્ઞાતિમાંથી બહિષ્કાર કરવામાં આવતો. ” જ્યારે વણાટનો ધંધો ભારે વખણાતો અને તે ભારે ધમધોકાર ચાલતો ત્યારે રેલિયાનો પ્રચાર પણ સાર્વાત્રિક થયો હતો.

ડૉ. બુકાનનની તપાસ

આપણે સફલાગ્ને ૧૮૦૬ થી ૧૮૧૦ સુધી ડૉ. બુકાનને કરેલી દેશની આર્થિક સ્થિતિની સવિસ્તર તપાસ, જેમાં મહેસુર, કાનડા અને મલબાર જેવા દક્ષિણ હિંદના મોટા પ્રાંતો, તથા બંગાળા* અને બિહારના પ્રાંતોનો સમાવેશ થયેલો છે, તે આપણી પાસે મોજુદ છે. ઉત્તર હિંદમાં ડૉ. બુકાનને કરેલી આંકડાવાર તપાસ પરથી તૈયાર કરેલું નીચેનું કોષ્ટક જોવાથી ત્યાંની ખાસ વિશેષતા આપણને માલમ પડે છે.

* ૧૮૦૫ માં બંગાળામાં વેપાર સબધી પૂર્વ જોડેના વેપાર પર લખેલા ડૉ. ત્રિલોકર્ણના ગ્રંથો કિંમતી માહિતી પૂરી પાડે છે. ઉત્તર હિંદમાં ડેરડેર ધણા મોટા જગ્યામાં નીચેની જાતનું કાપડ બનતું હતું.

કાપડની જાત

પેદાશનાં સ્થળો

ખાસ્તા—	પટના, ટાંડા, ચિત્તાગાંગ, અલાહાબાદ, ખીરભૂમ, કોચરાબાદ લૂકાપોર.
કોસિયા—	પટના, ટાંડા, પ્રયાગ, હુરીચલ, શાન્તિપુર, મહુ અને લખનૌ.
ડોરિયા—	ચંદ્રકાણા, ટાંડા, ઢાકા, શાન્તિપુર, હરિપાલલ.
માઝુડિયા—	ટાંડા, પ્રયાગ, કોચરાબાદ, જોહાના, લખનૌ.
મલમલ—	ઢાકા, પટના, શાન્તિપુર, ગાઝીપુર, મીદનાપુર, કોસી, મોલ્ડા.
સણીયા—	ટાંડા, પ્રયાગ, કોહાના, મહુ, બાલાસોર.
ટેરીન્ડમ—	ઢાકા, શાન્તિપુર, કાસમબાદ, બુદાવલ અને હરિપાલલ.

જાણી.	વસ્તી	કાંતનારની સંખ્યા	કાંતનારની કુલ કિંમત રૂ.	કાંતનારની વાર્ષિક સરા- સરી કમાઈ રૂ. આ. ૩-૪	પોંજારની વાર્ષિક સરા- સરી કમાઈ રૂ.	હાથસાળની સંખ્યા	તેયાર થયેલ કાપડની કિંમત રૂ.	સાળ દીઠ વાર્ષિક કમાઈ રૂ.
પટના.	૩૩,૬૪૬	૩,૨૦	૨૩,૬૪૬	૨૩,૬૪૬	૩૬	૨૧,૫૨૨	૨૪,૩૮૬	૨૮ થી ૫૮
શાહઆદ.	૧૪,૧૮	૧,૫૮	૧૨,૫૦	૧-૮	(આખા કુટુંબની કમાણી)	૮,૭૭૮	૧૬,૩૪	૪૮ થી ૫૩
ભાગલપુર.	૨૦,૨૦	૧,૬૦	૫,૬૪	૪-૦	—	૭,૨૭૮	૮,૩૨	૩૨
ગોરખપુર.	૧૮,૮૮	૧,૭૫	૧૧,૦૬	૨-૮	—	૬,૧૧૪	૫,૨૨	૨૩ થી ૩૬
દીનાનગર.	—	—	૧૧,૬૫	—	—	—	૧,૦૦	૩૬ થી ૪૦
પાણીપત્ર અને રંગપુર	૨૮,૦૪ } ૨૭,૩૫ }	—	—	૩ થી ૮ રૂ. (અહીં કીલ્કું સુતર કાંતાવું હવું)	—	૩,૫૦૦ (ગ્રીસી કપડા માટે જ આ સાળના પરાની)	૧૩,૦૦	—

ડૉ. બુકાનને કરેલી દક્ષિણ હિંદની તપાસમાં સંપૂર્ણ વિગતવાર આંકડાઓ મળતા નથી. પણ જે જે વસ્તુની તેણે નોંધ લીધી છે તે

ઉપરનો બધોય માલ હિંદુસ્તાનના સર્વ ભાગોમાં જતો અને તદુપરાંત અમેરિકા અને યૂરપમાં પણ બધી જગ્યાએ મોકલવામાં આવતો હતો. વ્યાપારનો વિસ્તાર કેટલો બધો વધી ગયો હતો તે નીચેના કોઠા પરથી સહેજે ખ્યાલ આવે છે.

૧૮૦૫ ની સાલમાં

બંગાળનો વેપાર નીચેની જગ્યાએ ચાલતો	આયાત- મુખ્યત્વે નગદ સોનું રૂપું આવતું સીકા રૂ.	નીકાસ કાપડ સીકા રૂ.
૧ લંડન	૬૭,૭૨૨	૩,૩૧,૫૫૨
૨ ડેન્માર્ક	૨,૧૩૫	૩,૩૭,૬૩૩
૩ લીસ્બન		૧૨,૧૪,૩૫૩
૪ યુનાઇટેડ-સ્ટેટસ અમેરિકા	૨૫,૦૬૬	૪૭,૬૩,૧૩૨
૫ સીલોન		૧,૦૩,૬૪૪
૬ સુમાત્રા		૮૫,૦૮૬
૭ કોરોમંડળનો કિનારો	૧,૧૫,૩૬૦	૪,૦૭,૬૪૨
(મુખ્યત્વે માલ જ ચડતો)		
૮ છરાની અખાત અને અરબસ્તાન		૮,૪૫,૭૮૮
૯ પેગુ		૮૨,૨૫૪
૧૦ પૂર્ણિપનાગ અને અન્ય પૂર્વ દેશોમાં		૮,૧૬,૬૧૨
૧૧ બ્રિટીશીઆ		૬,૧૫,૬૬૬
૧૨ ચીન	૧,૨૨,૧૨૭	૩,૩૬,૪૭૬

(ચીનમાં ૨૮,૭૪, ૬૧૬ રૂપિયાનું રૂ ચડ્યું હતું)

પરથી એટલું તો બેધડક કહી શકાય કે દેશમાં કાંતનારા અને વણકરો ચારેકાર ફેલાયલા હતા. પણ દક્ષિણ હિંદની પરિસ્થિતિની ચર્ચા કરીએ તે પહેલાં કોઠામાં દર્શાવેલ ઉદ્યોગ ધંધાની હાલત વિષે જરા વિશેષ વિવેચન કરીએ તો ઠીક ગણાશે.

વસ્તીનાં દરેક દસ પુરુષ સ્ત્રી અને બાળક દીઠ ઓઠામાં ઓછો એક રેટિયો ચલાવતો હતો એ તો દીવા જેવું સ્પષ્ટ દેખાય છે. અને જો આપણે માત્ર પુખ્ત ઉમરનાં માણસોની જ ગણતરી કરીએ તો રેટિયાનું પ્રમાણ આના કરતાં યે વધારે આવે. ઘણાં ખરાં કુટુંબો કદાચ એક પણ અપવાદ સિવાય, નવરાશના વખતમાં ગૃહઉદ્યોગ તરીકે રેટિયો ચલાવતાં, અને તેની કમાણીથી ખેતી કે બીજી આવકમાં ખરકત રહેતી. રેટિયાને લીધે કુટુંબને કાંઈ નાનીસની રાહત નહોતી મળતી. કારણ કે દર ત્રણ વરસે ૨ થી ૪ રૂપિયા સહેજે મળતા. તે વખતના એ ચાર રૂપિયા આજના ૧૦ થી ૨૦ રૂપિયા જેટલા ગણી શકાય.* આખોય વખત રેટિયો કાંત્યા કરે એવા કાંતનારાની સંખ્યા તો ગણીગાંઠી જ હતી. દિનાજપુર અને રંગપુર જેવા જિલ્લામાં, સવારથી સાંજ સુધી રેટિયામાં જે રચ્યાપચ્યા રહેતા તેઓ મહિને ૧૧૩ થી ૧૨ આના યા વરસે આશરે ૯ રૂપિયા અને આજના બબર ભાવે વરસે લગભગ ૪૫ રૂપિયા કમાતા. પરંતુ સામાન્ય પ્રથા એવી હતી કે જ્યારે કંઈ પણ કામ ન હોય ત્યારે સ્ત્રીઓ રેટિયો ચલાવતી, પોતાના ખેતરમાં બેસીને રહેતી, કે અઠવાડિયે ગુજરી કે હાટ ભરાય ત્યાં જઈ ખરીદેલું રૂપિયો ગામના જ પીંજરા પાસે પીંજવી લેતી. પીંજરાને રોકડા પૈસા અને કેટલીકવાર દાણા આપવામાં આવતા. દહાડામાં પીંજરો ૪૩ શેર પોલ તૈયાર કરી આપતો, અને તે બદલ તેને ૬૩ શેર દાણા મળતા. બેનમૂન કાંતવા માટે, આજ-કાલ કાંતનારા જે જાતનું નાનું કામકું વાપરે છે તેવાજ કામદાપર બહેનો હાથે પીંજ લેતી. *

* આજે ૩ ઘણાં ખરાં ખાદીનાં મથકોમાં બહેનોની વાર્ષિક કમાણી પહેલાં જેટલી જ થાય છે.

* સર્વોત્કૃષ્ટ કાંતનાર તરીકે ખ્યાતિ મેળવનાર પૂર્ણિયા જિલ્લાની બહેનો તકલીપર જ કાંતતી.

ઘણુંખરે સ્થળે પીંજરાનું કામ મુસલમાન યા હલકા વર્ણના હિંદુઓ કરતા. ફ્લટક ૩ વેચનારા, પીંજરા અને લોઢનારા સહિત, કાંતનારાની સંખ્યા વસ્તીના સાતમા ભાગ જેટલી થતી હતી. વણકરોની જોડે તેમનાં કુટુંબોની પણ ગણતરી કરીએ તો તેમની વસ્તી પણ કાંઈ ઓછી નહોતી. દેશભરમાં વણાટ જેવો એકે ધીકતો ધંધો ચાલતો નહોતો. અને જે વણાટ સાથે ભરતના, રંગવાના છીપાના જેવા એક જ જાતના ઉપધંધા—જે ડૉ. યુકાનનના કહેવા પ્રમાણે સર્વ સામાન્ય થઈ પડ્યા હતા, અને જેમાં સારી પેઠે કમાણી થતી હતી—ગણી લેવામાં આવે તો વસ્તીનો ઓછામાં ઓછો ૧ ટકા ઉપરનાં કામો પર નભતો હતો એમ નિઃશંક પણે કહી શકાય. વણકરને સારી રોજી મળતી. અને જ્યારે તે આખો ચે દિવસ કામ કરતો ત્યારે વરસ દહાડે ૧૦૮૩ ૩. એટલે આજના હિસાબે ૫૪૦ થી ૫૫૦ ૩. જેટલું પાડી લેતો. વણકરોમાંના કેટલાક ખેતીનું ચે કામ કરનારા હતા. તેઓ ખેડુત હતા અને વરસની મંદીની મોસમમાં આડ ધંધા તરીકે વણાટ કરતા. દિનાજપુર જિલ્લાનું વર્ણન કરતાં ડૉ. યુકાનન કહે છે; “હિંદુ તેમજ મુસલમાન બન્ને કોમના ઘણા ખેડૂતો પોતાના ઘરમાં એક સાળ રાખે છે, અને નવરાશ મળ્યે પુરુષો અને સ્ત્રીઓ બન્ને સાળ ચલાવી, ગાઝી, ગોરા અને એવી જ બીજી જાતની જાડી ટકાઉ ખાદી બનાવે છે.” જે વણકરો રોજ લાઇને કામ કરતા તેનું જીવન પણ સારી રીતે ચાલતું, તેમને કોઈ વાતની કમી નહોતી. રક્તરક્તે કંપનીના આડતિયાઓ તેમના પર દાવ્ય જમાવતા ગયા અને અગાઉથી નાણાં ધીરવાની પદ્ધતિ દાખલ કરીને તેઓને શુલામીની ખેડીમાં જકડતા ગયા; અગાઉથી નાણાં ધીરવાની પદ્ધતિથી સાળવી સમાજના અંગેઅંગમાં એટલી બધી ખૂરી અસર પહોંચી ગઈ હતી કે એના પર ડૉ. યુકાનન જેવા વિચક્ષણ માણસનું ધ્યાન ગયા વિના રહે જ નહિ. ઠેર ઠેર તેણે એકની એક જ વસ્તુ જોઈ, કે જે વણકર કંપનીનાં અગાઉથી નાણાં લીધેલાં હોવાથી કંપનીના આડતિયા કે દલાલનું જ કામ કરતા તેના કરતાં સ્વતંત્ર રહીને પોતાના જોખમે કામ કરનાર તેના પાડોશી જાતલાઈ વણકર સુખી હતા. ડૉ. યુકાનન કહે છે: “એટલું તો નિઃસંદેહપણે કહી શકાય કે અગાઉથી નાણાં ધીરવાની પ્રથા જ ખેડુત અને કારીગરો બંનેનાં નખોદ વાળનારી નીવડી છે. કારણ કે

માણસનતનું વલણ સામાન્ય રીતે ઊડાઉપણા તરફ હોય છે, તેમના હાથમાં કદી પૈસા જ એકઠા ન થવા દેવાની આ આખ્યાય રીત છે. આવી અંચત રકમને અભાવે તેઓ કદિ પણ જરાયે સ્વાતંત્ર્ય કે સુખ-સગવડ ભોગવી શકે એવું રહેતું જ નથી.” તેઓ પોતાના હાથમાં કદી મૂડી જોવા જ પામતા નહિ અને તેને લીધે તેઓ પરતંત્ર થઈ જાય છે, એ વાત આપણે જવા દઈએ તોપણ એટલું તો કહેવાનું રહે જ છે કે આ પ્રથાએ, કરકસર યાતો ત્રેવડ પ્રમાણે કામ કરવાની આવડતના ગુણો તો કારીગરવર્ગમાંથી જન્મી જાય નાશ કર્યા હતા. તદુપરાંત કંપનીના માણસોએ ઠરાવેલી કિંમત મંજૂર રાખવામાં, અને માલ પૂરા પાડવામાં યે અનેક પ્રકારની બીજી વ્યવહાર મુશ્કેલીઓ નડતી.* દાખલા તરીકે જુકાનન કહે છે કે માલમાં કંપનીના આડતિયાએ કેટલીક સાળો રાખી હતી; અને સાળ પર કામ કરનારાઓને અગાઉથી નાણાં ધીરવામાં આવ્યાં હતાં, તેમ છતાં આખરે વણકરોને અનહદ સોમવું પડ્યું હતું, અને તેઓનાં ઘર ભાંગવા લાગ્યાં હતાં. અગાઉથી પૈસા લેવાના રિવાજને લીધે ઘણાખરા વણકરો એટલા બધા કરજમાં ડૂબી ગયા હતા કે જન્મારાબર મથે તોપણ તેમાંથી તરીને બહાર આવવું તેમને માટે ઘણું જ કપરું થઈ પડ્યું હતું.

આવી મુશ્કેલીઓની સામે ટક્કર મારીને “કાપડનો ઉદ્યોગ બીજા કોઈ પણ ઉદ્યોગ કરતાં વધારે ધમધોકાર ચાલતો હતો. કાપડનો ઉદ્યોગ પ્રમાણમાં વધારે મહત્વનો અને વધારે સ્થિર લેખાતો. કારણ ઘણું ખર્ચ કાપડ તો ન્યાં બનતું ત્યાંજ ખર્ચ જતું. અને પરદેશ સાથે તો વેપાર એકદમ સદંતર બંધ થઈ ગયો હોત તોયે વણકરોને આર્થિક નુકશાન વેઠવું ન પડત. કારણ કે દેશના ખપના બરનો માલ તૈયાર કરવામાં તે સુખેથી રોકાઈ શકે એમ હતું.” ગુજરીને દહાડે કાપડ સામાન્ય રીતે રોકડેથી જ વેચાતું, તેથી કોઈપણ વખતે વણકરને કામ મળતું એવી જૂમ પડતી નહિ.

* વાંચનારને તો ખબર જ હશે કે જે જલ્લાઓમાં વણકરો પર પારાવારનો અત્યાચાર કરવામાં આવ્યો હતો તેવા જાણના કિનારાની હોશિયાર આવેલ જલ્લાઓની તો જુકાનને લપાસ જ કરી નહેતી.

જીવનની રહેણીનું ધારણ

જુદી જુદી કાટિનાં કુટુંબોના જીવનનિર્વાહનું અને તેમાં ય ખાસ કરીને ખોરાક અને કપડાંનું કેટલું ખર્ચ થતું તે સંબંધી ડૉ. ભુકાનને એકઠી કરેલી માહિતીનું અત્રે અવલોકન કરવું યોગ્ય થઈ પડશે. ડૉક્ટરે દિનાજપુર જિલ્લાનું જે પૃથક્કરણ કર્યું છે તે ઉત્તર હિંદના બીજા જિલ્લાઓને પણ થોડું ઘણું લાગુ પડી શકે તેવું છે. દિનાજપુર જિલ્લામાં ઓછામાં ઓછા છ પ્રકારનાં કુટુંબો, જુદી જુદી ગતની જીવનની રહેણીવાળાં રહેતાં હતાં. ડૉ. ભુકાનના પૃથક્કરણ પરથી નીચેના કોઠો બનાવવામાં આવેલો છે.

સામાન્ય રીતે પાંચ માણસનું	ખોરાકી ખર્ચ	કપડાં ખર્ચ
-કુટુંબ-	રૂ. આ. પા.	રૂ. આ. પા.
૧	૩૩૪-૧૩-૦	૨૧૦-૦-૦
૨	૧૭૪-૦-૦	૭૨-૦-૦
૩	૧૨૮-૦-૦	૩૭-૮-૦
૪	૬૬-૦-૦	૧૭-૧૨-૦
૫	૩૦-૦-૦	૩-૬-૦
૬	૩૦-૧૦-૦	૨-૬-૦

છેલ્લા બે વર્ગોમાં કંગાલ ભૂખે મરતા દાડિયા અને અડ્યાહિ કારીગરોની ગણતરી કરવામાં આવેલી છે. પણ મધ્યમ વર્ગના અને ઉચ્ચ વર્ગના કારીગરો પાસે તો પુષ્કળ કપડાં રહેતાં, અને તેઓનાં કપડાં અને ભોજનખર્ચનું પ્રમાણ એક અને ત્રણનું આવતું. સામાન્ય રીતે, કપડાંપર કુટુંબો-અને તેમાં જે ખાસ કરીને ગરીબ કુટુંબો-બહુ જ ઓછું ખર્ચ કરતાં કારણકે પોતપોતાના કુટુંબજોગ સતર તેઓ ઘરમાં જ તૈયાર કરીને પાડોશમાં જ વણાવી લેતાં.

દક્ષિણ હિંદ અને મૈસૂર

દક્ષિણ હિંદમાં લગભગ ઉત્તર હિંદ જેવી જ પરિસ્થિતિ હતી. જે કાંઈ વિશેષ હોય તો, અહીં વેપાર વધારે ધીકતો ચાલતો, અને કાંતનારા તથા વણનારાની સંખ્યા અતિશય મોટી હતી. મૈસૂર પ્રાંતમાં

“નવરાશના વખતમાં મુખ્ય ધંધા તરીકે બ્રાહ્મણ સિવાયની અઢારે વર્ણની સ્ત્રીઓ રેંટિયો ચલાવતી.” કોઈબટ્ટર જિલ્લા વિષે ડૉ. યુકાનને નોંધ કરેલી છે કે હલકા વર્ણની બધી સ્ત્રીઓ કુશળ કાંતનારી હતી, અને અંત્યજનું સૂતર સહેજે ઉત્કૃષ્ટ ગણાતું. દક્ષિણ હિંદમાં દર અઠવાડિયે ભરાતા બળ્લરમાં સૂતર અને સૂતરાઉ કાપડનો મુખ્ય વેપાર ચાલતો. ‘સીડેડ ડિસ્ટ્રિક્ટસ’ અને તેનાથી પણ દૂરદૂરના દેશાવરથી વેપારીઓ રૂ વેચવા અને કાપડ ખરીદવા મૈસૂર આવતા. રૂના વેપાર તથા કાપડની બનાવટનાં મુખ્ય મથકો તરીકે કારોમાંડલનો આખો કાંઠો, ઉત્તર સરકાર તથા અંદરના ભાગમાં આવેલા સેલમ અને કોઈબટ્ટરના જિલ્લા પ્રખ્યાતિ પામ્યા હતા. વણકરોને બાનાના પૈસા આપનારા, તથા યુરોપ ચડાવવા મલમલ, કેલીકો, પારાક્લાસ અને બીજી તરેહનાં કાપડ ખરીદનારા કંપનીના દલાલો ઠેર ઠેર જોવામાં આવતા હતા. સાચે જ સેલમ અને કોઈબટ્ટરના કલેક્ટરનું મુખ્ય કામ જ પરદેશ ચડાવવા માલ ભેગો કરવાનું હોય એમ દેખાતું હતું.

એકંદરે જોતાં, દક્ષિણ હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ—એક બે મહત્વના તફાવત સિવાય—અંગાળા અને બિહારને મળતી આવતી હતી. દક્ષિણમાં ‘ઊંચી કામના અને ખાસ કરીને બ્રાહ્મણ વર્ગના પુરુષોને હાથમાં હળ લેવાનો જેટલો અણુગમો હતો’ તેટલો જ અણુગમો તેમની સ્ત્રીઓને રેંટિયા પ્રત્યે હતો એમ જણાય છે. ત્યારે ઉત્તર હિંદમાં તો એકે વર્ણમાં કાંતવાનું કામ હલકું ગણાતું નહિ. દક્ષિણમાં પણ કાંતનારને ઉત્તરહિંદ જેટલી જ રોજી મળતી. તેમનો કાંતવાનો વેગ, ઝીણા જાડા સૂતર પ્રમાણે, ક્લાકે ૧૦૦ થી ૬૦૦ વારની વચ્ચે રહેતો. જ્યારે સૂતર ધણું જ ઝીણું એટલે ઓછામાં ઓછા ૧૦૦ કરતાં વધારે નંબરનું હોય, ત્યારે કાંતનાર બાઇ આખા દહાડામાં ૮૪૦ વારની એક આંટીથી વિશેષ કાંતી શકતી નહિ. પણ જો સૂતર જાડું હોય તો ક્લાકના ૫૦૦ થી ૬૦૦ વારની ઝડપે ૧૧૧ શેર સહેજે કાઢી નાખતી, અને દહાડામાં ૧૧૧ આનાથી યે વધારે કમાઇ લેતી. કાંતવા પહેલાંની દરેક પૂર્વક્રિયા જેવી કે કપાસ લોહવાની, રૂ સાફ કરવાની, પીંજવાની, દક્ષિણ હિંદની સ્ત્રીઓ પોતેજ હાથેહાથ કરી લેતી. યુકાનનની દક્ષિણ હિંદની નોંધમાં કોઇપણ સ્થળે પીંજરાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી. અંગાળા અને બિહારની માફક

પીંજણ કામ ધંધાની દૃષ્ટિએ કમાણીવાળું કે લોકપ્રિય અત્રે બન્યું નહિ હોય એવો પૂરો સંભવ છે. કાંતનારા જ પીંજરાનો પાઠ ભજવી લેતા હતા. પીંજન કાષ્ઠપણુ સ્થળો કરતાં, દક્ષિણ હિંદમાં મલમલ અને બારીક કાપડ ખરીદનારને વધારે પરવડતું. મલમલ અને અત્યંત ઝીણા કાપડ સિવાયના તમામ જાતના કાપડની કિંમત ઉત્તર અને દક્ષિણ હિંદમાં સર્વત્ર એક સરખી જ રહેતી. બંગાળાના બારતા અને કાઈબટૂરની ખાઠી લગભગ સરખે ભાવે વેચાતી. દક્ષિણના જે પ્રાંતોની ડૉ. યુકાનને પ્રથમ મુલાકાત લઈ આર્થિક તપાસ ચલાવી હતી તેની સંપૂર્ણ આંકડાવાર માહિતી કમલાગ્યે તેના નિવેદનમાં મળતી નથી. પણ જે વસ્તુસ્થિતિનું સામાન્ય વર્ણન આવે છે તે પરથી એટલું નિર્વિવાદપણે કહી શકાય કે પરદેશી કાપડ કે પરદેશી સૂતરનો ગજ હિંદમાં જરાયે વાગ્યો નહોતો. પરદેશી સૂતરના નામ માત્રથી લોકો તદ્દન અપરિચિત હતા અને પરદેશી કાપડની માગ પણ શહેરોનાં ગણ્યાગાંઠ્યાં ઘરો “ સિવાય બીજે ક્યાંય થતી નહિ. *

* મીલબર્નના ‘પૂર્વનો વ્યાપાર’ નામના ગ્રંથ પરથી માલમ પડે છે કે ૧૭૬૨-૬૩ થી ૧૮૦૮-૯ સુધીનાં વરસોમાં મદ્રાસ બંદરેથી મુખ્ય નિકાસ કાપડની જ થતી હતી. પુલીકટના હાથ રૂમાલ, વેટાપલમના હાથ રૂમાલ, બૂરું કાપડ, પંજમ કાપડ, સાડી, સલામપોર, પાલમપોર, છીંટ, કિતાબ મલમલ, મલમલના રૂમાલ, અને સર્વ પ્રકારનું જીંઘમ, વગેરે તરેહનાં કાપડ ઇંગ્લાંડ અને અમેરિકા ચડાવતાં હતાં.

મદ્રાસનો વેપાર ૧૮૦૫માં નીચે મુજબ ફેલાયો હતો:-

ક્યાં ચડતું	કાપડની આયાત	કાપડની નિકાસ
	રૂ.	રૂ.
૧ ઇંગ્ડન	૧૩,૦૦૦	૧,૪૬,૮૧૧
૨ અમેરિકા, (યુનાઇટેડ સ્ટેટસ)	૦	૧૨,૪૪,૪૬૪
૩ મુંબઈ	૭૪,૭૪૯	૮૮,૫૭૦
૪ ઉત્તર સરકાર	૧૯,૧૮૦	૫,૫૬,૧૪૬
૫ મલબાર કાંઠો	૯૬,૬૦૫	૧,૦૫,૮૨૮
૬ બંગાળા	૩,૩૭,૫૪૬	૮૬,૪૦૦
૭ પીનાંગ અને પૂર્વદેશો	૦	૬,૨૫,૮૬૨

દુનિયાના બધા ભાગો સાથે રૂ, સૂતર અને કાપડનો વેપાર મદ્રાસે નીચે પ્રમાણે ખેડ્યો હતો:—

વસ્તુ	આયાત	નિકાસ
	રૂ.	રૂ.
રૂ.	૨,૫૧,૪૫૮	૧,૭૫,૪૧૬
સૂતર	૫૫,૧૧૪,	૮, ૬૪૫
કાપડ	૨૦,૪૪,૫૮૨	૫૩,૬૬,૧૭૧

મદ્રાસમાં આયાત થતા કાપડમાં. પરદેશી કાપડ ધણું જ નજીવું હતું—લગભગ બધું જ કાપડ ઉત્તરના પ્રાંતોમાંથી અને અંદરના પ્રદેશમાંથી મદ્રાસ આવતું હતું.

ખીનજરૂરી પરદેશી કાપડ

ડૉ. બ્રુકાનનના કથનથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય જ છે કે તે વરસો દરમિયાન, બધી જ જાતના માણસોને નવરાશના વખતમાં થઇ શકે તેવો લાભદાયી ધંધો મળતો, અને જમીનના રસક્ષ ચૂસવા પાછળ ભારે પડાપડી થતી નહિ. હિંદની કારીગરી દુનિયામાં સર્વોત્તમ હોવાનો દાવો કરી શકતી હતી. ખુદ વૉરન હેસ્ટિંગ્સે. ૧૮૧૩ની પાર્લામેન્ટની કમિટી સમક્ષ બુબાની આપતાં આ દાવો કબૂલ રાખ્યો હતો. તેથી ખીન્ન અનેક કારણો ઉપરાંત આ જ કારણસર યુરોપિયન વસ્તુનો ઊઠાવ હિંદમાં અમુક હદે તદ્દન રોકાઇ ગયો હતો. લોકોની જરૂરિયાત જેટલું તમામ કાપડ દેશમાં જ બનાવી દેશમાં જ વેચી નાખવામાં આવતું. હિંદી કાપડની અજબ સોંધવારીથી પરદેશીઓ પણ છક થઈ ગયા હતા. તે સોંધવારીને લીધે જ દેશી માલની હરિકાષમાં પરદેશી કાપડનો પત્તો લાગતો નહિ. ઇંગ્લંડથી કેપ ઓફ ગુડ હોપની પૂર્વના દેશોમાં અને ખાસ કરીને હિંદમાં ૧૮૦૦ થી ૧૮૧૩ સુધીના વર્ષોમાં આવેલા માલના આંકડા જ સાબીત કરી આપે છે કે બ્રિટિશ કે પરદેશી માલનો હિંદમાં નહિ જેવો જ ભાવ પૂજાતો હતો.

વર્ષ	આયાત થયેલા બ્રિટિશ માલની કિંમત પાઉંડ
૧૮૦૦	૧૯,૫૭૫
૧૮૦૧	૨૧,૨૦૦
૧૮૦૨	૧૬,૧૯૧
૧૮૦૩	૨૭,૮૭૬
૧૮૦૪	૫,૯૩૬
૧૮૦૫	૩૧,૯૪૩
૧૮૦૬	૪૮,૫૨૫
૧૮૦૭	૬૯,૦૪૧
૧૮૦૮	૧,૧૮,૪૦૮
૧૮૦૯	૭૪,૬૯૫
૧૮૧૦	૧,૧૪,૬૪૯
૧૮૧૧	૧,૦૭,૩૦૬
૧૮૧૨	૧,૦૮,૮૨૪

૧૮૦૮ પછી જ પહેલીવાર હિંદમાં આયાત થતા બ્રિટિશ માલના આંકડાની રકમ લાખને આંકે પહોંચી હતી. હિંદુસ્તાનના કાપડનો નિકાસનો વેપાર ખરેખર એકદમ ગગડી ગયો હતો, અને ૧૮૦૦ થી ૧૮૨૬નાં વરસો દરમિયાન સરાસરી ૨૦૦૦ વધારે ગાંસડી લાગ્યે જ પરદેશ ચડી હતી. હિંદી માલ પર સખત અટકાયત જકાતો નાખવામાં આવી હતી. અને તેથી દહાડે દહાડે વેપારની પડતી વધ્યે જતી હતી. તોપણ બ્રિટિશ માલનો હિંદમાં પ્રચાર કરવા તનતોડ સતત પ્રયત્ન થતાં, તે માલનો પ્રચાર નહિ જેવો જ થયો હતો. પરદેશી સૂતરનો તો કાંઈ ભાવ જ પૂછતું નહિ. ઠેઠ ૧૮૨૩ માં જ પહેલી વાર પરદેશી સૂતર હિંદમાં પેસી શક્યું હતું.

હિંદી માલ પર ભારે જકાતો

એ બૂલાવું ન જોઈએ કે આ જ વરસો દરમિયાન ઇંગ્લેન્ડના સૂતરાઈ કાપડની પેદાશમાં અતિશય ઝપાટાભેર પ્રગતિ થઈ રહી હતી. અઢારમી સદીના જૂઠા અને સાતમા દાયકાના વરસોમાં લાગલાગટ થયેલી નવી વૈજ્ઞાનિક શોધો (૧૭૬૦માં કટકા સાળ, ૧૭૬૪માં કાંત-

વાની મિલ, ૧૭૬૫ માં સંચાસાળ, અને ૧૭૬૮ માં વરાળયંત્ર) પ્રયોગકાળમાંથી પસાર થઈ ફતેહમંદ થઈ ચૂકી હતી અને હિંદમાંથી સોનાના ઢગલાઓ ઇંગ્લંડમાં ઠલવાઈ જે મૂડી એકત્ર થઈ હતી તે નાની મૂડીના પ્રભાવે નીવડેલ શોધોનો અમલ ઉદ્યોગધંધામાં શરૂ થઈ ચુક્યો હતો. એવું કહેવાય છે કે હિંદમાંથી જે મૂડીનો આધાર ન મળ્યો હોત તો આવી મહાન નામચીન શોધો પણ કદાચ જમાનાના જમાના સુધી એમને એમ નકામી પડી રહેત. હિંદનું સંકટ એ ઇંગ્લંડને મોટામાં મોટો લાભ થઈ પડ્યો હતો, હિંદનું હાણુ એ ઇંગ્લંડનું હસવું થઈ પડ્યું હતું. હિંદમાં કેમ જાણે રૂપિયાનાં ઝાડ ઊગતાં હોય તેમ હિંદમાંથી સાચે જ રૂપિયાનાં ઝાડો હવાનીને કંપનીના નોકરો છળ-કપટ અને બળજબરીથી મેળવેલા ધનભંડાર ઇંગ્લંડમાં વહેવડાવવા લાગ્યા હતા. અને તેને પરિણામે બ્રિટનની વ્યાપારી દુનિયામાં સાખ વધવાથી બ્રિટનના પગભર થતા ધંધાના દહાડા ચડતા થવા લાગ્યા હતા.

સાથે સાથે બ્રિટિશ કાપડ હિંદમાં ખપાવવા સતત પ્રયત્ન ચાલુ કરવામાં આવ્યા. નેપોલિયન બોનાપાર્ટે ઇંગ્લંડને ઘેરો ઘાલેલો હોવાથી અને યુરોપનાં બધાં બંદરોમાં બ્રિટિશ માલ જતો અટકાવેલો હોવાથી બ્રિટિશ વેપારીઓનો બધોય મદાર હિંદની બજાર પર બંધાયો. ઇંગ્લંડના કારખાનદારોનું ભલું કરવા ૧૮૧૩ માં પાર્લામેન્ટ તરફથી રીતસર તપાસ ચલાવવામાં આવી. વિલાયતી કાપડ હિંદમાં ખપશે કે કેમ તે સંબંધી હિંદની હાલતથી વાકેફગાર હોય એવા વૉરન હસ્ટિંગ્સથી માંડીને સર ટૉમસ મનરો સુધીના દરેક મશહૂર રાજપુરુષની જુબાની લેવામાં આવી. પાર્લામેન્ટની સીલેક્ટ કમિટી સમક્ષ પડેલી જુબાની પરથી સાબીત થયું કે વિલાયતી અને હિંદી કાપડના ભાવમાં હાથી ઘોડા જેટલો અસાધારણ ફેર હોવાથી વિલાયતી કાપડ હિંદમાં વેચવાનો વિચાર જ અવ્યવહાર ગણાયો જોઈએ. સર ટૉમસ મનરોએ કહ્યું, “ એ તો માત્ર ધરાડને પોસાવાનો સવાલ છે.” ઉમરાવોની કમિટી સમક્ષ બોલતાં મિ. રૉબર્ટ બ્રાઉને જણાવ્યું કે ગ્રીણી જાતના હિંદી કાપડને જકાત ભર્યાં સિવાય જે બ્રિટનમાં આયાત કરવાની રજા આપવામાં આવશે તો, ચોક્કસ બ્રિટિશ માલને ધણોજ ધક્કો લાગશે. અને જોકું હિંદી કાપડ બ્રિટનમાં આયાત થશે તો એ જાતના બ્રિટિશ કાપડને અસહ્ય ફટકો લાગશે. કારણ કે આ જાતનું કાપડ ઇંગ્લંડ કરતાં હિંદમાં ઘણું જ સસ્તું ભાવે

અને છે. મિ. રૉબર્ટ બ્રાઉનને પૂછવામાં આવ્યું કે “કારખાનામાં અનેલી સ્થિતિશ સફેદ કેલીકાના વારની કિંમતમાં અને આ જ જાતની અને એટલા જ પનાની હિંદી સફેદ કેલીકાની-કંપનીને હેલા માર્ચના વેચાણમાં ઉપજેલ-કિંમતમાં કેટલો તફાવત રહે છે તે તમે કહી શકો ખરા?” તેણે જવાબ આપ્યો, “હમણાં મેં જે ગણતરી કરી છે તે પરથી મને ખબર પડી છે કે હિંદી માલની જાતનો અને તેટલા જ પનાનો માલ અહીંના કારખાનદારો પાસેથી ખરીદતાં ૩૦ થી ૬૦ ટકા મોંઘા પડે છે.”

અંગ્રેજ કારખાનદારોને અચૂક નુકસાન વેઠવું પડે, તેથી સ્થિતિશ ખબર હિંદી માલ માટે તો ખાસ જકાત નાખ્યા સિવાય કદી ખુલ્લાં ન જ મૂકી શકાય. હિંદી માલ પર જે ભારે જકાતો લાદવામાં આવી હતી તે રદ કરવાની કોષ્ટકો પણ હિમાયત ન કરી. કારણ કે એમ કરવા જતાં તે વખતે ઇંગ્લંડના ઉદ્યોગધંધાને દેવાળું કાઢવાનો વખત આવત. ૧૮૧૨ માં ઉમરાવની સભામાં બોલતાં લૉર્ડ વેલેસ્લીએ બધા વતી પોકાર બોલ્યો હતો કે “જો સ્થિતિશ ખબરમાં હિંદી માલ જકાત ભર્યા સિવાય દાખલ થશે તો આપણા દેશના ઉદ્યોગધંધાનું નષ્ટોદ નીકળી જશે. આપણા દેશના સૂતરાઉ કપડાંનું સ્થાન તે છીનવી લેશે. એટલુંજ નહિ પણ આપણાં ઘરમાંય હિંદી કાપડ ઘુસી જશે.” હિન્દુ-સ્તાનના જેવો માલ ઇંગ્લંડમાં બનાવતાં ૫૦ થી ૬૦ ટકા મોંઘા પડતો. ઇંગ્લંડમાં કેલીકાની આયાત અટકાવવા ૭૦ થી ૮૦ ટકા પ્રતિબંધક જકાત નાખવામાં આવી હતી. ‘હોની સો હો ચુકી’ કે ‘જેમ છે તેમ ચાલવા દો’ એવી નીતિ તે વખતે કોઈ સ્વીકારતા નહિ. પાછળથી ન્યારે સ્થિતિશ ઉદ્યોગધંધા મક્કમ અને નિર્ભય પાયા પર મૂકાઈ ગયા અને કોષ્ટકો માલની હરિકાષ્ટ ન રહી ત્યારેજ ખુલ્લા વ્યાપારનો ‘જેમ છે તેમ ચાલવા દો’ સિદ્ધાંત રજૂ થવા લાગ્યો. પણ આ વરસો દરમિયાન આ લૂંટારૂઓનાં, ચૂસી ખાનાર વેપારખોરોનાં લોભ અને લોભપતા એટલાં વધી ગયાં હતાં કે હિન્દી બંદરોનાં દ્વાર કાંઈપણ જકાત ભર્યા સિવાય સ્થિતિશ માલ માટે બારેમાસ ખુલ્લાં રાખવામાં આવ્યાં હતાં.

આ એકપક્ષી જકાતના ધોરણને લીધે થતા હડ્ડહડતા અન્યાય બેઠને ઇતિહાસકાર વિલસનનો પિત્તો એટલો બધો ઉછળ્યો કે સ્થિતિશ

નીતિની સખત ઝાટકણી કાઢ્યા વિના તેનાથી રહેવાયું નહિ. આ રહ્યા એના શબ્દો:

“સ્વદેશી મોંઘી વસ્તુના રક્ષણાર્થે પરદેશી વસ્તુ પર ભારે જકાત ન નાખવી, અને પરદેશી વસ્તુ પર કોઈપણ જાતનો આંપ કે દાખ ન મૂકતાં તેની આયાત થવા દેવી, એવા અનિયંત્રિત ખુલ્લા વ્યાપારની નીતિ સર્વદાજે અને સર્વ સંજોગોમાં એક્સરખી લાગુ પાડી શકાતી નથી. એનો આખાદ પૂરાવો હિન્દ સાથેના કાપડવેપારના ઇતિહાસ પરથી આપણને મળી આવે છે. આપણે પાનારે પડેલ હિન્દને કહેલા નુકસાનનો આ એક બહુ શોકજનક દાખલો છે. સને ૧૮૧૩ માં જ્યારે તપાસ થઇ તેમાં એવી જુબાની પડી હતી કે તે વખતે હિન્દુસ્તાનને સત્તરાઉ અને રેશમી માલ ઇંગ્લંડમાં બનેલા તેવા માલની સરખામણીમાં બ્રિટિશ બજારમાં ૫૦ થી ૬૦ ટકા સોંધો વેચી શકાતો. આ કારણથી હિન્દી માલ ઉપર ૬૦ થી ૮૦ ટકા જકાત નાંખીને અથવા તેને આવતો બિલકુલ અટકાવીને ઇંગ્લંડના માલનું રક્ષણ કરવું પડ્યું હતું. જો આમ ન કરવામાં આવ્યું હોત,—જો અટકાયતી જકાતો અને કાયદાઓ ન કરવામાં આવ્યા હોત—તો પેઝલી અને માચેસ્ટરની મીલો શરૂ થતાંની સાથે જ બંધ થઇ જત, અને પાછળથી વરાળની મદદથી પણ ભાગ્યે જ ચાલુ થઇ શકત. હિન્દી કારીગરીને ભોંયભેગી કરીને એ મિલો ઊભી થઇ. હિન્દ સ્વતંત્ર હોત તો તેણે આનું સાકું વાળ્યું હોત. બ્રિટિશ માલ પર અટકાયતી જકાતો નાંખી હોત અને પોતાની કારીગરીનો રોળ વળી જતો અટકાવ્યો હોત. આત્મરક્ષણ ખાતર આટલું કરવાની તેને છૂટ નહોતી, કારણ કે તે તો પરાધીન થઈ પડ્યું હતું.”

સાચે જ, બળિયાના બે ભાગ અને મારે તેની તલવાર એવા સિદ્ધાંત પર ઇંગ્લંડની વ્યાપારનીતિ રચાઇ હતી. જકાતના અસમાન ધોરણ પર નિર્માણ થયેલા સ્વાર્થી વ્યાપારી સિદ્ધાંતો વિરુદ્ધ હિન્દ માથું ઊંચું ન કરી શક્યું. ૧૮૧૩ પછી કંપનીના ઇન્જરની સનંદ રદ કરવામાં આવી, અને હિન્દી વેપારનાં બારણાં બ્રિટિશ મહાજનો માટે ખુલ્લાં કરવામાં આવ્યાં. આયાતજકાત ઘટાડીને ૨૫ ટકા જેટલી કરી નાખવામાં આવી, અને ધણીખરી મુખ્ય ચીજો પર તો આયાત જકાત જ માફ કરી દેવામાં આવી. માલ પર નખાતા દાણના દરો

પણ ઘટાડવામાં આવ્યા, અને ઘણી ચીજો પરથી તો કાઢી પણ નખાયા. ૩ પર લેવાતી આંતરિક જકાત બંધ થઈ ગઈ ઈંગ્લંડ ચડતા ૩ પર એકે જતનો કર ચડતો નહિ. જ્યારે એક બાજુ પરદેશીઓના સ્વાર્થ માટે આવી બાજુ રમાઈ રહી હતી ત્યારે હિન્દી માલનો હિન્દમાંય ઊઠાવ ન થાય એવી એનેક જતની આડખીલી નાખવામાં આવતી હતી. આવા અસમાન ઝઘડામાં બળિયો પક્ષ સહેલાઈથી ફાવી ગયો. અંગ્રેજ વ્યાપારી સાહસો ફતેહમંદ થયાં તેનું ખર્ચે કારણ તેમની મોટી મૂડી કે ભારે ચાતુરી ન હોતી પણ હિન્દને પછાડી ઈંગ્લંડને ચકાવવાના ઉદ્દેશથી જે અસમાન જકાતનું ધોરણ ડરાવવામાં આવ્યું હતું તેને લીધેજ અંગ્રેજો વેપારમાં ફાવી શક્યા હતા.

સીલેક્ટ કમિટી સમક્ષ જુગાની આપનાર, કંપનીના શુભેચ્છક મી. રીચર્ડ્સે પણ આયાત થતા હિન્દી માલ પર નખાતા કરની અયોગ્યતા અને અન્યાય વિષે લખ્યું હતું: “વેપાર ખેડનાર હિંદી અને અંગ્રેજ બન્ને બ્રિટિશ રૈયત હોવા છતાં, હિંદમાં આયાત થતા બ્રિટિશ માલ પર અને બ્રિટનમાં આયાત થતા હિંદી માલ પર જે જુદી જુદી પદ્ધતિએ કરો લાદવામાં આવે છે તે જોતાં જ એ દેશ વચ્ચે રખાતો પક્ષપાત તરી આવે છે. જ્યારે બ્રિટિશ માલ કાંઈ પણ જકાત ભર્યા સિવાય હિન્દમાં દાખલ થાય છે, ત્યારે હિન્દી માલ પર ઈંગ્લંડમાં દાખલ થતાં સખત જકાત નાખવામાં આવે છે. રોજના ખપમાં આવે એવી ફેટલીક સામાન્ય હિંદી વસ્તુઓ પર ૧૦૦ ટકાથી વધારે અને ૬૦૦ ટકા સુધી પણ જકાત નાખવામાં આવે છે. અને એકાદ વસ્તુ પર તો ૩૦૦૦ ટકા જેટલી ચે જકાત ચડે છે.”

આ જકાતનું ધોરણ વખતોવખત બદલાયા કરતું. પણ જ્યાં સુધી હિંદનો પરદેશ સાથેનો વેપાર જડમૂળથી નાશ ન પામ્યો ત્યાં સુધી જકાત કાઢી નાખવામાં આવી નહોતી. જુદે જુદે સમયે જકાતનું ધોરણ કેવું રચાયું હતું તે જાણવા જેવું છે.

દર ૧૦૦ પાઉંડના માલ

પર લેવાતી જકાત

વસ્તુ સહદે કેલીકો મલમલ અને રંગીન અને બીજું સૂતરાઉ
નાનકીન છાપેલ માલ કાપડ કે જેના પર
બીજી રીતે જકાત
નહોતી પડતી

	ખા. રી. ચે.	ખા રી. ચે.	આયાત બંધ	
૧૭૯૭	૧૮-૩-૦	૧૯-૧૬-૦		
૧૭૯૮	૨૧-૨-૦	૨૨-૧૬-૦	"	
૧૭૯૯	૨૬-૯-૧	૩૦-૩-૯	"	
૧૮૦૨	૨૭-૧-૧	૩૦-૧૫-૯	"	
૧૮૦૩	૫૯-૧-૩	૩૦-૧૮-૯	"	
૧૮૦૪	૬૫-૧૨-૬	૩૪-૭-૬	"	
૧૮૦૫	૬૬-૧૮-૯	૩૫-૧-૩	"	
૧૮૦૬	૭૧-૬-૩	૩૭-૭-૧	"	
૧૮૦૯	૭૧-૧૩-૪	૩૭-૬-૮	"	૨૭-૬-૮
૧૮૧૨	૭૩-૦-૦	૩૭-૬-૮	"	
૧૮૧૩	૮૫-૨-૧	૪૪-૬-૮	"	
૧૮૧૪	૬૭-૧૦-૧	૩૭-૧૦-૦	"	૨૦-૦-૦
૧૮૨૫-૩૨	૧૦ ટકા જકાત.			

અને જે રંગીન કાપડ હોય તો દર ચોરસ
વારે ૩ $\frac{૧}{૨}$ ટકા વધારાની જકાત લેવાતી

૧૮૪૬ ૧૦ ટકાની જકાત ૨૬ કરવામાં આવી

આયાત તથા નિકાસ થતા માલના આંકડા, જુદા જુદા સમયના
જકાતના દર સાથે સરખાવવાથી હિન્દના ઉદ્યોગધંધાને દબાવીને પ્રિટિશ
ઉદ્યોગધંધા કેમ ફાવી શક્યા તે તરત સમજાઇ જાય છે.

વસ્તુ	હિન્દથી નિકાસ થતાં થાન	જકાતના દર સેા પાઉંડે	પ્રિટનથી આયાત થતાં વાર
૧૮૧૪	૧૨,૬૬,૬૦૮	<div> <div>મલમલ પર ૩૭</div> <div>કેલીકો પર ૬૭</div> <div>બીજા માલ પર ૨૭૨</div> <div>પા. વસ્તુ પર ૫૦</div> </div>	૮,૧૮,૨૦૮
૧૮૨૧	૫,૩૪,૪૯૫	<div> <div>મલમલ પર ૩૭</div> <div>કેલીકો પર ૬૭$\frac{૧}{૨}$</div> <div>બીજા માલ પર ૫૦</div> </div>	૧,૯૧,૩૮,૭૨૬
૧૮૨૮	૪,૨૨,૮૦૪	૧૦ પા. દાણુ	૪,૨૮,૨૨,૦૭૭ $\frac{૧}{૨}$
૧૮૩૫	૩,૦૬,૦૮૬	" " આયાત " જકાત ૨ $\frac{૧}{૨}$ ટકા	૫,૧૭,૭૭,૨૭૭

ન્યારે ખુલ્લા વ્યાપારના સિદ્ધાંત અનુસાર, બ્રિટિશ માલ હિન્દમાં દાખલ થઇ લગભગ બંધી બજારોમાં ઊભરાવા લાગ્યો હતો, ત્યારે હિન્દી માલ પર ભારે પ્રતિબંધક જકાતો નાખી તેનો હિન્દમાંથી તેમ જ ઇંગ્લેન્ડમાંથી પણ કાઢી નાખવામાં આવતો હતો. આખરે ન્યારે હિન્દનો પરદેશી વેપાર સદંતર બંધ થઇ ગયો અને બ્રિટિશ માલ બહુ જ સસ્તો થઇ ગયો ત્યારે જ ઉપરની જકાત હળવી કરવામાં આવી અને કેટલીક જાણુસો પરથી તદ્દન કાઢી નાખવામાં આવી.

૧૮૧૩ થી ૧૮૩૩ સુધીની વેપારની સ્થિતિ

સૂતરાઉ કાપડના વેપારને ઇંગ્લેન્ડમાં ખાસ ઉત્તેજન મળવાથી અને વધારામાં તેને માટે હિન્દના દરવાજા તદ્દન ખુલ્લા થવાથી, ૧૮૧૩ થી તે વેપાર દહાડે દહાડે વધારે ને વધારે ખીલવા લાગ્યો હતો. ૧૮૧૩ થી ૧૮૩૩ સુધીનાં વરસો દરમિયાન (અસમાન કરના ધોરણવાળા કાળમાં) હિન્દનો પરદેશ સાથેનો વેપાર કેમ તૂટવા લાગ્યો. અને તે વેપાર યુરોપના હાથમાં કેમ જવા લાગ્યો તે, હિન્દથી નિકાસ થતા સૂતરાઉ કાપડના આંકડા, અને યુરોપથી હિન્દમાં આયાત થતા સૂતરાઉ માલના આંકડા જોવાથી જાણાય છે.

વરસ	હિન્દી નિકાસ થતું કાપડ	હિન્દમાં આયાત થતું કાપડ	આયાત થતું સૂતર
૧૮૧૩-૧૪	૫૨,૯૧ હજાર રૂ.	૯૨ હજાર રૂ.	
૧૮૧૪-૧૫	૮૪,૯૧ „ „	૪૫ „ „	
૧૮૧૫-૧૬	૧,૩૧,૫૧ „ „	૨,૬૮ „ „	
૧૮૧૬-૧૭	૧,૬૫,૯૪ „ „	૩,૧૮ „ „	
૧૮૧૭-૧૮	૧,૩૨,૭૨ „ „	૧૧,૨૨ „ „	
૧૮૧૮-૧૯	૧,૧૫,૨૭ „ „	૨૬,૫૮ „ „	
૧૮૧૯-૨૦	૯૦,૩૧ „ „	૧૫,૮૨ „ „	
૧૮૨૦-૨૧	૮૫,૪૧ „ „	૨૫,૬૦ „ „	
૧૮૨૧-૨૨	૭૬,૬૫ „ „	૪૬,૭૯ „ „	
૧૮૨૨-૨૩	૮૦,૯૦ „ „	૬૫,૮૨ „ „	
૧૮૨૩-૨૪	૫૮,૭૦ „ „	૩૭,૨૦ „ „	
૧૮૨૪-૨૫	૬૦,૧૭ „ „	૫૨,૯૭ „ „	
૧૮૨૫-૨૬	૫૮,૩૫ „ „	૪૧,૨૪ „ „	૧,૨૩ હજાર રૂ.
૧૮૨૬-૨૭	૩૮,૪૮ „ „	૪૩,૪૬ „ „	૭૫ „
૧૮૨૭-૨૮	૨૮,૭૬ „ „	૫૨,૫૩ „ „	૮,૮૨ „
૧૮૨૮-૨૯	૨૨,૨૩ „ „	૭૯,૯૬ „ „	૧૯,૧૧ „
૧૮૨૯-૩૦	૬,૩૬ „ „	૫૨,૬૬ „ „	૫,૨૨ „
૧૮૩૦-૩૧	૮,૫૭ „ „	૬૦,૧૨ „ „	૧૫,૫૫ „
૧૮૩૧-૩૨	૮,૪૯ „ „	૪૫,૬૪ „ „	૩૧,૧૨ „
૧૮૩૨-૩૩	૮,૨૨ „ „	૪૨,૬૪ „ „	૪૨,૮૫ „

૧૮૩૩ માં તો હિન્દનો પરદેશી વેપાર તદ્દન નજીવો થઈ ગયો હતો. તે દરમિયાન બ્રિટિશ કાપડ અને બ્રિટિશ સૂતર હિન્દી બજારોમાં સારી પેઠે પહોંચી ગયું હતું, અને હિન્દની કેટલીક બજારો તેણે કાયમની સર પથ્થુ કરી લીધી હતી.

ચાવડીના ત્રાસ

હિન્દનો પરદેશી વેપાર અન્યાયી રીતે મારી નાખવામાં આવ્યો, એટલું જ નહિ પણ હિન્દના બનતા ગામઠી માલ પર પણ ભારે મુલકી જકાતો અને તરેહતરેહના જીલમી કરો નાંખી ગૃહહિંસાગોને પણ ગુંગળવામાં આવ્યા હતા. નવાખ અને ખીજા જગીરદારોના રાજ્યમાં યે જકાતો તો લેવાતી. પણ એ જકાતનું સામાન્ય સ્વરૂપ ટોલના જેવું હતું. માલની કિંમત પર નહિ પણ—બળદ, ખચ્ચર કે ગાડા દીઠ—જકાતનો દર નક્કી કરવામાં આવતો. સામાન્ય રીતે જકાતના દર એટલા બધા ઓછા હતા કે કોઇને પણ દાણ ચોરી કરવાનું મન જ થતું નહિ. પાસ કાઢવાની તે વખતે પ્રથા જ નહોતી. તેથી કોઇપણ કારણસર માલની ચાવડી પર ઝડતી લેવાતી નહિ. મજલના અંતરના પ્રમાણમાં માલ પર કર નખાતો. અને જેમ વેપારી પંથ કાપતો જતો તેમ તેમ હપ્તે હપ્તે આ ટોલ પૂરે-પૂરો વસુલ થઇ જતો. પણ બ્રિટિશ રાજ્યમાં આ પદ્ધતિ તદ્દન બદલી નાખવામાં આવી. નજીક કે દૂર ગમે ત્યાં જતું હોય તોપણ વેપારીએ અગાઉથી જ પૂરેપૂરી જકાત એકસામટી ભરી તેનો પાસ લેવો જોઇએ એવું ફરમાન કાઢવામાં આવ્યું હતું. (દૂરમાં દૂરના પ્રદેશમાં જતા માલ પર જેટલા કર લેવામાં આવતા તે બધાય કરોનો સરવાળો કરી ટોલનું ધોરણ ઠરાવવામાં આવ્યું હતું.) ટોલના સંગઠનને નામે જકાતના દરોમાં જળ્લરદસ્ત વધારો કરાવી લેવામાં આવ્યો. પાર્લામેન્ટની સીલેક્ટ કમિટી આગળ જીખાની આપનાર મિ. રેન્કલીંગની ગણતરી પ્રમાણે, કેટલાક ભાગોમાં તો સૂતરાઉ કાપડ પર ૧૭૩૧ ટકા જકાત ચડતી. ૫ ટકા કાચા માલ (રૂ) પર, ૭૩ ટકા સૂતર પર, ૨૩ ટકા તૈયાર માલ પર અને જો પરવાનો સફેદ કપડા માટે કઢાવ્યો હોય અને પછી માલ રંગાયો હોય તો વળી ખીજા ૨૩ ટકા ચોંટતા. જ્યાં જ્યાં વેપાર મોટા પાયા પર ચાલતો ત્યાં આવી છૂટી છૂટી જકાતોમાંથી બચવું અશક્ય હતું. કારણ ઘણે જ દરથી વસ્તુઓ નાના નાના જથ્થામાં વારંવાર મંગાવવી પડતી. રૂમાંથી કાપડ તૈયાર થાય તે દરમિયાન તેના પર ચાર વખત જકાત ચડતી. અને કાચો માલ લઇ જતી વખતે પાસ કઢાવતાં જે બોલી કરી હોય તે પ્રમાણે પાકો માલ તૈયાર ન થાય તો વળી વધારાનો ટોલવેશ ભરવો પડતો. વિશેષમાં ચાવડીમાં પરવાના લેવા જતાં વેપારીને ભારે

કનડગત અને હાડમારી વેઠવી પડતી; અધૂરામાં પૂરું આ પાસ પણ અમુક મુદત સુધી જ ચાલતો. અને તે સમય વીત્યા બાદ જો માલ ન વેચાયો હોય તો વેપારીને નવો પાસ કઢાવવો પડતો. માલની ચોકસાઈનો પાકો પૂરાવો આપ્યા સિવાય નવો પાસ આપવામાં આવતો નહિ. ધણીખરી જગ્યાએ પાસ કઢાવવામાં ભારે માથાકૂટ અને લમણાઝીક થતી અને મુશ્કેલીઓ પણ વેઠવી પડતી. તેથી દાણચોરી કરવાની લાલચ વેપારીઓને હમેશ રહ્યાં કરતી.

દાણચોરી રોકવા અને પાસ પ્રમાણે જ માલ છે કે કેમ તેની તપાસ રાખવા ઠેરઠેર થાણાં નાખવામાં આવ્યાં હતાં. જો કે કાયદો તો એવો ઘડવામાં આવ્યો હતો કે ચાવડીથી ૪ માઇલથી વધારે દૂર એક પણ ચોકી બેસાડવામાં નહિ આવે. પણ એ કાયદાનો અમલ કરતી વખતે કાયદાને માળિયે ચઢાવવામાં આવતો; અને કેટલીકવાર તો ચાવડીના મથકથી ૬૦-૭૦ માઇલ દૂર એમ ચોકીઓ ચારેકાર પાથરી દેવામાં આવી હતી. જકાતદારો અને ચોકીદારો ગામડાંના વેપારીઓ પર એટલાં બધાં દુઃખદાયક દબાણો મૂકતા અને નાના પ્રકારના જુલમ ગુજરતા કે કેટલીક જગ્યાએ તો વેપાર કરવો એ કેમ જણે ગુન્હેગારનું કામ હોય એવી સ્થિતિ પેદા થઈ હતી. લાંચરૂશવતનું રાજ્ય તો સાર્વત્રિક થઈ ગયું હતું. અને ખાસ કરીને જો માલ પર ચાવડીની છાપની જરૂર પડતી, અને જો માલને નાની નાની અસંખ્ય ચોકીઓ વટાવવી પડતી, તેને તો રસ્તામાં વારંવાર અટકવું પડતું. હિંદની ચાવડીના તત્કાલીન વ્યવહારના પાકા અનુભવીઓ તો હેઠ્યેક કહેતા કે જે કનડગત તથા લાંચ અને જુલમનો કેર સ્થિતિશીલ હિંદના પ્રાંતોમાં ગુજરતો તે ખરેખર રશિયા, કાણુલ, પેશાવર કે બોખારાના ત્રાસને પણ ભૂલાવી નાખે તેવો હતો. કંગાલ રહેતે આ ટોલપદ્ધતિ વિરુદ્ધ ભારે પોકાર બીઠવ્યો હતો; પણ ગરીબડી પ્રજાની ધા કોણ સાંભળે? ધણી ખાનદાન વેપારીઓને પણ જકાતખાતાના બે બદામના સિપાઇઝની દયા પર નભવાનું હોવાથી, ખાનગી વેપારીનો ધણો જ અળખામણો અને શાખ વગરનો થઈ પડ્યો હતો એમ ખુદ સર આર્સ દિવેલિયને પણ કબૂલ કર્યું છે. પાર્લામેન્ટ પર વખતો વખત અરજીઓ અને વિનંતિપત્રો મોકલવામાં આવેલા. છતાં ચાવડીનો જુલમ નિરંકુશપણે ચાલ્યો જ કરતો. નજીવી આવકની ખાતર

રીતસર જીલમ ચલાવવાનું એક જંગીખાતું જ ચલાવવામાં આવતું હતું.”

આવા કરો નાંખવામાં પ્રગતિ જે હડહડતો અન્યાય ખમવો પડતો તેનું પ્રથમ દિગ્દર્શન ૧૮૨૫ માં હોલ્ટ મેકેન્ઝીએ એક યાદી તૈયાર કરીને કરાવ્યું હતું, અને પાછળથી ૧૮૩૫ માં સર ચાર્લ્સ ટ્રિવેલિયન અને લૉડ એલનબરોએ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને કરેલા રિપોર્ટમાં ચાવડીના જીલમનું વિશેષ પોગળ ઉધાડું પાડ્યું હતું. આખરે ઠેક ૧૮૩૬ માં બંગાળમાં ૧૮૩૮ માં, મુંબઈમાં, ૧૮૪૪ માં મદ્રાસમાં અને ૧૮૪૭ માં ખીજે બધી જગ્યાએ આ જીલમી ટોલવેરા વસુલ કરવાની પદ્ધતિ રદ થઈ.

મુતર્કા કર

“વણાટને લગતા હુન્નરધંધા કરનારા તમામ કારીગરો અને વેપારીઓ, ધાતુનું કામ કરનારા લુહાર, કંસારા, અને સોની જેવા સર્વ કારીગરો, કરના બોનથી કચરાઈ રહેલા સર્વ દુકાનદારો, અને રસ્તે વેચનારા નાના ફેરિયા પર” વળી જે મુતર્કા નામનો નોખો કર નખાતો હતો તે છ વરસ બાદ બંધ થયો. મુતર્કા કર ઉધરાવવાનો જેને પ્રત્યક્ષ અનુભવ હતો એવા એક કલેક્ટર મિ. ડાઈક્સે એ કર ફેટલો જીલમી હતો તે વિષે લખ્યું હતું: “ખેડુત સિવાયનો લગભગ દરેક માણસ આ કરને પાત્ર ગણાય છે. કોઈ ઘરડી ડોશી શેરીના ખૂણામાં જઈ શાકનો ટોપલો લઈ વેચવા બેસે તો તેને શાક વેચ્યાનો કર આપવો પડતો. કાપડિયો પણ આ ગળે દંડાઈ જતો. ત્યારે ગોરા વેપારીઓને દમડી સુદ્ધાં કર તરીકે ભરવી પડતી નાહ. વરસે માંડ પોતાનું પેટ પૂરું કરનારા આવક વેપારીની જોડની જ દુકાનમાં તાગડધિન્ના કરનાર અને હજારોની ઊચલ-પાચલ કરનાર અંગ્રેજ હોય તો તેને માથે પાછનો પણ કર ન પડતો. એકને થોર અને બીજને ગોળ એ ન્યામે ચાલતા આ જીલમને લીધે પરિણામ એ આવ્યું કે હિંદના નાના મોટા સર્વ ઉલોગ હુન્નર ધીમે ધીમે તૂટતા ગયા. ધૂળ જેવાં નજીવાં સાટાં કરનારાં અને સાદામાં સાદાં, હથિયારો વાપરનારા પર મુતર્કા કરનો ભારો પડતો. કોસીનો રેંટિયો અને રાંક વણકરની સાળ પણ આ કરના પંજમાંથી ખચવા પામ્યાં નહોતાં. આ સબંધી હિંદી સત્તરાઈ કાપડના વેપાર માટે નીમાયલ્લી કમિટિનું ખાસ આન ૧૮૪૮ માં ખેંચવામાં આવ્યું હતું. દક્ષિણહિંદના પોતાના અવલોકનમાં ડૉ. જુકાનને લખ્યું છે કે ‘સાળ

પર જે સ્ટેમ્પ જકાત નાખવામાં આવી હતી તેની વિરુદ્ધ સત્યમંગલમ, ધર્મપુરી અને બીજા ગામોના વણકરોએ પોકાર ઊઠાવ્યો હતો. મુતકર્ફ કર ઉધરાવવાને બદલે, કુંભારથી માંડીને મોટા મીસ્ત્રી કે કારીગર, અને ચાર પૈસા કમાનાર કાઠિયાણીથી માંડીને મોટા વેપારીના ઘરમાં ધુસવાની અને તેમના ઘરની ઝડતી લેવાની, કંપનીના તોફરોને સારી તક મળતી. મુતકર્ફને લીધે સમસ્ત પ્રજા પર જે બળજોરી અને ત્રાસ વર્તાવવામાં આવતાં તેનો આબેહુબ ચિતાર ૧૮૫૩ માં પાર્લામેન્ટ પર મદ્રાસથી મોકલાયેલી અરજીમાં આપવામાં આવેલો છે.

ગુલામીના યુગ

ઝોગણીસમી સદીથી હિંદ માટે ગુલામીનો યુગ શરૂ થયો. હિંદ પ્રત્યેની ઈંગ્લંડની વ્યાપારનીતિ કેવી રહી હતી? હિંદના વેપાર પર પ્રથમ અટકાયતી જકાતો નખાઈ, પછી તે વેપાર પર રાજકીય અંકુશ મૂકાયા, અને આખરે એના પર જીલમ શરૂ થયો. આ બધાની પાછળ ઇરાદો એજ હતો કે કોઈ પણ કારણે હિંદનાં કળાકૌશલ્ય આગળ વધતાં અટકે. હિંદમાં જ્યારથી ખ્રિસ્તનને રાજકીય સત્તા મળી ત્યારથી જ હિંદના વેપાર-ઉદ્યોગોને તોડી પાડવાનો ઇરાદો રાખીને જ તેણે બધી જાજી ધડી હતી, એને સાડી ખ્રિસ્તને લીધેલા ઈલાજ દૂકમાં નીચે પ્રમાણે ગણાવી શકાય:-

- ૧ ખ્રિસ્તિય માલ, વિનાઅંકુશ, હિંદ પર પરાણે ઠોકી ખેસાડવામાં આવ્યો.
- ૨ હિંદી માલ પર ઈંગ્લંડમાં જન્મરહસ્ત જકાતો નખાઈ.
- ૩ હિંદના આંતરિક વેપાર પર ભારે મુલકી જકાત, અને ટોલ નખાયા.
- ૪ હિંદના કાચા માલને કંઈ પણ કર ભર્યા સિવાય પરદેશ ધસડી જવાનું પ્રોત્સાહન અપાયું.
- ૫ જાતજાતના અંકુશ તળે હિંદી કારીગરોને દબાવી તેમની પાસેથી જોરજીલમથી કામ લેવાયું.
- ૬ હિંદમાં રોકેલી મૂડીનો વહીવટ કરતાં કંપનીની મારફત અનેક ફૂડ-કપટ કરવામાં આવ્યાં*

* ૧૭૯૩ થી ૧૮૩૨ સુધીનાં ૩૯ વરસમાં હિંદની આવકમાંથી ડાહ્યા કરોડ રૂપિયા, હિંદી માલ ખરીદી યુરોપ ચડાવીને યુરોપમાં વેચવા મારે રોકાયા હતા. પણ આ મોટી મૂડીનું વળતર હિંદને ઊંઠાંબાર મળ્યું નહતું.

૭ પોતાના કસબની ફૂંચીઓ ખતાવી દેવાની કારીગરોને ફરજ પાડવામાં આવી.

હિંદમાં ત્રાસ વર્તાવીને, અને ઇંગ્લંડમાં પ્રતિબંધક જકાતો નાખીને હિન્દી કારીગરીને શુગળાવવાનો પ્રયત્ન ચાલતો હતો. હિન્દી ફની આયાત એક બાબુ ઇંગ્લંડમાં વધવા લાગી હતી, ત્યારે બીજી બાબુ હિન્દી સૂતરાઉ કાપડની આયાતનું નામ નિશાન ઇંગ્લંડમાં રહ્યું નહોતું. બ્રિટિશ કારીગરી ધીમે ધીમે, હિન્દના ગૃહ ઉદ્યોગોનું સ્થાન પચાવી પાડવા લાગી હતી. બહુ ખરે સ્થળે તો વણકરો બેકારીના માર્યા દુઃખી થઇ ગયા હતા. હિન્દી હુજર ઉદ્યોગોનું નિકંદન કાઢવા જે પક્ષપાત ભરેલી અળખામણી જકાતો નાખવામાં આવી હતી તે જકાતો કાઢી નાખવી કે નહિ તે મંબધી ધિયાર કરવા ૧૮૪૦ માં નીમાયેલી પાર્લામેન્ટની સીલેક્ટ કમિટી સમક્ષ થોકડેબંધ જુઝાની એવી પડી હતી કે હિન્દી માલપર ઇંગ્લંડમાં ૧૦ ટકા અને બ્રિટિશ માલ પર હિન્દમાં માત્ર ૨૫ ટકા જકાત લેવાનું ધોરણ અન્યાયભરેલું છે. હિન્દની પરિસ્થિતિ એટલી બધી કચળી ગઇ હતી કે તેના હુજર ઉદ્યોગ એને કારીગરી પર છેથટે દાટો દેવાઇ જશે એમ સૌ કોઈ વિચક્ષણુ માણસ આગળથી જોઇ શક્યા હતા *

૧૮૧૩ પછી બ્રિટિશ ઉદ્યોગ કપાટાબંધ ખીલવા લાગ્યો હતો; ૧૮૧૩ માં જ્યાં ભાગ્યે જ ૨૦૦૦ સાળો ચાલતી ત્યાં વીસ વરસ પાદ ૧૮૩૩ માં લગભગ લાખ સંચાસાળો ધમધોઝર ચાલવા લાગી હતી. માલની કિંમતના દરે પણુ મેહદ ઘટી ગયા હતા. મિ. બેઇન્સ લખે છે કે ૧૮૧૨ અને ૧૮૩૩ સુધીના ગાળા વચ્ચે ઘણીખરી ચીજોમાં ભાવ ૨૫ થી ૮૦ ટકા જેટલા ઉતરી ગયા હતા. મિલનો માલ એકદમ સસ્તો તૈયાર થવાથી અને હિન્દની બજાર હાથમાં આવી જવાથી ઇંગ્લંડને તો મોજ થઇ ગઇ હતી. ૪૦ થી ઉપરના નંબરના હિન્દી અને વિલાયતી સૂતરના ૧૮૩૩ ના ભાવ સરખાવતાં સહેજે માલમ પડે છે કે બે દાયકા અગાઉ હિન્દ અને ઇંગ્લંડની જે સ્થિતિ હતી તે તદ્દન પલટાઇ ગઇ હતી ખરેખર ઇંગ્લંડે હિન્દને મ્હાત કરી દીધું હતું.

* જે. સી. મેલ્લેસ ચાલર્સ ટ્રિવેલિયન અને મોન્ટગોમેરી માર્ટીનની આ વિષેની મહત્વની જુઝાનીઓ જે દત્તના આર્થિક ઇતિહાસ ભાગ બીજામાં આપવામાં આવેલી છે તે ખાસ વાંચવા જેવી છે.

સૂતરનો નંબર	રતલ સૂતરની	પડતર
	ઈંગ્લીશ શી. ચે.	હીદી શી. ચે.
૪૦	૧ ૨ $\frac{1}{2}$	૩—૭
૬૦	૧ ૧૦ $\frac{1}{2}$	૬—૦
૮૦	૨ ૬ $\frac{3}{4}$	૯—૩
૧૦૦	૩ ૪ $\frac{1}{4}$	૧૨—૪
૧૨૦	૪ ૦	૧૬—૫
૧૫૦	૬ ૭	૨૫—૬
૨૦૦	૧૪ ૬	૪૫—૧

ડૉ. ટેલરે પણ ઢાકાની કારીગરી વિષે લખતાં એક જગ્યાએ નોંધ કરેલી છે કે ૩૦ થી ઉપરની નંબરના પરદેશી સૂતરના અને સ્વદેશી સૂતરના ભાવ સરખાવતાં તરત જ સાફ દેખાઈ આવે છે કે હિન્દી સૂતરના ભાવ વિભાયતી સૂતર કરતાં અસાધારણ ભારે છે; તેથી જીણા બરનો માલ હિન્દમાં પેદા થતો પરાણે બધું થઈ ગયો છે. પણ જાડું સૂતર કાંતવાનો ધંધો હજી ટકર જીલી રહ્યો હતો. જાડું સૂતર હજી કાંતાયે જતું હતું. એક જ દાખલો લખએ; ડૉ. ટેલર કહે છે કે ૧૮૩૫ માં ઢાકા પ્રાંતમાં ચાલતી કુલ સાળોના ફેદ મા ભાગની સાળો પર જાડું અને મધ્યમ કાટિનું હાથે કાંતેલ સૂતર જ વણાતું હતું. બ્રિટિશ માલની સોંધવારી આગળ અને પરદેશી સૂતરની ધોધમાર આયાત આગળ હિન્દી કાપડ ઝંખવાણું પડી ગયું હતું. અને તેમાં વળી થોડાં વરસો બાદ, દેશના બીતરના પ્રદેશોમાં પરદેશી માલ પહોંચાડવાની રેલ-વેની સગવડ બની, એટલે તો દેશી ઉઘોગોની પડતીનો વેગ વધી ગયો. હરિદ્વારના બળ સામે દેશી માલ ટકી ન શકવાથી પરદેશી કાપડ પર હિન્દને વધારે ને વધારે કેમ નલતું પડ્યું તે ૧૮૪૦ થી ૧૮૭૯ સુધીના આયાત નિકાસના આંકડા જોવાથી સમજશે.

વરસ	સૂતરાઉ કાપડ હિન્દની આયાત (લાખ પાઉંડ)	૩ હિન્દની નિકાસ (લાખ પાઉંડ)
૧૮૪૦-૪૪	૩૧૯	૨૩૪
૧૮૪૪-૪૫	૩૭૫	૧૬૮
૧૮૫૦-૫૪	૫૧૫	૩૧૪
૧૮૫૫-૫૯	૬૯૪	૩૧૧
૧૮૬૦-૬૪	૧૦૯૨	૧૫૯૬
૧૮૬૫-૬૯	૧૫૭૪	૨૫૯૮
૧૮૭૦-૭૪	૧૭૫૬	૧૭૪૧
૧૮૭૫-૭૯	૧૯૨૧	૧૧૨૧

હિન્દમાંથી કાચો માલ વધુ ને વધુ પરદેશ તણાવા લાગ્યો હતો અને બીજા બાજુએ હિન્દમાં દહાડે દહાડે વધુ ને વધુ પરદેશી પાકો માલ ઇલવાવા લાગ્યો હતો. કુશળ કારીગરોની ખેનમૂલ બનાવટ માટે હિન્દની જે નામના જગતમાં હતી તે નામના હવે જવા બેઠી હતી; એટલું જ નહિ પણ ઇંગ્લંડને જોઇએ ત્યારે કાચો માલ પૂરો પાડનાર અને બદલામાં ઇંગ્લંડ મોકલવા માગે એટલો પાકો માલ લેનાર એક ખેતી પ્રધાન પર-તંત્ર દેશ જેવી તુચ્છ ગણના હિન્દની થવા લાગી હતી.

હિન્દના દેશી ઉદ્યોગોના રક્ષણાર્થે સરકાર તરફથી કશું જ કરવામાં આવ્યું નહિ. ઉલટું ન્યારે ન્યારે સૂતરાઉ કાપડ પર આયાત જકાત વધારવાની સૂચના સરખી થતી ત્યારે ત્યારે ઇંગ્લંડમાં આ દરખાસ્ત વિરુદ્ધ લારે હાહાકાર મચતો. ૧૮૫૭ માં લૉર્ડ કૅનિંગે આયાત જકાત વધારવાની ચર્ચા કરી, ત્યાંતો ઉપરના દબાણને વશ થઇ તેને હાથ ખંખેરી નાખવા પડ્યા. રાણીનું રાજ્ય આ દેશમાં થયું તે પછી અહીં પહેલવહેલા આવનાર નાણાં પ્રધાનને ધિટનનો અસંતોષ મટાડવા જકાતના દરોમાં ઘટાડા કરવાનું પ્રથમથી જ કહી રાખવામાં આવ્યું હતું. તેથી તેણે હિન્દ આવ્યા પછી તરતજ પોતાની કારકીર્દી દરમિયાન પરદેશી માલ પર નખાતી આયાતી જકાત અર્ધી કરી નાંખી. વળી આયાત થતી સૂતર પરની જકાત પણ ૫ ટકા પરથી ૩૩ ટકા કરી નાંખી. આ ફેરફાર કરવાના ઉદ્દેશ પર કરો દાંકપીછેડો કરવામાં આવ્યો નહોતો. મુંબઈના મહા ગવર્નર સર બાર્ડેન કેરીએ ૧૮૭૧ ની આગલી દિગ્ગજ ગણના

જીખાની આપતાં કપૂલ ક્યું હતું કે જો સતરાઠિ કાપડ અને સૂતર પર આયાતી જકાત વધારવામાં આવે તો જરૂર આ માલનો ઊઠાવ હિંદમાં એકદમ ઘટી જશે અને હિંદનો જ માલ વધારે ખપવા લાગશે. પછીનાં વરસોમાં મુંબઈમાં મિલ ઉદ્યોગ જામ્યો ત્યારે લોકેશાયર અદેખાઈથી સળગી ઊઠ્યું હતું! આખરે લોકેશાયરના દબાણથી ૧૮૯૬ માં મુંબઈના મિલ ઉદ્યોગ પર અતિશય અન્યાયભરી એકસાઈઝ જકાત બેસાડવામાં આવી, તેની વિગતમાં ઊતરવાનું આ સ્થળ નથી. ટૂંકમાં હિંદ અને ઇંગ્લાંડના સ્વાર્થ અન્યોન્ય વિરોધી હતા. અને હમેશાં ઇંગ્લાંડના સ્વાર્થ સાધવા હિંદના સ્વાર્થ પર છરી ચલાવવામાં આવતી.

હિંદમાં બ્રિટિશ માલની ભરતી

૧૮૭૬ માં હિંદમાં ૪૦ થી ૪૫ લાખ પાઉન્ડનું પરદેશી કાપડ આયાત થતું હતું તે હજી પચાસ વરસ થયાં નથી ત્યાં દસ ગણાથી વધારે થયું છે. પરદેશી કાપડની આયાતમાં થયેલ આવા અપૂર્વ વધારા પાછળ જાણીતા જેવો ઇતિહાસ રહેલો છે. બ્રિટનના કારખાનદારો અને વેપારીઓનો માલ ખપાવવા માટે હિંદની બજારોનાં બારણાં સદાને માટે ખુલ્લાં થઈ ગયાં હતાં; તેથી હિંદી બજારમાં કંઈ જાતનો કેટલો માલ ખપી શકે તે માટે અત્યંત કાળજીપૂર્વક ઝીણવટથી અંગ્રેજો અભ્યાસ કરવા પણ લાગ્યા હતા; અને હિંદી કારીગરી તથા હિંદીકળાનો બેઠ ગમેતેસ કરીને જાણી લેવા, અંગ્રેજો ઊંચાનીચા થવા લાગ્યા હતા. હિંદીઓને મનગમતો માલ લોકેશાયરમાં બનાવવા તેઓ બારે મઠી રચ્યા હતા; અંગ્રેજ મૂડીદાર વેપારીઓ તથા કારખાનદારો જે રીતે હિંદને ચૂસવા માગતા હતા તેમાં સરકારી અમલદારો સારી પેઠે મદદ કરી રચ્યા હતા. ૧૮૫૧ ના આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રદર્શન પછી લંડનના અગ્નિયમ માટે હિંદમાં પેદા થતી અને હિંદી બનાવટની ચીજો બેચી કરવા હિંદના અર્મેડે ડૉ. જૉન ફોર્બર્સ રૉબિન્સને નીમવામાં આવ્યો હતો. દસ વરસ બાદ, લોકેશાયરનો માલ ખપાવવાની દષ્ટિ રાખી હિંદની બજારમાં કંઈ કંઈ વસ્તુઓને ઊઠાવ માય છે તેનો બારીક અભ્યાસ કરવાનું કામ હિંદી પ્રધાનને હિંદમાં કંઈ કંઈ ચીજો કેટકેટલી માય છે તેની અવિરલર માહિતી આપનાર મિ. ફોર્બર્સ રૉબર્સને આગળ ચલાવ્યું, અને તેના અભ્યાસના ફલ તરીકે “ હિંદુસ્તાનની સતરાઠિ બનાવટ અને હિંદનો પહેરવેશ ” એ નામનું

પ્રસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું. ધણે ભાગે આ જ અંથને ઉદ્દેશીને જો. ખી. કીથ નામના અંગ્રેજ અમલદારે ૧૮૬૧ ના ૭ મી સપ્ટેમ્બરના 'પાયોનીયર' માં આ પ્રમાણે લખ્યું હતું. "વ્યાપારી ભેદ છુપાવવા વેપારી કેટલી બધી કાળજી રાખે છે તે તો સૌ કોઈ જાણે છે; જો તમે મેસર્સ ડાલ્ટનનું માટીનાં વાસણ બનાવવાનું કારખાનું જોવા જાઓ, તો કારખાનાની ખરી ચાવી બતાવવા સંબંધી આંખચાડા કાન કરી, અમે દીલગીર છીએ, એમ કહી સભ્યતાપૂર્વક તમને રજા આપી દેવામાં આવશે. પણ માંચેસ્ટરના હિતની ખાતર હિંદી કારીગરો પાસેથી ધોવાના અને ઈંચી કરવાના કસબ જાણી લેવા માટે અને ખીજા વેપારીઓ પાસેથી તેના ભેદ ખુલ્લા કરાવવા માટે બજાબજારી શીરજોરી અને દમદમીથી કામ લેવામાં આવ્યું હતું. દર વરસે ગરીબ હિંદુના ૪૦ થી ૪૫ કરોડ રૂપિયા માંચેસ્ટર તણાઈ આવે એ ખાતર હિંદીખાતાને ખર્ચે કિંમતી અંથ તૈયાર કરવામાં આવ્યો અને આ અંથની પ્રતો છુટેહાથે વિના મૂલ્યે વેપારી મંડળોમાં વહેંચવામાં આવી. અને હિંદી રેયતને તેની કિંમતનાં નાણાં ભરવાં પડ્યાં હતાં. આને ભલે અર્થશાસ્ત્ર કહેવાતું હોય પણ મને તો આ કેંક ઉલટું જ જાણ લાગે છે."

ફોર્બ્સ વોટસનની તપાસ

અંગ્રેજ કારખાનદારોના લાભાર્થે, હિંદી કપડાં તથા હિંદી પહેર-વેશના આકાર, રંગ, પતો, દુકામાં એકેએક વસ્તુનું આગેહુબ વર્ણ વોટસને કર્યું છે. ધોતિયાં, પાઘડી, સાડી, મલમલ, ચાદર, છીંટ, ગરમ સતરાઉ, રેશમી કપડાં, અને ખીજા સર્વ તરફના કપડાંની એકેએક જાત, વેલ્ટસને એકત્ર કરેલા ૭૦૦ નમૂનામાં દેખાડવામાં આવી હતી. તે જમાનામાં આ અંથ વેપારીના સંગ્રહસ્થાનની એ ગરજ સારે એવું હતું. એ સંગ્રહસ્થાન અંગ્રેજ કારખાનદારોને બતાવવાનું હતું, અને તેમણે તેનો ઉપયોગ કરવાનો હતો. કઈ જાતનાં સતરાઉ કપડાં હિંદીઓને અનુકૂળ પડે છે અને કેવાં કપડાં તેમને ફાવી જાય તેવાં છે તેનો ખ્યાલ આ નમૂના જોવાથી તેમને તરત આવી જતો. હિંદમાં કઈ વસ્તુની જરૂર છે, અને તે પૂરી પાડવા શાનું અનુકરણ કરવા જેવું છે, તેની ઈચ્છામાં થીર ખેડાં કારખાનદારો અને વેપારીઓને સમજ પડી જાય એવી સામગ્રી આ અંથમાં વોટસને એકઠી કરી આપી હતી. વોટસને પોતાનું કાર્ય એટલી બધી ચોક્કસાઈ

અને ચીવટથી ક્યું હતું, કે હિંદમાં ક્યો માલ ખપી શકશે, અને ક્યો માલ પડ્યો રહેશે, કેવો માલ તૈયાર કરવો અને કેવો માલ ન કરવો, એ સમ્બંધી સમ્રમાણુ માહિતી તેમાંથી મળતી હતી. ખરેખર એક પણ વસ્તુ તેના ધ્યાન બહાર નહોતી રહી. સૂર્યના ડાઘાનો અભ્યાસ કરવા ખગોળવેત્તા, જેટલી બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કરે છે તેટલી જ બારીકાઈથી સાડીના ચાંદલા અને ભાતનું વાટસને નિરીક્ષણ કર્યું હતું. પાઘડીઓના ભાતભાતના રંગો, ધોતિયાંની લંબાઈ, વણાટ, કોર, મલમલની ઝીણી કળા, ઝાંખી અને ચક્રચકાટ મારતી છાપો, અને છેવટે અંગ્રેજો ન સમજી શકે તેવાં તરેહતરેહનાં જડબાતોડ નામોની વિગતવાર યાદી બનાવવામાં આવી હતી. પોતાનો માલ ખપાવવા માટે ખ્રિસ્તી કારખાનદારોને હવે ઉપલા વર્ગના કરોડ માણસ પર જ આધાર નહોતો રાખવો પડતો, કારણ કે હવે નીચલા વર્ગના કરોડો પણ વિલાયતી માલ ખરીદવા લાગ્યા હતા. અગાઉથી જ કારખાનદારો અને વેપારીઓને ચેતવી દેવામાં આવ્યા હતા કે જો હિંદીઓની જરૂરિયાતો અને અભિરુચિનો વિચાર કરી, વધારે સાદું અને વધારે સસ્તું કાપડ તૈયાર કરવામાં આવશે તો તે માલ હિંદમાં ઝપાટાબંધ વેચાયા વિના નહિ રહે.

મિ. વાટસન લખે છે: “આપણને કાચો માલ જથ્થાબંધ પૂરો પાડનાર દેશ તરીકે આપણે આજકાલ હિંદુસ્તાનને ઓળખીએ છીએ; કાચા માલની બરપાઈ કરવા આપણે થોડોક માલ અને બાકીનાં રોકડાં નાણાં બરવાં પડે છે. આપણે જેટલો માલ હિંદમાંથી ખરીદીએ છીએ તેનાં કુલ નાણાં ચૂકવી શકાય તેટલો માલ હિંદ આપણી પાસેથી ખરીદતું જ નથી; તેથી હવાલાની અરસપરસ લેવડદેવડ થયા બાદ બાકી રહેલી ઘટની મોટી રકમ નગદ સોનું મોટલીને આપણે પૂરી કરવી પડે છે. કેમ જાણે સોનું બર મહાસાગરમાં હોમવામાં આવ્યું હોયને એવી રીતે, એકવાર ઇંગ્લેન્ડનું સોનું હિંદમાં પેહું, એટલે પછી કદી તે હાથ જ લાગતું નથી. રૂ, ગળા, કોશી અને તેજના આપણે હિંદુસ્તાનમાંથી ખરીદીએ છીએ, અને આપણાથી વેચી શકાય તેટલું કાપડ અને બીજો માલ આપણે હિંદને વેચીએ છીએ. તોપણ આપણે એ ન બૂલવું જોઈએ કે એક વખત એવો હતો ન્યારે હિંદુસ્તાન જ આપણને મોટે ભાગે કપડાં પૂરું પાડતું હતું. પણ હવે કાપડના નિકાસ કરનાર ઉલ્લોગધંધાના મોટા

મથક તરીકેની નામના ફરી હિંદ પ્રાપ્ત કરી શકે એમ લાગતું નથી. તેમ છતાં હિંદમાં હમણાં હમણાં કાપડની મિલો વધવા માંડી છે, તેની ખીલ-વણી ક્યાં અટકશે તે કહી શકાતું નથી. મિલલિલોગ પર કાર્પિણુ જાતના અંકુશ ન પડે તેની પૂરેપૂરી ખબરદારી રાખનારા, મીલના શુભેચ્છકો ત્યાં પડ્યા છે. પણ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે ગમે તે રીતે અને કાર્પિણુ સ્થળેથી સસ્તામાં સસ્તા ભાવે હિંદના આમવર્ગને કપડાં મળતાં થઈ જાય તો તેમને બારે લાભ થયો એમ તેઓ ગણશે. હિંદના વણુકરો વેચી શકે તેના કરતાં સસ્તા ભાવે ધોતિયાં, સાડી અને કેલીકા ઐટ-પ્રિટન આપી શકતું હોય તો બન્ને દેશોને લાભ જ થવાનો છે. હિંદને તો ચોખ્ખો લાભ જ છે; કારણ કે હિંદ જેવા આબાદ અને ફળદ્રુપ પ્રદેશમાં પ્રિટનનો માલ પરવડવાથી કેટલાક મજૂરોની રોજી તૂટી પડે તો તરત જ તેવા રોજગાર વિનાના માણસોને એકદમ ખીજા અને કદાચ વધારે લાભ-દાયી ધંધે લગાડી શકાય તેમ છે.”

પણ કમલાએ આ જૂઠા પેગંબરની વાણી વખત જતાં ખોટી ઠરી છે; કાંતણુ અને વણાટના ધંધાની પાયમાલીને લીધે ચોમેરથી દેશનો રંજડ થશે એટલું ચે ન સમજનાર અંગ્રેજ-ખરેખર ઓછામાં ઓછું કહીએ તોયે-કલ્પનાહીન માણસ ગણાવો જોઈએ. રેંટિયો ભાંગી પડવાથી એક માત્ર ખાનદાન ધંધા પર નભનાર, લાખો ગરીબ સ્ત્રીઓને બેકારીની મારી ધરના ખૂણામાં પડી રહેવાનો અને કાંતો બૂખની મારી ધરબાર છોડી બીજા બહારની મજૂરી કે રડચાખડચા કામમાં જઈ દહાડા કાઢવાનો વારો આવ્યો. અને હાથસાળ પર કામ કરનાર હજારો વણુકરો પર તો ગામના શાહુકાર અને પરદેશી મિલમાલિકની એમ બેવડી ધૂંસરી પડવાથી તેઓને તો બાપીકા ધંધો છોડી ખેતી કે એનાથી ચે ઓછા સ્થિર ધંધાએ ચડવાની ફરજ પડી. સાચે જ, કાંતણુ અને વણાટની પાયમાલીની સાથે આમજીવનના મૂળપાયા જડમૂળથી હચમચી ગયા. વૉટસન તો એક જ વાત ચોખ્ખી જોઈ શક્યો કે લૂંગી, ધોતિયાં, સાડી અને કેલીકાના વેચાણમાં ઐટપ્રિટન સારો નફો કાઢી શકશે. અંગ્રેજો હવે પોતાનો અંતિમ હેતુ છૂપાવવાનો પણ પ્રયત્ન નહોતા કરતા. તેઓ સાફ સાફ વાત કરતા હતા. ખુદ વૉટસન કહેતો કે “જેને આપણે હિંદુસ્તાન કહીએ છીએ તે હિંદુસ્તાનની વસ્તી લગભગ ૨૦ કરોડ જેટલી

છે, અને તે પ્રબળતા ઘણો મોટો ભાગ જૂજ કપડાં વાપરતો હોય તોપણ, એવડી મોટી પ્રબળતા કપડાં પહેરાવવામાં, પૃથ્વી પરના મોટામાં મોટા ઉદ્યોગી રાષ્ટ્રની સર્વ શક્તિઓની કસોટી નીકળે એવું છે. તેથી એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે હિંદુસ્તાન આપણું કસદાર ધરાક થઈ શકે એવી સ્થિતિમાં છે. હિંદ સ્વદેશી માલ વાપરવાનું ચાલુ રાખે તો યે આપણને ઝાઝી હરકત આવે તેમ નથી; કારણ આવડી જંગી વસ્તીના ગણ્યાગાંઠવા ટકાને પણ કપડાં પહેરાવવા માટે લેકેશાયરની સાળો બમણી કરવી પડે, પણ એ તો ભવિષ્યમાં થાય ત્યારે ખરૂં. હાલમાં તો વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે હિંદ આપણો માલ બહુ જૂજ ખરીદે છે.”

હિંદુસ્તાન ‘કસદાર ધરાક’

હિંદુસ્તાન એક દહાડો ‘કસદાર ધરાક’ બનવાનું હતું. એટલે હિંદના નાના મોટા હુન્નર-ઉદ્યોગો પડી ભાંગવાના હતા, ઉદ્યોગ ધંધા પર નબળાના મોટા કારીગર વર્ગ પર દુઃખનાં ઝાડ ઉગવાનાં હતાં; દુકાંમાં પરદેશી અને ખાસ કરીને બ્રિટિશ વેપારીઓના સતત હુમલાનું ભોગ હિંદ થવાનું હતું; પણ તાત્કાલિક સલાહ તો, “હિંદને બ્રિટિશ માલ ખરીદવાને વધારેમાં વધારે કંઈ રીતે લલચાવી શકાય એ જ હતો. પર-દેશીઓની જૂખ ભાગે તેટલા માલનો ઊઠાવ ૧૮૬૬ માં હિંદમાં થતો નહિ. કાંતણુ ઉદ્યોગની કાંપી પડેલી બ્યોત હતી તદ્દન યુઝાઈ નહોતી. દેશમાં તૈયાર થયેલું સૂતર બબ્બરમાં ઠીકઠીક ઉપડી જતું હતું; હિંદી સૂતર પ્રબળમાં એટલું બહુ લોકપ્રિય થઈ ગયું હતું કે તેનું સ્થાન સહેલાઈથી ખીબું સૂતર કે કપડાં લઈ શકે તેમ નહોતું. “જેમ સખ્ત સ્વરનાં ચુંદર મેળથી કાનને આપડ પડે છે તેમ ભાતભાતની છાંયો અને વેગની મીસાવટથી આંખને હેરાત પમાડે તેવાં અજબ કપડાં બનાવનાર કુશળ કારીગરો હતી હિંદમાં પશ્ચાત્તા. પણ એટલું તો કબૂલ કરવું જોઈએ, કે ચંદેરી અને આશ્વીમાં તૈયાર થતી મલમલ જેવી ચીજો, અગાઉથી વર્ષો આપી રાખનામાં આવી હોય તો જ સળી શકતી. સ્વદેશી કીચુ સૂતર અને કીચુ કાપ-કોનો વેપાર હવે લગભગ મરી ગયો હતો એમ કહી શકાય. જે જે સ્થળે સર્જનસ્થાન કે શેઠ શાહુજી તરફથી આ કપડાંને ઉત્તેજન મળતું ત્યાં હંપાની કબૂલો સમૂળો ભોપ થયો નહોતો.”

કૌન્ટન મેડોઝ ટેન્કર કહે છે કે આ સમય દરમિયાન ઢાકા જેવું જ સૂતર હેઢાળાદ પાસે આવેલા નાદેર નારાયણપેઠં અને અન્ય સ્થળોએ કંતાતું મેં નજરોનજર જોયું હતું. સૂતર કાંતતી વખતે નાની નાની ઓરડીઓ કે બોયરાંનાં બારણાં ચોમેરથી બંધ કરતા અને જમીનપર પાણીનો છંટકાવ વારંવાર કરતા હતા. ફારોમાંડાલ કિનારા પર તેમજ આર્ણી પરગણામાં હાથે કાંતેલું ઝીણું સૂતર અને ઝીણું કપડું હજી મળી શકતું અને મધ્ય પ્રાંતના સૂતરાઉ કાપડ વિષેના ૧૮૬૭ ના સરકારી રિપોર્ટમાં જણાવેલું છે કે આવા ઉંચા પ્રકારનું કાપડ અકોલા, જાલપુર અને નાગપુરનાં પ્રદર્શનોમાં મૂકવામાં આવ્યું હતું. આવું અત્યુત્તમ સૂતર કંઈ મોટા જથ્થામાં મળી શકતું નહિ. પણ હાથસાળ પર બનેલી કીનખાબ, હાથે બનાવેલું ભરતકામ અને ખાદીની બાબતમાં તો હિંદ બધા કરતાં સરસાઈ ભોગવતું હતું. કીનખાબ અને ભરતકામને ઉદ્દેશીને ફાર્બસ વોટસને કહ્યું હતું કે આ જાતનું કાપડ હિંદ કરતાં ઇંગ્લંડમાં સસ્તું બનાવવાની આશા છોડી દેવી ઘટે છે. તેમ છતાં લોકોની અભિરુચિ કેવી હોય છે તે જાણ્યું હશે તો કામ લાગશે એ ખાતર આ માલનો ખાસ અભ્યાસ કરવાની અંગ્રેજ સરખાનદારોને તેણે જલામણ કરી હતી. ઝીણાં કુમાશવાળાં જરિયાન કપડાં બનાવવામાં ભારે હસ્તકૌશલ્યની જરૂર પડે છે; તથા આવા માલની માગ પણ ઢગલામોઢે હોય નહિ; તેથી દેશ માટે ગણ્યો ગાંઠો ખપ જોગો માલ તૈયાર થતો. પણ જે જાતનું જાડા બરનું કાપડ આમ વર્ગને જોઈતું હતું, તેમાં હિંદી કાંતનારાં અને વણકરોને કોઈ પહોંચી શકતું નહિ. પરદેશી કોઈ પણ કાપડ કરતાં તેઓ વધારે સસ્તી અને વધારે ટકાઉ ખાદી પેદા કરી શકતા. ખાદી દેશમાં ફેટલી લોકપ્રિય થઈ ગઈ હતી તેની એક જગ્યાએ નોંધ લેતાં વોટસન જણાવે છે કે અમેરિકાના આંતરયુદ્ધ વખતે કપાસના ભાવ બેહદ વધારવામાં આવવાથી પરદેશી માલ કરતાં સ્વદેશી ખાદીની કિંમત બમણી પડતી હતી તેમ છતાં ભેંકા સ્વદેશી માલ જ વધારે પસંદ કરતા હતા.

૧૮૭૦ માં મધ્યહિન્દમાં ખાદી

મધ્ય પ્રાંતના અમલદારોએ પણ એજ વસ્તુ જોઈ હતી. મિ. રિવેટ ક્રનાંક ખાતરી પૂર્વક લખે છે કે “તેણે મોસમમાં આવી શકે, અને

ગામઢી ધોખીની ઝીકા ઝીલી શકે એવી મજબૂત અને ટકાઉ સ્વદેશી ખાદીને મીલકાપડ હરિકાષ્ઠના ક્ષેત્રમાંથી ખાતલ કરી શકયું નથી.” ચીમુર પરગણામાં ભરાતા સંખ્યાબંધ અઠવાડિક મેળા-ગુજરી હાટનું-વર્ણન કરતાં મિ. રીવેટ લખે છે: “મેળામાં મુખ્ય વેપાર ખાદીનો ચાલે છે. આ ખાદીની કુલ બનાવટ ઢેડોના હાથમાં છે તેઓ જતેજ કાંતીને ઘેર કપડાં વણી લે છે. વરાડના કણખી ખેડુતોને પ્રમાણમાં પાંખું પણ દેખાવડું વિલાયતી કાપડ ફાવતું નથી; તેઓને તો ઘટ અને ચીકાશવાળું કાપડ જ બહુ ગમે છે. ખાદીની કિંમત વધી જવા છતાં કસદાર કણખીઓ તો પહેલાં કદી નહોતા ખરીદતા તેટલી ખાદી હમણાં હમણાં ખરીદવા લાગ્યા છે.” મેળાની કુલ ૧૧૧૪ દુકાનો પૈકી ૫૨૧ દુકાન કાપડની ભરાઈ હતી; અને તેમાં વિલાયતી કાપડ વેચનારી તો માત્ર પાંચ જ દુકાનો હતી. કાષ્ટીઓ જતે ૧૦૦ કરતાં વધારે દુકાનો ખોલી ઝીણું કાપડ વેચતા હતા. અને જડું કાપડ વેચવા માટે ૩૫૦ જેટલી દુકાનો ઢેડોએ રોકેલી હતી. એવી પણ નોંધો મળી આવે છે કે જે ઢેડો પોતાનો માલ ખપાવવામાં સફળ થતા. તેઓ આવતા અઠવાડિયાના કાંતણ વણાટ માટે ૩ ખરીદી લેતા હતા; એ મેળામાં પચીસ ગાડાં ૩ ભરીને ખેડુતો વેચવા આવ્યા હતા. ઝીણા કાંતણ અને બેનમૂન વણાટ સંબંધી માહિતી પણ આ સમયના સરકારી હવાલોમાં આપણને મળે છે. અકોલાના પ્રદર્શનનું વર્ણન કરતાં મિ. રીવેટ કર્નાક લખે છે, “પ્રદર્શનમાં એવા ઝીણા સૂતરના નમૂના આવ્યા હતા કે એ સૂતર તદ્દન સાદા જૂના પુરાણા દેખાતા રૅટિયા પર કંતાઈને ગામડાંમાં તૈયાર થયું હતું એની પ્રદર્શનમાં જોવા આવનારોને ખાતરી કરાવવવી એ પણ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું હતું.” અકોલાના પ્રદર્શનમાં સૂતરની એક ઝીણી જાત તો એવી મુકવામાં આવી હતી કે એમાંનું એક શેર સૂતર લંબાવવામાં આવે તો ઠેક ૧૧૭ માઇલ સુધી તે પહોંચી શકે. (આ સૂતર ૨૪૫ નંબરથી વધારે ઝીણું હોવું જોઈએ) ઝીણું કાંતનાર ઢેડો ૩ની પસંદગી બહુ જ કાળજી પૂર્વક કરતા. તેઓ હંમેશાં કપાસજ ખરીદતા. કપાસનો જરા પણ રેસો ન પડે, તેટલા માટે કપાસને ચરખા વતી પીલતા નહિ, એટલુંજ નહિ પણ કપાસમાંથી એક એક કપાસિયો હાથેથી સંભાળપૂર્વક કાઢી લેતા. ૩૦ નંબરથી નીચેનું સાધારણ સૂતર કાઢવા માટે કપાસ ચરખામાં પીલી

પછી ૩ પીંજરા પાસે પીંજવી લેવામાં આવતું; આ પ્રમાણે જાડું અને ઝીણું બન્ને પ્રકારનું સૂતર કાંતનારા કાંતતા; પણ તેમ છતાં કાંતણુ અને વણાટનો ધંધો સદ્દર પાયા પર જામી ગયો હતો એમ ન ગણી શકાય; કારણ કે યુરોપિયન માલ દેશના વેપાર પર—અને તેમાં ખાસ કરીને જ્યાં રેલગાડી પહોંચી હતી ત્યાં તરાપ મારવા લાગ્યો હતો. ૧૮૬૩ થી ૧૮૬૭ સુધીનાં વરસોમાં પરદેશી કાપડની આયાત ધીમે ધીમે વધ્યે જતી હતી. તો પણ દેશમાં તૈયાર થયેલા માલ કરતાં પરદેશી માલ હજી સુધી ઓછો આવતો હતો તે નીચેના આંકડાઓ પરથી સમજાય છે:—

વરસ	દેશી માલની નિકાસ (મણ)	પરદેશી માલની આયાત (મણ)
૧૮૬૩-૬૪	૭૫,૩૬૨	૨૨,૫૯૧
૧૮૬૪-૬૫	૫૪,૨૭૭	૫૮,૪૯૬
૧૮૬૫-૬૬	૫૫,૦૫૨	૨૯,૦૦૦
૧૮૬૬-૬૭	૫૨,૮૯૩	૫૮,૪૦૨

ખીજા કેટલાક જિલ્લાઓના તાજીબી પમાડે તેવા આંકડા મધ્ય પ્રાંતના ૧૮૬૮-૬૯ ગેઝીટિયરમાંથી મળે છે.

જિલ્લો	આયાત		નિકાસ	
	દેશી કાપડ	વિલાયતી કાપડ	દેશી કાપડ	વિલાયતી કાપડ
	રૂ.	રૂ.	રૂ.	રૂ.
આર્વી	૫૩,૯૯૪	૩૨,૬૫૦	૨૬,૬૨૫	૧૬,૩૦૦
દેવલી-વર્ધા	૧,૨૩,૨૮૧	૧૩,૭૨૨	૩,૭૯૦	૦
હિંચણધાટ	૨,૫૯,૭૦૬	૪૪,૬૧૩	૧,૭૭,૧૧૪	૨૬,૧૬૧

બહેરામપુર શહેર અને બહેરામપુર જિલ્લો કાપડવેપારનાં ખાસ મથકો ગણાતાં હતાં, અને જોકે તે વિભાગ પૂરતા આંકડા મળતા નથી, તોપણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે ત્યાંના વણુકરો મહિને પથી ૧૦ રૂપિયા કમાતા. તે ઉપરાંત કાંતણુ, રંગાટ, અને વણાટને લગતાં ખીજાં અનેક કામોમાંથી વણુકરોનાં કુટુંબોને થોડી ધણી કમાણી થતી તે તો જાણી. વણુકર નવરો પડતો તો હંમેશાં તે સાધારણ સાડી અને ધોતિયાં બનાવવા મંડી જતો; કારણ કે આ માલ બનાવવામાં મૂડીની પણ નજીવી જરૂર પડતી, અને એને વેચવામાં પણ કાયમી ધરાઈો મળતા હોવાથી

કરી પંચાત કે માથાકુટ કરવી પડતી નહિ. મેઝીટિયરમાં લખેલું છે કે “શહેરી સૂતર ખાસ કરીને વણકરોનાં કુટુંબોમાં તૈયાર થતું. અત્યુત્તમ સૂતર કાંતવામાં ઢેડ લોકો જ કુશળ ગણાતા. બાકી બહુ સૂતર દરેક વર્ણની સ્ત્રીઓ લગભગ દરેક ગામડે કાંતતી હતી. બહુ સૂતર ઝીણા સૂતર કરતાં ઘણું વધારે તૈયાર થતું અને હમણાંહમણાં તે ઝીણા માલની માગ દહાડે દહાડે ઘટતી ચાલી છે.”

૧૮૭૦ નું મુંબઈ

મુંબઈમાં આટલું ધમધોકાર કામ ચાલતું નહિ. કોષ્ટક કોષ્ટક જિલ્લામાં હાથકંતામણુ ટચમચુ ચાલતું હતું ત્યારે બીજા બધા જિલ્લામાં તો હાથકંતામણુનો ધંધો સદંતર તૂટી ગયો હતો. અમદાવાદમાં વરાળચંનવાળી મિલો ખોલાવાથી ગુજરાતમાં હાથે કાંતેલ સૂતરની માગ ઘણી ઊતરી ગઈ હતી. ખાનદેશમાં જ્યાં ગરીબવર્ગની બહેનોનો ગુળરો એક માત્ર હાથકંતામણુના કામ પર ચાલતો હતો. ત્યાં પણ રેટિયાનું કામ લગભગ પડી લાગ્યું હતું. પણ હજી સુરત અને ધારવાડ જિલ્લામાં શહેર કે ગામડાંમાં રહેનારી લગભગ બધીયે સ્ત્રીઓ પોતાના ખપ પૂરતું તેમજ વેચાણુ સાફ સૂતર કાંતતી. આ સૂતર બહુ ખરની ખાદી, ખાટલાની ખાદી અને નાડીદોરડાં બનાવવામાં વપરાતું ગામડાંના લોકોમાં તો કેવળ બાડી ખાદી જ વપરાતી. શહેરમાં રહેનારાં ઘણાં ઘેરાંઓએ પણ ખાદીનો જ પહેરવેશ ચાલુ રાખ્યો હતો; કારણ કે હાથે કંતાયેલું અને હાથે વણાયેલું કપડું પ્રમાણુમાં વધારે ટકાઉ થતું, અને સ્ત્રીઓને પોશાકમાં ફેરફાર કરવાનું ગમતું નહિ. સ્ત્રીઓ ઘણુંખરું દિવસના પાંચ કલાકથી યે વધારે કાંતવામાં ગાળતી. ખાસ હાથકંતામણુ માટે તેઓ ૩ બહુજ સંભાળપૂર્વક સાફ કરતી. રૂમાં કપાસિયા, પત્તી કે કાટી બીજાકુલ રહેવા ન પામે તે માટે તેઓ ખાસ ચીવટ રાખતી. (જુઓ બોમ્બે મેઝીટિયર ૧૮૭૬. ધારવારમાં ‘નુહરતી’ રા. ૩. પડતી એમ કહેવાય છે.)

૧૮૭૦ નું બંગાળ

૧૮૭૦ પહેલાં થોડા વરસ અગાઉ હાથસાળ પર લખેલા પોતાના પુસ્તકમાં મેડલીફાટ જણાવે છે કે, બંગાળમાં કપાસનું વાવેલ ગામડાંના ખપખોજ કરવામાં આવતું. “ગામડાંની બજારોમાં વેચાણ માટે

કપાસ લાગ્યે જ નજરે પડતો. જોયો કપાસ હિંગાડત તોયો જ નવલે
કાંતીને, પોતાના નજીકના પાડોશી વચ્ચે પાસેથી સતર વચ્ચેથી પોતાનાં
અને પોતાના કુટુંબનાં કપડાં તૈયાર કરી લેતા.” એક વખત જગમશશ્વર
થયેલી ઢાકાની મલમલ તો આંચેસ્ટરની હરિફાળના અત્યંત કપારની નાચ
પામી ગઈ હતી. ઘણી જગ્યાએ તો આ નાચકારક હરિફાળને લીધે દેશી
વચ્ચરો બેકાર થઈ પડવાથી ખેતી પર નજીવા લાગ્યા હતા. આ સમયના
પંજાબ વિષે લખતાં સર આર. એડન પૉવેલ વર્ણન કરે છે કે જોઈએ
તેવું જગ્યાબંધ બાકું કાપડ તૈયાર કરનારા વચ્ચરોનાં ઘરો તો દરેક
જગ્યાએ તેજો જોયાં હતાં.

મદ્રાસ ઇલાકામાં હાથવણાટની મંદી

જીવિતના જિલ્લામાં તો ખરસટ ખાદીનો ઉદ્ધાવ થયાં જ કરતો હતો. ચારેકાર હાથકંતામણીનું કામ ચાલતું હતું, પણ સાથે સાથે તેની દહાડે દહાડે થતી પડતીનાં ચિહ્નો પણ સ્પષ્ટ દેખાતાં હતાં. હાથકંતામણીની પડતીને લીધે હાથવણાટના ઉદ્યોગને પણ સારીપેઠે છાંટા બિચા હતો. ૧૮૭૦ પછી હાથસાળ પર નબનારા વણકરોનું પ્રમાણ કેટલું ઘટી ગયું છે તે વિષે એક પ્રાંત પૂસ્તકી લે એકસ માહિતી, ૧૮૭૦ માં મદ્રાસના મહેસુલ ખાતા તરફથી મળી આવે છે. હાથસાળની જે મણતરી કરવામાં આવી હતી, તે ૧૯૨૧ ના છેલ્લા વસ્તીપત્રકમાં આપેલ હાથસાળના અંકડા સાથે સરખાવવાથી, હાથવણાટનો ધંધો કેટલો ટૂટી ગયો છે તે સમજાય છે.

વરણ મદ્રાસ ઇન્ડી હાથસાળની આમડાંમાં સહેરમાં સૂતરનો
વસ્તી સંખ્યા વાપર

૧૮૭૦ ૩ કચેડ ૨,૭૯૨૨૦ ૨,૨૦,૦૧૫ ૫૯,૨૦૫ ૬ પરદેશી
આલે બાકીનું
દેશી ચતાર

१८२१ ४, १० सा. १, ६६४०३ विगत भण्डारी नशी लगभग अर्ध
परदेशी गिना सजा

આ રીતે એકલા અદાલત ઝલાઝમાં જ એક લાખ કરતાં મે વધારે સાજા પાન વરસમાં પછી મળે હતી. વરસીની જુદીસી પીરણે તો સાજામાં

૬૦ ટકા ઘટાડો થયો હતો. વધારે આંકડા શોધીને ગાંમડાંમાં અને શહેરોમાં આજે કેટકેટલી સાળો ચાલે છે તેનું પ્રમાણ તારવી કાઢવામાં રસ આવે એવું છે. ૧૯૧૧ ના મદ્રાસ વસ્તીપત્રક રિપોર્ટમાં મિ. ચેટરટને એવું પુરવાર કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે કે ૧૭૭૦ પછી હાથસાળ પર કામ કરનારાની સંખ્યા સામાન્ય રીતે સ્થિર જ રહી છે. (માત્ર ધણાખરા વણકરોને પેટગુળરો કરવા પ્રથમ કરતાં હાલ વધારે સખત કામ કરવું પડે છે.) પણ એનાં અનુમાન બૂલાવામાં નાખે એવાં છે, કારણ કે જુદાં જુદાં વરસોના વસ્તીપત્રકોમાં ધંધાના મથાળાનું જે જાતનું પૃથક્કરણ કરવામાં આવે છે તે ધણા જ બૂલભરેલા અને કઢંગા સિદ્ધાંતો પર થાય છે. હાથસાળની સંખ્યામાં થયેલા અસાધારણ ઘટાડા પરથી જ હાથવણાટની દશા સમજાઈ જાય છે, પણ ચેટરટન સાહેબે આ સંખ્યાની વાત જ સફાઈથી ઊડાવી દીધી છે. એટલું તો સ્વતઃ સિદ્ધ છે કે ગામડી વણકરોને પોતાનો બાપીકા ધંધો છોડવો પડતો, યા તો શહેરમાં જઈ કાંઈ શરૂઆત પંજામાં સંપડાવું પડતું. કહેવાય છે કે ધણુયે વણકરો પરદેશમાં વસવાટ કરવા, યા તો શહેરોમાં અથવા ચાકોશીનાં વાવેતરોમાં મજૂરી કરવા પોતાનાં ઘરબાર છોડી નાસી ગયા હતા. મદ્રાસના વણકરોને તો ભારેમાં ભારે ફટકો પડ્યો હતો; અને હજુ પણ જે ધણી મોટી સંખ્યામાં વણકરો હાથસાળને વજગી રહેલાં જોવામાં આવે છે તો તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે મદ્રાસ તરફનાં સ્ત્રીપુરુષોમાં મિલનાં ધોતિયાં કે સાડીનો વાપર હજુ પ્રચલિત થયો નથી. પરદેશી કાપડની આયાતે રફતેરફતે હાથવણાટના ધંધાનું પદ પડાવી લીધું અને પરદેશી મિલના સૂતરની આયાતથી વણકરને ફાયદો થવાને બદલે કે તેનું દળદર શીટવાને બદલે તે ઉલટો સ્થાનિક નફાખોર વેપારીઓને શરણ આવી પડ્યો છે.

હાથવણાટની પડતીનાં કારણો શોધવા દૂર જવું પડે તેમ નથી. મદુરાના વણાટની હાલત વર્ણવતાં મદ્રાસ સરકારે પોતાના ૧૮૭૯ના રાજ્યવહીવટના હેવાલમાં એક પછી એક કારણો ગણાવ્યાં છે. વણકરની આવક ઘટવાનાં કારણો અર્થાત્ તે કહે છે: “વિભાગી કાપડની આયાતને લીધે દેશી વણાટના ધંધા પર કેટલી માઠી અસર થઈ છે તેનું એક વિચિત્ર દર્શાવ એ છે કે મદુરા શહેરના વણકરો સુદાં પોતાને હાથે વણેલાં કપડાં બાંધે જ પહેરે છે. ખુદ કારીગર વર્ગને હાથવણાટનો ધંધો

દહાડે દહાડે ઓછો પરવડવા લાગ્યો છે. અને તેનાં કારણો પણ ચોખ્ખાં છે. સૂતરની આયાત શરૂ થઈ તે પહેલાં કેટલાંક વર્ષો અગાઉ હાથકંતામણીના ધંધામાં એથી ત્રણ હજાર કુટુંબોને રોજ મળતી. હવે આ ધંધો તદ્દન પડી ભાંગ્યો છે વળી લેસ-સોનેરી કારો-ની આયાતશરૂ થઈ તે પહેલાં જે લેસના ઉદ્યોગ પર ૫૦૦ કુટુંબો નભતાં હતાં, તે ઉદ્યોગ પર હવે માત્ર ૧૦૦ કુટુંબો જેમતેમ ગુજારો કરી શકે છે. રંગની તમામ સામગ્રીઓ એક કે બે વરસ પહેલાં ગામમાં જ બનાવી લેવામાં આવતી. પણ આ ધંધોય મુંબઈથી આવતા રંગની હરિકાષ્ઠમાં હતો ન હતો થઈ ગયો છે. આ બધા ધંધા તૂટી જવાને લીધે કારીગરમાત્રની શક્તિ એકમાત્ર વણાટ ધંધા પર એકત્રિત થઈ છે. અને તેથી વણાટની મજૂરી બહુજ સસ્તી થઈ ગઈ છે.” વણકરની ચોખ્ખી રોજ અતિશય ઘટી ગઈ હતી, અને કેટલાક વણકરોએ તો “વણાટનો ધંધો ન પોસાવાથી ખેતીનો અહુણુ કર્યો છે, અને બીજા કેટલાક વણકરો બળદગાડાં રાખી બાંધ-કામ માટે રેતીનાં ગાડાં ભરવાનો ધંધો કરવા લાગ્યા છે.” આજે પણ સેલમ જિલ્લાના અંદરના ભાગમાં અત્યંત કુશળ કારીગરો ત્રિચિનાપલ્લીમાં ગાડાં ચલાવવાનું કામ કરતા જોવામાં આવે છે.

૩ની નિકાસ કરનાર હિંદ

જે સંજોગોને લીધે કાંતણુ કામ અટકી પડ્યું તે જ કારણસર ઘણે ભાગે હાથસાળની સંખ્યામાં ભારે ઘટાડો થવા પામ્યો હતો. હવે પછી પરદેશ ચડાવવા લાયક યા તો મિલને વેચવા લાયક વેપારની ચીજ તરીકે કપાસની ગણતરી થવા લાગી. ગૃહઉદ્યોગના અગત્યના અંગ તરીકે ૩ની કિંમત ન રહી. હાથકંતામણીના આર્થિક લાભો વિસરાઈ ગયા અને એનાં પરિણામો વિચિત્ર આવ્યાં. જે કે ૧૮૬૬ પછીનાં ૩૦ વરસ દરમિયાન પહેલાં કરતાં ત્રણગણી જમીનમાં રૂનું વાવેતર થવા લાગ્યું હતું. તેમ છતાં રૂનું વાવેતર દેશભરમાં ન ફેલાતાં અમુકજ ભાગોમાં થવા લાગ્યું. આને લીધે કેટલાક ભાગોમાં ન્યાં ૩ ઊગી શકે એમ હતું અને ન્યાં ઊગતું પણ ખર્ચે લાં રૂનો પાક સફતર બંધ થઈ ગયો. અને બીજા કેટલાક પ્રદેશોમાં એથી તદ્દન ઉલટી જ સ્થિતિ પેદા થઈ; એટલે કે બીજા પાકોને બદલે રૂનું વાવેતર થવા લાગ્યું. મધ્યપ્રાંતના ગેઝીટિયરે નોંધ કરેલી છે કે “છેક ૧૮૬૬ માં વર્ષા જિલ્લામાં અને વરાહ પ્રાંતમાં, ન્યાં સામાન્ય રીતે

હમેશાં રૂં તેા જીવું જ ત્યાં તેનું વાવેતર એકદમ અતિશય વધારી દેવામાં આવ્યું, અને પહેલાં અનાજની ખેતીમાં વપરાતી મોટી મોટી જમીનો રૂંના વાવેતરમાં લઇ લેવામાં આવી. આ જ હવે જોકે પ્રમથાનમાં નાના પાયા પર, નામપુર જિલ્લામાં પણ હીલમાલ થઇ અને રૂંનું વાવેતર આશરે બમણું થઇ ગયું.” દક્ષિણનાં ટેકરાળાં ખીડામાં અંધે રૂં જીમવા લાગ્યું, અને થોડા વખતમાં તેા કિંમતી ગાયરના હળરો એકરો પર આ નવો પાક ફેલાઈ ગયો. રૂંના સદા થતા હોવાથી અને કેટલીક વાર રૂંની જારે કિંમત ઉપજતી હોવાથી, ફસલ પહેલાં ચે ખલાસ કરવા લાયક અને નાણાં ખેળવી આપનાર વેપારી પદાર્થ સિવાય બીજી રીતે રૂંની કશી કિંમત જ ન હોય ને એમ પ્રજા વર્તવા લાગી. કપાસના ઊલા મોલ વેચવાના રૈયતના આ રિવાજને સરકારે પણ ખૂબ ઉતેજન આપ્યું. ૧૮૬૧-૬૪ ના અમેરિકન આંતર યુદ્ધનાં વરસો દરમિયાન લેન્કેશાયરની જરિયાસોને પહેાંમી બળવા સરકાર પોતે, હિંદમાં રૂંનું વાવેતર મોટા ખામા પર કરાવવા મંજી હતી; લેન્કેશાયરના જાલની દૃષ્ટિએ જો કે આ પ્રયોગ નિષ્ફળ નીવડયો, પણ હિંદુસ્તાનના કાચા માલની કિંમત થોડા સમય માટે તેા વધારી દેવામાં સરકારનો મનોરથ ફળ્યો. હવે પછી પરદેશ ચડતી મુખ્ય ધીનેમાં રૂંની ગણતરી થવા લાગી. હાથકંતામણુ લાંગી પડવાથી એનું પ્રત્યક્ષ પરિણામ એ આવ્યું કે રૂંની ઘણી જતો કાં તેા નાશ પામી, કાં તેા હલકી થઇ ગઈ. કારણ કે લોકો હવે માલની જતની દરકાર નહોતા રાખતા, પણ પુષ્કળ અને ઝપાટાબંધ ઊંચે અને ઝાઝી કિંમત આણે એવી જતના કપાસ જ વાવતા થયા હતા.

૧૮૭૦ પછી જે કંઈ માલ હિંદમાંથી ઈંગ્લંડ ખરીદતું તે બધો માલ અખ્ખરે કરીને ફરી ખીજે ક્યાંય ચડાવવાના ઇરાદાથી જ લેવામાં આવતો. હિંદો રૂંની માગણી ધીન અને જાપાનના જાનસંખ્યા જાગવા માંડી હતી. હિંદમાં પણ વધતી જતી મિલોએ કપાસ પર આક્રમણ શરૂ કરી ઈશું હું. અખ્ખરાના એક વિશાળ શ્વેત તરીકે ઈંગ્લંડે હિંદ પર નાખેલી નજર હજી એવીને એવી કાયમ રહી હતી. હાલમાં જો કે ઈંગ્લંડને અમેરિકા અને ઇજિપ્તના રૂં પર જ ધણુંબધું નજરું પડે છે, લેખણ પોતાની મિલોમાં ઉપખોમી થઇ પડે તેનું લાંબા તારવાણું રૂં હિંદમાં જીમવાનો ખ્યાલ હજી ઈંગ્લંડે કાઢી નાખ્યો નથી. અમેરિકાથી

આવતું રૂ મોકું વહેલું બંધ થવાનું જ એવો ભય રહેતો હોવાથી અમેરિકાથી સ્વતંત્ર બની, ઇંગ્લંડ કપાટાબંધ પોતાના પગ પર નબલું કેમ થઈ જાય, એનો ઇલાજ શોધી કાઢવાનો પ્રધાન હેતુ રાખીને જ ૧૯૦૯ માં હિંદી 'કાઉન કમિટી' નીમાઈ હતી. કમિટી પાસે તો એવી જ મતલબની બુખ્યાનીઓ પડી કે લાંબા રેસાવાળું રૂ ઊગાડવું હિંદીઓને પરવડી શકે તેમ નથી; ટૂંકા રેસાવાળી રૂ ની જલો સહેલાઈથી અને વધારે જથ્થાબંધ ઊગતી હોવાથી, હિંદી રૂયત એને જ વળગી રહેવું પસંદ કરશે. તેમ છતાં કમિટીએ તો નિર્ણય જાહેર કર્યો કે ગમે તેમ કરીને લાંબા રેસાવાળું રૂ હિંદમાં ઊગાડી શકાય એવી રીતો અને સાધનો શોધી કઢાવાં જોઈએ. ખાસ લેન્કેશાયરના લાલ માટે જ પંજાબ અને સિંધમાં પરદેશી કપાસ ઊગાડવાના પ્રયોગો હમણાં સરકાર અજમાવી રહી છે. મદ્રાસના પણ કેટલાક જિલ્લાઓમાં આ પ્રકારની હીલચાલ ચાલી રહી છે. અને લેન્કે-શાયરને ઉપયોગમાં આવે એવા સુધારા ત્યાંના સુંદર કપાસમાં કરવાના પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે. ઇંગ્લંડની જરૂરિયાતો ગમે તે બિયલપાથલ કરીને હિંદે પૂરી પાડવી જ જોઈએ ! હજુ હમણાં જ ૧૯૧૯ ના ઔદ્યોગિક કમીશને પણ લાંબા રેસાવાળા રૂ ના વાવેતર સંબંધી ચર્ચા કરતાં જાહેર કર્યું છે કે “ રૂ ના વાવેતરનો પ્રશ્ન દુનિયાના અને ખાસ કરીને ઐરોપિયનના વેપારની દૃષ્ટિએ એટલો તાકીદનો છે કે વાવેતરના પ્રયોગોનાં પરિણામની રાહ જોવાની પણ કશી જરૂર નથી.”

રેલવેનો ફટકો

રેલવે દાખલ થવાથી રૂ અને કાપડના વેપાર પર કેવી અસર થઈ હતી, તેનું વર્ણન કર્યા સિવાય, હિંદમાં પરદેશી માલનો ભારે ઉઠાવ કરાવવા તથા હિંદમાંથી રૂ ખેંચી જવામાં સરકારે જે ભાગ ભજવ્યો હતો તેનું વિવરણ અધુરું ગણાય. હિંદી રૂ ઇંગ્લંડ લઈ જઈ શકાય અને વિલાયતી માલ હિંદમાં લાવી ચારેકાર ફેલાવી શકાય એ ખાતર રેલવે દાખલ કરવામાં આવી હતી, એમ સ્પષ્ટતાથી ખુદ લૉડ ડેલહાઉસીએ હિંદી રેલવે પરની એની પ્રખ્યાત નોંધ લખતાં પોતાનો ઉદ્દેશ જાહેર કર્યો હતો. હિંદી રૂ ઇંગ્લંડમાં કેમ સહેલાઈથી ખેંચી શકાય એ દૃષ્ટિએ ક્યાં ક્યાં રેલવે નાખવી જોઈએ એ સમજાવવા માટે જ ૧૮૫૧ માં ઇ. આઈ. પી. રેલવેના પ્રથમ સ્થાપક જૉન કૅપ્ટને હિંદની રેલવેઓ

વિષે એક આખો ગ્રંથ લખ્યો હતો. હિંદમાં ૧૮૫૧ ના અરસામાં '૧ અબજથી ૩ અબજ રતલ જેટલું' જે ૩ અપતું, અને પરદેશ તો માત્ર ૧૫ કરોડ રતલ અથવા કુલ પેદાશનો $\frac{1}{3}$ થી $\frac{2}{3}$ ભાગ ચડતો. રેલવે દાખલ થયા પછી રેતો સ્થાનિક વાપર હિંદમાં એકદમ ઘટી ગયો. રેલવેને લીધે વેપાર ખીણવાથી કપાસની કિંમત પણ વધી, અને તેથી ૩ પરદેશ ચડાવવાની એક વધારે ક્ષમ્ય ઉમેરાઈ. યંપમેન લખે છે કે જે ૩ ૧૮૪૩ માં ૧૩ પેન્સે રતલ વેચાતું તે ૧૮૫૧ માં ૨ પેન્સે, અને બાર વરસ બાદ ૩ પેન્સે રતલ વેચાવા લાગ્યું હતું. દેશની અંદરના ભાગની બજારો મર કરવામાં પરદેશી કાપડને રેલવેએ ભારે સગવડ કરી આપી. હિંદના દૂરદૂરના આંતરિક પ્રદેશોમાં વિસ્તારતી માલ ઠાલવી ઠાલવીને રેલવેએ હિંદના ગૃહઉદ્યોગો અને કારીગરીને પાયમાલ કરી નાખ્યાં.

ધણીવાર એમ કહેવામાં આવે છે કે આ દેશમાં રેલવેએ જે આર્થિક વિપ્લવ કરી મૂક્યો છે તેથી હિંદને કશું નુકસાન પહોંચ્યું નથી. એટલું જ નહિ પણ ઉલટું તેથી એના વેપારને લાભ થયો છે; પણ આ ભ્રમ તો સહેલાઈથી ભાંગી શકાય તેવો છે. રેલવેથી હિંદને કેટલું નુકસાન પહોંચ્યું હતું તેનો સચોટ ચિતાર મિ. એચ. કે. કાર્નવેલે આપેલો છે. 'ઇંગ્લંડ અને હિંદુસ્તાનની આર્થિક ક્રાંતિ વચ્ચેના તફાવત બતાવતાં તે આ પ્રમાણે લખે છે. ઇંગ્લંડની આર્થિક ક્રાંતિ દેશની સ્વાભાવિક પરિસ્થિતિનું પરિણામ હતું; અને જેમ આંતરિક બજાબજાટથી ઉપજતા તમામ બાહ્ય ફેરફારોમાં અને તેમ, ઉચ્ચપાચલના સમય દરમિયાન મૂડી અને મજૂરી નવાં કાર્યક્ષેત્રોમાં વહેંચાઈ તો ગઈ હતી, પણ તે સમય વીત્યા બાદ સમાજ ફરી મૂળ સ્થિતિમાં આવી ગયો હતો. જે મૂડીદારો માટે મૂડી રોકવાનાં જૂનાં બારાં બંધ થયાં હતાં તેમને માટે નવાં ક્ષેત્રો ખુલ્લા થયાં હતાં, અને જૂના ક્ષેત્રો પડી ભાંગવાથી જે મજૂરો કામ વિના થઈ પડ્યા હતા તેઓ નવી પરિસ્થિતિને અણકુળ ચઈ મોટાં ક્ષેત્રોમાં અંપલાવવા લાગ્યા હતા. પણ હિંદમાં તો ઉચ્ચ વર્ગના માણસો માટે રાંજનના અમલદાર સેનાપતિ કે બીજા પ્રકારની જાહેર સેવાનાં કામ બંધ થઈ જવાથી તેમાંથી મળતી આવક પણ અટકી ગઈ છે. અને આમ વર્ગની જે જૂની આવક જતી રહી તેનું વળતર રેલવે દ્વારા કંઈ મળ્યું નહિ. દેશના લાખો માણસોને નભાવનાર એકમાત્ર ખેતીના કામ

સિવાય તમામ જૂના ધંધાઉદ્યોગો પરદેશી હરિકાષને લીધે ધીમે ધીમે નાશ પામતા જાય છે. પરદેશી હરિકાષ ફાવી શકે તે ખાતર માલ લઈ જવા લાવવાનાં સુધરેલાં સાધનો દાખલ કરવાના કામને, દેશના વેપારને ખુલ્લા કરવાનું મોટું નામ આપી, ૩ કરોડ પાઉંડ જેટલી રકમ ખિચારા કંગાલ લોકોનાં ખીસામાંથી કર નાંખીને કઢાવવામાં આવી હતી. માલની આવજનાં સાધનો સુધરવાથી રાંકડી રૈયત વધારે નીચોવાઈ, તેના સર્વ રસકસ લુંટાઈ ગયા, પણ લોકોનાં દુઃખમાં તો રજમાત્ર ઘટાડો થયો નથી.”

૩ની નિકાસ અને અનાજના ભાવ

અત્રે એ ન બૂલાવું જોઈએ કે છેલ્લાં કેટલાંક વરસો થયાં ૩ના ભાવ વધુ આવવા લાગ્યા છે, તો સાથે સાથે અનાજના દરોમાં પણ લગભગ તેટલાજ પ્રમાણમાં વધારો થયો છે. ૧૮૯૦ થી ૧૯૨૪ સુધીનાં વરસો દરમિયાન અનાજ અને કપાસના વાવેતરમાં કેટલી જમીન રોકાતી હતી. તેની સરખામણી કરવાથી જણાશે કે કપાસના વાવેતરનો વિસ્તાર કેટલો બેહુદ વધી ગયો છે.

વરસ

વાવેતરના એકરો

	કપાસ	અનાજ
૧૮૯૨-૯૩	૮૯,૪૫, હજાર	૧૮,૬૭,૬૧, હજાર
૧૯૨૦-૨૧	૧,૫૩,૧૮, ,,	૧૯૯૬,૬૭, ,,
૧૯૨૪-૨૫	૨,૬૪,૮૦, ,,	૨૧,૦૦,૦૦, ,,

વસ્તીના વધારાના પ્રમાણમાં અનાજના વાવેતરના વિસ્તારમાં પણ વધારો થતો ગયો છે. પણ ૧૮૯૨ માં હિંદ અધબૂખે મરતું હતું અને આજે પણ હિંદ અધબૂખે મરે છે. દહાડે દહાડે વધારે ને વધારે કપાસ અને એવાજ ખીજ વેપારી પાકો ઊગાડવામાં આવે છે. અને તેથી ફટલીકવાર એવા પ્રસંગો બને છે કે, ૩ શણ કે તેની જાતના ખીજ પાક થવા છતાં, લોકો પોતાની બૂખ ભાંગી શકતા તથી. શેર, સદાજનર અને ૩નાં વેપારી મથકોની આણ હિંદના દૂરના દૂર ગામ-ડાંઓમાં પ્રવર્તવા લાગી છે, અને દર વરસે પરદેશ ચડતી ચીજો ઊગાડવાની ધેલછા વધતી જાય છે.

આચરણનો નાશ

રોટલો મેળવવાનું સાધન ગામડું મટી શહેર બન્યું. ગામડાંના રાજગાર તૂટીને શહેરોમાં તણાવા લાગ્યા. પણ વંશપરંપરાથી ઊતરી આવેલા આમીણ રીતરીવાજોમાં કસા ફેરફાર થયા નથી. ગામડાંના સેંકડો ઘર ભાંગી યા ઉગડ કરીને હિંદમાં એક નવું વેપારી શહેર વસે છે. બ્રિટિશ રાજ્યની સર્વોપરિ સત્તા સ્થપાયા પછી હાથકાંતણનો ધંધો પાયમાલ થઇ ગયો. પરદેશી નફાખોરના લોભ અને અણુજાળતા કપટને લીધે કાંતણકળા પડી ભાંગી, અને પછી રેડિયા માળીયે ચઝા યા તો બળતણ તરીકે દેવતામાં હોમાયા. પરદેશી, અને વળી તેમાંયે ખાસ કરીને બ્રિટિશ માલ હિંદમાં નિરંકુશપણે ફલવાતો હોવાથી, કાંતણકળા પર એવો જબરદસ્ત કારી ઘા પડ્યો, કે રેલવે જેવા પશ્ચિમનાં સસ્તા વ્યવહારનાં સાધનોથી ગપાટાગંધ બદલાતી જતી સમાજની સ્થિતિને અનુકૂળ થઇ શકવાનું બળ પણ હિંદી ગામડિયાઓ તદ્દન ખોઇ ખેડા. ઇતિહાસકાર વિલસન કહે છે કે, ડેક ૧૮૦૬ માં યે બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટના એક અંગ્રેજ સભ્યે જાણુવા જેવી આગાહી કરી હતી—જે આગાહી આજે અક્ષરેઅક્ષર ખરી પડતી જોઈએ છીએ—કે જો હિંદમાંથી કાચો માલ જોઈએ તેટલો આપણને મળ્યાં કરશે. તો “હિંદીઓએ પેદા કરેલા રૂમાંથી જ કપડાં બનાવીને ઇંગ્લંડ હિંદીઓને કપડાં પૂરાં પાડશે, અને માલનું નુર, દલાલી, વીમાખરચ, અને બનાવટનો સર્વ નફો ઇંગ્લંડના જ ઘરમાં રહેશે. જો સરકારની દાનત જ હિંદના ગૃહઉદ્યોગને રક્ષણ આપવાની હોત તો પાશ્ચાત્ય બુદ્ધિ યા કારીગરીએ શોધી કાઢેલા સંપૂર્ણ સંચા કામ સામે પણ હાથકાંતામણ ટક્કર ઝીલી શક્યું હોત. પણ એવું શાનું બને ? કરોડોનાં દુઃખ અને પાયમાલીના પાયા પર બ્રિટિશ વેપારની ઇમારત ચણાવાની હતી. એક સમયે બર્ક જેવા અંગ્રેજોએ આશા રાખી હતી કે બ્રિટિશ રાજ્યની સ્થાપના પછી ગરીબ, બેતરફ કરનારા મજૂરો અને ખેડૂતો મૂઠીલાર ચોખા તો પામશે. પણ હવે સૌ કોઇ નરી આંખે જુઓ છે કે મજૂરોને બ્રિટિશ અમલ પહેલાં જે થોડું લાજું થે અનાજ મળતું તેટલું થે આજે મુગજળની પેઠે અલોપ થઇ ગયું છે !

પ્રકરણ ૩ જી

હાથકંતામણુ અને હાથવાણાટની શક્તિ
અને

હિંદના મિલઉદ્યોગ સાથે સરખામણી
વીસમી સદીની શરૂઆત

વીસમી સદીનાં પગલાં થયાં ત્યાં તો હિંદમાં પરદેશના અને હિંદી મિલોના કાપડનું પૂર વહેવા લાગ્યું હતું. આમ્ય ધંધા તરીકે ચાલતો રેટિયાનો ઉદ્યોગ પાયમાલ થઇ ગયો હતો, અને જાણે જૂતકાળમાં થયેલા રંજાડની સાક્ષી પૂરતા હોય એમ એ ઉદ્યોગના આડાઅવળા, ઊંચબિચ થયેલા નિસ્તેજ અવશેષો ક્યાંક ક્યાંક દૃષ્ટિગોચર થતા હતા. પહેલાંના વખતમાં હાથકંતામણુના જે સુંદર નમૂનાઓ પર લોકો વારી જતા તે નમૂનાઓ આજે બજારમાં જોવા જડતા નથી. ગામડાંમાં જે કારીગરી દેખાતી, જે ઉદ્યોગધંધા ધમધોકાર ચાલતા તે આજે અલોપ થઇ ગયા છે. દુનિયામાં મહાન ઔદ્યોગિક દેશ તરીકેની હિંદની નામના આજે જતી રહી છે. જે હિંદુસ્તાન પરદેશોને કાપડ પૂરું પાડતું તે હિંદુસ્તાનને ઢાંકવા

આજે પરદેશથી ઝીણું અને જાડું, સાદું અને રંગીન, ભાતભાતનું સત-રાઉ કાપડ ઢગલેઢગલા આવવા લાગ્યું છે. સાચે જ, પરદેશી ધનબોળીઓએ હિંદને પોતાની શિકારભૂમિ બનાવી મૂક્યું છે. રાંક પ્રજાની પાયમાલી જોઇ કેટલાક પ્રખ્યાત મુત્સદ્દીઓએ કલમ અને જીલ ચલાવી, પણ તેમાંના એકેને પ્રાચીન ઉદ્યોગનો પુનરુદ્ધાર કરવાનો ખ્યાલ આવ્યો દેખાતો નથી. તે વખતના અર્થશાસ્ત્રીઓની માન્યતા જ એવી થઇ ગઇ હતી કે જૂના જમાનાનાં 'પ્રાચ્ય, અણુધડ, પુરાણાં, અને અવાવરૂ સાધનો'ની વાત કરવી એ પ્રગતિને રોકવા સમાન છે. એવી દલીલ કરવામાં આવતી કે જૂનું એટલું સોનું એમ માનવું મૂખાંધ ભરેલું છે; રેટિયાનાશનો ખરખરો કરવો ફાગટ છે, હવે તો આધુનિક જમાનાને અનુકૂળ થઇ પડે તે પદ્ધતિએ સ્વદેશીની ચળવળ ધપાવવા આપણે કમર કસવી જોઇએ; સ્વદેશીની હીલચાલને ફતેહમંદ બનાવવા છેલ્લામાં છેલ્લી પદ્ધતિના સંચાઓ, જૉઇન્ટ સ્ટોકપેઢીઓ અને મોટી મોટી બેંકો સ્થાપવી જોઇએ.

રેટિયાનો જીર્ણોદ્ધાર

સ્વદેશીની ચળવળને લીધે પ્રજા સ્વદેશીનું રહસ્ય વિચારતી તો થઇ જ ગઇ હતી. લોકોની એટલી તો આંખ ઊધડી ગઇ હતી કે દેશની પ્રગતિ કે તેનો વિકાસ, પ્રજાના હાડમાં રહેલી સંસ્કૃતિ અને પરિસ્થિતિ અનુસાર જ થઇ શકશે. પશ્ચિમના ધોરણોનો ધડો લઇ ઉપરઉપરની મોટી ધમાલ કે ધમપછાડા કરવા જતાં, આગળ જઇને પાછા પડ્યું. પ્રજા પોતાના પગ પર ઊભવાનું શીખી હતી, અને તેને લીધે પ્રજામાં સ્વાવલંબનની નવી બાવનાઓનો પ્રચાર જોસભેર થવા લાગ્યો હતો. કળા અને ઉદ્યોગ હુમરના જીર્ણોદ્ધારનો ગંભીર પણે વિચાર થવા લાગ્યો હતો. મિ. હવેલ અને આર્નલ્ડકુમાર સ્વામી જેવા કળાપ્રેમીઓએ હાથ-વણાટના ઉદ્યોગને મદદ કરવાની યોજના પ્રજા સમક્ષ મૂકી, જોશભેર અને સમર્થ રીતે એની હિમાયત કરી હતી. પણ આ એક અપવાદ સિવાય કપડાંની બાબતમાં તો મિલઉદ્યોગને ખીલવવા તરફ જ સમસ્ત પ્રજાનું ધ્યાન ખેંચાયું હતું. આ જમાનાના અર્થશાસ્ત્રીઓ પણ મિલ-ઉદ્યોગને ટકાવવા કે તેને રક્ષણ આપવાના ઉદ્દેશથી આવાત નિકાસનાં જાકતી ધોરણો કે કેટલાંક નાણાં વિષયક કાયદાઓ લંબાણથી અર્થને સંતોષ માનતા. પ્રજાની દૃષ્ટિમર્યાદામાં હજી રેટિયાનો ઉદ્ય થયો નહોતો.

હિંદના રાષ્ટ્રીય જીવનમાં રેટિયાની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા ઠરવાનું અપૂર્વ માન મહાત્મા ગાંધીને જ ઘટે છે. જે આત્મા સતત અંતર્મુખ બની આત્મનિરીક્ષણ કરી પોતાના ગરીબ કરોડો ભાષ બહેનોના વિચાર કરી તેમના સુખદુઃખમાં ભાગ લેવા તક્તી રહેલ હોતો, તેને સહેજે આ રેટિયા રૂપી કામધેનુ લાધી. કદાચ દક્ષિણ આફ્રિકામાં કરેલા રનિકન અને ટૉલસ્ટૉયના અભ્યાસ કરતાં કરતાં આમવર્ગને બેલીરૂપ થઇ પડે એવો ધંધો શોધી કાઢવાનો વિચાર તેમને સૂચ્યો હશે. રેટિયા જેવા ધંધાનો પુનરુદ્ધાર કરવાના વિચાર ધોળતાં ધોળતાં, કૈંક અનેરી અંતઃસ્ફુરણના બળ વડે તેમની નજર આગળ દેશનું દરદ અને તેનો ઇલાજ સ્પષ્ટ થયાં હશે; અને આખરે કરોડોના વધતા જતા પ્રાણશોષક દારિદ્ર અને ભૂખમરોને માટે સંજીવનીરૂપ થાય એવા રેટિયાનો સાર્વાત્રિક પ્રચાર તેમણે ઉપદેશ્યો હોવો જોઇએ. તેમના લખાણોમાં રેટિયાનું નામ સૌથી પહેલવહેલું ૧૯૦૮ માં પ્રસિદ્ધ થયેલા ‘હિંદસ્વરાજ’ માં આવે છે; તે પુસ્તકમાં તેમણે વકીલ, ડોક્ટર, વેપારી અને મિલમાલિકોને રેટિયો હાથમાં લેવાની સલાહ આપી છે. એમાં ગાંધીજીના હૃદયમાં રમી રહેલા માનવપ્રેમે સાક્ષાત્ વચનો ઉચ્ચારેલાં છે. માત્ર ખપ અને છતના ગળે દુનિયાને અંકવાની નથી. જે કાર્યમાં દયા ભરેલી છે, જે કાર્યમાં માનવપ્રેમ રેડાયો છે તે કાર્ય અર્થસાધક અને વહેવાર હોવું જ જોઇએ. આ જાતની અંતરશ્રદ્ધાથી તેમણે રેટિયાની હિમાયત પૂરજોશમાં કરી છે.

અર્થશાસ્ત્ર અને રેટિયો

આપણા રાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમમાં રેટિયાએ સર્વોપરિ સ્થાન લીધું છે એ તો હવે જાણીતી વાત છે. * પણ શું રેટિયાને લીધે પ્રજાના ધર્મ

* સૌથી પહેલવહેલાં, ૧૯૨૦ ની મહાસભાની ખાસ બેઠકમાં, “દરેક સ્ત્રી પુરુષ અને બાળકે સ્વાયત્ત્વાગ અને શીસ્તની નિશાની તરીકે ખાદી પહેરવી જોઇએ અને હાથકંતામણ તથા હાથવણાટના ધંધાને ઉત્તેજન આપવું જોઇએ,” એવો ઠરાવ થયો. તેજ વરસે નાગપુરમાં ભરાયેલી મહાસભાએ ઉપરના ઠરાવ પર વિશેષ ભાર મૂક્યો, અને ૧૯૨૧માં બેંગલોરમાં ભરાયેલ મહાસભિતિએ દેશમાં ૨૫ લાખ રેટિયા તેજ વરસે ચાલુ કરાવવાની ઝૂંબેશ ઊઠાવી. ૧૯૨૧ ના અંતમાં દીલ્લી ભરાયેલ મહાસભિતિએ બીજો ઠરાવ કર્યો કે દરેક સ્વયંસેવકે ખાદીજ પહેરવી જોઇએ, અને જે જિલ્લાઓ સત્યાગ્રહની ઝૂંબેશ

અને અર્થ અને સમવાશે ? શું પ્રજાનું કલ્યાણ પણ થશે અને પૈસા પણ બચશે ? શું અર્થલાભની દૃષ્ટિએ ખાદીની વાત ફાયદાકારક અને વહેવાર છે ? શું ખાદી એટલી બધી મહત્વની જીવંત વસ્તુ છે કે તે સાધવા આખાં રાષ્ટ્રે એની પાછળ પડવું જોઈએ ? આ અને આ પ્રકારના બીજા પ્રશ્નોનું જે રીતે નિરાકારણ થશે, તે રીતે રેટિયાનું ભવિષ્ય ધડાશે. દેશની ઉત્પાદક શક્તિની રક્ષા થાય અને દેશની સર્વ શક્તિઓ પૂરજોશમાં વિકાસ થઈ શકે એવા સિદ્ધાંતો પર જ્યારે અર્થશાસ્ત્રનો પાયો નંખાશે ત્યારે જ અર્થશાસ્ત્રની ગણુના સંપત્તિ અને શ્રેયના વિજ્ઞાન તરીકે થઈ શકશે. સર્વ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓનો ઉદ્દેશ, જેનકેન પ્રકારેણ માત્ર પૈસા પેદા કરવાનો હોવો ન જોઈએ, પણ લોકોની જરૂરિયાતો પૂરી પાડી શકે એવી જાતની વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરાવવાનો ઉદ્દેશ પણ હોવો જોઈએ. સમાજની જરૂરિયાતો શી છે અને ક્યા ઉલ્લોગને અથવા ક્યા ધંધાને રક્ષાની કે વિકાસની જરૂર છે તે સમાજની પરિસ્થિતિ, સમાજના સંગઠો, સમાજનું વલણ અને સમાજનું અંધારણ જોઈને જ મોટે ભાગે નક્કી થાય. મનુષ્યના જીવનનો આદર્શ પણ સમાજની પરિસ્થિતિને અવલંબી ધડાય છે. દૂકમાં આર્થિકસિદ્ધાંતશાસ્ત્રીઓએ એના સિદ્ધાંતો અને ધોરણો એવી રીતે આંધવાં જોઈએ કે જેથી પ્રજાજીવનમાં

ઉઠાવવા તૈયારી કરવા ઇચ્છતા હોય, તે જિલ્લામાં વસ્તીના ૬૦ ટકા ત્યાંજ તૈયાર થયેલ ખાદીનો પોષાક પહેરે છે એવી ખાત્રી કરાવવી પડશે. મહાત્મા ગાંધીજી જેલમાંથી છૂટ્યા પછી, ૧૯૨૪ ના જૂનમાં ભારતેલ અમદાવાદ મહાસમિતિએ વળી એક પગલું આગળ ભર્યું, અને એવો ઠરાવ કર્યો કે, મહાસભા ચલાવવા સ્થપાયેલ આગ્યજિલ્લા અને પ્રાંતિક સમિતિના દરેક સભ્યે રોજ અર્ધો કલાક કાંતવું જોઈએ. અને અખિલ ભારતવર્ષાંચ ચરખા સંઘને દરવરસે એકધારે, સાંઝે ૧૦૦૦ વાર સૂતર ભેટ આપવું જોઈએ. વરસને અંતે, ઉપરની સરત વધારે આકરી બની. પહેલાં જે સરત માત્ર મહાસભાના કાર્યવાહકોને લાગુ પડતી હતી, તે હવે મહાસભાના દરેક સભ્યને લાગુ પાડવામાં આવી; અને મહાસભામાં સૂતરનો મતાધિકાર ફાળવેલ કરવામાં આવ્યો; હાલમાં ચરખા સંઘના સભ્ય થવા માટે મહિને હજાર વાર સૂતર આપવું પડે છે. અને એટલું સૂતર આપનાર ઈચ્છે તો મહાસભાનો પણ સભ્ય થઈ શકે છે; હાલ મહાસભામાં સભ્ય થવા માટે વરસે ૧૨ હજાર વાર સૂતર કે ૪ બાના જરૂર પડે છે.

તરી આવતી રાષ્ટ્રીય અસ્થિતિનાં ખાસ લક્ષણો કે સમાજના ખાસ અંગો જડમૂળથી ખરી ન પડે. જે પરિસ્થિતિમાં માણસો રહે છે અથવા જે સ્થિતિમાં તેમને હાલ તરત રહેવાની ફરજ પડેલી છે તે સ્થિતિને અનુકુળ થઈ પડે તેવી જ રીતે સામાન્ય આર્થિક પ્રવૃત્તિ થવી જોઈએ; માણસની શી જરૂર છે અને તેને શું જોઈએ, એનો નિર્ણય કરવામાં માનવી શક્તિ અને માનવી ભાવનાઓ-આર્થિક અને નૈતિક તત્ત્વો-મોટો ભાગ ભજવે છે; માણસના સંજોગો, તેની ભાવના, આશા અને લાગણીનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ રાખ્યા સિવાય, કચેલી પ્રવૃત્તિથી કાંઈ પણ લાભ થતો નથી. જે નિયમો કે ધારાધોરણો એક રાષ્ટ્રને માફક આવે તે બીજા રાષ્ટ્રને પણ ફાવવાં જ જોઈએ એવો નિયમ નથી. આપણા જેવાં કેટલાંક રાષ્ટ્રોને ગુજરાત કેમ ચલાવવો, કે જિંદગી કેમ ટકાવી એ જ જ્યાં મહાપ્રશ્ન થઈ પડ્યો છે ત્યાં જિંદગી સુખમાં કે ચેનમાં ફેવી રીતે જાય એના વિચાર ધોળવામાં આપણને શો લાભ ? પેટ કેમ ભરવું એની જ ચિંતા હિંદમાં ઘેરઘેર વ્યાપી ગઈ છે, અને જે હિંદનાં ગામડાંમાં રોટલા પાણીની ચિંતા ટળી જાય તો હિંદના મહાપ્રશ્નનો લગભગ નિકાલ થઈ ગયો એમ કહી શકાય. જે ગામડિયાઓની આર્થિક મૂંઝવણ મટે અને મહેનતથી કંટાળવાની વૃત્તિ તેમનામાંથી નીકળી જાય તો રાષ્ટ્ર સમૃદ્ધ અને આબાદ બન્યા વિના ન રહે. આપણી ભવિષ્યની ઉન્નતિનો મુખ્ય આધાર સ્વાવલંબન, ઉત્પાદક કાર્ય, અને મનુષ્યની સર્વ શક્તિનો પૂર્ણ ઉપયોગ કરવા પર રહેલો છે. આસપાસના પાડોશીઓને ભોગે થોડાંભણા માણસોને પૈસાદાર બનાવવાની આ વાત નથી, પણ સહકાર અને પરસ્પર સહાયના સિદ્ધાંતનો અમલ કરી સમસ્ત રાષ્ટ્રને મરતું બચાવવાનો આ પ્રશ્ન છે. આ કાર્ય પારપાડવા માટે, રાષ્ટ્રની ઉત્પાદક શક્તિ અને રાષ્ટ્રની સંપત્તિ બંને વધે એવાં પગલાં લેવાં જોઈએ. પણ એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે રાષ્ટ્રની ઉત્પાદક શક્તિ વધારવા જતાં લોકો પર બળબળારી કે જુલમ ન ગુજરાય, અને લોકોની વૃત્તિ કે લોકોની ધૃષ્ટિ વિરુદ્ધ તેમના પર કામ ન ઝીકાય, તેમજ રાષ્ટ્રની સંપત્તિ વધારવા જતાં મૂંઝીની વહેંચણી બેફાદી રીતે ન થાય.

રેટિયા સામે વાંધા

આ વિશાળ અને દીર્ઘ દષ્ટિએ જોતાં, રેટિયા અને ખાદીમાં એટલી બધી અનન્ય શક્તિઓ છુપાયેલી લાગે છે, કે દેશના સારામાં સારા વિચારકોને પણ રેટિયાએ હલમલાવી નાખ્યા છે. તેમ છતાં, કાંતવાની ઉપયોગિતા વિષે હજુ દેશમાં ભિન્નભિન્ન મતમતાંતરો પ્રવર્તે છે. કેટલાકને મન રેટિયો એટલે લાકડાનું ખાલી ચક્ર જ લાગે છે, તેમાં રાજપ્રકરણ દેખાતું નથી, ત્યારે ખીજા કેટલાક હજુ એવા પડયા છે કે જોયો રેટિયાની આર્થિક ઉપયોગિતા વિષે પણ શંકા ધરાવે છે. ના. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીએ એકવાર જાહેરમાં બોલતાં કહ્યું હતું કે 'રેટિયો એ અણનીવડેલ આર્થિક ભ્રમ છે;' આ ઉદ્ગારોમાં શંકાશીલ લોકોનું રેટિયા પ્રત્યે કેવું વલણ છે તે જણાઈ આવે છે. રેટિયો એ ખાલી મતિપૂજા જ છે? કે રેટિયામાં એવી કંઈ વિશાળ અને રાષ્ટ્રને કલ્યાણકારી શક્તિ રહેલી છે ખરી કે જોથી એના તરફ ધ્યાન આપ્યા વિના ન જ ચાલે? આ પ્રશ્નો છેડીએ તે પહેલાં રેટિયા વિરુદ્ધ અત્યાર સુધીમાં અર્થશાસ્ત્રીઓએ અને ખીજાઓએ જે મુખ્ય વાંધા ઉઠાવ્યા છે તે તપાસી લેવા યોગ્ય છે. રેટિયાના જીર્ણોદ્ધાર વિરુદ્ધ અત્યાર સુધીમાં જે કહેવાયું છે તે સર્વાનું પૃથક્કરણ કરતાં નીચેના મુદ્દાઓ ખાસ તરી આવતા માલમ પડે છે.

૧ રેટિયા પર કાંઈ પણ માણસ પોતાનો ગુજરો ન કરી શકે. બહુ બહુ તો એ ઉદ્યોગ ધણોજ નજીવો એવો ગૌણ ધંધો થઈ શકે.

૨ રેટિયો ગૌણ ધંધો થઈ શકે, તોપણ ગરીબો સહેલાઈથી કે સગવડથી ગ્રહણ કરી શકે તેવા, રેટિયા કરતાં વધારે લાભદાયી અને વધારે રોજી આપનારા ધંધા દેશમાં પડ્યા છે.

૩ અને ધડીભર દલીલની ખાતર એમ સ્વીકારી લઈએ કે રેટિયાથી રાષ્ટ્રની આમદાની વધે, તોપણ એ વધારો કાંઈ હિસાબમાં ગણી શકાય તેટલો નથી.

૪ આ ત્રણ દલીલો ઉપરાંત, એક બીજો વિચાર કરવાનો તો રહે જ છે કે રેટિયો ઉપયોગી હોય તો પણ તે મિલની હરિદાઇમાં ટકી શકે તેમ નથી.

આ વિરોધી દલીલ એક પછી એક લઈ તપાસી જઈએ.

પહેલો વાંધો

રેટિયાના સૌથી ઉત્સાહી પુરસ્કર્તાઓએ પણ એવો દાવો તો કદી કર્યો નહોતો અને હજી પણ કરતા નથી કે બીજા ઉદ્યોગધંધા કરવાથી જેટલી રોજી મળે તેટલી રોજી રેટિયા પર કામ કરવાથી મળી શકે છે. કાંતવાના ધંધામાંથી બેત્રણ આનાથી વધારે રોજી કદાચ કદી પણ નહિ મળે. દુકાળના વખતમાં સરકાર કામ ખોલીને દુકાળિયોને બે આનાથી પણ ઓછું આપે છે, તે જોતાં રેટિયો દુકાળના વખતમાં ભારે આશીર્વાદરૂપ થઈ પડે છે. રેટિયાની એ ઊપયોગિતા વિષે તો હવે બેમત રહ્યા જ નથી. પણ આપણા દેશના લાખો ગરીબ બેકુતો અને તેવા બીજા કંગાલ વર્ગના કુટુંબમાં રેટિયો મહત્ત્વના ગૃહઉદ્યોગ તરીકે દાખલ થઈ શકશે ખરો? તેમની આમદાનીમાં રેટિયો સારી બરકત આણી શકશે ખરો? એવા પ્રશ્નો જ્યારે ઊઠે છે ત્યારે જ મતભેદ ઊભા થાય છે અને વાદવિવાદ શરૂ થાય છે.

હિંદની ગરીબાઈ

ગમે તેમ હો, કેટલીક હકીકતો તો હવે વિવાદાસ્પદ રહેલી નથી; હિંદુસ્તાનનો આમવર્ગ ન માની શકાય તેટલી ગરીબાઈ તળે કચરાઈ રહેલ છે એ એક નિર્વિવાદ હકીકત છે. હિંદી પ્રજાની માથાદીઠ સરાસરી આવકની પ્રથમ ગણતરી દાદાભાઈએ કરી; ત્યાર પછી અનેક અર્થશાસ્ત્રીઓએ જુદેજુદે વખતે-લગભગ દસબાર વાર-હિંદની જે સરાસરી આવક કાઢી છે તે નીચેના કોઠામાં બતાવવામાં આવેલી છે.

૧૦૮ મે પાને આપેલ કોઠામાં બધી માહિતી બ્રિટિશ હિંદને લગતી જ છે. હિંદની સરાસરી આવક અંગ્રેજી પુસ્તકોમાં જ કાઢવામાં આવેલ હોવાથી પુસ્તકોનાં નામ પણ અંગ્રેજીમાં આપવામાં આવ્યાં છે.

પુરેલકર્તું નામ	કઈ સાલમાં અહસદ્દો કાઢવામાં આવ્યા હતા	ફલ આવક રૂ.	માન્યુસ દીઠ આવક રૂ.
(૧) પોંચરટી એન્ડ અન-બ્રિટિશ રૂલ ઇન ઇડિયા (દાદાભાઈ નવરોજી)	૧૮૬૭, ૬૮	૩૪૦ કરોડ રૂ.	૨૦ રૂ.
(૨) શીનાન્શીયલ સ્ટેટમેન્ટ ફૅર ૧૮૮૨	૧૮, ૮૦, ૮૧	૫૨૫ ,,	૨૭ ,,
(૩) 'પોસ્ટરસ' બ્રિટિશ ઇડિયા (વીલિયમ ડીગ્રી)	૧૮૯૮	૪૨૯ ,,	૧૭.૫
(૪) શીનાન્શીયલ સ્ટેટમેન્ટ ફૅર ૧૯૦૧-૨ (બોર્ડ કંઝન)	૧૯૦૧	૬૭૫ ,,	૩૦ ,,
(૫) ધી વેલ્થ ઓફ ઇડિયા (પ્રો. વાડીઆ અને જોષી)	૧૯૧૩-૧૪	૧૨,૧૦ ,,	૪૪ ,,
(૬) વેલ્થ એન્ડ ટક્સેશન કંપેસીટી ઓફ ઇડિયા (પ્રો. શાહ અને ખંભાતા)	૧૯૦૦-૧૪ ૧૧,૦૬ ૧૯૧૪-૨૨ ૧૮.૬૨ ૧૯૦૦-૨૨ ૧૩,૮૦ ૧૯૨૧-૨૨ ૨૩,૬૪	,, ,, ,, ,,	૩૬ ,, ૫૮.૫ ૪૪.૫ ૭૪ ,,
(૭) રીકન્સ્ટ્રક્ટીંગ ઇડિયા (સર. એમ. વિવેશ્વરિયા)	૧૯૧૧		૩૬ ,,
(૮) ધી એમરેન્સ ઇન્કમ ઓફ (પ્રકુલ ચંદ્ર ઘોષ)	૧૧૧૯		૪૫ ,,
(૯) ઇંડિયન ઇકોનોમીકસ (પ્રો. કાલે)	૧૯૨૨		૫૧.૮ ૪૦ થી
(૧૦) ઇન્ડસ્ટ્રીયલ ડીકલાઈન ઓફ ઇડિયા (ડા. બાલકૃષ્ણ)	૧૯૧૧-૧૨	૫૩૯ ,,	૨૧ ,,
(૧૧) ધી સાયન્સ ઓફ પબ્લીક શીનાન્સ	૧૯૨૧ ૨૫,૯૬ ૧૯૨૨ ૨૬,૬૮	,, ,,	૧૦૭ ,, ૧૧૬ ,,
(ક્રીન્ડલે શીરાસ)*			

* ક્રીન્ડલે શીરાસ સાહેબનો અહસદ્દો અત્યંત અતિશયોક્તિ ભરેલો છે.

ઉપરના કાકામાં જ્યાં જ્યાં ગણુસ દીઠ સરાસરી આવક ૫૦ રૂ. થી વધારે અડસદવામાં આવી છે. ત્યાં ત્યાં ગણુત્રીમાં કંઈક બૂલ થયેલી લાગે છે. * એટલું તો સૌ કોઈ કબૂલ કરતા થઈ ગયા છે કે દુનિયા ભરમાં હિંદુસ્તાન જેવો ગરીબ દેશ ખીજો એકે નથી. હિંદનાં કંગાલ લોકોનાં દર્શન કરી હૈયું ચીરાઈ જાય છે; અધ્યાપક સાહુની ગણુત્રી

તેમની ગણુત્રી કરવાની રીત જ રોખસહીના જેવી છે; દાખલા તરીકે ખેતીના પાકની કિંમત તેના સાથી ખીજા અર્થશાસ્ત્રીઓએ આંકી છે. તેનાં કરતાં બમણી તેમણે મરજી મુજબ આંકી દીધી છે; તદુપરાંત, કેટલા રૂપિયાનું અનાજ પાક્યું એના પરજ મદાર બાંધી ગણુત્રી કરવામાં આવી છે; પણ ખેડૂતના ઘરમાં એ રૂપિયા આવે તે પહેલાં સરકારને મહેસૂલના, તથા ખીજા મન્દીરના જે રૂપિયા આપવા પડે, તેનો વિચાર કરવાનું શીરાસ સાહેબને સૂજ્યું નથી, ૧૫ કે ૨૦ વરસોની સરાસરી ચોકખી આવકને બદલે તેમણે તો એક જ વરસની દેખાતી કુલ આવકનો હિસાબ કાઢ્યો છે. વળી ખેતી સિવાયની ખીજી આવકના કશા આંકડા આપ્યા સિવાય, એલું ઠોક્રી બેસાડ્યું છે કે ખેતીમાંથી જેટલું ઉત્પન્ન થાય તેના ૪૦ ટકા તો ખીજી રીતે મળવા જ નેહએ, એટલે ખેતી સિવાયની બ્રિટિશ હિંદની ઇતર આવક ૮૮૩ કરોડ રૂ. હોવી નેહએ (!!!)

* હિંદ કેટલી ભયંકર ગરીબાઈ તમે ક્યારાઈ રહ્યું છે, એની કલ્પના આવે તે સારું દુનિયાના ખીજા દેશોની જણુ દીઠ વાર્ષિક આવકના આંકડા નીચે આપવામાં આવ્યા છે:—

મહાયુદ્ધની પહેલાંનાં વરસોના આ આંકડા છે:

દેશ	માથાદીઠ વાર્ષિક આવક રૂ.
અમેરિકા-યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	૧૦૮૦
ગ્રેટબ્રિટન	૭૫૦
જર્મની	૪૫૦
ફ્રાન્સ	૫૭૦
ઇટાલી	૩૪૫
કેનેડા	૬૦૦
ઓસ્ટ્રેલિયા	૮૧૦
જાપાન	૬૦
હિંદુસ્તાન	૩૧

પ્રમાણે દેશની કુલ આમદાનીના ત્રીજા ભાગ કરતાં પણ વધારે રકમ, હિંદુસ્તાનની વસ્તીનો ૧ ટકા (રાજા, મહારાજા, અમીર ઊમરાવ યા જમીનદાર કે કારખાનદાર) પચાવી જાય છે. અને જે તેમના આશ્રિ-
તોને ભેગા ગણી લેવામાં આવે તો બહુ બહુ તો વસ્તીના પટકામાં કુલ આવકનો ત્રીજા કરતાં વધારે હિસ્સો વહેંચાઈ જાય છે. ૩૦ થી જરા વધારે એટલે આમદાનીના લગભગ ૩૫ ટકા વસ્તીના અન્ય તૃતીયાંશમાં ઊડી જાય છે અને બાકી રહેલા ૬૦ ટકા એટલે ધણાખરા ગામડિયા અને ખેડુતોને નસીબે દેશની આવકનો પૂરો ત્રીજો ભાગે (૩૦ ટકા) આવતો નથી. એ જ વાત બીજી રીતે સાદા શબ્દોમાં કહીએ તો ગરીબમાં ગરીબના હાથમાં વરસે માંડ ૨૦ થી ૨૫ રૂપિયા આવે છે. વરસના જાન્યુઆરી ૨૦ થી ૨૫ રૂપિયા, અગર દિવસના ૪ થી ૫ પૈસા જે દેશમાં મળતા હોય તે દેશની કેવી દીનદશા હોય તેની કલ્પના વાચકને આવે છે ખરી ? દેશની આવી થયેલી નાખે તેવી કંગાલિયતનો અર્થ જ કરોડો માણસનો અધભૂખમરો, કરોડો માણસોને જિંદગીની મુખ્ય જરૂરિયાતોના સાંસા, અને આખા દેશનું સામાજિક અને નૈતિક પતન છે. કેટલાંક વરસો અગાઉ સર વિલિયમ હન્ટરે અડસદો કાઢ્યો હતો કે હિંદમાં ૪ કરોડ માણસને પેટપૂરતું ખાવાનું સુધ્ધાં મળતું નથી. અધભૂખ્યાં માણસોની સંખ્યા વરસે વરસે વધતી જાય છે. હિંદુસ્તાનના ભયંકર મરણ પ્રમાણનું કારણ જ એ છે કે હિંદના ગ્રામીણ જીવનની પ્રાણશક્તિ બેહદ ખૂટી ગઈ છે.

હિંદુસ્તાનમાં દર હજારે ૩૩.૪ માણસો મરણ પામે છે, ત્યારે જાપાનમાં દર હજારે ૨૧.૯ અને ઐરલેન્ડમાં માત્ર ૧૪.૬ માણસો મરણ પામે છે; એક બીજો દાખલો લો. ૧૯૧૮ના છેલ્લા ઇન્ડિયન યેર એક જ સપાટે દેશમાંથી ૮૦ લાખ માણસોના પ્રાણ હરી લીધા હતા. એક અર્થશાસ્ત્રીએ ખરેખર સાચું જ કહ્યું છે. “દારિદ્ર્યની ગરીબાઈમાં જ તેના વિનાશનું બીજ રહેલું છે.” બિચારા લોકોની આવક દહાડે દહાડે ઘટતી જાય છે. અને વધારામાં વારંવાર તેમની સામે દુકાળ તો ધુરંધરા જ કરે છે અને દુકાળમાંથી જીવતા બચવાની સર્વશક્તિ, સાધન, સંપત્તિ તેઓ ખોઈ ખેડા છે. ઓગણીસમી સદીની પહેલી પચીસીમાં ૧૮૦૦ થી ૧૮૨૫-માં ૭, અને બીજી પચીસીમાં-૧૮૨૫ થી ૧૮૫૦-માં

ખેજ દુકાળો પડ્યા હતા; ત્યારે ૧૮૫૧ થી ૧૯૦૦ ના અર્ધસૈકામાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની જાહેજવાલીના કાળમાં કુલ ૨૪ દુકાળ પડ્યા હતા, અને તેમાંય છેલ્લી પચીસીમાં ૧૮૭૫ થી ૧૯૦૦ માં તો એકસામટા ૧૮ દુકાળોએ ફેર વર્તાવી દીધો હતો; ઉપરા છાપરી પડતા દુકાળને લીધે હિંદુસ્તાનમાં જે ભયંકર મરણ પ્રમાણ વર્તી રહેલું છે તેના કરતાં ચે વધારે અનિષ્ટ તો એ છે કે રાષ્ટ્રની કંગાલિયત સારાં કે માકાં વરસોમાં એક સરખી જ રહ્યાં કરે છે.

ખેતીમાં ખારેમાસ કામ મળે છે ખરૂં ?

હિંદુસ્તાનનું આ ભયંકર દારિદ્ર્ય અને દહાડે દહાડે વધતા જતા ભૂખમરાનું કારણ સમજવું અઘરું નથી. હિંદુસ્તાન કાંઈ શહેરમાં વસતું નથી. ખરૂં હિંદુસ્તાન તો તેનાં ૭ લાખ ગામડાંમાં વસે છે. હિંદ ખેતી-પ્રધાન દેશ છે, દર ચાર હિંદીએ ત્રણ હિંદી ખેતી પર ગુજારો ચલાવે છે; પણ ખેતીનું કામ કરતાં કરતાં જે પહેલાં ગૃહઉદ્યોગો ગામડે ગામડે પથરાઈ ગયા હતા તે આજે નાશ પામ્યા છે. અને ખારે માસ ખેતીમાં કામ ન મળતું હોવાથી, 'નવરો માણસ નખોદ કાઢે' એ કહેવત પ્રમાણે ખેડુતો આજ પાયમાલ થયા છે અને ગામડાં ભાંગવા લાગ્યાં છે. ૧૯૨૧ ના વસ્તીપત્રક * પ્રમાણે હિંદની વસ્તીના ૭૧ ટકા ખેતી પર નભે છે,

* હિંદુસ્તાનની વસ્તીના કેટલા ટકા શહેરમાં અને કેટલા ટકા ગામડાઓમાં રહે છે, તે ખરેખર જાણવા જેવું છે.

(૧૯૨૧ ના વસ્તી પત્રકમાંથી નીચેના આંકડા ઊતારવામાં આવ્યા છે.)

૧ હિંદની કુલ વસ્તી ૩૧,૮૬,૪૨,૪૮૦ માણસ

૨ ગામડામાં રહેનારની વસ્તી ૨૮,૬૪,૭૬,૨૦૫ „

૩ શહેરમાં રહેનારની વસ્તી ૩,૨૪,૭૫,૨૭૬ „

ખીજ રીતે કહીએ તો કુલ વસ્તીના માત્ર ૧૦.૨ ટકાજ શહેરમાં રહે છે.

૪ શહેરોની સંખ્યા ૨,૩૧૬

૫ ગામડાઓની સંખ્યા ૬,૮૫,૬૬૫

૬ શહેરોમાં ભરેલા ધરોની સંખ્યા ૬૭,૬૫,૦૧૪

૭ ગામડામાં ભરેલા ધરોની સંખ્યા ૫,૮૪,૩૩,૩૭૫

હિંદમાં શહેરોનો વધારો ધણેજ ધીમે થાય છે, હિંદીઓનું શહેર પ્રત્યે આકર્ષણ બહુ થતું જ નથી. ૧૮૯૧ માં શહેરોમાં કુલ વસ્તીના ૬.૫ ટકા

આ ૭૧ ટકામાંના બધાય માણસો કાંઈ ખેતરમાં મજૂરી કરતા નથી. આ સંખ્યામાં એવા માણસોની પણ ગણતરી થાય છે કે જેઓએ જનમજરમાં કદી હળને હાથ ન લગાડ્યો હોય, અને માત્ર ખેતીની ક્ષેત્ર પર જ તાગડખિત્તા કરતા હોય. ખેતીના મજૂરોની સંખ્યાનો વધારો એ આપત્તિની આમાહી કરનારો છે. ૧૯૦૧ ના વસ્તીપત્રકમાં જણાવવામાં આવેલું છે કે “જમીન વગરના ખેડૂતોની સંખ્યા જે વધતી ચાલી છે તે એક મોટી આપત્તિ સમજની જોઈએ, વધારો ખાસકરીને એવા જિલ્લાઓ ને પ્રાંતોમાં થયા કર્યો છે કે જ્યાં ગામડાંઓમાં વસ્તીનો પૂરેપૂરો ભરાવો થઈ ગયો છે અને જ્યાં વારંધડીએ દુકાળ પડવાનો પૂરેપૂરો સંભવ હોય છે,” સાધારણ મોસમમાં ખેતી પર નબળાર સામાન્ય મજૂરને નજીવી રોજી મળે છે, અને આ નજીવી રોજી પણ કાંઈ દી મળે અને કાંઈ દહાડો હાથ જોડી બેઠા રહેવું પડે. સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે ખેતીનો મોટો ભાગ ગરીબ માણસોના હાથમાં હોય છે. મોટા પાયા પર ખેતી તો જૂજજૂજ, અપવાદરૂપ જ થાય છે. વસ્તી વધવાને લીધે, અને કુટુંબમાં બળીને રહેવાની જૂના કાળની અથા તૂટવાથી જમીન મિલકતના ભાગલા પડવાને લીધે, જમીનના નાનાનાના ટુકડાઓ થઈ ગયા છે, અને દેશની ખેતી આડીઅવળી અને ખેદાનમેદાન થઈ ગઈ છે. જમીનના ભાગલા કરી નાખવાનું અનિષ્ટ લગભગ સાર્વત્રિક થઈ પડ્યું છે. જમીનના નાના નાના ટુકડાઓ કરી નાખવામાં આવ્યા છે, એટલું જ નહિ પણ કેટલીકવાર તો એક જ માલિકની જમીન એવી રીતે આડીઅવળી વીખેરાયેલી પડી હોય છે કે તેવી જમીન પર ખેતી કરવી જ મુશ્કેલ થઈ પડે છે, ત્યાં કમાણીની તો વાત જ શી કરવી !

બ્રિટિશ હિંદમાં કુલ ૨૨૧ કરોડ એકરમાં ખેતી થાય છે. એટલે બ્રિટિશ હિંદમાં ખેડૂત દીઠ પૂરો એક એકર પણ આવતો નથી. દાખલા તરીકે બિહાર જેવા ધીચ વસ્તીવાળા પ્રાંતમાં ખેડૂતોને ભાગે સરાસરી

માણસો રહેતા ત્યારે ૧૯૨૧ માં વધી વધીને ૧૦૨ ટકા જેટલા માણસો થયા, દેશમાં છેલ્લા ત્રીસ વરસના સમય દરમિયાન, શહેરની વસ્તીમાં પૂરો એક ટકાનો પણ વધારો થયો નથી, ગામડાઓ છોડીને જ કોઈક જગ્યાએ રહેવા માગે છે, પણ કર્મચોરોમાંથી જેટલાક માણસો શહેરમાં જવા લાલચાવા લાગ્યા છે હિંદુસ્તાનમાં ઠેર ઠેર શહેર બેઠરાવા લાગે, એ હિંદના હાડની વિરૂદ્ધની વાત છે.

અર્ધા એકરે આવતો નથી. મદ્રાસ ઇન્ડિયાના રેવન્યુવારી પ્રદેશોમાં સામાન્ય રીતે એકથી પાંચ એકરવાળા જ ધણીખરા ખાતેદારો હોય છે. મહારાષ્ટ્રના ગામડાંઓની મોજણીતપાસ * કરીને ડૉ. મૅને સત્તાવાર જાહેર કરેલું છે કે ખાતેદારોમાંથી ૬૦ ટકા આસામીઓ પાસે પૂરા પાંચ એકર પણ ખેડવા જેવી જમીન હોતી નથી. ૧૯૨૧ ના વસ્તીપત્રકમાં અંગાળા વિષે લખતાં મિ. ટૉમસન પણ કબૂલ કરે છે કે આ ઇલાકામાંયે ખેડાણ જમીન એટલી ઓછી હોય છે કે ખેડુત દીઠ પૂરા ૨૧૧ એકર પણ આવતી નથી. આસામ અને સંયુક્ત પ્રાંતમાં જમીનના સાંસા પડે છે. આસામમાં ૨-૯૬ એકર, અને સંયુક્તપ્રાંતમાં ૩-૫ એકર સરાસરી ખેડુતને લાગે આવે છે. હાલમાં દેશભરમાં સામાન્ય ખાતેદારોની આવી દીનહીન દશા થઈ જવાથી બારે માસ તેઓને ખેતીમાં કામ મળી શકતું નથી. એ સંબંધી હવે બે મત જ રજા નથી. છતાં આને માટે સરકારી પૂરાવાની જરૂર કોઈને લાગે તો તેમની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવા થોડાંક નમૂનાદાખલ અવતરણો નીચે ટાંકવામાં આવે છે.

૧૯૨૧ ના વસ્તીપત્રકમાં સંયુક્ત પ્રાંત વિષે લખતાં મિ. એડી જણાવે છે, ‘આ પ્રાંતમાં વસ્તીનો મોટો ભાગ ખેડ કરી ખાનાર છે. અને અહીંની ખેડ એટલે ઈંગ્લેન્ડમાં થાય છે તેવી ભાતભાતની ચીજો દર મોસમે પાકે એવી નથી. અહીંની ખેતી એટલે સામાન્ય વાવણી, કાપણી અને વરસમાં બહુ બહુ તો બે પાક ઉતર્યા, એટલે કામ ખલાસ. આ પ્રકારની ખેતીમાં વરસમાં કેટલાક દહાડા,—જેવાકે બે વખતની વાવણી, કાપણી, ચોમાસાની નીંદણી અને શિયાળામાં ત્રણ વખત પીત કરવાના તનતોડ મહેનતના દહાડા—આદ કરીએ તો વરસનો બાકીનો ભાગ ખેડુતોને લગભગ નવરા બેઠા રહેવું પડે છે. કુદરતની મહેર પર જ નબળતા કેટલાક પ્રદેશોમાં તો આખીયે મોસમ અને કેટલીયે વાર આખુલે વરસ, કામકાજ ન હોવાથી ખેડુતોને હાથ જોડીને બેઠા રહેવાનો વખત

* “બ્રિટિશ અમલ પહેલાં, અને કંપની રાજ્યની શરૂઆત સુધી. ખેતરો દીકરીક મોટાં રહ્યાં હતાં. સામાન્ય રીતે ૬-૧૦ એકરનાં ખેતરો ગણાતાં. કોઈ પણ ખાતેદાર પાસે બે એકરથી નાનું ખેતર જ નહોતું. પણ હવે ખેતરોની સંખ્યા લગભગ અમણી થઈ ગઈ છે; ૧૦ એકરથીય ઓછી જમીનવાળા ૮૧ ટકા, અને ૫ એકરથીય ઓછી જમીનવાળા આજે ૬૦ ટકા ખાતેદારો થઈ ગયા છે.”

ડૉ. મૅને.

આવે છે.” ૧૯૨૧ ના વસ્તીપત્રકમાં મધ્યપ્રાંત વિષે લખતાં મિ. ફૂટને પણ એની એ જ વાત કરેલી છે. “એકમાત્ર ખેતીના ધંધા પરજ ધણી-ખરી વસ્તી નભે છે, અને તે ખેતીના ધંધામાં પણ લોકોને બારે માસ પૂરતું કામ મળતું નથી. આ પ્રાંતમાં એવા પણ મોટા જિલ્લાઓ છે કે જ્યાં બાદરવાનો મુખ્ય ખરીફ પાક ધરમાં આવી ગયો એટલે ચારેકાર ખેતારી શરૂ થાય છે, અને તે ઠેક ખીજા ચોમાસાનાં ચિહ્નો જણાય ત્યાં સુધી ચાલે છે.” ૧૯૨૧ ના ખંગાળાના વસ્તીપત્રકમાં મિ. ટૉમસન લખે છે, “૨૬ એકર કરતાં ઓછી ખેતીમાં વરસના થોડાક દિવસ જ કામ મળી શકે. ખેતર ખેડતી વખતે, વાવણી વખતે, અને કાપણી વખતે ખેડુતને તનતોડ મહેનત કરવી પડે છે. પણ પછી વરસના મોટા ભાગમાં નજીવું બધું કંઈ જ કામ મળતું નથી.”

પંજાબ વિષેના પોતાના એક પુસ્તકમાં મિ. કૅલવર્ટને પણ આવા જ નિરાશાજનક ઉદ્ગારો કાઢવા પડ્યા છે. તેમણે તપાસ કરીને એવો અડ-સદો કાઢ્યો છે કે “પંજાબના સામાન્ય ખેડુતને બારે માસમાં માત્ર ૧૫૦ દિવસ જ બરાબર ચાલે એટલું કામ હોય છે.”

હવે આ મુદ્દો લંબાવવાની જરૂર નથી. જે સૂકા મૂલકમાં નહેરોનો ખીલકૂલ પ્રબંધ થયો થયો, તેવા ભાગમાં તો ખેડુતને છ મહિના કરતાં યે વધુ વખત બેકાર રહેવું પડે છે; ખેડુતોનાં બૈરાં કાપણી અને નીંદણીના સમયમાં જ મદદ કરી શકે છે. પછી આખા યે વરસમાં બૈરાંઓ કામ વિનાનાં ટપ્પાં માર્યા કરે છે; સાચેજ, ફરજિયાત બેકારીના દહાડા વરસમાં પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓને વધારે ભોગવવા પડે છે. સામાન્ય કારીગરની માફક ખેડુત પૂરેપૂરો પરસેવો ઉતારે તો પણ તેને પૂરતી રાજી મળતી નથી, કારણ કે ખેડુતને શ્રમનું ફળ મળવું કે ન મળવું એનો આધાર સારી કે માઠી મોસમ પર રહે છે.

ખેતીની અનિશ્ચિતતાને લીધે, અને વરસમાં ધણી મહિના સુધી ખેડુતોને ભોગવવી પડતી ફરજિયાત બેકારીને લીધે દેશનું બચકર દારિદ્ર્ય દિનપ્રતિદિન વધતું જાય છે. આ ચથરાવી નાખે તેવી બેકારી તથા દુકાળના સમયમાં થઈ પડતી ખેડુતોની દીનહીન દશાનું કારણ શોધવા જતાં આપણે સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ કે દેશમાં માત્ર ખેતી સિવાય એક પણ વસ્તીને એવો ગૃહઉલ્લોમ રહેવા પામ્યો નથી કે જેનો આશરો

નવરાશના વખતમાં ખેડુતો લાઇ શકે. કરોડો હિંદીઓનો જે અમૂલ્ય વખત એજે જાય છે તે નકામા વખતનો ઉપયોગ લઈ શકાય એવા ગૃહઉદ્યોગો ન્યાં સુધી દેશમાં ફરી દબ પાયા પર સ્થિર નહિ થાય ત્યાં સુધી આ અસહ્ય સ્થિતિ સુધારવાના બધાય ઇલાજ ખાલી ફાંફાં છે.

રેટિયાની કસોટી

હિંદુસ્તાનની ખેતીની સ્થિતિ જાણનારાના મનમાં તો વસી જાય છે કે કોઇ પણ પ્રકારે ખેડુતોના હાલ સુધરવા જ નોંધવું. ખેડુતોને ખાવાપીવાનું પેટપૂરવું મળે એવા ઇલાજ શોધી કાઢવા નોંધવું; અને જો ખેડુતોનું ભણું કરવું હોય તો મહિનાના મહિનાઓ સુધી રોજગાર વિના ખેડુતોને અનિચ્છાએ નવરા ખેડા રહેવું પડે છે, તે નવરાશના મહિનાઓમાં ખેડુતો માટે ઉત્પાદક ધંધો શોધી કાઢવો નોંધવું. આ ધંધો યા કામ એવું હોવું નોંધવું કે જે કામ કરવાથી ઓછમાં ઓછું ખપ પૂરતાં અન્નવસ્ત્ર તો તેમને મળી જ રહે. વિશેષમાં એટલું પણ યાદ રાખવું ઘટે છે કે આ કામ એવા પ્રકારનું શોધાવું નોંધવું કે જે કામ ખેડુતોને ળીજી રીતે વધારે સારી રોજ મળતી હોય તો વિના સંકોચે છોડી શકાય; અને જે કામ ખેડારીના સમયમાં યા તો અતિવૃષ્ટિ કે અનાવૃષ્ટિના કાળમાં હમેશાં સહેલાઈથી હાથ પર લઈ શકાય; જે કામમાં યાતિ, રૂઢી કે ધર્મનો બાધ ન નડે એવો હોય; અને તે ઉપરાંત એ કામ ઘરમાં ખેડો બઠો બાળક, સ્ત્રી, કે ઘરડાં છુટ્ટાં વિના મુશ્કેલીએ કરી શકતાં હોય.

ઉપર ગણાવેલી એકેએક કસોટીમાં હાથકંતામણ પાર ઊતરે છે. સનાતન કાળથી ચાલી આવતા ગામનાં મુખ્ય સામાજિક અંગોમાં રેટિયો પ્રથમથી જ ગણાતો આવ્યો છે. રેટિયાનો ધંધો આજે પણ ગામડાંમાં અમુક મોસમમાં ચાલે છે; દેશભરમાં જો કોઇ ગૃહઉદ્યોગનો સાર્વત્રિક પ્રચાર થઇ શકે એમ હોય તો તે રેટિયાનો છે; આપણા દેશમાં ન્યાં કરોડોને પેટપૂરવું ખાવાનું યે મળવું નથી, ન્યાં કરોડોને કમ્પો સુદાં ઘૂંટતાં આવડતો નથી, એટલે ન્યાં શાસ્ત્રીય જ્ઞાન કે આવડત પ્રજામાં આવે એવા ઇલાજ જ લેવાયા નથી, તેમ હજી લેવાતા નથી, ત્યાં રેટિયાને નોંધારાનો આધાર મળ્યા વિના કેમ ચાલે ? સરકાર તરફથી નીમાયેલી કર તપાસ સમિતિ સમક્ષ જીખાની આપતાં અલાહાબાદ ખેતીવાડી સંસ્થાના

મિ. હીગીનઝાટે “વધારાની વસ્તીને પહોંચી વળવા હિંદનાં ગામડાઓમાં ગૃહઉદ્યોગો રચ્યા નથી એ વિષે દિલગીરી બતાવી હતી”. તેણે એવી દલીલ કરી હતી કે ખેતી પર જ ધણીખરી વસ્તીનો બોજો પડે છે, ન્યારે ખેતીના કામમાં, વરસમાં સરાસરી અર્ધા દિવસો જ ખેડૂતો કામ કરે છે અને આખા વરસની રોજ ખેતીમાંથી મેળવવાની તેઓ આશા રાખે છે. આ વિપરીત સ્થિતિ સુધારવા “ગામડે ગામડે મોસમ પૂરતા જુદા જુદા ગૃહઉદ્યોગો” ખીલવવા એ જ ઉપાય છે. ખેડૂતોને માટે ખીજા ગૌણ ગૃહઉદ્યોગની અત્યંત આવશ્યકતા છે, પણ આ ગૃહઉદ્યોગ કે ધંધો એવો ન હોવો જોઈએ કે જે ગ્રહણ કરતાં, ખેતીના ધંધાથી જે પ્રતિષ્ઠા અધિકાર કે સુખસગવડ ખેડૂતોને મળતાં હોય તેનો ભોગ આપવો પડે.

ટૉમસન સાહેબની શણખિલ

જ્યાં સુધી ગામડિયાઓના હાથ ભોંયભેગા ન થાય, ત્યાં સુધી તેઓ અધભ્રમે મરતા હોય તો પણ તેઓ પોતાનું વતન કે કુટુંબકપીલો છોડી, કદી ઉદ્યોગનાં મોટાં મથકો-શહેરોમાં-કામ કરવા નહિ જ નીકળે; અર્ધો રોટલો મૂકીને આખો રોટલો કમાવા હિંદના રૂઢિચુસ્ત ગામડિયાઓ કદી બહાર નહિ જ નીકળે. આવી ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધારવાનો ઉપાય અંગાળાના વસ્તીપત્રક ખાતાના અમલદારના મિ. ટૉમસનના શબ્દોમાં કહીએ તો એ જ છે કે “ખેડૂત પગે ચાલીને જઈ શકે એટલું ગામડાની નજીક તેને લાયક કામ ઊઘાડવું જોઈએ.” મિ. ટૉમસન કબૂલ કરે છે કે “રેલિયાપ્રચારની ચળવળ કરનારામાંના વધારે વિચારશીલ પુરુષો પણ આવી જ દલીલ કરે છે; અને તેટલે અંશે તેમનું કહેવું વ્યાજબી પણ છે.” રેલિયાની તરફેણની દલીલોમાં ઊંડા ઊતરીને કેમ જાણે મહા પાતક વહોરી લીધું હોય અને પછી પશ્ચાતાપ કરવા મંડતા હોય તેમ એકદમ ટૉમસન અટકી પડે છે, અને રેલિયા પર આધાર રાખવો એ ફોગટ છે, એમ સમજાવવા ખોટી ભ્રમજનક ગૂંથવા મંડી જાય છે. તે કહે છે, “આજની રહેણીકરણી, યા તો જીવનનિર્વાહના ધોરણ પ્રમાણે, પોતાનો નિર્વાહ ચાલી શકે તેટલું અંગાળાનો ખેડૂત, પોતાની જમીન પર ધણી જ ઓછી મહેનત કરીને મેળવી લે છે. તેથી તે કદી એવો એક પણ ગૃહઉદ્યોગ હાથમાં નહિ લે, કે જેમાં પ્રમાણમાં વધારે મહેનત અને વખત માળવા છતાં, બદલો નહિ જેવો મળતો હોય. રેલિયા પર આશા

બાંધવી એ વ્યર્થ છે. હા, કદાચ હાથસાળ પર મદાર બાંધી શકાય.” હાથસાળની બાબતમાં વળી એક બીજી અડચણ ઊભી થાય છે. હાથ-વણાટના ધંધાનો પ્રચાર અમુક મર્યાદામાં જ થઈ શકે, કારણ કે એ ધંધો ચલાવવામાં જે મુશ્કેલીઓ ધરમૂળમાં રહેલી છે તે ઉપરાંત એ ધંધો હસ્તગત કરવા માટે પણ ખાસ આવડતની જરૂર પડે છે. આ પ્રમાણે બધી બાબતો વિચાર કરી ટોમસન સાહેબ એવા હાસ્યાસ્પદ નિર્ણય પર આવે છે કે, જે કોઈ પરગણુ શેડિયાના દિલમાં રામ વસે, અને ગામડાંઓની વચ્ચેવચ્ચે જે મોટી શણની મિલ ખોલે, તો ગામડિયાઓને કામ મળે ખરું! કેમ જાણે એકાદ શણમિલ-દલીલની ખાતર કહો સો મિલ-પણ એકલા બંગાળાની ચે ભૂખ ભાંગવા સમર્થ હોય! એક વખત એટલું સ્વીકારી લઈએ કે ગામડાંના માણસો રૂઢિચુસ્ત છે; વંશ-પરંપરાની રૂઢિ, અને વહેમને વળગી રહેનારા છે, અને તેઓ ધરખાર છોડી દૂર જઈ રોજગાર કરવા નારાજ હોય છે,—અને ટોમસન સાહેબ આ બંને વાત કબૂલ રાખે છે—તો પછી હાથકંતામણુ સિવાય દેશબરને ઉપયોગી થઈ પડે તેવા એક પણ બીજા ગૃહઉદ્યોગનો ખ્યાલ પણ આવવો મુશ્કેલ છે. ટોમસન સાહેબ પણ કહે છે કે શણની મિલમાં નફો નહિ થાય, તે કામ પણ ભારે જોખમ ભરેલું છે. આવી કબૂલાત કર્યા પછી તેમની લાંબી લચક દલીલ પર પાણી ફરી જાય છે. એટલું જ નહિ પણ એમની વિચારશ્રેણી પ્રમાણે, આડાઅવળા ફરી ફરીને રેંટિયા પર જ આવીને અટકવું પડે છે. સાચેજ, છેવટે રેંટિયાનો જ વિજય થાય છે; ખેતીમાં કામ કરનારને રેંટિયામાંથી મોટી કમાણી નહિ થાય; પણ હિંદુસ્તાનની ખેતીમાં ચે કયાં શુક્રવાર થાય છે? વરસ દહાડો મહેનત કરે ત્યારે ખેડુતને એકર દીઠ, ખર્ચ કાઢતાં, માંડ ૧૫ રૂપિયા મળે છે. આનો વિચાર કર્યા પછી એમ ચોકસ કહી શકાય કે, ખેડુતની કમાણીમાં બરકત પૂરવાની રેંટિયામાં પૂરેપૂરી તાકાત છે. રેંટિયાના ઉદ્યમમાં જ દેશની ઉન્નતિ સમાયલી છે.

ખાદી મથકોના આંકડા

ઉપરના કથનમાં કેટલું સત્ય સમાયલું છે, તે ખાદીનાં ચાલુ મથકોના આંકડા પરથી તપાસી શકાય તેમ છે. આ આંકડાઓ ઉપરના સિદ્ધાંતને વધારે મજબૂત બનાવે છે. બિહાર, મદ્રાસ, પંજાબ અને એવા

ખીજ પ્રાંતમાં જ્યાં ગામડાંની બહેનો રેંટિયાને મહત્વના ઉપધ્ધા તરીકે ઝપાટાબંધ સ્વીકારવા લાગી છે, ત્યાં એવું માલમ પડ્યું છે કે કાંતનાર બાઈની સરાસરી આવક દર અઠવાડિયે આઠથી દશ આના થવા જાય છે. કંતામણીનું કામ મોસમ સિવાયના નવરાસના વખતમાં થાય છે એમ માની લેવામાં આવે તો વરસે રેંટિયા દીક ૨૦ થી ૨૫ રૂપિયા કરતાં વધુ આવક ન થાય. પણ આ નાનકડી રકમ પણ ટૂંકી રોજવાળાને બારે આશીર્વાદ સમાન થઈ પડે છે. તામીલનાડુનાં ખાદી મથકોમાંના કેટલાક ખાસ ગામોની હમણાં વિગતવાર આર્થિક તપાસ કરવામાં આવી હતી, તેમાંથી જાણવાજેવા કેટલાક આંકડા નીચે ઉતારવામાં આવેલા છે.

(૧) આમનું નામ	(૨) રે.ટિયાની સંખ્યા	(૩) રે.ટિયાની વાર્ષિક કમાઈ રૂપિયા	(૪) રે.ટિયા વસાવનાર કુટુંબની એટીની તથા બીજા સંધાની વાર્ષિક કમાઈ રૂપિયા	(૫) અને (૪) વચ્ચેનું પ્રમાણ
---------------	----------------------	-----------------------------------	--	-----------------------------

પુરૂપલયમ વિભાગ

૧ ઉપપલયમ	૨૫	૪૬૦	૩૩૬૦	૧૨ ૮૩૧
૨ સેન્નાપલયમ	૨૯	૪૫૦	૩૦૬૫	૧૫ "
૩ પુલ્લયામતિ	૨૦	૩૪૬	૨૬૫૦	૧૪ "
૪ ચિત્તલંકુર	૨૫	૩૭૫	૨૧૫૦	૧૭ ૧
૫ પુરૂપલય	૨૫	૩૩૬	૨૩૯૮	૧૭ ૧

કનુર વિભાગ

૬ કામારપલયમ	૬૦	૧૩૮૮	૯૦૦૯	૧૫ "
૭ ચેલમપલયમ	૧૪	૨૪૨	૨૧૮૦	૧૨ "

કિન્નરકુલી વિભાગ

૮ વેલમ પલયમ	૨૫	૪૦૧	૧૪૦૦	૨૮ ૧
૯ પાવલયમ	૬૮	૧૨૦૫	૫૨૨૦	૨૩ "
૧૦ સેન્નાપલયમ	૧૪	૩૭૨	૨૬૭૨	૧૬ "

જે ગામડાઓમાં રેંટિયો ગુંજવા લાગ્યો છે, તે ગામોની પ્રથમ જે આમદાની થતી તેમાં ૧૨ થી ૨૦ ટકા વધારો થયો છે. ધરકામ અને ખેતીકામ પતાવ્યા બાદ બચતા વખતમાં બહેનો કાંતે છે. કંતામણીને કોઈ વૈતરૂં ગણતું જ નથી. જે કુટુંબોમાં બે કે વધારે રેંટિયા ચાલતા ત્યાં તો તેમને જેટલી ખેતીમાંથી આવક આવતી તેની અર્ધોઅર્ધ આવક રેંટિયામાંથી ઉપજતી હતી. ખાસ નોંધવા જેવું તો એ હતું કે જેમની પાસેથી કોઈપણ પ્રકારનું કામ ન લઈ શકાય તેવી ડોસીઓ અને બાળકો સારાં કાંતનારાં થઈ, રાષ્ટ્રના કાર્યમાં પોતાનો ફાળો આપી શક્યાં હતાં. જે હાથકંતામણીની કિંમત સામાન્ય વરસોમાં બે ઘણી છે તે કિંમત સંકટ યા દુકાળના વખતમાં તો અનેક ગણી વધી જાય છે. દેશના બીજા સૂકા અને નપાણિયા મુલકમાં આવા પ્રકારની તપાસ કરવામાં આવે તો ત્યાં પણ લગભગ ઉપરના જેવા જ અનુભવો થયા વિના નહિ રહે. ટૂંકમાં ખેતીની કમાઈમાં રેંટિયો સારી પેઠે બરકત પૂરે છે એ નિર્વિવાદ છે. આવું સુંદર પરિણામ આણી શકે અને દેશ આખો ઝીલી શકે. તેવો બીજો એક પણ ધંધો લાગ્યે જ હશે. ખેડુતને આધારની અત્યંત જરૂર છે. જ્યાં સુધી, રોજમાં સારો ઉમેરો થઈ શકે એવા કોઈપણ ઉપધંધાનો આશરો ખેડુતને નહિ મળે ત્યાં સુધી તે દહાડે દહાડે વધારે ને વધારે કરજમાં દૂબતો જશે, અને તે દારિદ્ર્યનાં દરિયામાંથી કદી બહાર આવવા નહિ પામે.

રેંટિયો જોઈતો જ હતો

કેટલાક કહે છે કે સુધરેલાં યંત્રો દાખલ થવાથી અને વ્યવહારનાં સાધનો સસ્તાં થઈ જવાથી, એટલું ખરૂં છે કે રેંટિયો અને ગામડાનાં કળાહુન્નર, અને ધંધાઉદ્યોગો તૂટી પડ્યા છે, પણ તેની સાથે એટલું પણ કબૂલ કરવું જોઈએ કે નવા જમાનામાં લોકો કામે લાગી શકે એવા નાના મોટા અસંખ્ય ધંધાઓ પણ ઉદ્ભવ્યા છે. આવી ભૂલભરેલી માન્યતા હજી સુધી ચાલી આવે છે. પણ સાચી વાત તો એ છે કે ખેડારીનો સવાલ વરસેવરસે વધારેને વધારે કપરો બનતો જાય છે; અને કેમ જાણે એનું નિરાકરણ નહિ થાય એમ સમજી હાથ હેઠા કરવા પડે છે. દેશના પ્રાચીન ગૃહઉદ્યોગો નાશ પામ્યા છે અને આધુનિક જમાનામાં જે વ્યવસ્થિત કે અવ્યવસ્થિત કારખાનાં ઊભાં થયાં છે તેમાં વસ્તીનો પૂરો દસમે

ભાગ પણ રોકાયેલો નથી. અન્ન અને વસ્ત્રના સાંસાને લીધે પીડાતા ગરીબ બેકુતને તેમાં આશાનું એક કિરણ દેખાતું નથી. સાચે જ, બેકુતની દશા એ અતિશય નાદારીની કથની છે. વસ્તી પત્રકમાં ધંધાવાર વસ્તીના જે આંકડા આપ્યા છે તે પર નજર નાંખવાથી બધા બ્રમો નીકળી જશે. *

* ૧૯૨૧ માં હિંદુસ્તાનની વસ્તી ધંધાવાર નીચે પ્રમાણે વહેંચાઈ ગઈ હતી.

માણસો રોકાયો હતા

ક કાચા માલ ઉત્પન્ન કરનારા

૨૩,૧૧,૯૮૬ હજાર

૧ પારકાની મજૂરી અને

ખેતી પર જીવનારા

૨૩,૦૬,૫૨ ,,

(૧) ગોપાલન અને ખેતી કરનારા

૨૨,૯૦,૪૪ ,,

(૨) માછીમાર અને શિકાર

૧૬,૦૭ ,,

૨ ખાણ પર જીવનારા

૫,૪૨ ,,

(૩) માત્ર ખાણમાં કામ કરનારા

૩,૯૮ ,,

(૪) પત્થરની ખાણ, અને પહાડ ફેંડનારા

૭૪ ,,

(૫) મીઠું ઉત્પન્ન કરનારા

૬૮ ,,

ખ તૈયાર માલ બનાવનારા અને

માલ પૂરા પાડનારા

૫,૫૬,૧૨ ,,

૩ મોટા કારખાનામાં

૩,૩૧,૬૭ ,,

(૬) કાપડ ઉદ્યોગ

૭૮,૪૭ ,,

(૭) હાડકા ચામડાનો ઉદ્યોગ

૭,૩૧ ,,

(૮) લાકડાંનાં કારખાનાં

૩૬,૧૩ ,,

(૯) ધાતુનાં કારખાનાં

૧૮,૦૨ ,,

(૧૦) માટીના વાસણ ઉદ્યોગ

૨૨,૧૫ ,,

(૧૧) રસાયણી પદાર્થોનાં કારખાનાં

૧૧,૬૪ ,,

(૧૨) ખોરાકી બનાવવાનાં કારખાનાં

૩૧,૦૦ ,,

(૧૩) સાબુ, સેન્ટનાં કારખાનાં

૭૪,૨૫ ,,

(૧૪) શુદ્ધશણગાર ઉદ્યોગ

૨૭ ,,

(૧૫) બાંધ કામના ઉદ્યોગ

૧૭,૫૩ ,,

(૧૬) આવવા જવાનાં વ્યહારનાં સાધનોનાં કારખાના

૫૨ ,,

(૧૭) ભૌતિક શક્તિ ઉત્પન્ન કરવાના અને

પહોંચાડવાના ઉદ્યોગ

(૧૮) બીજા પરચુરણ અને ન ગણાવી શકાય તેવા ઉદ્યોગ ૩૩,૭૮ ,,

ધંધો	તેના પર નક્કી કરેલીના દરો
૧ ખેતી	૭૦-૯ (૪૫ ટકા કામ કરનારા ૫૫ ટકા આમિત)
૨ વિરાટ પાયાપર ચાલતા ઉછોગો	૧ ટકા
૩ વેપાર	૬ ટકા
૪ આવળનાં સાધનો	૨ „
૫ સરકારી નોકરી	૨ „

૪ આવળના જવાના વ્યવહાર-સાધન-ઉદ્યોગ

(૧૯) વીમાનું કામ કરનારા	૬,૨૯ હજાર
(૨૦) આબખોટ વહાણમાં કામ કરનારા, ખારવા વગેરે,	૪૫ „
(૨૧) માડા ખેડી ખાનારા	૨૧,૪૫ „
(૨૨) રેલવેગાડીમાં કામ કરનારા	૧૨,૩૨ „
(૨૩) ટપાલ, તાર, ટેલીફોનમાં કામ કરનારા	૨,૦૭ „

૫ વેપાર

(૨૪) બેંક, હંડીયામણ, વીમાનું કામ કરનારા	૯,૬૩ „
(૨૫) કમીશન, દલાલી અને મુકાદમી કરનારા	૨,૪૨ „
(૨૬) કાપડના વેપારીઓ	૧૨,૮૬ „
(૨૭) ચામડાં, રૂવાડીના વેપારી	૨,૮૩ „
(૨૮) લાકડાંના વેપારી	૨,૨૭ „
(૨૯) કંસારા, છહાર, સોની, ઝવેરી વગેરે	૬,૪૧ „
(૩૦) ઇંટ, નળીયાં અને માટીનાં વાસણના વેપારી	૬૨ „
(૩૧) સસાથનિક પદાર્થોના વેપારી	૧,૨૦ „
(૩૨) હોટેલ, શાન્તિગૃહ, ચાહકારીના ધંધા કરનારા	૭,૦૬ „
(૩૩) ખેતરોની ખીબ વેપારી-કંદોષ વગેરે	૬૨,૮૨ „
(૩૪) કપડાં અને મેળરોખની સજ્જતારી વસ્તુના વેપારી	૨,૮૪ „
(૩૫) સચરથીલાના વેપારી	૧,૭૩ „
(૩૬) હમારતી લાકડાંના વેપારી	૭૬ „
(૩૭) જાવવા લઈ જવાના સાધનોના વેપારી	૩,૩૧ „
(૩૮) જળતણના વેપારી	૫,૧૯ „
(૩૯) મેળરોખ તથા સાહિત્ય, કળા અને વિજ્ઞાનને લગતા સાધનોના વેપારી	૪,૫૬ „
(૪૦) ખીબ પરચુરલ વેપારી	૩૦,૪૮ „

બાકી રહેલા માણસો માટે આજીવિકાનું કાંઈ પણ ચોક્કસ સાધન નથી, અને આમાંના ઘણાખરા વસ્તીપત્રકના નિવેદન પ્રમાણે “લરકામ અને અનુત્પાદક કાર્ય” (આળસનું ખીજું નામ) કરે છે. ૧૯૨૧ ના વસ્તી-પત્રકના આંકડા ૧૯૧૧ ના આંકડા સાથે સરખાવવાથી સ્પષ્ટ માલમ પડે છે કે ખેડુતોની વસ્તી કુલ વસ્તી કરતાં જરા વધારે ઝડપથી વધી છે ઉલ્લેખો સારી પેઠે ધ્યાન છે, અને તેમાં યે મિલમજૂર, વણકર, કુંભાર, સુથાર અને

ગ સરકારી નોકર વર્ગ તથા બુદ્ધિ ઉપજીવી વર્ગ ૯૮,૪૬ હજાર

૬ લશ્કર

(૪૧) લડાઈમાં કામ આવે એવું લશ્કર	૨૧,૮૧	„
(૪૨) નૌકાસૈન્ય	૫૭૧	„
(૪૩) હવાઈ લશ્કર	૧	„
(૪૪) પોલીસ સિપાઈ	૧૪,૨૨	„

૭ (૪૫) સરકારી નોકરો ૨૬,૪૩ „

૮ બુદ્ધિ ઉપજીવી ધંધેદારીઓ ૫૦,૨૦ „

(૪૬) ધર્મગુરુઓ, પંડા, પંડિતો	૨૪,૫૨	„
(૪૭) કાયદા શાસ્ત્રીઓ વકીલ બેરીસ્ટરો	૩,૩૬	„
(૪૮) વૈદ્ય, ડોક્ટરો	૬,૫૬	„
(૪૯) શિક્ષકો, અધ્યાપકો, કેળવણી ખાતાના અમલદારો	૮,૦૫	„
(૫૦) સાહિત્ય કળા અને વિજ્ઞાનનું કામ કરનારા	૭,૬૧	„

ધ પરચુરણ

(૫૧) વ્યાજ ખાનારા શેઠીયા અને જમીનદારો ૪,૭૬ „

૧૦ (૫૨) ધર કામ કરનારા ૪૫,૭૦ „

૧૧ (૫૩) કોઈ ખાસ વર્ગમાં ન આવી શકે એવા ધંધેદારીઓ ૧,૧૦,૯૮ „

૧૨ અનુત્પાદક

કામ ધંધા વિનાના રખડતા

(૫૪) કેલીઓ, અનાથો, ગાંડાઓ	૧,૪૫	„
(૫૫) બીખારી, રખડુ અને વેશ્યા	૩૦,૨૦	„
(૫૬) અનુત્પાદક ધંધા કરનારા	૮૭	„

કંસારાની સંખ્યા ઘણી ઘટી ગઈ છે. ગામડાંઓમાં વસ્તી વધતી જાય છે અને ગામડાંઓમાં એકમાત્ર ખેતીનો જ ધંધો રહેવા પામ્યો હોવાથી બધો ભાર છેવટે ખેડૂત પર જ પડે છે. ‘રે ખેડૂત તું ખરે જગતનો તાત ગણાયો’ એમ જે કવિએ ગાયું છે, તે હિંદ માટે યથાર્થ છે. હિંદુસ્તાનની લગભગ $\frac{1}{3}$ વસ્તી પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે ખેતીપર નભે છે, નવાઈની અને દુઃખની વાત તો એ છે કે આ બધા ખેડૂતોને વરસમાં ઘણા દહાડાં કામકાજ વિના હાથ જોડીને બેસી રહેવું પડે છે. અત્યાર સુધીમાં જે મોટી મિલો અને કારખાનાં ખોલાયાં છે તે બધાં કારખાનાં-માં વસ્તીના માંડ એક ટકાને જ કામ મળી શક્યું છે. હવે આ જગી કારખાનાંઓને આજની માફક હળુ એક બે દાયકા ખીલવવાનું કામ હાથ ધરવામાં આવે તોપણ બેકાર લોકોનું દળદર શીટ એમ લાગતું નથી હાથકંતામણુ સિવાય ખીજ કાંઈ ઉદ્યોગ હજાર ખીલવવાની યોજનાનો અમલ કરવામાં આવે તોપણ નજીકના ભવિષ્યમાં આજીવિકા મેળવી આપવામાં મદદગાર થઈ પડે તેવો ગૃહઉદ્યોગ-ઉપધંધો લોકોના સો મા ભાગમાં પણ દાખલ થઈ નહિ શકે. હાથકંતામણુ બંધ પડવાથી જે મોટા ખાડો પડ્યો છે તે હળુ પૂરાયો નથી. અને ન્યાં સુધી એજ રેંટિયાનો અને તેને લગતા ખીજ ઉદ્યોગોનો પુનરુદ્ધાર નહિ થાય ત્યાં સુધી એ ખાડો કદી પૂરાવાનો નથી. ગયાં થોડાંક વરસોના અનુભવ પરથી એટલું તો સાબીત થઈ ચુક્યું છે કે રેંટિયો પ્રજા માગી જ રહી હતી. જે ગામડાંઓએ રેંટિયાનો આશરો લીધો છે તે તે ગામોએ કાંઈ વધારે આકર્ષક ઉદ્યોગ કે કમાણીથી લલચાઈને રેંટિયો છોડ્યો નથી. અને એનું કારણ તો એ છે કે એવો ધંધો કે કમાણી છે જ નહિ. ન્યારે ન્યારે યોગ્ય વ્યવસ્થા કે ધરાકીના અભાવે હાથકંતામણુ બંધ કરવું પડ્યું હતું, ત્યારે ત્યારે કાંતનારી બાઈઓ રોકકળ કરી મૂકતી, અને ઇશ્વરને પ્રાર્થના કરતી કે ‘હે ઇશ્વર ફરી રેંટિયો ચાલે એવા સારા દિવસો જલદી લાવ...’

ખેતીનું અંગ રેંટિયો

રેંટિયો દરેક રીતે અને ખેતીની બાબતમાં પણ પ્રગતિબાધક છે એમ કહેનારા અને માનનારા કેટલાક ટીકાકારો છે; દીન ખેડૂતોની દયામણી દશા પર દયા બતાવવાનો ડોળ કરી સરકાર પણ ઉપરના

ટીકાકારોની સાથે લળી જાય છે. તેણે પણ પ્રભસેવકોને રેંટિયા પર મદાર ન બાંધતાં ખેતી સુધારણા પર ધ્યાન દેવાની સૂચના કરી છે; બીજી બધી પ્રગતિની બાબતમાં રેંટિયો વિઘાતક છે એ ભ્રમજનક માન્યતાનું પોગળ સહેજે ઉઘાડું કરી શકાય તેમ છે. રેંટિયો કુટુંબની ગાંઠ મજબૂત કરવામાં, અને કુટુંબની સર્વ છુપી શક્તિઓનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરવામાં ભારે કારણબૂત બને છે. અને તેથી બીજી બધી પ્રગતિજનક પ્રવૃત્તિઓમાં રેંટિયો સીધી રીતે મદદ કરી શકે છે એમ પૂરવાર કરવામાં કશી અડચણ આવે તેમ નથી. હવે ખેતીની બાબતમાં રેંટિયો કેવો મદદગાર થઈ શકે છે તે સંબંધી વિશેષ ખુલાસાવાર તપાસીએ.

૧૯૨૧-૨૨ માં ખેતીની સ્થિતિ વિષે સરકાર તરફથી
પ્રસિદ્ધ થયેલા આંકડાઓનું દોહન

૧	મોજણી ખાતાની ગણતરી પ્રમાણે	એકર	
	ફૂલ જમીન	૬૬,૬૬,૧૯	હજાર
૨	આશ્વપંચાયતના ચોપડા પ્રમાણે		
	ફૂલ જમીન	૬૬,૩૫,૦૮	,,
૩	ગીર અને જંગલવાળો પ્રદેશ	૮,૫૪,૧૯	,,
૪	ખેડી શકાય એવી * વાસલ સિવાયની		
	પડતર રહેતી જમીન	૧૫,૧૧,૭૩	,,
૫	ખેતી કામ માટે ન મળી શકે		
	એવી જમીન	૧૫,૩૧,૭૮	,,
૬	વાસલ જમીન	૫,૦૫,૫૪	,,
૭	વાવેતર થયેલ	ફૂલ જમીન	૨૨,૩૧,૮૪ ,,
૮	ફૂવા, તળાવ યા નહેર વડે		
	પાણી પાછ શકાય એવી		
	જમીન	૪,૭૭,૯૦	,,

* ખેડાચલી પણ વાવેતરનાં ઉપયોગમાં ન લેવાતી જમીન 'વાસલ'ના નામે ઓળખાય છે.

એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે દેશમાં જેટલી જમીન છે તેના ત્રીજા ભાગની જ જમીન ખેડાય છે; અને ખેડાણ જમીનના કુલ ભાગ જેટલી બીજી જમીન એવી પડી છે કે જે ધારીએ તો ખેડી શકાય પણ જે હાલ ઉજડ પડી છે. આ પડતર જમીન તો હલકી ભૂતની જ હોવી જોઈએ, અને એ તેને ખેડાણનાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવે તો ખેડુતોને જળુદીઠ અર્થો એકર વધારે જમીન મળે પણ આવી જમીનને ખેડાણલાયક બનાવવી એ કાંઈ રમત વાત નથી; કારણ કે જમીન સાફ કરાવવા, ઓળંગે ખરીફવા, અને ઠોરો વસાવવા પાછળ જે મોટી મૂડીનો ખર્ચ પડે તે હિંદી ખેડુત ઘરમાંથી કદી કાઢી ન શકે; અને બીજા શાહુકાર પાસેથી પણ સરકારની મદદ વિના ન મેળવી શકે. તે ઉપરાંત જમીનસફાઈ અને એ પ્રકારનું કામ આજથી શરૂ કરવામાં આવે તો પણ એ પૂરૂં થતાં સહેજે એ ત્રણ જમીના વીતી જાય છેલ્લાં ૧૫ વરસમાં (૧૯૦૭ થી ૧૯૨૧ સુધીમાં) ખેડાણ જમીનમાં ૧૮૪ લાખ એકરનો વધારો થયો હતો એટલે ૨૧૦૮ લાખ એકરથી વધીને ૨૨૩૦ લાખ એકર જમીન ખેડાઈ હતી. ટૂંકમાં દર વરસે ખેડાણ જમીનમાં લગભગ ૧૦ લાખ એકરનો વધારો થયો હતો. ખેડાણ જમીનમાં વધારાના પ્રમાણનો વેગ આના કરતાં વધુ ભવિષ્યમાં ન જ થઈ શકે; વિશેષમાં એવું પણ જોવામાં આવ્યું છે કે જમીનના નાનાનાના ભાગલા પડી જવાથી, મોટા વિસ્તારમાં ખેતી કરવાનું ક્ષેત્ર આપણા દેશમાં દહાડેદહાડે ઘણું સંકુચિત થતું જાય છે. જમીનમાંથી ઉપરાઉપરી પાક લેવાતો હોવાથી તેના કસ ઠીકઠીક કઢાય છે; ખેતર પર દરેક પ્રકારનું ભાતભાતનું કામ લેવાતું હોવાથી, અને એકે વરસ પડતર ન રહેવાથી તેના રસકસ હરાઈ જાય છે, ખેતી ખર્ચાળ બનતી જાય છે, અને ખર્ચ જેટલું પણ જમીનમાંથી નીપજતું નથી. જે જમીનમાં વાવેતર કરવાથી નફો થઈ શકે એવી સધળી જમીન ખેતીના ઉપયોગમાં અત્યાર અગાઉ આવી ગઈ છે. આવી જમીનમાં જે ખૂબ ખાતર ભરી ભરચક પાક લઈ શકાય એવી સ્થિતિ રહી નથી; કારણ કે આ બધું કરવા જે સાધન સગવડો જોઈએ તેટલી મૂડી જ રૂચત પાસે રહી નથી. ઘણીખરી જગ્યાએ તો ખેડુતોની કંગાલ હાલતને લીધે જમીનને યોગ્ય ખાતર ન મળતું હોવાથી પાક ઘણો જ ઓછો ઉતરે છે. ખેતીને જે નાઈટ્રોજનનું પોષણ મળવું જોઈએ

તે ખીજી રીતે વેડફી નાખવામાં આવે છે: બાળવાનાં લાકડાંની તંગીને લીધે લગભગ આખા યે દેશમાં ઉત્તમ ખાતરનો—બ્રહ્મનો—બળતણમાં ઉપયોગ થાય છે. અને તેથી ખેતીને ઘણાજ ઉપયોગી થઇ પડે તેવો નાઇટ્રોજન જડી જાય છે. વરસોવરસ લાખો ટન નાઇટ્રોજન—તેલીખીયાં જુદી જુદી ખોરાકની ચીજો, અનાજ, અને ઢોરોનાં હાડકાંચામડાંના રૂપમાં—પરદેશ દસઠાઈ જાય છે. આના બદલામાં નાઇટ્રોજનવાળાં રાસાયણિક ખાતરની જે આયાત થાય છે તેથી આપણા દેશને ગયેલી ખોટની કશી ભરપાઈ થતી નથી.

ભવિષ્યમાં ખેતીની સુધારણા કરવા માટે ત્રણ વસ્તુની ખાસ જરૂર છે,

(૧) વખતસર અને પુરતા જથ્થામાં ખેતીને પાણી મળે એવો પ્રયત્ન થવો જોઈએ.

(૨) ખેતીને નાઇટ્રોજન ખાતર મળવું જોઈએ.

(૩) વધારે સારી ખેતી થઈ શકે એવી નવીનવી રીતો દેશે ગ્રહણ કરવી જોઈએ.

પણ આમાંથી એક પણ વસ્તુ તરતમાં થઈ શકે એવો ખીલકુલ સંભવ નથી. રેલવેની હરિક્ષામાં નહેરોનો હિંદમાં ઝાઝો ભાવ બિટીશ રાજ્યમાં કદી પૂજાય તેમ લાગતું નથી. હમણાં નહેરોની જે નવી યોજના હાથ ધરવામાં આવી છે. તે બધી ફતેહમંદ નીવડે તો પણ, બહુ બહુ તો ૯૦ લાખ એકર વધુ જમીનમાં પાણી પહોંચી શકશે છેલ્લાં થેડાં વરસોમાં જે ખેતીસુધારણા થઈ છે તેથી પાકમાં કંઈ ઝાઝો વધારો થયો નથી. ‘હિંદની ખેતી’ નામના પુસ્તકના લેખક મેકેનાની ગણતરી પ્રમાણે છેલ્લાં ૧૦ વરસની મહેનતના પરિણામે ખેતીની પેદાશમાં ૩૫ કરોડ રૂપિયાનો વધારો થયો છે. સામાન્ય વરસોમાંયે ૧૦૦૦ કરોડ રૂપિયાની ખેતીની પેદાશ થાય છે. એ જોતાં ઉપરનો વધારો નજીવો લાગે છે. જેમ એક બાળુ ખેતીની પેદાશમાં થોડાઘણો વધારો થાય છે, તેમ ખીજી બાળુ ખેડૂતોનું કરજ પણ વધ્યું છે. સર એડવર્ડ મેકલેગને ૧૯૧૧માં હિંદુસ્તાનનું ખેડૂતોનું કુલ દેવું ૩૦૦ કરોડ રૂપિયાને આશરે છે એવો અંકસદો કહ્યો હતો. આ અંકસદો ઘણો જ ઓછો આંકવામાં આવેલ છે. પણ આ સ્થળે આંકડાની ચોક્કસ વિશે

અર્થા કરવાની જરૂર નથી. પણ આજે ખેડૂતોની હાલત પહેલાં કરતાંય વધારે બગડી છે એ વિષે એ મત છે જ નહિ. ખેડૂતો પર કરજનો ખોળે વધતો જાય છે. અને તેમને ભરવા પડતા વ્યાજના દર પણ એટલા બધા વધી ગયા છે કે તે ભરવામાં જ ખેડૂતો પાયમાલ થઈ જાય છે, ખેતીની કેવી દશાં થઈ ગઈ છે તેનું ટૂંકમાં ઉપર વર્ણન કરેલું છે. અને ખેડૂતોની પાયમાલીને લીધે પરિણામ એ અચ્ચું છે કે કરોડો લોકોને પેટપૂરતું ખાવાનું મળતું નથી, ભૂખમરો વેડનારા લાખોની સંખ્યામાં વધારો થતો જાય છે. એક તો દેશના સંજોગો એવા વિચિત્ર છે કે ખેતી સુધારણાની પ્રગતિ ધણા મંદ વેગે જ થઈ શકે અને તેમાં જે જ્યાં પરદેશી રાજ્ય છે અને જેની દાનત જ જમીનમાંથી વધારેમાં વધારે આવક મેળવવાની અને વેપાર ખેડવા માટે જમીનના વધારેમાં વધારે કસ કાઢવાની છે. ત્યાં ખેતીની સુધારણા કે ઉન્નતિ થવાનો સંભવ ધણો જ ઓછો હોય એ દેખીતું છે. ખેતીની ઉન્નતિ ય સુધારણામાં તો ડગલે ને પગલે કૃષિવિજ્ઞાના નિષ્ણુતોના જ્ઞાન અને સલાહની જરૂર પડે. આ બધી વિષમ સ્થિતિ કે સંજોગોને ટાળી શકાય તોપણ નવરાશની મોસમમાં ખેડૂતોએ શું કરવું જોઈએ તે પ્રશ્ન ઊભોને ઊભો રહે છે. તેનું કાંઈ નિરાકારણ કે સમાધાન થતું નથી. ખેડૂતોનાં ઘરમાં કે ઝુંપડાંમાં ચાલી શકે એવો ફાઇક પણ ગૃહઉદ્યોગ શોધવો જ પડશે કે જેનો આશરો લેવાથી સંકટ યા દુકાળના સમયમાં ખેડૂતને રાહત મળી શકે એવી થોડીઘણી બચત જમા થઈ શકે, અને વળી જિંદગીની મુખ્ય જરૂરિયાતો પણ ઘેરખેડાં પૂરી પડી શકે; ભૂખે પીડાતાં ઘરોમાં આશીર્વાદરૂપ થઈ પડે તેવો અને ખેતીની વહારે ધાય એવો ગૃહઉદ્યોગ આપણા દેશમાં તો રેંટિયો જ છે. જેના ઘરમાં રેંટિયો ગુંજવા લાગ્યો તેને ત્યાં કેમ જાણું ગરાસમાં વધારો થયો હોયતે એટલી બરકત રેંટિયો પૂરે છે. ઘરમાં રેંટિયાનો ઉમેરો એ જમીનમાં ઉમેરો નેટલોજ ફળદાયી નીવડે છે. વરસ સાડાં થાય કે માફું, પણ રેંટિયાની કમાણીમાં કશી આંચ આવતી નથી.

કંતામણીમાં કમાણી છે ?

રેંટિયાના પુનરુદ્ધારની પ્રવૃત્તિ જેમ નાનીસની નથી તેમ, એ કાંઈ તારા ગળવામાં ધાલવા જેવી વાત પણ નથી. એના પર મરીખોનું

જીવન નિર્ભર છે અને એથી એ જલ્દહાડ અને મહત્વની જરૂરિયાત છે એટલેજ એને વિષે દાવો છે. પણ હજી એક શંકા રહી જાય છે કે શું રેંટિયામાં રોજી મળે ખરી ? રાષ્ટ્રની આમદાનીમાં રેંટિયો દેખીતી રીતે કંઈ વધારો કરી શકે ખરો ? પૂનાની ફર્ગ્યુસન કોલેજના અર્થ-શાસ્ત્રના અધ્યાપક કાળેએ તનતોડ મહેનત કરી સાબીત કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે કે રેંટિયાનું કામ સફળ નીવડે તોપણ તેનું ઉત્પન્ન નજીવું થશે, રેંટિયાથી થતી ખચત આખા રાષ્ટ્રમાં સરખે દિરસે વહેંચી આપવામાં આવે તો જણુ દીડ માત્ર રૂ ૧-૬-૦ મળી શકે તેમ છે. આ તદ્દન અવળી વાત છે. એ કાંઈ રેંટિયાની વિરૂદ્ધની દલીલ નથી. પરદેશી કાપડની આયાત બંધ થાય તેને લીધે રાષ્ટ્રનું ધન રાષ્ટ્રમાં જ રહે અને તે ઉપરાંત પણ બીજા ઘણા લાભ થાય. રેંટિયાના પ્રતાપે પરદેશી કાપડનાં નાણું આપણા દેશમાં રહે. તે સિવાય હાલમાં પરદેશી કાપડ દેશના છેક અંદરના ભાગમાં ગામડે ગામડે પહોંચાડવામાં જે લાખો રૂપિયા રેલગાડી ભાડાના ખર્ચાં જીવે છે તે પણ બચી જાય. રૂનું વાવેતર કરનારા ખેડૂતોને રૂના ભાવમાં ઘડીએ ઘડીએ જે અસાધારણ તેજી મંદી થવાથી વેંડવું પડે છે, તે સ્થિતિ મટી જાય. અને દેશમાં જ રૂના ભાવ તાલ મળવાની પ્રથા ચાલુ થાય. જે કરોડો રૂપિયા હાલ પરદેશી વેપાર ખેડવામાં રોકાયેલા છે. અને પરદેશી માલમાં ભરાઈ ગયા છે તે છૂટા થાય અને તેમાંની ઘણીખરી મૂડી સ્વદેશી યુગમાં દેશના ઉત્પાદક હુન્નરધંધામાં રોકાય આ બધું અઠકાલે જેવા વિદ્વાન અર્થશાસ્ત્રી રેંટિયાનો વિરોધ કરતી વખતે કેમ ભૂલી ગયા હશે ? વસ્તુસ્થિતિને ઉલટાવીને જેવાથી જ રેંટિયા વિરૂદ્ધ ભ્રમ પેદા થાય છે. રેંટિયા જેટલું જે ઉત્પન્ન કરી શકે એવો બીજો એકપણ ઉદ્યોગ હજી પ્રજાની નજરે ચડ્યો નથી એ વાત સંબંધી તેઓ કેમ આંખ આડા કાન કરી ગયા હશે ? કે શું તેઓ તે વાત ધરાદા પૂર્વક વિસરી ગયા હશે ? પરદેશથી વધારેમાં વધારે એટલે કુલ આયાતના ત્રીજા ભાગ જેટલી સૂતરાઉ કાપડની જ આયાત થાય છે. જે હાથ-કંતામણી સિવાય, ગામડાની પ્રજા નવરાશના વખતમાં કરી શકે એવો, અને સાથે સાથે રાષ્ટ્રને પ્રમાણમાં વધારે અમદાની કરાવી આપે એવો કોઈ પણ ધંધો તેમણે સૂચવ્યો હોત તો તો તેમના આંકડાઓ કંઈક

અર્થવાળા ગણાત. કાંતવાનો ધંધો હિંદુસ્તાનના ગ્રામ્ય જીવનની ખાસિયતને તેમજ હિંદના સામાજિક બંધારણને પૂરેપૂરો અંધબેસતો આવે એવો છે. તે શીખવામાં કે ચલાવવામાં કશી મુશ્કેલી પડતી નથી. તેમ જ તેને વસાવવામાં મોટી મૂડીની જરૂર પડતી નથી. આ બધાય કરતાં વધારે મહત્વનું તો એ છે કે ગામડાંઓમાં અમુક મોસમ પૂરતા ગૃહઉદ્યોગ તરીકે તો એકમાત્ર રેટિયા સિવાય બીજું કંઈ પણ ચાલી શકે તેમ નથી. રેટિયો ચલાવવાથી ભારે રોજ મળતી નથી, પણ જે થોડુંધણું મળે છે તે મુખ્ય ધંધામાં બરકત પૂરવા માટે પૂરતું હોય છે; અને તેમાં જે ખાસ કરીને સૂકવણા કે દુકાળ વખતે, રોજ વિના બેઠુતોને ભૂખે મરવાનો વારો આવે છે ત્યારે રેટિયો નોધારાનો આધાર થઈ પડે છે; હાડચામ થઈ ગયેલાં માણસોનાં શરીરમાં તે કંઈક લોહીમાંસ પૂરે છે. હાથકંતામણના ધંધાનું મહત્વ આખા રાષ્ટ્રની દૃષ્ટિએ આથી પણ વિશેષ છે. રેટિયાથી વ્યક્તિને ભલે રોજ બે ચાર પૈસા જ મળતા હોય, પણ ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય તેમ રેટિયાનો સાર્વત્રિક પ્રચાર થાય તો, રાષ્ટ્રની દોહતમાં મોટામાં મોટો વધારો થઈ જાય, એટલું જ નહિ પણ હાલ જે દેશના રસક્સ સતત ચૂસી પાયમાલી કરી રહ્યા છે તે પણ રેટિયાના પ્રતાપે સદંતર અંધ થઈ જાય. વ્યક્તિની દૃષ્ટિએ પણ રેટિયો ગરીબ માણસને કલ્યાણકારી જ નિવડવાનો. રેટિયાપ્રચારથી ગરીબ અને શ્રીમંત વચ્ચે દોહતની વહેંચણી પ્રમાણમાં વધારે ન્યાયયુક્ત બનશે; અને દેશની દલિત અને કંગાલ કામો બે પૈસા વધારે કમાઈ શકશે. અને સમાજમાં તેમનો દરજ્જો કંઈક ઉપર આવશે.

રેટિયાના ફાયદા

ટૂંકમાં, હાથકંતામણ અને હાથવણાટના પુનર્જીવનથી નીચે પ્રમાણે લાભો થશે:-

(૧) ન્યાં ધણાખરા બેઠુતો અને તેમનાં કુટુંબો ત્રણથી છ માસ સુધી બેઠાર રહેતાં હોય અને પરાણે આળસમાં વખત ગાળતાં હોય ત્યાં ઉત્તમેષ્ઠમ ઉપધંધો રેટિયો થઈ શકે છે. સખત દુકાળના વરસમાં ન્યારે કેટલાક બેઠુતોને અજના અલાવે ભૂખે મરવાનો વારો આવે છે ત્યારે રેટિયાનો મુખ્ય ધંધો તરીકે આશરો લઈ બે ચાર પૈસા કમાઈ

જેમ તેમ શરીરને લાકું આપી ટકાવી શકાય છે. રેંટિયા વડે શૂન્યમાંથી સાર પેદા થાય છે; અરબાદ જતા વખતમાંથી યોગદેશ અને ધનસંપત્તિ પેદા થાય છે.

(૨) પરદેશોમાં હિંદના તમામ રસક્સ તણાઈ જાય છે. તે રેંટિયા-પ્રચારથી અટકશે. ઓછામાં ઓછા જે ૬૦ કરોડ રૂપિયાનું પરદેશી કાપડ હિંદમાં આવે છે તે અટકી જશે. એટલે તેટલા રૂપિયા પરદેશ જતા અટકશે. તે ઊપરાંત અત્યારે દેશમાં જે કારીગરી અને હસ્તકૌશલ્ય મૃત-પ્રાય થવા આવ્યાં છે તે ફરી જીવંત થશે.

(૩) મનુષ્યની મુખ્ય જરૂરિયાત જે કાપડ તે હાથકંતામણ અને હાથવણાટના ધંધાથી પૂરી પડી શકે તેમ છે.

(૪) આ ધંધો સહેલાઈથી હસ્તગત કરી ચલાવી શકાય છે. આ બાલવૃદ્ધ સૌને ગમી જાય એવો આ ધંધો છે.

(૫) બધાંને બંધ બેસતો આવે એવો એકમાત્ર ધંધો રેંટિયો છે. અને સાથે સાથે તેને લીધે રાષ્ટ્રની આબાદી પણ એકઝપાટે વધે છે.

(૬) કોઈ પણ વધારે સ્થાયી કે લાભદાયી ધંધાનું સ્થાન રેંટિયો પચાવી પાડવા માગતો નથી. પણ અત્યારે જ્યાં મોસમ બહારના વખતમાં બેકારી કે આળસ ધુસી ગયાં છે, ત્યાં રેંટિયો પોતાની પ્રતિષ્ઠા કરવા માગે છે.

(૭) જ્યાં લોકો લાચાર થઈને નસીબ કે ઇશ્વર પર આધાર રાખીને બેસી રહે છે તે નિરાધારપણું કાઢીને રેંટિયો રાષ્ટ્રને પુરુષાર્થી બનાવે છે. રેંટિયાથી એવું સરસ વાતાવરણ તૈયાર થાય છે કે જેથી નાનાથી મોટા અમીરથી આમર્ગ સુધીના તમામ લોકોની અંદર એકાગ્ર અને સતત રાષ્ટ્રકાર્ય થઈ શકે છે.

રેંટિયા વિષે અધ્યાપક શાહ

હિંદુસ્તાનનું અર્થશાસ્ત્ર એટલે મુખ્યતઃ ગામડાંનું અર્થશાસ્ત્ર; સાડા સાત લાખ ગામડાંઓમાં રહેતા કરોડો હિંદીઓમાં જે હાથે કામ કરવાની શક્તિ કામના અભાવે સૂઈ ગઈ છે તે શક્તિને જગાડી રાષ્ટ્રની આમદાની વધારવામાં જે કોઈ સાધન સહાયબૂત થાય તે સાધન હિંદની આર્થિક દૃષ્ટિએ અમૂલ્ય ગણાવું જોઈએ. આવો ઉદ્યોગ જ રાષ્ટ્રની ખરી ચાપણું

છે. મુંબઈ યુનિવર્સિટીના અધ્યાપક ખુશાલ તલકશી શાહે પોતાનાં બે જૂઠાંજૂઠાં પુસ્તકોમાં બે જગ્યાએ રેંટિયાની ચર્ચા કરી છે. તેમાં પહેલા પુસ્તક પરથી તો એમજ લાગે છે કે અં શાહ રેંટિયા અને સાળ વચ્ચેનો તફાવત જ સમજી શક્યા નથી. આખી ચર્ચામાં એ બેને એમણે સેળબેળ કરી દીધાં છે. આવો ગોટાળો અં શાહ જેવા તિવ્ર અને વિચક્ષણ બુદ્ધિવાળાના હાથે થાય એ ખરેખર શોચનીય છે; તેમના બીજા સૌથી નવા પુસ્તક 'હિંદની દોલત અને કર ભરવાની શક્તિ' Wealth and Taxable capacity-નામના પુસ્તકમાં પણ તેમણે રેંટિયા પર મારો ચલાવ્યો છે. જો કે અહીં તેઓ મર્યાદિત સ્વરૂપમાં રેંટિયાની ઉપધંધા તરીકેની ઉપયોગિતા સ્વીકારે છે; છતાં વિશેષ દલીલ કરતાં તેઓ જણાવે છે:

રેંટિયા પર રાષ્ટ્રનો કૂલ મદાર આંધવામાં આવે છે તે જ બતાવી આપે છે કે રાષ્ટ્ર હતાશ નહિ તો લાચાર બની ગયું છે. રાજદારી હીલચાલવાળાઓ ખેતી પર થતું બેહદ દબાણ ઘટાડવા, વધી પડેલા માણસોને રેંટિયો મૂકવું કરવાનું વખતોવખત ભારપૂર્વક કહાંજ કરે છે. કેમે કરીને આ જમાનાઓથી પાછો પડીગયેલ લાભકીન રેંટિયાનો ધંધો થોડો ધણોય ચાલે એ માટે એક પણ અવસર આ ધાંધલીયા રાજદારી પુરુષો જવા દેતા નથી.

આ આક્ષેપનો તો સીધો ઉત્તર ચટ દઇને આપી શકાય તેમ છે; વધી પડેલી વસ્તીને જમીનના કામમાંથી ખેંચી લેવાનો રેંટિયાપ્રવૃત્તિનો જરા પણ ઉદ્દેશ નથી. આ વધી પડેલી વસ્તી એની એજ જમીન પર રહેશે, પણ જ્યારે જમીન પર કાંઈપણ મજૂરી કે વાવેતર કરવાનું તેમને નહિ રહે, ત્યારે તેઓ રેંટિયામાંથી વધારાની આવક કરી શકશે. અં શાહે રેંટિયાના બદલામાં કેટલાક ઈલાજો સૂચવ્યા છે તે હવે તપાસીએ. તે લખે છે કે આધુનિક જમાનામાં જે મોટા પાયા પર ખેતી અને બગીચાનાં કામ ખોલાયાં છે તેવાં કાર્યોમાં-દાખલા તરીકે આસામના ચાના બગીચામાં કે મોટા ગોરા વેપારી જમીનદારોની જમીનોમાં વધી પડેલી વસ્તીએ રોજ મેળવવા જવું જોઈએ, ખેતી કે બાગાયતમાં જેઓ ન જઈ શકે તેઓએ બિહારની ખાણોમાં કે સહરદેશનાં જંગલોમાં કે અન્ય પ્રાંતોનાં બીજાં મોટાં જંગી કારખાનાંઓમાં રોજ મેળવવા જવું જોઈએ; અં શાહની આ સૂચના મંજૂર રાખવામાં આવે તો પણ એ

ચોજનાનો અમલ કરતાં વરસોનાં વરસો તો શું, પણ જમાનાના જમાના વીતી જાય. ખેડુત મટી ઘરખાર, કુટુંબ કપીલાં છોડી ગદ્દાવૈતરાવાળું જીવન ગાળવાની સૂચના ઘેર બેઠાં ખેતી કરતાં કરતાં, કાંતણકામ કરવાની તોલે કંઈ રીતે આવી શકે એ અક્લમાં ઉતરે એવું નથી. સાથેસાથે કહેવું જોઈએ કે મદ્રાસ ઇલાકામાં વધારાની વસ્તી માટે કોઈ ધંધો બતાવવા તે અસમર્થ નીવડ્યા છે. તેથી એ લોકોને બહાદેશ જઈ કોઈ નોકરી શોધી, ત્યાં જ કામગીરી વસવાટ કરી બહારની બની જવાની તેમણે ઠાવકી સલાહ આપેલી છે. એમની આ સૂચના એવી હાસ્યાસ્પદ લાગે છે કે એ સાંભળીને તથાલખ વંશના મહુમદ ગાંડાના ફળદ્રુપ ભેગમમાંથી નીકળેલી રાજધાનીની ફેરબદલીની વાત યાદ આવ્યા વિના રહેતી નથી. ગાંડા બાદશાહના તરંગ પ્રમાણે દિલ્લીથી દોલતાબાદ અને ફરીથી દોલતાબાદથી દિલ્લીની આવજમમાં રૈયતનો કેવો કચ્ચરધાણું નીકળી ગયો હતો તે સૌકોઈ જાણે છે.

રેંટિયાની શક્તિ

આ બધીય ચર્ચાઓ અને વાદવિવાદ ખલાસ થયા બાદ પણ એક પ્રશ્નની ચર્ચા તો રહી જ જાય છે, કે હિંદુસ્તાન રેંટિયા વડે પોતાના ખપપૂરતું કાપડ પેદા કરી શકશે ખરું? અથવા બીજી રીતે કહીએ તો આધુનિક ઔદ્યોગિક મિલો અને નવાંમાં નવાં યાંત્રિક સાધનોની હરિક્ષાર્પમાં રેંટિયો ટકી શકશે ખરો? એટલું તો પ્રથમથી જ કહી દેવું જોઈએ કે એક દૃષ્ટિએ જોતાં તો ખાદી અને મિલના કાપડ વચ્ચે હરિક્ષાર્પ જ સંભવતી નથી. જેમ ઘેર તૈયાર કરેલી વાનીઓને બજારની સુખડીઓના ભાવ તાલ સાથે કશે સંબંધ હોતો નથી તેમ ઘેર કંતાયલા સૂતરને બજાર સૂતર સાથે કશી હરિક્ષાઈ ન હોઈ શકે. બાહ્ય સંજોગોને લીધે રેંટિયાકામને કશી આંચ જ આવી ન શકે. જેમ પૈસા ખોરાકનું સ્થાન ન લઈ શકે તેમ સંચા કામ રેંટિયાનું સ્થાન ન લઈ શકે. હા, બીજી દૃષ્ટિએ જોતાં, મિલકાપડ અને ખાદી વચ્ચે ખરેખરી હરિક્ષાઈ સંભવી શકે છે. પણ અત્રે એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે રેંટિયાનું પુનર્જીવન કરવામાં મુખ્ય હેતુ એ જ છે કે અત્યારે પ્રજામાં અને ખાસ કરીને ગ્રામજનની પ્રજામાં હાથે વસ્તુ બનાવવાની અને હાથે કામ કરવાની જે શક્તિ સુષુપ્ત દશામાં પડી છે તે શક્તિનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરી લેવામાં

આવે. રેટિયો છુટતાં રાષ્ટ્રનું જે અંગ તૂટી ગયું હતું તે અંગને ફરી સજીવન કરવાનો આજનો પ્રયત્ન છે. દેશમાં રેટિયાનો મોટા પાયા પર અલ્લે સાર્વત્રિક પ્રચાર થઇ શકે તેમ છે કે નહિ તે જાણ્યા પછી સંચા સામે રેટિયો ટક્કર ઝીલી સફરો કે નહિ તે પ્રશ્નનો ચોક્કસ નિર્ણય આપી શકાય. દેશને ખૂણેખૂણે હાથકંતામણીનો પ્રચાર કરવા માટે સાધન સામગ્રી અને સગવડોની કમી મણુ નથી. એમાંની કેટલીક નીચે ગણાવી છે. તે પરથી ભવિષ્યમાં હાથકંતામણીની પ્રવૃત્તિ કેટલી વિરાટ થઇ શકે તેમ છે તે સ્પષ્ટ થશે.

૧ હાથકંતામણી માટે જે ૩ જોઈએ તે ૩ તો ઘણું ભાગે રેટિયો ચલાવનારના ખેતરમાં જ ઊગે છે. અને જે પોતાના ખેતરમાં ન ઊગાડયું હોય તો પાડોશીને ત્યાંથી સહેલાઈથી મળી શકે છે.

૨ રેટિયો જ મૂળે એવી સાદી વસ્તુ છે કે જેની ખનાવટ, કે જરૂર પડે તો સમાર કામ નાનાં ગામડાંઓમાં પણ થઈ શકે છે.

૩ અહીંથી તહીં રેટિયો સહેલાઈથી લઈ જઈ શકાય છે. અને કુટુંબનું બાળકથી માંડીને વૃદ્ધ ડોસી સુધીનું એકએક માણસ રેટિયો મરજીમાં આવે ત્યારે ચલાવી શકે છે.

૪ રેટિયો ચલાવવાથી કદી પરસેવો ફૂટે એવો ભાર થાક લાગતો નથી. જ્યારે મરજી પડે ત્યારે રેટિયો કાંતવાનું પડતું પણ મૂકી શકાય છે.

૫ હિંદુસ્તાનની સામાન્ય રૂની જાતમાંથીયે કુશળ કાંતનારાઓ ઝીણું સૂતર કાઢી શકે છે.

૬ રેટિયાથી તૈયાર થયેલ સૂતર કે કાપડ માટે ઘરાક શોધવા બટકવું પડતું નથી; ઘણું ભાગે તો તે સૂતર કે કાપડ ઘરમાં જ કામ આવી જાય છે. અને નહિ તો પાડોશી લઈ લે છે.

૭ હિંદુસ્તાનમાં દરના ખૂણામાં આવેલા ગામડાંઓમાંયે વંશપરંપરાથી પ્રસિદ્ધ થયેલા બાહોશ વણકરો મળી આવે છે.

દેશમાં આ ગૃહહિંચોગ માટે દેશભરમાં સર્વ પ્રકારની અનુકૂળતા છે. રાષ્ટ્રની દૃષ્ટિએ રેટિયાના પુનર્જીવનમાં અપરંપાર લાભ સમાયલા છે; હવે એટલું જ જોવાનું રહે છે કે હિંદુસ્તાનમાં ઘેરેઘેર અને ખૂંચડીએ ખૂંચડીએ રેટિયાની પ્રતિષ્ઠા થઈ શકે તેમ છે કે નહિ ?

રેટિયા અને હાથસાળની ગુંબસનો અડસટ્ટો

પ્રથમ તો આપણે એ તપાસ કરવી જોઈશે કે હિંદને કાપડની બાબતમાં સ્વયંપૂર્ણ બનાવવા આપણા દેશમાં પૂરતી સંખ્યામાં રેટિયા અને હાથસાળ મોજુદ છે કે નહિ? આવી તપાસ કરવા માટે આપણી પાસે પૂરતી હકીકતો નથી. કેટલીક બાબતમાં તો અનુમાન પર જ આધાર રાખવો પડશે. જેટલા રેટિયા આજે ચાલે છે તે પરથી ભવિષ્યમાં કંઈ કંઈ દિશાએથી સાધન સામગ્રીની મદદ મળી શકશે તેનો બરાબર ખ્યાલ આવી શકતો નથી; રેટિયાના ક્ષેત્ર માટે પંજાબ, તામીલ નાડુ, આંધ્ર, બિહાર, કર્ણાટક અને રજપૂતાનાના પ્રદેશ સોનાની ખાણો જેવાં છે; આ પ્રાંતોમાં રેટિયાપ્રચારની કેટલી ગુંબશ છે એની ગણતરી કાઢીને ચોક્કસ માપ કાઢી શકાયું નથી પણ એટલું તો સૌ કોઈ માન્ય રાખે છે કે ત્યાં રેટિયા માટે વિરાટ, ફળદ્રુપ ક્ષેત્ર પડ્યું છે. દેશભરમાં ૫૦ લાખ રેટિયા મોજુદ પડ્યા છે એમ જે અડસટ્ટો અનુભવી ખાદીસેવકોએ કહ્યો છે, તે અડસટ્ટો પણ ઘણો ઓછો અંકાયો છે. છતાં આપણી આ તપાસમાં તે માન્ય રાખીએ તો કશું ખોટું નથી. આટલા રેટિયા પણ જો રોજ ચારથી પાંચ કલાક ચાલે તો, અને રેટિયો બગડે યા કાંતનારની ગતિ મંદ હોય તે ગણવામાં આવે તોયે દરરોજ રેટિયા દીઠ આશરે ૧૫ નંબરની ૮૪૦ વારની બે ફાળકી તૈયાર થઈ શકે. એટલે કે રેટિયા દીઠ દર વરસે ૪૮ રતલ સૂતર પેદા થાય. અને રતલ સૂતરમાંથી ૪ ચોરસવાર ખાદી બને એ હિસાબે દર રેટિયે વરસે ૧૬૨ ચોરસવાર ખાદી તૈયાર થઈ શકે; અને ઉપરના હિસાબે બધાય રેટિયા ચાલે તો વરસે ૬૬ કરોડ ચોરસવાર કાપડ એટલે પરદેશથી આયાત થતા માલનો કે ભાગ પેદા થાય. ૧૯૨૨-૨૩ માં પરદેશથી ૧૫૭ કરોડ ચોરસવાર કાપડ હિંદમાં આયાત થયું હતું. ૫૦ લાખ રેટિયા હિંદમાં પડ્યા છે. એટલા જ રેટિયા માત્ર નિયમસર ૪-૫ કલાક ચાલે તો વિભાગતથી આવતો ઘણોખરો માલ બંધ થઈ જાય, અને હિંદ સ્વાવલંબી થઈ શકે. ભવિષ્યમાં રેટિયાપ્રચાર માટે આટલું વિશાળ ક્ષેત્ર પડ્યું છે.

રેટિયા કરતાં હાથસાળ મંબંધી વધારે ચોક્કસ માહિતી મળી શકે છે. મિલના કાપડ સામે હાથવણાટ આજ સુધી ટકર ઝીલી રહેલો છે તે જ બતાવી આપે છે કે હાથવણાટનો ધંધો હજી પગભર રહી શક્યો

છે; વણાટના ધંધા પર આજે પણ ૬૦ લાખ માણસો નભે છે. ૧૯૨૧ ના વસ્તીપત્રકમાં હિંદુસ્તાનના ૧૧ પ્રાંતોમાં ચાલતી સાળોના, કંઈક અંશે ચોકસ આંકડા આપવામાં આવ્યા છે.

પ્રાંતો	હાથસાળની સંખ્યા
૧ અજમેર	૧,૫૮૭
૨ આસામ	૪,૨૧,૩૬૭
૩ બંગાળા	૨,૧૩,૮૮૬
૪ બિહાર અને ઓરિસા	૧,૬૪,૫૯૨
૫ બર્મા	૪,૭૯,૧૩૭
૬ દીલ્લી	૧,૬૬૭
૭ મદ્રાસ	૧,૬૯,૪૦૩
૮ પંજાબ	૨,૭૦,૫૦૭
૯ વડોદરા રાજ્ય	૧૦,૮૫૭
૧૦ હૈદરાબાદ રાજ્ય	૧,૧૫,૪૩૭
૧૧ રજપૂતાના	૮૯,૭૪૧
	<hr/> કુલ ૧૯,૩૮,૧૭૮

ઉપરના કોઠામાં વરાડ, મધ્યહિંદુસ્તાન અને સંયુક્ત પ્રાંતોની સાળોના આંકડા બતાવવામાં આવ્યા નથી પણ ઉપરના પ્રાંતોની સાળોની સંખ્યા ન ગણીએ તોપણ દેશમાં ૨૦ લાખ જેટલી સાળો પડી છે. સાળ દીઠ ૧૦૦૦ ચોરસવાર વણાતું હોય (જો કે ધણીખરી સાળો પર ૧૫૦૦ વાર પણ વણાતું હોય છે) એ હિસાબે ૨૦ લાખ સાળ પર પરદેશથી આયાત થતા કાપડ કરતાં વધારે કાપડ પેદા થઈ શકશે. હિંદને ખાદીમય બનાવવાની જે મુરાદ રાખવામાં આવે છે તે મુરાદને બર આણી શકાય તેટલા રેટિયા અને હાથસાળો હિંદમાં બંધાયા છે; રેટિયા અને હાથસાળ કરતાં પણ સ્વદેશીના પાલન માટે જે વધારે અગત્યનું છે તે કાપડ બનાવવાનું કૌશલ્ય અને કારીગરી. તેની પણ હિંદમાં ખોટ નથી. એકવાર કાંતનારા અને વણનારાનું સંગઠન થઈ જાય અને ઉપલા બંને ધંધેદારો જુલાયલો કસબ પાછા શીખી જાય તો ત્રિલકાપડને પદ્મશ્રેષ્ઠ કરવું ખાદીને સારૂ અશક્ય નથી.

આ ઉદ્યોગની આદર્શ સ્થિતિ

દેશમાં જે ભરપૂર સાધનસામગ્રી મોજુદ પડેલી છે તેનો રેંટિયાના પુનર્જીવનમાં ઉપયોગ કરવા માટે નાણાંની તો જરૂર છે, પણ રેંટિયાની જડ ઊંડી બેસાડવા માટે નાણાં કરતાં યે વધારે જરૂર આજે સંગીન સંગઠનની છે. ગામડાંઓના ગૃહઉદ્યોગ નાશ પામવાથી છેલ્લી ત્રણચાર પેઢીઓ થયાં ગ્રામીણુ અને શહેરી જીવનમાં મોટો અંતરાય પડી ગયો છે, તે જો રેંટિયા વડે આપણે સાંધવા ઇચ્છતા હોઈએ તો આપણે સમસ્ત જીવનમાં મોટો પલટો કરવો પડશે. સો દોઢસો વરસ પહેલાં જે રીત રિવાજો અને પરંપરાઓ ગામડાંઓમાં સરસ રીતે પળાઈ રહ્યાં હતાં, તે પરંપરા, તે રિવાજો અને રૂઢિઓને આપણે જીવતાં કરવાં પડશે. હાથકંતામણુ અને હાથવણાટના ધંધાની ખરી ખૂબી અત્યંત સાદાર્થજ છે. પહેલાંના વખતમાં ખાદી—ઢાકાની મલમલ સુદ્ધા—બનાવવા માટે કાંઈ શેડિયાને મોટી મૂડી રોકવી પડતી નહિ. તેમજ મોટા પાયા પર જંગી સંગઠન કરવાની યે જરૂર પડતી નહિ; જ્યાં જે પ્રકારના માલની માગ થતી ત્યાં તેવો માલ તૈયાર થતો. અમીર ઉમરાવ યા તો શેઠ શાહુકારની સ્ત્રીઓ પણ પોતાના શોખ ખાતર યા તો પોતાના કુટુંબ માટે કાંતતી, ત્યારે ગરીબ આમ વર્ગની સ્ત્રીઓ પોતાના ખપ જોગું કાંતી લીધા બાદ બજારમાં વેચવા માટે પણ કાંતતી હતી. પ્રથમથી જ પોતાની જરૂરજોગું ૩ ઘેર ઘેર મંઘરી રાખવામાં આવતું. તેથી ૩ સાચવવા, ગોદામો રાખવાને, કે લોકોને જરૂર પડે ત્યારે ૩ વહેંચવા માટે મૂડી રોકવા, મોટા મૂડીવાળાઓની મંડળીઓનો ખપ પડતો નહિ. કાંતનારા અને વણનારા વચ્ચે પાડોશીધર્મ જળવાતો હતો, તેથી વણકરોને જ્યારે સૂતરનો ખપ પડતો ત્યારે વચમાં કાંઈ પણ વાણિયાની દરમિયાનગીરી રાખ્યા વિના તેઓ સીધા કાંતનારાઓ પાસેથી સૂતર મેળવી લેતા હતા. દૂકમાં માગ અને ખપનું પ્રમાણુ સ્વાભાવિકરીતે જળવાઈ રહેતું હતું. કેવા પ્રકારના માલની માગણી થનાર છે, એ કારીગરને પ્રથમથી ખબર પડી જતી હોવાથી લેનારની આંખ ઠરે એવો જ માલ કારીગર બનાવતો. ધંધાની જમાવટ અને ખીલાવટ જ એવી રીતે થઈ હતી કે તેમાં કાંઈ પણ એક વર્ગ કે વ્યક્તિના હાથમાં એક હથ્થુ સત્તા જમવા પામે નહિ. અને કારીગરો પોતાનો હુન્નર મનમુજબ ખીલવવામાં સ્વતંત્ર રહી શકતા હતા.

કાંતનારનું સ્વાતંત્ર્ય

હાથકંતામણીના ઉદ્યોગમાં જેમ અને તેમ વચ્ચેના નફાખાઉ માણસો ઓછા થઈ જાય એવો પ્રયત્ન આપણે કરવો જોઈએ.* હાથકંતામણીને લગતી ઝીણી ઝીણી બાબતો માટે એક જ કાયમી સુવ્યવસ્થિત સંગઠન ન હોઈ શકે, કારણ એમ કરવા જતાં, અત્યારસુધી જે થોડુંકાણું કામ જુદી જુદી રીતે ચાલી રહ્યું છે તે તે પ્રદેશોની રીતનો સંપૂર્ણ લાભ પ્રાપ્ત કરી શકશે નહિ. બિન બિન પ્રાંતોમાં હાથકંતામણીનું કામ જુદી જુદી સ્થિતિમાં આજસુધી ટકી રહ્યું છે. દરેક પ્રાંતમાં રેડિયાનું કામ કેવી સરળતાથી ને સહેલાઈથી ચાલે છે એનો જાતઅનુભવ લીધા પછી જ એ પ્રાંતમાં કેટલી હદ સુધી રેડિયાના કામમાં કેટલા વિભાગ કરી શકાય તેનો ખરો ખ્યાલ આવી શકશે. દાખલા તરીકે આસામ પ્રાંતના નવાગંજ જિલ્લામાં કપાસ દહને કાપડ લેવાની પ્રથા આજસુધી ચાલે છે. તમે કારીગરને અમુક રતલ કપાસ આપો, એટલે તે પોતાની ખૂપડીમાં લઈ જાય, અને ત્યાં કપાસને જાતે પીસે, જાતે પોંજે, જાતે કાંતે, અને છેવટે તે વણી પણ કાઢે અને કપડું તૈયાર થાય એટલે બધું કપડું લઈને તમારી પાસે હાજર થાય; અને ઉપરની બધી મજૂરી બદલ, અડધોઅડધ કપડું હક તરીકે લઈ જાય. આ પ્રથા ‘આધી’ તરીકે ઓળખાય છે. આસામની જેમ બીજા કોઈ પણ પ્રાંતમાં ઘેરઘેર વણાટ કદી દાખલ થઈ શકે એવી આશા નથી. આસામમાં તો દરેક ખૂપડી એક વણાટશાળા જ થઈ ગઈ છે. પણ વણાટ સિવાયની બાકીની ઠેક તાણી સુધીની બધી ક્રિયાઓ, આંધ્ર દેશ અને તામીલ નાડુના કેટલાક ભાગોમાં કાંતનારાઓ પોતાને ઘેર જ કરી લે છે; આંધ્ર અને તામીલ નાડુના કેટલાક જિલ્લાઓમાં તો અમુક ચોકસ માપની તાણીઓ બજારમાં વેચાવા આવે છે. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના ઘણાખરા પ્રાંતોમાં તેમ જ બિહાર અને પંજાબમાં, કાંતના-

* કહેવાનો ભાવાર્થ એટલો જ કે અગાઉના વખતમાં કાંતનાર કે વણનારની રોજીમાંથી વચ્ચેના માણસો નફો ખાઈ શકતા નહિ. અને ભવિષ્યમાં પણ જ્યારે રેડિયો પસાર થઈ જશે, ત્યારે ખાદીકામદારોના સંપત્તી જરૂર નહિ પડે. આશા છે કે આનો કોઈ એવો અર્થ નહિ કરે કે રેડિયાનો જે સાર્વત્રિક પ્રચાર કરવા જે ઠેર ઠેર મથકો હાલમાં ખોલાઈ રહ્યાં છે તેમને દોરવા માટે કોઈ નિયામક મંડળની જરૂર નથી.

રાઓ કપાસ લોઢવાનું, પીંજવાનું અને કાંતવાનું જ કામ કરે છે. સૂતરનાં કાકડાં ભરવાનું અને તાણી કરવાનું કામ આ જિલ્લાઓમાં વણકરોને જ કરવાનું હોય છે; ઉપરના પ્રાંતોમાં વણકરો જ કાંતનારાને ઘેર જઈ સૂતર ખરીદે છે; અને વચ્ચેના કોઈપણ દલાલ કે વેપારીની મદદ સિવાય પોતાને જ જોખમે બજારમાં કાપડ વેચી શકે છે. દક્ષિણહિંદુસ્તાન, બિહાર અને પંજાબમાં જે રીતે રેંટિયો ચાલે છે, તેના કરતાં જુદી રીતે બીજે દેકાણે ચાલે છે. કાંતનારા જ ઘેર પીંજ લે છે. પણ તેઓ એટલા બધા ગરીબ હોય છે કે ૩ સંઘરવા જેટલા પૈસા કે પોતાને જોખમે સૂતર વેચવા જેટલું સાધન તેમની પાસે હોતાં નથી, અને બધાય કરતાં ઓછામાં ઓછી વિકેન્દ્રીભૂત સ્થિતિ તો એ છે કે કાંતનારા હાથે પીંજવા સુધ્ધાંનું ચે કામ કરતા નથી. તેમને પીંજરાઓ પીંજને જે પૂણીઓ પૂરી પાડે તો જ કાંતી શકે છે. આજ જુદાજુદા રૂપમાં દેશભરમાં રેંટિયો જીવી રહ્યો છે, બલકે ટકી શક્યો છે. પણ દેશના કાયમી ઉદ્યોગ તરીકે ગણતરી થઈ શકે એવું રેંટિયામાં દૈવત રહ્યું નહોતું. ઉપરની મર્યાદાઓ ધ્યાનમાં લઈને આપણે કામ આગળ ધપાવવું જોઈએ. દરેક પ્રાંત કે પ્રદેશના ભિન્ન ભિન્ન રીતરિવાજો યા પ્રથા અનુસાર હાથકંતામણ અને હાથ-વણાટના ધંધા વધારેને વધારે સ્વતંત્ર, વિકેન્દ્રીભૂત બનતા જશે તેમ તેમ આજની ખાદીપ્રચારની હીલચાલ વધારે ને વધારે પગભર થતી જશે.

બેકારીનો એક ઇલાજ

કપાસનો ઘરગથું સંગ્રહ

હાથકંતામણનો ધંધો દેશને ખૂણે ખૂણે નિરંતર ચાલ્યાં કરે, અને તે કેન્દ્રીભૂત ન અને તે ખાતર સૌથી પહેલવહેલું તો પગલું એ લેવાવું જોઈએ કે કાંતનારા માટે જે રૂની ગાંસડી ખરીદી સંઘરવામાં આવે છે તે રિવાજ નીકળી જવો જોઈએ; કારણ કે આમ થવાથી જ રેંટિયાની ઈમારત સફર પયાપર ચણાઈ શકશે. આપણા દેશના ઘણા-ખરા કાંતનારા કાંતો કપાસ ઊગાડનાર ખેડૂતો યાતો કપાસનાં ખેતરોમાં કામ કરનારા મજૂરો છે. મજૂરોમાંના કેટલાકને તો રોજમાં પૈસાને બદલે કપાસ મળે છે અને બીજા કે જેમની પાસે થોડી ધણી પણ માલિકીની જમીન છે. તેઓ પોતાના ખેતરમાં જ કપાસનો પાક લેનાર છે. અને જે પ્રદેશમાં બિલકુલ કપાસ ઊગતો નથી ત્યાં

કાંતનારની સંખ્યા પણ જૂજ હોય છે. અહીં એ ન વિસરાવું જોઈએ કે દેશમાં એવાં યે કેટલાંક સ્થળો પડ્યાં છે કે જ્યાંના કાંતનાર વર્ગ એટલો બધો ચીથરે હાલ દીન દશામાં સબડે છે કે તેવા લોકો માટે જ્યાં સુધી તેઓ પગલર ઊભા ન રહી શકે તેટલા વખત પૂરતી, મદદ આપવાની જરૂર પડશે. કાંતનારમાં પોતપોતાના અપપૂરતા કપાસ સંઘરવાની પ્રથા દાખલ થઈ ગય, તો તેને લીધે અનેક પ્રકારના ફાયદા થશે. અહીં એમાંના થોડાએક લાભો વિચારીએ. આ પ્રથાને લીધે કપાસ ખરીદવામાં અને તેને ગોદામમાં ભરી મૂકવા પાછળ જે બેસુમાર ખર્ચ થાય છે, તે બધુંય ખર્ચ નીકળી જશે. જો આપણે દેશની જરૂરિયાતને પહોંચી વળવા માટે ૫૦ થી ૬૦ કરોડ રૂપિયાનું કાપડ ઉત્પન્ન કરવાનું ધ્યેય રાખતા હોઈએ તો માત્ર મંગળાચરણમાં જ કપાસખરીદી અને કપાસ-સંગ્રહ માટે જ કરોડ રૂપિયાની મૂડી આપણે રોકવી જોઈએ. ઘેરઘેર કપાસ સંઘરવાથી આટલી મોટી મૂડી રોકવી નહિ પડે, પણ હાલ જે બ્યવસ્થા ખર્ચ, વીમા ખર્ચ અને એ જાતનાં બીજાં ખર્ચો કાપડપર ચડતાં હોવાથી ગરીબ કાંતનારની મજૂરી પર કાપ મૂકવામાં આવે છે, તે પણ નીકળી જશે. આ ધ્યેયને એકદમ પહોંચી ન વળાય તોપણ રૂનાં મોટાં ગોદામો રાખવાની જરૂર જેમ અને તેમ દહાડે દહાડે ઘટતી ગય એવી નેમ રાખી અત્યારથી તનતોડ પ્રયત્ન થવા જોઈએ. રૂના ભાવમાં વારંવાર અસાધારણ ચડઊતર થતી હોવાથી રૂની ખરીદી કરવામાં પણ ઘણી વાર ગુલાંટ ખાઈ જવાય છે. રૂની તેજના સમયમાં મોટા જથ્થામાં ખાદી ઉત્પન્ન કરનારા ખોટ નફાનો વિચાર કરીને, કામ એકદમ ઘટાડી નાખે એ સ્વાભાવિક છે. તેથી છેવટે રૂના સટોરિયા ભાવની અસર કાંતનારા પર પડ્યા વિના રહેતી નથી. ટૂંકમાં કાંતનારાને પણ રૂના તેજમંદીના સટાના છાંટા ઉડે છે. દાખલા તરીકે ૧૯૨૩ માં રૂના ભાવમાં એકદમ સજડ વધારો થઈ જવાથી, કેટલાયે ખાદી મથકોમાં એકદમ કામ ઘટાડી નાખવું પડ્યું હતું; એવે વખતે બિચારા ગરીબ કાંતનારાની રોજી તૂટી ગય. આવા આક્રમના-ફરજિયાત બેકારીના-સમયમાં જો કાંતનારાઓએ મોસમને ટાણે કપાસ સંઘરી રાખ્યો હોય, તો તેમને કામ વિના ટળવળવાનો વખત ન આવે, વખતસર સંઘરી રાખેલો કપાસ ફરજિયાત બેકારીને ટાણે ગરીબ માણસને મોટા વિભાની ગરજ સારે છે. મોસમના

વખતમાં જે કાંઈ કપાસ રાખી લે છે તેમને કાંતવા ઉપરાંત પીલવા-
માંથી ચે થોડીઘણી રોજી મળે છે, અને વધારામાં કપાસિયા ઘરમાં રહે
છે. ખેડુતને મન કપાસિયાની બચત એ કાંઈ નાનીસૂતી વાત નથી. રૂના
ભાવ વધે તો કાંતનારાને સૂતરના ભાવ વધારે આવે, અને રૂના ભાવ
ગમડી બચ તો ચે રૂ સંઘરી રાખનાર કાંતનારાને કાંઈ ખોટ ન આવે;
કારણ કે જે ફાજલ વખતમાં રૂના અભાવે નવરા રહેવું પડે તે રૂ ઘરમાં
પડ્યું હોવાથી હરતાં ફરતાં પોતાના ઘરજોગાં કપડાં તૈયાર થઈ બચ.
ગમે તે દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં રૂ સંઘરી રાખનાર કાંતનારને તો બધી
રીતે લાભ જ થાય છે. કાચા માલ-રૂ-માટે કાંતનાર કદી પરવશ ન
રહે, ખીબની દયા પર તે નભવાનો વિચાર ન રાખે, એ વાત લોકોને
ઠસાવવા સાડ શિક્ષિત સ્વદેશપ્રેમી લાખબહેનોએ ગામડે ગામડે ફરવું
જોઈએ. કાંતનારાના લાભાર્થે શિક્ષિત વર્ગે એવું ભારે આંદોલન દેશ-
ભરમાં જગાડવું જોઈએ કે જેથી એક પણ કાંતનારને રૂની બાબતમાં તો
ખીબ કાંઈની દયા પર નભવું ન પડે. પણ વચગાળાનાં વરસો દરમિયાન
ગરીબ કાંતનારાઓને કાંઈ ને કાંઈ રીતે મદદ આપવાની જરૂર પડેજ;
અને તે ખાતર અમુક પ્રમાણમાં રૂ સંઘરી રાખવું પડશે પણ રૂ આપ-
વાની પ્રથા વરસોના વરસો સુધી એમને એમ ચાલુ રહેશે તો કાંતનારની
આશ્રિતોના જેવી દીનદશા થઈ જશે. * જ્યાં કાંતનાર વર્ગ અત્યંત
કંગાળ અને અધભૂખે મરતો હોય છે, ત્યાં તો બહારના આશરાની જરૂર
રહેવાની જ. પણ આવા માણસના દિલમાં પણ ઠસાવવું જોઈએ કે
કપાસ પણ એક જાતનું અન્ન છે. જેમ શરીરની આંતરિક
ભૂખ શમાવવા અન્નની જરૂર પડે છે, તેમ શરીરની બાહ્ય
ભૂખ શમાવવા કપાસની પણ એટલી જ જરૂર પડે છે; જેમ
ડાહ્યો ખેડુત પોતાના ખેતરમાં ઊગેલું સર્વ અન્ન વેચી માર્યા પહેલાં

* કેટલીકવાર ગામનો પીંબરો જ રૂનો વેપારી બની જાય છે. દાખલા
તરીકે કર્નૂલ જિલ્લાના નાગલાપુરમ મથકમાં પીંબરો પીંબણનું કામ કરવા
ઉપરાંત નાનકડા વેપારીનું પણ કામ કરે છે. પીંબરો પોતે થોડાક મણ રૂ
ઝોસમને ટાણે સંઘરી રાખે છે, અને પછી એ રૂની પૂણી બનાવી કાંતનારા-
ઓને આપી, પોતે જ સૂતર વસુલ કરી લે છે. ખીબની મનૂરી પર જીવનાર
આજસુ નફાખોર શેઠિયાની માફક ન રહેતાં પીંબરો પોતાનો પરસેવો ઊતારી,
કમાણી કરે છે, અને વેપારીનું કામ પણ કરે છે.

પોતાની ધરખોરાકી જેટલું રાખી લેવા માટે જનગૃત રહે છે, તેટલી જ જનગૃતિ અને વિવેકશક્તિ કપાસની આજતમાં કાંતનાર કુટુંબમાં આવી જશે એટલે ફરી હિંદમાં ઠેરઠેર સૂતરના મેળાઓ ભરાવવા લાગશે અને સૂતરનાં બજારો પણ ખોલાશે.

કપાસ સંધરવાથી માલની જાત

અને

કિંમત પર થતી અસર

કાંતનાર પોતાના ખપપૂરતો કપાસ રાખી લેવાનું શીખી જશે. કે તરત જ સૂતરની જાતમાં પણ એકદમ સુધારો થતો જોવામાં આવશે. આ કપાસ મારી માલિકીનો છે એવી કાંતનારની ભાવના થઇ જવાથી, ફેનો સારામાં સારો ઉપયોગ થાય એ ખાતર કાંતનાર કાંતતી વખતે ખાસ કાળજી અને ચોકસાઇ જાળવવા મથે છે. ફેવું કાંતવું, ફેટલું કાંતવું, કચારે કાંતવું એ બધી વાતમાં તે સ્વતંત્ર હોવાથી પોતાના સૂતરની ભારેમાં ભારે કિંમત લાવવા સાફ સૂતરની જાતમાં ખાસ સુધારા કરવા તેનો તેને ઉત્સાહ આવે છે. કપાસ સાફ કરવામાં અને કપાસ પીલવામાં તે ખાસ ધ્યાન આપે છે. કપાસની તાણુના વખતમાં કપાસની તંગી ન પડે તે ખાતર ઓછામાં ઓછો કપાસ વપરાય, અને છતાં વધારેમાં વધારે નાણાં ઉપજે, એવી લાલસા કાંતનારને લાગવાથી તેને એકધારે ઝીણું સૂતર કાઢવું પડે છે. હાલમાં જે પ્રમાણે ૩ આપીને કંતાવવામાં આવે છે તેમાં સૂતરની જાત સુધારવા માટે કોઇપણ જાતનો દાખ મૂકી શકાતો નથી. કાંતનારને તો માત્ર રોજની જ પડી હોય છે. કાંતનાર કેમ જાણે માલ ઉત્પન્ન કરવામાં નિર્જીવ સંચો હોયને, એવી સ્થિતિ થઈ જાય છે. તિરુપુર જેવાં ખાદીના મથકોમાં જે રીતે કંતાય છે તેમાં અને પોતે સંધરી રાખેલા કપાસમાંથી આપણી ધારણા પ્રમાણે કાંતનાર કાંતતો થઇ જાય તે રીતમાં કેટલો ભારે ફરક પડી જાય છે તે આંકડાઓ જોઇને તપાસીએ.

હાલ (૧૯૨૫) ની સ્થિતિ

૧૨ આંકના ૧ રતલ સૂતરની કિંમત હાલ ૧ રૂપિયા ૫૩ છે.

રૂ. આ. પા.

૦—૮—૬	કાંચગની રૂની હાલની કિંમત
૦—૫—૦	કાંતવાની મજૂરી
૦—૧—૬	વ્યવસ્થા ખર્ચ

જ્યારે લોકો પોતપોતાની મેળે કાંતતા થઈ જશે ત્યારે ૧૨ આંક સૂતરની કિંમત રતલના રૂ. ૦—૧૩—૬ જ પડશે. આ રહ્યો હિસાબ.

રૂ. આ. પા.

૦—૭—૬	૩ ઝૂ રતલ કપાસની કિંમત (છૂટક બજાર ભાવ પ્રમાણે)
૦—૬—૦	પીલવા અને કાંતવાની મજૂરી

જો સૂતર ૧૨ આંક કરતાં વધારે ઝીણું હોય તો આના કરતાં પણ સસ્તુ પડે).

નોંધ—વધારામાં કાંતનારના ઘરમાં ૨૥ રતલ કપાસિયા રહેશે.

ઉપર આપેલા આંકડા અનુમાનથી ઉપજાવેલા નથી; ખાસ અનુભવ પરથી જે માલૂમ પડ્યું છે તે જ આંકડા ઊતારવામાં આવે છે. એટલું તો ચોક્કસ છે કે કાંતનારના કપાસસંગ્રહને લીધે જ સૂતર અને કાપડના ભાવમાં મોટો ઘટાડો થઈ શકે છે. આ પ્રથા ચાલુ થવાથી ખાદીની ઉપજમાં એટલી બધી કરકસર થાય છે કે પછી બજારમાં ચોક્કસ સૂતર કે ખાદી ખડકાય તોપણ તેનો ઊકાવ થવામાં કશી હરકત કે તકલીફ જ પડે નહિ. આને લીધે કાંતનારની રોજી વધે છે, અને તેની સાથે સાથે પોતાનું કામ કરતાં કરતાં તે રાષ્ટ્રની સેવા પણ કરી શકે છે. કાંતનાર પોતાના કામમાં નિરંકુશ અને સ્વવંત્ર થઈ શકવાથી રાષ્ટ્રની ઉન્નતિમાં તે અગત્યનો ભાગ ભજવી શકે છે. ટૂંકમાં આ રીતને લીધે ખાદી સસ્તી તૈયાર થશે અને માલ ઉત્પન્ન કરનાર તેમજ માલ બેનાર બન્ને પક્ષને સારી રીતે લાભ થશે.

કપાસનો ખચાવ

આ ઉપરાંત કપાસ સંધરવાની પ્રથા ચાલુ થવાથી રૂના વાપરમાં પણ ઘણો ખચાવ થઈ શકે તેમ છે. આનો વિચાર કરતાં ઝીણું અને મધ્યમ પ્રકારનું કાંતવાથી શા શા લાભ થઈ શકે તે બારીકાઈથી તપાસવું ઘટે છે. સૂતર ઝીણું છે કે જીકું તે તેના આંક પરથી ઓળખી કઢાય: અને આંક કાઢવાની તો સહેલી રીત છે. એક રતલમાં અમુક ચોકસ લાંબાઈની (દા. ત. ૮૪૦ વારની) કેટલી આંટી જોખાય છે તે જાણીને આંક તરત જ કહી શકાય, દાખલા તરીકે ૮૪૦ વારની, ૧ રતલમાં ૨૦ આંટી જોખાય તો તે સૂતરનો નંબર ૨૦ ગણાય; અને ૪૦ આંટી જોખાય તો સૂતરનો નંબર ૪૦ ગણાય. એવું તો કોઈ ન જ માની બેસે કે ગમે તેવી જાતના રૂમાંથી મરજી પડે તેવું ઝીણું સૂતર કાંતી શકાય છે. અમુક જાતના રૂમાંથી અમુક જ હદ સુધીનું ઝીણું સૂતર કાંતી શકાય. અને એ હદને વટાવી એ રૂમાંથી જરા પણ બારીક સૂતર કાઢવામાં આવે તો એ સૂતરનો કસ એકદમ ઘટી જશે, સૂતર ફીસું થઈ જશે અને પછી સૂતર વણવાના કામનું નહિ રહે.

સામાન્યરીતે મિલનું ધોરણ હાથકંતામણીમાં લાગુ પડતું નથી; કારણ કે મિલમાં કાંતવાનું કામ શરૂ થાય તે પહેલાં રૂના રેસા પર એટલા બધા સંસ્કાર કરવામાં આવે છે કે રૂના રેસા ટૂંકા થઈ જાય છે. તેથી સામાન્ય જાતના રૂમાંથી રેટિયા વડે જેવું ઝીણું કંતાય તેવું ઝીણું મિલમાં કંતાતું નથી. દાખલા તરીકે જે રૂમાંથી રેટિયા પર ૨૦ નંબરનું સૂતર નિકળી શકે, તે જ રૂમાંથી મિલમાં માત્ર ૧૦ થી ૧૨ નંબરનું સૂતર કાઢી શકાય; પ્રમાણમાં ટૂંકા રેસાવાળું જે રૂ મિલમાં જાડા બરનું ગણાય છે તે જ રૂમાંથી રેસા ન તૂટી જાય એવી સંભાળ રાખનાર હાથે કાંતનાર રેટિયા વડે મધ્યમ નંબરનું સૂતર સહેજે કાઢી શકે છે. લાંબા રેસાવાળા રૂની જાતમાં પણ હાથે કાંતનાર ફાયદો ઊઠાવી શકે છે; ઠીક ઠીક લાંબા રેસાવાળા રૂમાંથી જીકું સૂતર ન કંતાય, તેમ જ ઝીણું કે મધ્યમ પ્રકારનું સૂતર જેમાંથી ન જ કંતાય એવા હલકા રૂમાંથી મધ્યમ કે ઝીણું સૂતર ન કંતાય. * એ બંને પ્રકારના

* જે પ્રદેશમાં જે જાતનું રૂ પેદા થાય તેવા પ્રકારનું કાંતણકામ ત્યાં થવું જોઈએ. પણ હાલ એ સિધ્ધિ રહી નથી, કારણ કે આજકાલ રૂ ઉઘાડ-

દોષો સામે ખાસ જાગૃત રહેવાની જરૂર છે. ફની સારી જાતમાંથી જનું કાંતનારાને દંડ કરવા વિષેના કૌટિલ્યે પોતાના અર્થશાસ્ત્રમાં આપેલા નિયમો એટલા લાલકારક છે કે ખાદી મથકાનાં તમામ કાર્યાલયો પર તે સોનેરી અક્ષરે ફાતરી રાખવા જોઈએ.

ઝીણું કાંતવાના લાલાલાલ

૧૦ નંબરથી વધારે ઝીણું કાંતવું જોઈએ કે નહિ તેની ચર્ચા કરતાં શ્રી. સતીશચંદ્ર દાસગુપ્તાએ પોતાના ખાદી ‘મેન્સુઅલ’માં આ પ્રમાણે લખ્યું છે. “કાંતતી વખતે આપણે કેટલા નંબરનું સૂતર કાંતવું છે, તે પર ખાસ ધ્યાન દેવું જોઈએ. હાલમાં વધારે આંકનું કાંતવાનો ધો ચાલ્યો છે. પણ બહુ ઊંચા આંકનું કાંતવા પાછળ પડવું તે એક જાતની ઘેલછા છે. ગામડાંના લોકો એટલે હિંદુસ્તાનના ૯૦ ટકા પોતપોતાના ખપજોનું કાંતતા થઈ જાય એ આ હીલચાલનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. સારે એવા સંજોગોમાં લોકોને ઊંચા નંબરનું કાંતવાની લત લગાડવી એ ખરેખર અવળી દિશામાં વહાણ હંકારવા જેવું છે. ૬ થી ૧૦ નંબર, ૧૦ થી ૨૦ અને ૨૦ થી ૩૦ નંબર સુધી લોકોને કાંતવામાં ઊંચે ચડાવવાથી કાંતવાની કળા ખીલશે; તેથી લોકોને કંઈક મદદ પણ થતી હશે. પણ તેની બીજી બાજુ પણ વિચારવા જેવી છે; ઊંચા નંબરનું કાંતવામાં અનેક જાતની મુશ્કેલીઓ આવે છે, તેને માટે ખાસ સગવડ જોઈએ. સૌથી પ્રથમ તો ઝીણું કાંતવા માટે જે જાતનું ૩ સામાન્ય રીતે ચારેકાર મળી શકે છે તે કરતાં સાંઠે ૩ પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. કાંતવા પાછળ વધારે મહેનત લેવા છતાં ઝીણું સૂતર લંબાઈમાં ઓછું કંતાય છે. વળી આટલી બધી મહેનત લઈને તૈયાર થયેલ સૂતર વણવામાં મુશ્કેલી પડે છે અને તેથી વણાટ ખર્ચ પણ વધારે ચડે છે.” ઉપરના કથનમાં સત્યનો કંઈક અંશ છે. પણ તે વિષે ચોક્કસ નિર્ણય આપતા પહેલાં વધારે ઝીણવટથી આ વસ્તુ તપાસવાની જરૂર છે. શ્રી. દાસગુપ્તાના કહેવા મુજબ દેશ સમક્ષ નાર ખેડુતો, પરદેશમાં કેવા ફનો ખપ છે, એ ધ્યાનમાં રાખી ફનું વાવેતર કરે છે. જેમકે બુકાનનના વખતમાં કોઈબટુર જિલ્લામાં, ખેડુતોને જનું કાંતવાના કામમાં આવે એવું ‘નાંદન’ જાતનું ૩ વવાઈ હતું. પણ હાલ પરદેશ ચડાવવાના ઈરાદાથી ધણેખરે ‘કેનગન’ અથવા ‘કાન્ગોડિયા’ ૩ જગાડામ છે. રેંઝિયાના પુનર્જીવનથી ‘નાંદન’ ફનો પાક ફરી દૂંક વખતમાં થવા લાગશે એમ આશા રહે છે.

ધ્યાનસૂત્ર “અમુક વખતની અંદર વધારેમાં વધારે વાર સૂતર કેમ પેદા થઈ શકે” એ છે, કે વારની લાંબાઈ ઉપરાંત તે માત્ર કંઈ જાતનો પેદા કરેલો તેનો પણ વિચાર કરવાનો રહે છે? ખરેખર આ જટિલ મુદ્દા પર વધારે સંશોધન થવું જોઈએ, અને સૂતરની જાત પર ધ્યાન આપવાનું વ્યાજબી ગણાતું હોય, અને આજના ધોરણ કરતાં સમસ્ત રાષ્ટ્રની કાંતવાની ગતિ વધારવાની અગત્ય દેખાતી હોય તો રેટિયાનું પુનર્જીવન કરતી વખતે સમાજમાં મધ્યમ અને ઊંચા સૂતરના કાંતામણને પણ અમુક મર્યાદામાં યોગ્ય સ્થાન આપવું જોઈશે.

ઊંચાં અને મધ્યમ પ્રકારના કાંતણની મર્યાદા

ઊંચા યા મધ્યમ આંકના કાંતણકામના વિચાર કરતાં આ પ્રકારના કાંતણમાં એક એ અગત્યના મુદ્દાઓ અને તેની મર્યાદાઓ તપાસી લેવાની જરૂર છે. ઊંચું કાંતવા માટે ઊંચી જાતનું રૂ મેળવવું જ જોઈએ, અને આવું સાઈ રૂ દેશના દરેક ભાગમાં ન મળી શકે, એ એક મોટામાં મોટી મુશ્કેલી છે. જો કે આ ત્રુટિનું નિવારણ ન થઈ શકે એમ નથી; કારણ કે એમ આશા રાખી શકાય કે રેટિયાના પુનર્જીવનની સાથેસાથે લાંબા રેસાવાળા રૂનું વાવેતર પણ ગામડે ગામડે શરૂ થઈ જશે. આના સિવાય પણ એવાં બીજાં ખાસ કારણો છે કે જેને લીધે, ઊંચા કાંતણ કામની પ્રગતિ અટકી પડે છે. પ્રથમ તો, જેમ જેમ કાંતનાર વધારે ને વધારે ઊંચું કાંતતો જાય છે, તેમ તેમ તેની કાંતવાની ગતિ પણ વધારે ને વધારે ઘટતી જાય છે; અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો જાડું કાંતવાથી જેટલું સૂતર રેટિયા દીઠ નીકળે છે, તેટલું ઊંચું સૂતર રેટિયા પર નીકળતું નથી. ઊંચું કાંતવાથી રેટિયા દીઠ થતા સૂતરના ઘટાડાનું મહત્ત્વ સમજવા બીજી વસ્તુ પર પણ ધ્યાન દેવાની જરૂર છે. જેમ સૂતરનો આંક વધે તેમ કપડાંની જાત વધારે સુધરે, પણ કપડાંની લાંબાઈ વધતી નથી. બધું સૂતરના આંકના વધારાના પ્રમાણમાં અમુક હદે પહોંચ્યા પછી કપડાંની લાંબાઈ પણ બરાબર ઘટતી જાય છે. મહિનાના ત્રીસે દહાડા લગાતાર આઠ કલાક એટલે કે કુલ ૨૪૦ કલાક રેટિયો ચલાવવામાં આવે છે એમ ધારો. આ રેટિયા પર વારા ફરતી ઊંચું, મધ્યમ, અને જાડું કાંતવાને લીધે કપડાંની જાતમાં અને તેની કિંમતમાં ફેરફારો અને કેવો ફેર પડે છે તે નીચેના કોષ પરથી જોઈ શકાય છે.

સુતરનો કલાકે ૨૦૦ કલાકમાં ૧ ધોરસ ઈશ્ય કેટલા બચાડ નતાં આંટીયું મુલ ધોરસ- બચવેયા
 નંબર વેબ કેટલા વાર જણાયલા ધોરસવાર રૂની કંતામજી કંતામજી વારે ખર્ચ ચડયા
 (વાર) સુતર કપલામાંતાજી, કપડું થયું કિંમત ખર્ચ મુલ ધોરસવારનું
 નીકળ્યું: વાજીના તાર (૧૯૨૫ ના ભાવ) મુલ ખર્ચ

૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦
					રતલ, રૂ.આ.	પાઉ	રૂ.આ.	આ.પા.	આ.પા.
૮	૫૦૦	૧,૨૦૬	૫૬	૫૮	૧૮૩	૪૬	૩—૬	૧—૬	૫—૩
૧૦	૫૦૦	૧,૨૦	૬૪	૫૦	૧૫૩	૫	૩—૬	૧—૬	૫—૩
૧૫	૪૫૦	૧,૧૮	૭૭	૩૭	૯	૫—૧૦	૫—૧૦	૨—૦	૫—૩
૨૦	૪૨૦	૧,૦૧	૯૨	૨૮	૬	૪—૦	૩—૧૨	૨—૬	૬—૦
૨૫	૪૦૦	૯૬	૧૦૦	૨૫	૪૬	૩—૮	૩—૧૩	૨—૯	૬—૯
૩૦	૩૭૫	૯૦	૧૧૦	૨૨	૩૬	૨—૧૪	૩—૧૫	૩—૦	૭—૦
૪૦	૩૫૦	૮૪	૧૨૮	૧૭	૨	૧—૧૪	૪—૨	૩—૬	૭—૯
૫૦	૩૨૦	૭૭	૧૪૨	૧૪	૧૩	૧—૮	૪—૫	૪—૦	૧૦—૦
૬૦	૩૦૦	૭૨	૧૫૪	૧૨	૧૬	૧—૨	૪—૧૧	૪—૦	૧૧—૬

ઉપરના કોઠામાં કાંતવાની ગતિના જે આંકડાઓ આપવામાં આવ્યા છે, તે જ ગતિ પ્રમાણે આજકાલ પૈસા લઇને કાંતનારાઓ કાંતે છે. મદ્રાસ સરકારના વસ્ત્રવિદ્યાનિષ્ણાત શ્રી. અમલસાહે * હાથ-વણાટ પરની પોતાની પત્રિકામાં કાંતવાની ગતિના આંકડાઓ આપ્યા છે. તેની સાથે પણ ઉપરના આંકડા ઘણે અંશે બરાબર મળી રહે છે. શ્રી. અમલસાહે ૩૦ અને ૪૦ નંબરના સૂતર કાંતવાની ગતિનો આંક ઉપલા કોઠા કરતાં વધારે મૂકેલો છે; પણ આપણા ધારેલા હિસાબમાં ભૂલ ન થાય તે ખાતર વચલી મંખ્યા પસંદ કરવામાં આવી છે. કંતામણી મળૂરીના દર સૂતરની લંબાઇના પ્રમાણમાં દરાવવામાં આવેલા છે. જ્યાં અત્યંત વ્યવસ્થિત રીતે ખાદીકામ થઈ રહ્યું છે, ત્યાં જે ધોરણે સૂતરના નંબરવાર પૈસા આપવામાં આવે છે, લગભગ તે જ ધોરણે ઉપરના કોઠામાં જળવાયું છે. તામીલનાડમાં રૂપિયાની સામાન્ય આંકના હાથે કાંતેલા સૂતરની ૧૬ થી માંડીને ૧૮ જેટલી આંટી આવે છે. આપણી ગણતરીમાં મંડાયલી મળૂરીનો હિસાબ ઉપર સાથે મળી જાય છે ૪૦ અને તેથી ઉપરના નંબરનું સૂતર માગના પ્રમાણમાં ઓછું કંતાવું હોવાથી તેની કિંમત વધારે અંકાય છે. પણ આ ભાવ કાયમના

* શ્રીઅમલસાહે અર્થશાસ્ત્રની ચર્ચામાં દેંટિયા આવી શકે તેમ નથી. એમ સાબીત કરવા પોતાની પત્રિકામાં પ્રયત્ન કર્યો છે. દેંટિયા વિરુદ્ધ તેમની મોઠામાં મોટી દલીલ એ છે કે હાથે કાંતેલું સૂતર, બરાબર વળદાર અને એક્સરપ્ત હોતું નથી, તેથી તે મિલના સૂતર સાથે કદી ટક્કર નહિ જીલી શકે, અને ભરબળરમાં તેનો ઊઠાવ પણ નહિ થઈ શકે. પણ આ દલીલથી હાથકંતામણી નકામું છે એમ સાબીત થતું નથી; એનો તો એટલો જ અર્થ થઈ શકે કે રાષ્ટ્રે હાથકંતામણીનું પુનર્જીવન કરતી વખતે વિરોધ બીવટ અને ખંત બતાવવાની જરૂર છે. ૮૦ થી ૯૦ વરસ પર હાથે કાંતેલું સૂતર હિંદની બળરામાં ટેરટેર વેચાતું હતું. અને હાથે કાંતેલ અને હાથે વણેલ કપડું તેો તેના સૈંદર્ભ, ટકાઉપણા અને કુમાશ માટે જમનાઓ થયાં મરાહુર થયેલ છે. અને ભવિષ્યમાં પણ હાથકંતામણી કળા પણ એટલી જ સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થિતિએ પહોંચશે એમ ભાસે છે. શ્રી અમલસાહેના હાથમાં જે થોડું ધણું હાથે કાંતેલ સૂતર આવી ચડ્યું તે શીસું, વળ કે કસ વગરનું નીકળ્યું તેથી હાથે કાંતેલું બધું સૂતર વણવા લાયક નથી, અગર હાથકંતામણીમાં કશી લાભીયાર નથી, એમ દલીલ કરવી એ બીજાપણું છે.

કદી ટકવાના નથી. વળી પોંદુર અને ગંજમના બારીક સૂતરની વાત તદ્દન જુદી છે. આ સૂતર, ત્યાં પેદા થતા કિમતી રૂમાંથી, ઢાકાની બહેનો જેમ પહેલાં અત્યંત ખર્ચ અને ચીવટથી કાંતતી તેટલાજ ધ્યાનપૂર્વક કંતાય છે, અને સૂતરને પણ ખાસું વળદાર બનાવવામાં આવે છે. પોંદુર જાતના સૂતરના દર હમણાં અપાય છે તે કરતાં પણ વધારે દર હોય તો પોસાઇ શકે તેમ છે. પણ સાથેસાથે એટલું પણ કળ્લ કરવું જ જોઈએ કે જે જાતનું ઉત્તમ સૂતર અમુક ગણ્યાગાંઠ્યાં મથકામાં પેદા થાય છે અને જેની માગણી બેહદ થયા કરે છે એવા સૂતરના ભાવ બેહદ વધી ગયા છે.

વધારે ખર્ચે ઓછી ઉપજ

ઉપર આપેલા કેઠા પર નજર નાખતાંવેંત એટલું તો સમજાય જ છે કે માલની દૃષ્ટિએ તો જેમ સૂતરનો નંબર ઊંચો થતો જાય છે, તેમ તેના પરની મજૂરી વધતી જાય છે, અને કાપડના વાર પણ ઘટતા જાય છે. અમુક કલાક સરખી રીતે બધાય રેટિયા ૧૦ થી માંડીને ૬૦ નંબરનું સૂતર કાંતવા માટે ચાલે છે, અને તેનું પરિણામ જોતાં માલુમ પડે છે કે જેમ નંબર ચઢતો જાય છે તેમ કાપડના ચોરસવાર ઘટતા જાય છે. દા. ત. ૧૦ નંબરનું કાંતનાર જ્યારે ૨૪૦ કલાકમાં ૫૦ ચોરસવાર જેટલું સૂતર કાંતી શકે છે ત્યારે તેટલા જ કલાકમાં ૬૦ નંબરનું કાંતનાર તેના ચોથા ભાગનું એટલે માત્ર ૧૨૫ ચોરસવાર કાપડ જેટલું કાંતી શકે છે. આ પરથી ઉપરહલો અબ્યાસી ઠાવકી રીતે દલીલ કરી શકે કે જાડું સૂતર ઘણું જ ત્વરાથી કંતાઇ શકાય છે, અને ખર્ચે ઓછું પડે છે તેથી જાડું સૂતર કાંતવામાં રાષ્ટ્રને વિશેષ લાભ છે. ઊંચા અને મધ્યમ આંકના સૂતર વિરુદ્ધ આવી જ મતલબની દલીલ શ્રી. લક્ષ્મીદાસ પુરુષોત્તમે ૧૯૨૧ ના સપ્ટેમ્બર માસના 'યંગ ઇન્ડિયા' માં કરી હતી. અતિશય ઝીણા સૂતરનો વિરોધ કરતાં જે દલીલો તેમણે આપી છે તેમાં એક બે અગત્યની વસ્તુઓ તેઓ ધ્યાનમાં લેવા ચૂકી ગયા છે.

(૧) સૌથી પહેલી વાત તો એ છે કે ભારે આંકવાળા સૂતરના કંતામણુ અને વણામણુના દર વધારે આપવા પડે છે તેમ છતાં ભારે નંબરવાળા કાપડ પાછળ ઉત્પન્નખર્ચ બેહદ વધી જતું નથી; અથવા

ખીજી શબ્દોમાં કહીએ તો, ઝીણા સૂતરનું કપડું પ્રમાણમાં ઘટે છે, પણ તેના પ્રમાણમાં કાપડ એટલું મોઢું પડતું નથી; એટલું જ નહિ પણ ખાસ લાભ એ થાય છે કે ઝીણું કાંતનારા અને વણનારાની આમદાની વધે છે. એવા યે કેટલાક સાહસિક વેપારીઓ પડ્યા છે કે જેઓ કાંતવાના ઝોછા પૈસા આપી ઝપાટાઅંધ ૧૦ આંકની ૫૦ ચોરસ વાર જાડી ખાદી તૈયાર કરાવવાને બદલે, પ્રમાણમાં કાંતવાના વધારે પૈસા આપી, ૨૦ આંકવાળી ૨૮૧૧ ચો. વા. ઝીણી ખાદી તૈયાર કરાવવાનું પસંદ કરે છે. આનું એક કારણ એ પણ હોઈ શકે કે આવા વેપારીઓને જાડી ખાદી કરતાં ઝીણી ખાદી વેચવી સહેલી પડે છે. આવા વેપારીઓ પોતાના ખપ જેટલો માલ બરાબર નિયમસર મળ્યા કરે તે ખાતર ઝીણું યા મધ્યમ પ્રકારનું કાંતનાર બાધઓની એટલે કે રેટિયાની સંખ્યા વધારવા પણ મથશે. જાડું કાંતવાની હિમાયત કરતાં જે મોટામાં મોટી દલીલ કરવામાં આવે છે કે ઝીણું કાંતવાથી ઝોછી પેદાશ થાય છે તે દલીલ વ્યવહારમાં ઘણી જ મોળી પડી જાય છે. કારણ કે મધ્યમ યા ઝીણું સૂતર પેદા કરવામાં હાલ જેટલી કાંતનારાની સંખ્યા છે તેના કરતાં વધારે સંખ્યાને કાંતણ કામમાં રોકી શકાશે. અર્થાત્ ઝીણું કે મધ્યમ સૂતર તૈયાર કરાવવાથી પ્રમાણમાં વધારે બહેનોને રોજી મળશે. તદુપરાંત, હિંદુસ્તાનમાં દક્ષિણહિંદુસ્તાનના ખાસ પ્રદેશ જેવા એવા પણ કેટલાક મુલકો છે કે જ્યાં માત્ર ઝીણું જ સૂતર કંતાય છે. જે કાંતનાર વંશ-પરંપરાથી ઝીણું અને મધ્યમ પ્રકારનું કાંતવા માટે જ ટેવાયેલા છે, તેવો કાંતનાર, જેમ સ્વભાવ ન છોડી શકે તેમ જ નમ્બરની ટેવ છોડી ન શકે એ સ્વાભાવિક છે; અને મધ્યમ અને ઝીણા સૂતરમાંથી પણ સરસ પરિણામની આશા બાંધી શકાય એવા પ્રદેશો તરફ તદ્દન દુર્લભ કરવું એ અયોગ્ય ગણાશે. કાંતનારનો એક એવો મોટો વર્ગ પડ્યો છે કે દહાડામાં જેને જોઈએ તેટલી કુરસદ મળે છે, જેઓ સરસ સફાઈદાર બારીક કાંતવા માટે અમુક પ્રકારનો જ રેટિયો ચલાવતા આવ્યા છે, જેઓ પરંપરાથી ચાલી આવેલ પ્રથા પ્રમાણે રૂસાઈ કરતાં અને પીંજતા આવ્યા છે તે વર્ગ જાડું કાંતવાની ધસીને ના જ પાડશે, તેઓ પોતાની જ રીતને વળગી રહેવા મથશે. રાષ્ટ્રની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં પણ એટલું તો યોગ્ય બલકે અત્યંત મહત્ત્વનું છે કે જ્યાં જ્યાં સાઈ ઝીણું કંતાય છે ત્યાં ત્યાં સંપૂર્ણ ખ્યાન અપાવું જોઈએ.

ફાંતવાની ગતિ અને જાડા સૂતરને લુકસાન

આપણા હિંદ જેવા ગરીબ દેશમાં આ વસ્ત્ર સૂતર કેટલું ઉત્પન્ન થઈ શકશે તેનો ધણોખરો આધાર ફાંતવાની ભાવ પર રહે છે. પણ વાયકે એટલું જાણવું જોઈએ કે ફાંતવાની ભાવ ચડી જવાથી જેટલું જાડું કપડું મોંઘુ થાય છે તેટલું જીણું કપડું મોંઘુ થતું નથી. દાખલા તરીકે રતલ ફાંતવામાં ૪ આનાનો વધારો થાય તો ૧૦ નંબરવાળા જાડા પાણુ-કોરામાં વારે રૂ. ૦-૧-૪ જેટલી કિંમત વધી જશે; જ્યારે ૨૦ નંબરનાં ધોતિયાં કે ૪૦ નંબરની મલમલમાં અનુક્રમે વારે માત્ર ૯ પાઈ અને ૭ પાઈ જેટલો જ વધારો થશે. ગાંતાના ખપ જોગું ૩ સંઘરી રાખનાર અને ભરબજારમાં સૂતર વેચનાર, ગરીબ કાંતનાર ફાંતવાની વખતમાં વધારે નંબરનું કાંતવાનો પ્રયત્ન કરે છે; કારણ કે જીણું કાંતવાથી ૩ ગોણું વપરાય છે. અને વિશેષમાં તેની રોજની આમદાનીમાં ગોણી તૃટ પડે છે. તેમજ મજૂરીએ કાંતવાનાર અને સૂતર ખરીદનાર વેપારી પણ જાડા સૂતર કરતાં મધ્યમ યા જીણું સૂતર જ લેવાનું વધારે પસંદ કરે છે; કારણ કે તેઓએ અગાઉથી ગણતરી કરી રાખેલી હોય છે કે જીણા સૂતર જેટલો લાભ જાડા સૂતરમાં, અને ખાસ કરીને તેજના વખતમાં થતો નથી.

કાંતવાની ગતિ અને કંતામણીના દર

કાંતવાનો વેગ વધતાં મધ્યમ જાડાનું સૂતર પણ વધારે ઉત્પન્ન થશે. અને તેને લીધે કાંતવાના દર પણ ઘટાડી શકાશે. એકવાર કાંતનારની ગતિ વધી ગઈ એટલે તેની એકંદર રોજને જરા પણ ધક્કો લગાડ્યા સિવાય આંટીની લંબાઈના પ્રમાણમાં અપાતા દર વિના મુશ્કેલીએ ગોણા કરી શકાશે. ખરેખર મધ્યમ સૂતર કાંતનારની ગતિ વધારવા ખાસ પ્રયત્ન થવાની જરૂર છે. આ સ્થળે ક્યા ધોરણ પ્રમાણે કાંતવાના દર ઠરાવવા જોઈએ એની ચર્ચા કરવી ઠીક થઈ પડશે. સૂતરની લંબાઈના પ્રમાણમાં કાંતવાના દર આપવામાં અનેક લાભ છે. આવું ધોરણ રાખવાથી સૂતર કેટલું કંતાયું છે તેનો ખ્યાલ આવે છે, અને સાથેસાથે તેની જાડાઈ પણ ખરાબર પારખી શકાય છે. આવું ધોરણ રાખવાથી કાંતનારને વધુ કમાણી કરવાનું પ્રોત્સાહન મળે છે, તેમજ જાડાને બદલે મધ્યમ મજૂરનું કાંતવાનું પસંદ કરે તો ગોણા કલાકમાં પૂરેપૂરી રોજ પણ

તે મેળવી શકે છે. આને લીધે કાંતનાર વ્યવહારમાં કોઈપણ જાતની છેતરપીંડી કરી શકતો નથી. જો વજનના ભાવે સૂતર ખરીદાય તો સારા નરસા સૂતરની બરાબર પારખ ન થઈ શકે, અને કેટલીકવાર સારા સાથે રાશી સૂતરને મેળવી પ્રમાણમાં સારો ભાવ ઉપજાવવાનું કાંતનારને પણ મન થઈ જાય છે; જ્યાં સૂતરનાં કોડડાં લેવાનો રિવાજ હોય છે ત્યાં તો કાંતનારો સારી પેઠે દગો કરી શકે છે. નીચે જાણે જેવું તેવું સૂતર ભરી ઉપર બલકાદાર ઝીણું સૂતર ચડાવી, બધુંય ઉત્તમ સૂતર છે એવો દેખાવ કરી શકે છે. કાંતનારાની આવી કામેલિયતને લીધે દક્ષિણના સીડેડ ડિસ્ક્રિટસમાં મોટાં ખાદીમથકોને એટલી બધી ખોટ સોસવી પડી હતી કે છેવટે તેમને પોતાનું લગભગ બધુંય કામ બંધ કરવાનો વખત આવ્યો હતો.

તેમ છતાં એ કહેવું જોઈએ કે સૂતરની લંબાઈ પ્રમાણે પૈસા આપવામાંય એક ખામી તો રહેજ છે. જિંયા અને મધ્યમ નંબરના સૂતરના લંબાઈ પ્રમાણે પૈસા આપવાની પ્રથા અત્યંત ઉપયોગી અને સારી છે. પણ જાડા સૂતર માટે આ પ્રથાનો ખાસ ઉપયોગ નથી. સામાન્ય રીતે દેશમાં રિવાજ જ એવો પડી ગયો છે કે ઝીણું સૂતર આંટી પ્રમાણે અને જાડું સૂતર વજન પ્રમાણે વેચાય. ૧૦ યા ૧૨ નંબરના સૂતર માટે આંટીની જ પ્રથા દાખલ કરવાનો આગ્રહ રાખવાની જરૂર નથી. તે ઉપરાંત જ્યાં વરસોનાં વરસો સુધી કાંતનારાઓ વજન પ્રમાણે સૂતર વેચતા આવ્યા છે, ત્યાં એ રિવાજ તોડી નાખવો એ પણ ક્ષાપણુ ભરેલું નથી.

ઝીણું સૂતર અને ઐચ્છિક પ્રયત્ન

જ્યાં જ્યાં, માણસોએ સ્વેચ્છાથી કાંતવાનું કામ હાથમાં લીધું છે ત્યાં ત્યાં મધ્યમ અને જિંયા નંબરના કાંતવાથી થતા લાભો સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે. કોઈ પણ માણસ જો વરસમાં માત્ર ૨૪૦ કલાક રેડિયો ચલાવે તો પણ પોતાના ખર્ચ પૂરતાં ડીક ડીક ઝીણાં અને ટકાઉ કપડાં લગભગ નજીવી કિંમતે પેદા કરી શકે. આવા સંજોગોમાં શુદ્ધ ખાદી મિલકાપડને હંકારી શકે છે, કારણ કે દહાડામાં માત્ર પોણા કલાક જ આનંદથી રેડિયો ચલાવવાથી પોતાને જોઈએ તેટલાં, બધાં ખર્ચ કરતાં યે વધારે કપડાં મિલકાપડની કિંમત કરતાં ક્યાંય સસ્તા ભાવે તૈયાર થઈ જાય છે. આ વસ્તુ વિશેષ સ્પષ્ટ કરવા. સૂતરના નંબર પ્રમાણે

કાપડનું કેટલું ખર્ચ આવે છે તેનો જુદો કોડો અંત્ર આપવાની જરૂર છે.

કંતામણીનું કશું ખર્ચ ન પડે તો
સૂતરનો નંબર ચોરસ વાર કાપડની કિંમત

	રૂ. આ. પા.
૮	૦—૪—૫
૧૦	૦—૪—૩
૧૫	૦—૪—૬
૨૦	૦—૪—૯
૨૫	૦—૪—૬
૩૦	૦—૫—૦
૪૦	૦—૫—૦
૫૦	૦—૫—૩
૬૦	૦—૫—૬

ઉપરના કોડો પરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે સૂતરનો નંબર ઓછો હોય કે વધારે, પણ કાપડની કિંમતમાં કાંઈ ખાસ વધારો થતો નથી. ૧૯૨૧ ના વસ્તીપત્રક રીપોર્ટમાં બિહાર સરકારના મિ. ટેલેન્ટસ નામના અમલદારે એવું વિચિત્ર ગપ્પું માર્યું છે કે કંતામણીનું કશું ખર્ચ ન પડે તો પણ મિલ કે પરદેશી કાપડ કરતાં ખાદી મોંઘી જ પડવાની; આ ઢંગધડા વિનાનું કથન એવું હાસ્યાસ્પદ છે કે તેની વિશેષ ચર્ચા કરવી ફાગટ છે. એટલું તો હરકોઈ જાણે છે કે પાંચ માણસના કુટુંબમાં, જે રેટિયો રોજ ૨ થી ૨૫ કલાક ચાલે તો તે કુટુંબ કપડાંની બાબતમાં પૂરું સ્વરાજ ભોગવતું થઈ જાય; આવી પરિસ્થિતિમાં જે કોઈ વ્યક્તિ કે કુટુંબ ઘર પૂરતું કાંતવા ધારશે, તે વ્યક્તિ કે કુટુંબ પોતાનો વધારે વખત ન બગડે અને સારામાં સાફ કંતાય, એવું જ સૂતર કાંતવાનું પસંદ કરશે એ તો દેખીતું છે. અમીરઉમરાવ કે શેઠશાહુકર જેવા સમાજના જિંદા વર્ગોને પ્રમાણમાં વધારે આરામ મળતો હોવાથી તેઓ પોતાના શોખ ખાતર આ તો પોતાના કુટુંબના પ્રેમ ખાતર બાણું ઝીણું કાંતવાનું પસંદ કરશે; ત્યારે બેહુત અને તેના જેવા બીજા ગરીબ કારીગરો કે જેને પ્રમાણમાં ઓછો આરામ મળે છે તેઓ જાડું કાંતવાનું પસંદ કરશે. ૧૮૦૬માં પણ દેશમાં કાંતવાની બાબતમાં આવી જ સ્થિતિ વર્તતી હતી.

એમ ડૉ. યુકાનનના હેવાલ પરથી ખાતરી થાય છે. તે વખતે અમીરઉમરા-
વોની માફક, ખેડુતો પણ ઝીણું સૂતર કાંતતા, અને ધરના ખપમાં લીધા
પછી જે કંઈ સૂતર વધતું તે બજારમાં વેચાવા આવતું. આ બધી
બાબતોનો સંપૂર્ણ વિચાર કર્યા પછી અમને એમ લાગે છે કે રાષ્ટ્રની
દૃષ્ટિએ સરાસરી ૨૦ આંકની આસપાસનું સૂતર દેશમાં કાંતાવું જોઈએ.
અને દેશબરમાં તૈયાર થતી ખાદી જે સરાસરી ૨૦ આંકની થવા લાગે
તો દેશને અચૂક બારે લાભ થયા વિના નહિ રહે. આમ કહેવાનો એ
અર્થ નથી કે દેશમાં પેદા થતું તમામ સૂતર ઉપરના આંકનું જ હોવું
જોઈએ; કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે આજે તૈયાર થતી ખાદી
સરાસરી ૨૦ આંકની થાય એ ખાસ જરૂરનું છે.

ખુદ્દા બજારમાં વેચાણ

તમામ ગૃહઉદ્યોગોની માફક, હાથકાંતામણુના ધંધાની કુલ લગામ
એકના હાથમાં ન રહેવી જોઈએ. ગૃહઉદ્યોગમાં નાનાથી માંડીને મોટા
કારીગરો પોતપોતાના કામમાં સ્વતંત્ર હોવા જોઈએ. દરેક અંગ પોત-
પોતાના પગપર ઊભી શકે તો તે સરસ ખીલી શકે છે. હાથકાંતામણુના
ઉદ્યોગને ખીલવવા માટે પ્રથમ તો દરેક કાંતનારે પોતપોતાના ખપપૂરતું
૩ સંધરી રાખવું જોઈએ, એ વાત આપણે આગળ જોઈ ગયા. હવે
ખીણું પગલું ચર્ચીએ. કાંતનારાઓ અને વણનારાઓએ પોતપોતાનો
માલ એક ઠેકાણે વેચવા ભેગા થવું જોઈએ; જ્યારે પહેલાંની પેઢે ગુજરી
બરવાનો રિવાજ ચાલુ થશે, ત્યારે અઠવાડિક ગુજરીહાટોમાં સૂતર અને
કાપડ વેચાવા લાગશે. હજુ આવાં હાટ ઠેરઠેર ભરાવા લાગ્યાં નથી. પણ
દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના કેટલાક ભાગોમાં કાંતનારાઓ આ પ્રથા દાખલ કરવા
લાગ્યા છે; રેટિયાની નવી હીલચાલ ઉપજા બાદ આ એક પગલું આપણે
આગળ વધ્યા અને આદર્શને પાંથે વળ્યા એમ કહી શકાય. કાંતનારા
અને વણનારા એક મેળામાં નિયમસર મળી અરસપરસ સોદાઓ કરતા
થઈ જાય, એવો વખત હજુ આવ્યો નથી. અને જ્યાં સુધી દેશના
ધણીખરા ભાગમાં ખાદીનો જ મુખ્ય પહેરવેશ ન થાય ત્યાં સુધી એવી
ધન્ય થડી કદાચ ન પણ આવે. જ્યારે કાંતનાર અને વણનાર પોતપોતાનું
ફાંદી લેતા થઈ જશે ત્યારે, વચ્ચેના નફાખાઉ દલાલ યા વેપારી
આપોઆપ નીકળી જશે. આજે તો વચલા માણસની ખાસ જરૂર રહે

છે: કારણકે કાંતનાર, વણનાર, પહેરનાર અને રૂના વેપારી વચ્ચે સાંકળ બાંધવાનું કામ સરસ રીતે આ વ્યક્તિ માણસ કરે છે. પણ જેમ જેમ ભરખળરમાં, મેળાઓમાં અને ગુજરીમાં, તમામ કારીગરો, અને પહેરનારાઓ ભેગા થવા માંડશે તેમ તેમ વ્યક્તિ માણસનો ખપ ઓછો થતો જશે. કાંતનાર અને વણનાર જેમ વધુ ને વધુ નિકટ સંબંધમાં આવતા જશે તેમતેમ સૂતર ઝપાટાબંધ સુધરતું જશે. જ્યારે સૂતરનાં હાટ ઠેરઠેર ભરાવવા લાગશે. ત્યારે વણકર પણ આજે ખાદીની ખીલ-વટમાં જેટલો રસ લે છે તે કરતાં વધારે લેવા લાગશે.

સૂતરના ભાવોની સરખામણી

જ્યાં વ્યક્તિ માણસનો આશ્રય લીધા સિવાય, સૂતર સીધેસીધું વેચાય છે, અથવા તો જે વિભાગોમાં કાંતનાર પોતે જ પીંજવાનું અને કાંતવાનું બંને કરી લે છે ત્યાં સૂતરના ભાવ વધારે સારી રીતે પરવડે છે. પણ જ્યાં સૂતરને લગતી દરેક ક્રિયા જુદા જુદા માણસો મારફત થાય છે. ટૂંકમાં જ્યાં ખાદી હજી પગભર થઈ નથી ત્યાં સૂતરના ભાવ, પ્રમાણમાં વધારે આપવા પડે છે.

અથક સૂતરનો ૧૯૨૫ માં મજૂરી આપ- શેર
નંબર રતલની કિંમત વાની રીત

રૂ. આ. પા.

૧ નાગલાપુરમ (કર્નૂલ)	૨૦	૧-૧૦-૦	તાણી ખરીદ- વામાં આવે છે.	કાંતનાર ખપ- જેથું રૂંસંધરી રાખે છે. અને તાણી સુધીની બધી ક્રિયા કાંત- નાર જ ધેર કરી લે છે.
૨ તીરુપુર (કાંઈબટ્ટર જિલ્લો)	૧૦ થી ૨૦	૧- ૦-૦	સૂતર શેરના ભાવે ખરીદાય છે.	કાંતનાર પોતેજ પીંજ લે છે
૩ અમરેલી	૬ થી ૧૦	૧- ૪-૦	„	માત્ર કાંતે છે.
૪ કાલીકેરી (ચિતુર જિલ્લો)	૮ થી ૧૦	૧- ૪-૦	„	„

સામલાપુરમ અને લીકપુર કરતાં અમરેલી અને કાલીકેરી જેવાં ખાદી પેદાશનાં નવાં મથકોમાં સુતરની કિંમત વધારે પડે છે, કારણ કે પહેલાં બે મથકોમાં તો કાંતનારાઓને કંતાઈ ઉપરાંત પીંળમણીની ચે ભજૂરી મળે છે, ત્યારે અમરેલી અને કાલીકેરી જેવાં મથકોમાં કાંતનારને માત્ર કંતામણીના જ પૈસા મળે છે. તેથી ભવિષ્ય માટે આપણે આદર્શ એવો રાખવો જોઈએ કે ખાદીને લગતી જેટલી ક્રિયા કાંતનારના ઘરમાં સહેલાઈથી થઈ શકતી હોય તે બધી ચે ક્રિયાનો લાભ કાંતનારને જ મળી શકે અને કાંતનારના કામમાં બીજા ભાગ ન પડતી શકે.

અરજિયાત કાંતાણુ-રેંટિયાયજ્ઞ-

પરદેશી કાપડની આયાત કેમ બંધ કરી શકાય, તેનો વરસોના વરસો સુધી વિચાર કર્યા પછી, રાષ્ટ્રને રેંટિયો લાખ્યો છે. પરદેશી કાપડની આયાત પર ભારે જકાત નાખવાનો અધિકાર રાષ્ટ્ર પાસે નથી. પણ રાષ્ટ્રને જે રેંટિયો લાખ્યો છે તેનો સરસ લાભ ઉઠાવવા રાષ્ટ્ર ક્યારેક સે તો પરદેશી કાપડને બંધ કરવા માટે એકલો રેંટિયો જ પૂરો પડી શકે તેમ છે. હાથકંતામણુ અને હાથવણાટના ધંધાને આપાદ કરવા માટે, ખાદી પ્રત્યે ભાવ કે ભક્તિ પેદા કરાવીને પ્રજા બેસી રહે તો ચાલવાનું નથી. પણ એ ધંધાને આગળ ધપાવવા માટે, તન, મન અને ધનથી પ્રજાએ ઘસાવા તૈયાર થવું પડશે. રેંટિયાપ્રવૃત્તિને ફતેહમંદ કરવા માટે રાષ્ટ્રે ખાસ કયા પ્રકારની મદદ કરવી જોઈએ એ હવે વિચારીએ. ખાદી ખરીદનાર માલનો જેટલો વધારે ભાવ આપે છે તેટલે અંશે તે રેંટિયાને આશ્રય આપે છે. જ્યાં સુધી સરકાર રેંટિયાપ્રવૃત્તિની વિરોધી છે, જ્યાં સુધી સરકાર રેંટિયાને નભાવી લેવા કે મદદ કરવા તલભાર તૈયાર નથી ત્યાં સુધી સમાજના ઉચ્ચ અને મધ્યમ વર્ગે આ પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે અમી દ્રષ્ટિ રાખી બહોળે હાથે મદદ કરવી જ પડશે. પણ ખરે આશ્રય તો એ જ કહી શકાય કે જેને લીધે ખાદીની પેદાશ પણ વધે અને સાથેસાથે ખાદી સસ્તી પણ થાય. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ખાદી વધારે ખાદીથી જ સસ્તી થઈ શકશે. દરેક માણસ સ્વેચ્છાનુસાર રેંટિયો ચલાવવા લાગી જાય એ રેંટિયાપ્રવૃત્તિને રાષ્ટ્રની ઉત્તમ મદદ છે. ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય અને કાંકરે કાંકરે પ્રાણ બંધાય એ કહેવતનું રહસ્ય રેંટિયાપ્રવૃત્તિને સંપૂર્ણપણે લાગુ પડે છે. જો દરેક

માણસ થોડું થોડું પણ કાંતે તો બધાનું ભેગું કરતાં કરોડો રૂપિયાનું સૂતર તૈયાર થઇ જાય. અને તેથી પરદેશી કાપડનો પગ પણ અહીંથી કપાઇ જાય. રેંટિયાને આવશ્યક યશ તરીકે દરેક વ્યક્તિ સ્વીકારે તો રેંટિયાની પ્રતિષ્ઠા ચિરસ્થાયી થાય. અત્યારે દેશના અમુક વિભાગોમાં અને અમુક જ વર્ગમાં રેંટિયા ચાલે છે. તે સ્થિતિ ન્યારે સ્વેચ્છાપૂર્વક રેંટિયો લોકો ગ્રહણ કરવા લાગશે, ત્યારે પક્ષટાઇ જશે; રેંટિયાપ્રવૃત્તિ એ વિરાટપ્રવૃત્તિ બની જશે. મરજિયાત કાંતણુપ્રવૃત્તિનો ઉદ્દેશ માત્ર ખાદીની પેદાશ વધે એટલો જ નથી. ખાદીનો પ્રચાર પણ દેશભરમાં મરજિયાત કાંતણુથી વધારી શકાશે. ટૂંકમાં, રેંટિયાની પ્રવૃત્તિને સતત ટકાવી રાખવા માટે આજે પ્રયત્નો ચાલી રહ્યા છે. લોકો સ્વેચ્છાપૂર્વક પોતાપોતાનું કાંતવા લાગશે ત્યારે સુંદર સૂતર તૈયાર થઇ શકશે, અને તે બજારમાં વેચાવા લાગશે ત્યારે આજે સૂતરના જે અતિશય ભારે ભાવો આપવા પડે છે તે ભાવો એકદમ ઘટી જશે. *

છૂટક વેચાણને આશ્રય

મરજિયાત કાંતામણીના પ્રચાર સિવાય પણ ખાદીની પેદાશ અને ખાદીનો ઉપાડ વધારવા ખીજ યોજનાઓ કરી શકાય, જેમકે અખિલ ભારતીય ખાદી બોર્ડે છૂટક વેચાણ પર અમુક ટકા બક્ષિશ આપવાનો ઠરાવ કરીને, વેપારીઓને ખાદીના વેપારમાં વધારે મૂડી રોકવાની અને ખાદીના વેચાણમાં વધારે રસ લેતા કરવાની, સરસ રીત શોધી કાઢી છે. પણ આવી બક્ષિશપદ્ધતિને લીધે વેપારીઓને રાહત મળતી હોય તોપણ ખાદીની પેદાશ એકદમ વધી ન જ શકે. બહુ બહુ તો પેદાશ પર બક્ષિશની આડકતરી અસર પહોંચી શકે. નાના વેપારી કદાચ પોતાની મૂડી થોડીઘણી વધારી, થોડેક અંશે બક્ષિશનો લાભ ઊઠાવી શકે; પણ મોટા વેપારી તો આવી બક્ષિશને વેપારનું જોખમ ખેડવા માટે નાનકડા

* મરજિયાત હાથકાંતામણીનો પ્રથમ ખીજાં દૃષ્ટિબિંદુઓથી પણ વિચારી શકાય તેવો છે. ૧૯૨૫ ના ૨૨ મી જાન્યુઆરીના 'ચંચ ઇડિયા' માં શ્રી. કે. સન્તાનએ લેખ લખ્યો છે તેમાં તેમણે સરસ રીતે સાબીત કરી આપ્યું છે કે જો મરજિયાત કાંતામણીના કામને બરાબર વ્યવસ્થિત રાખવા પર મૂઠ્ઠી દેવામાં આવે તો મહાસલાનું કામ ચલાવવા માટે પૈસા ગ્રન્થ પાસે માગવા નહિ પડે.

વીમાથી વધારે નહિ ગણે. અક્ષિશની પદ્ધતિથી ખાદીની પડતર કિંમત અને વેચાણ કિંમત વચ્ચે કેટલા ટકાનો ફેર રાખવો જોઈએ તે કદાચ ચોક્કસ ઠરાવી શકાય. તેમ છતાં એટલું ચોક્કસ છે કે જો અક્ષિસની રકમ નાની હશે તો અક્ષિશ તરફ લોકોનું બહુ ધ્યાન જ નહિ ખેંચાય. જો અક્ષિશની પદ્ધતિ ફતેહમંદ અને ફળદાયી બનાવવી હોય, તો અક્ષિશ ઠીક ઠીક અપાવી જોઈએ. સૂતરના મેળાઓ કે અળસો ભરાય ત્યાં ત્યાં ખાદીના વેચાણની પણ ખાસ વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. ગામડાંઓના મેળામાં ખાદી વેચાતી મળે તે ખાતર, વેપારીકમીશન કે બીજા કોઈ પણ રીતે વેચનારને જે કંઈ લાલચ યા ભેટ આપવી પડે તે બધું કરવા જેવું છે. આ રીતે ખોટા ખમવાથી સરવાળે રાષ્ટ્રને લાભ જ થવાનો છે. મોટી વસ્તીવાળાં શહેરોમાં ખાદીવેચાણનું કામ ભણે સહેલું હોય, પણ ગામડાંઓમાં કે જ્યાં આખરે વધારેમાં વધારે ખાદી ખપવાની છે ત્યાં ખાદી લઈ જતાં તનતોડ અને સતત પ્રયત્નની જરૂર છે. ગામડાંઓમાં સ્વદેશ-પ્રેમની ચીજીગારી એકવાર પ્રગટાવી શકાય તો તે સહેજે જુઝારી નહિ જાય. ગામડાંઓમાં રહેતા ખેડૂત અને કારીગરવર્ગની સાથે રહી તેમનામાં સ્વદેશી અને સ્વરાજની ભાવના પેદા કરવાના કામને જીવનકાર્ય સમજીને જે કોઈ સ્વયંસેવક ગામડાંમાં ધામા નાખે તેમને પૂરેપૂરી મદદ કરવાની જરૂર છે. ગામડાના ફેરિયાને ય પોતાના કામમાં સફળ થવું હોય તો એકલા વેપારીની આવડત નહિ ચાલે, તેણે જીવતા પ્રચારક પણ બનવું પડશે. *

કાંતનારને આશ્રય

છૂટક વેચનારાઓને અક્ષિસ આપવાથી ખાદી વધારે વેચાય, અને તેથી કાંતનાર અને વણનારનો ધંધો ટકી રહે, અને તેટલે અંશે કાંતનાર અને વણનારને લાભ પણ મળે. પણ આ સિવાય, સીધી રીતે કાંતનાર

* જો માલ અંગઠધાર ઉછીનો અપાય, અને માલના પૈસા બરાબર વ્યવસ્થિત રીતે પાછા આપી શકાય એવી વેપારી અને ધરાક વચ્ચે સાખ નમે, તથા એવી કંઈક પદ્ધતિ દાખલ કરવામાં આવે તો વેચાણની મંદીની ઝોસમાં પણ પેદાશના કામને ધપાવ્યે રાખવામાં અડચણ ન આવે. પણ આની ચર્ચા આ પુસ્તકમાં ઇરાદાપૂર્વક કરવામાં આવી નથી. કારણ કે એ બધું કરવા માટે વધારે મૂડી રોકવી જોઈએ. અને લેવડદેવડનાં ખાસ સાધનો ખરીદવાં જોઈએ,

અને વણુનારને લાભ મળે એવી રીતે પણ મદદ કરી શકાય. કાંતનારને બક્ષિસ આપતાં એટલું યાદ રાખવું જોઈએ, કે જે કંઈ ભેટ કાંતનારને મળે તે ભેટથી ખાદીની પેદાશ અને ખાદીનું વેચાણ બન્ને વધવાં જોઈએ. કાંતનાર પોતાનું બધું સૂતર વેચવાને બદલે પોતાનાં કપડાં પૂરતું સૂતર રાખતો થઈ જાય એવી કંઈક સાલગ્ય તેની પાસે મૂકવી જોઈએ. દાખલા તરીકે જે કાંતનાર પોતાના ખપજોગું ૩ સંધરી રાખીને ધંધા માટે કાંતે છે તેવા કાંતનારને ઉત્તેજન આપવા માટે તેનાં કપડાં અર્ધે ભાવે કે વિનાવણુકરીએ વણાવી આપવામાં આવશે એવી ખાતરી આપવામાં આવે તો ઘણાખરા કાંતનારાઓ પોતાનાં કપડાં પોતાના સૂતરનાં જ બનાવતા થઈ જશે. જણુ દીઠ વધારેમાં વધારે ૧૨ ચોરસવાર કપડું આવી રીતે મફત યા અર્ધી કિંમતે વણાવી દેવું જોઈએ. જ્યાં કાંતનારી બાઈઓ વરસ સુધી ધંધો ચાલી શકે તે ખાતર પૂરતું ૩ સંધરી રાખે છે અને પછી બધું સૂતર વેચી નાખે છે એવા વિભાગમાં ઉપરનો પ્રયોગ એકવાર અજમાવવામાં આવે, તો તેની અસર આખા દેશમાં ગુણાકારની ગતિએ ફેલાઈ જશે. અર્ધી વણુકરીના હિસાબે હાથે કાંતનારાઓને બક્ષિસ આપવામાં આવે તો કાંતનાર દીઠ ૧૦ થી ૧૨ આના ખર્ચ આવે. અને અમુક પસંદ કરેલા વિભાગમાં ૨૦ થી ૩૦ હજાર ભાઈ બહેનો આ ઉત્તેજનનો લાભ લેવા ઇચ્છે તો દેશમાં અત્યંત ઓછા વ્યવસ્થાખર્ચે સહેજે ૧ થી ૧૫ લાખ રૂપિયાની ખાદી ઉત્પન્ન થઈ જાય, અને સાથેસાથે તરત ઊંડાવ પણ થઈ જાય. ટૂંકમાં લાખ દોઢ લાખની ખાદી પેદા કરી વેચવા પાછળ માત્ર ૧૫ થી ૨૨૫ હજાર રૂપિયા જાય. એટલે કુલ ઉત્પન્ન પર ૧૨૫ થી ૧૫૫ ટકા જેટલું જ ખર્ચ ચડે. આત્મવચ્ચ સર્વમૂલેષુ એ મંત્રનું રહસ્ય કાંતનારને પણ સમજાવવાની ખાસ જરૂર છે. આજે ઘણાંખરા કાંતનારાઓએ ઉપરના સૂત્રનો મર્મ જીવનમાં ઊતારેલો નથી. તેઓ હજી પણ પરદેશી યા તો મીલના કાપડને વળગી રહ્યા છે. પહેલાંના વખતમાં ઘરના કાંતેલા સૂતરમાંથી લોકો પોતાનાં કપડાં બનાવી લેતા, તે ભૂલાઈ ગયેલો રિવાજ પાછો સજીવન કરવાની જરૂર છે. રૂઝિયાની કીલચાલમાં જે આજે કાચામાં કાચો પાયો દેખાય છે, અને જ્યાં મારો પડતાં આખી ઈમારત તૂટી પડે તેમ છે, તે પાયોની અંદરથી તેમ જ બહારથી મરામત કરવાનું આપણું જ કામ છે, એટલું જ નહિ

પણ તે કરવાની આપણી ખાસ ફરજ છે. રસોઈ કરવી, પાણી ભરવું, દળણું દળવું એ જેમ ગામડાંમાં દૈનિક કાર્યો ગણાય છે તેમ રેંટિયો કાંતવો એ પણ પહેલાંની માફક જો ધરકામનું આવશ્યક અંગ ગણાઈ જાય, તોપણ ખાદી ગમે તેટલી ખામીવાળી કે જડી હોય તોપણ લોકોની ખાદી પ્રત્યેની અભિરુચિ ઘટશે શકે. ગામડાંમાં ખાદીની જડ ભાડી નાખવી હોય તો રેંટિયાપ્રવૃત્તિને પોષવા સારું જેટલું થઈ શકે તે બધું એ પ્રવૃત્તિના મુખ્ય અંગ કાંતનાર અને વણનારને સુખી કરવા માટે કરી છૂટવું જોઈએ.

વણુરોને આશ્રય

જે કાંતનારને વિષે તેજ વણુકરને વિષે છે. હાથસાળ પર કામ કરનાર વણુકર જમાનાઓ થયાં રાષ્ટ્રની થાપણુ સમાન ગણાતો આવ્યો છે. દેશમાં હજુ પણ ખેતીથી ખીજે નંખરના મહત્વનો ધંધો હાથવણુકરને છે. આજે પણ લગભગ ૬૦ લાખ માણસોનો ગુન્નરો હાથસાળ પર ચાલે છે. હિંદુસ્તાનની કુલ જરૂરિયાતના ચોથા ભાગ જેટલું, અને આપણા દેશની બધી મિલમાંથી નીકળતા કાપડના લગભગ પાણા ભાગ જેટલું કાપડ હાથસાળ પર આજે પણ તૈયાર થાય છે. દાખલા તરીકે ૧૯૨૩ માં હિંદુસ્તાનમાં કુલ ૪૩૦૬ કરોડ વાર કાપડ બન્યું હતું. તેમાંથી લગભગ ૧૧૦૬ કરોડ વાર તો હિંદની સાળો પર વણાયું હતું. આ પ્રથમ દરજ્જાના ગૃહઉદ્યોગનું પૂરેપૂરું મહત્વ બહેલા માણસો પણ સમજતા નથી. હાથસાળના ધંધાને સમાજમાં હજી વધારે ઊંચું સ્થાન આપવામાં જ હિંદનું બલુ છે. સાથેસાથે એ પણ ન વીસરાવું જોઈએ કે હાથસાળ અને રેંટિયો એકબીજાને પોષનારા ધંધા છે. તેથી એ બન્ને ધંધાઓની ચડતી કે પડતી એક સાથે જ થાય છે. હાથસાળને ટકાવી રાખનાર રેંટિયો જ છે. એકના જન્મમરણનો આધાર ખીજના જન્મમરણ પર છે; દેશના કેલકાક ભાગમાં વણુકરો આ વસ્તુ સમજવા લાગ્યા છે. પણ એકંદર રીતે જોતાં એમ કબૂલ કરવું જોઈએ કે હજુ સુધી વણુકરો હાથે કાંતેલ સૂતરને અજનાવતાં અચકાય છે. આનું કારણ હાથે કાંતેલા સૂતર પર વણુકરને સજ છે એમ નથી. પણ તેનું ખરું કારણ તો એ છે કે આ નવી ક્ષિત્તિયાલ કામગીરી ટકરો કે નહિ એનો ખરો ખ્યાલ હજુ

તેમને આવી શકતો નથી. અને જે થોડાધણા વણુકરો રેંટિયાપ્રવૃત્તિ પ્રત્યે ભાવ રાખે છે. તેમનો ભાવ પણ હજુ પ્રેક્ષક જેટલો ઉપરચોટિયો છે. પડીભાંગેલાં ગામડાંઓને રેંટિયાપ્રચાર વડે ફરી આગાદ કરવામાં વણુકર સક્રિય મદદ નહિ કરે ત્યાં સુધી તેનો ધધો પણ ગામડાંમાં ચાલવાનો નથી, તેમ તેની પ્રતિષ્ઠા પણ ગામમાં ટકવાની નથી. આ સ્વયંસિદ્ધ વસ્તુ પણ હજુ વણુકરને ડંસાવવાની જરૂર છે. વણુકરો હજુ એટલું જ સમજતા નથી, કે આજે તે દેશી કે પરદેશી મિલ્લમાલિક તેમજ શાહુકારની જે એવડી ગુલામી નીચે કચરાઈ રહ્યો છે. તે બંધનમાંથી ઉગરી જવાનો ય એકમાત્ર ઈલાજ રેંટિયાપ્રચાર છે. તેની આવકમાં પરોક્ષ રીતે ખીજાં જે ગામડાં પડતાં જાય છે તેનું પણ તેને જ્ઞાન નથી. આ વરસો દરમિયાન વણુકરને જે અસહ્ય રોજી મળતી તે દહાડેદહાડે ઘટતી ગઈ છે; વણુકરીના દર ઘટવાથી વણુકરના ધધાને એવો સખત ફટકો લાગ્યો છે કે વરસોવરસ હાથસાળની સંખ્યા ઓછી થતી જાય છે. વણુકર પાસે પોતાના પદરની મૂડી નજીવી હોવાથી પોતાનો ધધો ચલાવવા માટે કોઈ શરાફ યા વેપારીની દયા પર આધાર રાખવો પડે છે. વળી આધુનિક યુગના નવા સંજોગોમાં, પરદેશી અને દેશી મિલોની સામે વણુકરને અસમાન હરિકાષ્ઠમાં હંમેશાં ઊભીને પોતાનો માર્ગ કાઢવો પડે છે. પહેલાં વણુકર પોતાના માલની મરજી મુજબ કિંમત લઈ શકતો; પણ હવે વણુકર પરાધીન થઈ જવાથી પોતાના માલના મનમાગ્યા ભાવ મેળવી શકતો નથી.

કેટલાક લોકો વણુકરોને સહાયકારી મંડળીઓ સ્થાપવાનું સૂચવે છે. તેઓ માને છે કે આ મંડળીઓ મારફત વ્યવસ્થિત રીતે આર્થિક સહાય વણુકરોને મળવા લાગશે એટલે તેમનાં ધણાંખરાં દુઃખોનું નિવારણ થઈ જશે. સહાયકારી મંડળીઓથી કંઈક અંશે વણુકરોને જરૂર ફાયદો થશે. પણ વણુકરોની ખરી મુશ્કેલી સહાયકારી મંડળી ટાળી નહિ જ શકે વણુકરોને મુખ્ય બેત્રણ વસ્તુની ખાસ જરૂર છે.

૧ પોતાના કુટુંબનાં બધાં માણસોને કામે લગાડી શકાય એવે વખતે તેમને પૂરતા પ્રમાણમાં વણુકરનું કામ મળવું જોઈએ.

૨ તેમનો ધધો અસ્ખલિત ચાલવો જોઈએ.

માલની ધરાડીના અભાવે યા શેડિયાની મદદના અભાવે વણુકરના

ધંધાને કદી આંચ નહિ આવે, એટલી ખાતરી જે વણકરને થઈ જાય, તો તે પોતાના કામમાં આનંદથી મશગુલ રહી શકે એમ છે. જેમ ખેતીની મોસમ હોય છે, તેમ વણાટની પણ મોસમ હોય છે. જે મોસમમાં સુતર ઝાંઝું મળે તે મોસમમાં વણકરો બેઠક કામ કરી ખૂબ માલ તૈયાર કરવાનું જોખમ વહોરે છે, અને જે તે માલ ન વેચાય તો તેઓને સોસલું પડે છે. પણ જે વણકર અને તેનું કુટુંબ નવરાશના વખતમાં રેંટિયો ચલાવવા મંડે તો તેને આ મોસમ પર આધાર રાખવો ન પડે. જ્યારે ગામેગામ રેંટિયાનો ગુંગર શરૂ થશે ત્યારે ગામના વણકરને કદી ધંધાનો તોટો નહિ પડે. વળી વણકરને માલ વેચવાની પણ કાંઈ મુશીબત નહિ પડે; કારણ કે તેનો માલ ખરીદનાર પણ તેના પાડોશમાં જ રહેતા હશે; મદ્રાસ સરકારના મિ. અમલરાડ જેવા અમલદારો વણાટની પ્રાથમિક ક્રિયાઓને—જેવી કે કોકડાં ભરવાં તાણી કરવી કે પવાયત કરવી—નાનાં નાનાં સાદાં યંત્રોદ્વારા સરળ કરી નાખવાનો વિચાર કરે છે. તેઓ વણકરોના ખરા હિતેચ્છુ નથી; આવા યાંત્રિક સુધારાથી વણકરોની સ્થિતિ સુધરવાને બદલે જરૂર બગડશે. કારણ કે હાલ વણાટના કામમાં વણકર કુટુંબનાં નાનાં મોટાં માણસો જે થોડીઘણી મદદ કરી વધારે રોજ મેળવે છે તે રોજ ઘટી જશે, તે માણસો કંઈક અંશે બેકાર પડશે. વણકરોની ખરી રોજ તો અત્યારે પણ ઘટી ગઈ છે. જૂના વખતમાં વણકર વણાટનો ધંધો કરવા ઉપરાંત આખું રંગકામ પણ તે જ કરતો. આજે રંગાટનું બધું કામ વણકરના હાથમાંથી જતું રહ્યું છે. જે સુતરનાં કોકડાં ભરવાનું, તાણા કરવાનું અને પવાયત કરવાનું કામ પણ વણકર પાસેથી લઈ લેવામાં આવશે, તો ઘણાખરા વણકરો માયમાલ થઈ જશે. આથી ઉલટું રેંટિયો મહણ કરવાથી વણકરને પૂરતું કામ મળશે તેમની રોજ પણ વધશે, એટલું જ નહિ પણ હાલ મિલમાલિક અને શાહુકારની વચ્ચે વણકરની દશા સુધી વચ્ચે સોપારીના જેવી થઈ છે તેમાંથી પણ તેનો છૂટકારો રેંટિયો કરશે. જે વણકરને ખરેખરી ધન્યતા હોય તો જેમજેમ થોડીથોડી રકમ તેની પાસે જામતી જાય તેમ તેમ રેંટિયાપ્રચાર માટે વણકર એક સોદું સહાયકારી મંડળ પણ બિજા કરી શકે, એટલું જ નહિ પણ જતે દહાડે હાથકંતામણીનો આખોય પ્રતિષ્ઠા પણ હસ્તગત કરી શકે. ફાખલા તરીકે તિરૂપુર વિભાગમાં તો ખાદી કીલ્લાલમાં વણકરો

યથાશક્તિ ભાગ ભજવી રહ્યા છે. ત્યાં સાળદીઠ વણકરોના સરાસરી ૨૫ રૂપિયા ખાદીસંગઠનમાં રોકાય છે એમ અનુભવ પરથી માલૂમ પડ્યું છે તિરુપુરનો ઘડો લઈ વણકરો જે ખાદીસંગઠનના કાર્યમાં ઓતપ્રોત થઈ જશે તો વણકર અને કાંતનાર બન્નેને અપાર લાભ થશે, ગામડાંઓમાં ખાદીની જડ વધારે જાડી બેસશે, ખાદી પેદાશનું કાર્ય વધારે દૃઢ અને સ્થિર પાયા પર મૂકાશે. અને હાલ જેમ વણકરોને બાપીકા ધંધો અને ધરબાર છોડી શહેરોમાં પેટગુબરો કરવા સાડ ભમવું પડે છે તેમ વતન છોડવા વારો નહિ આવે. એટલું જ નહિ પણ વધારે વણકરો ગામડાંઓમાં કાંચમના વસવા લાવવાશે.

વણકરો કેવળ હાથે કાંતેલું સૂતર વણવા લાગે, તે માટે તેમને પણ કંઈક લાભ આપવી જોઈએ. જ્યાં વણકરોને રેટિયાનું સૂતર વાપરવાનો અણગમો હોય ત્યાં વણકરીના વધારે દર કે બક્ષિસ તેમને આપી શકાય એવું કરવું જોઈએ. કેટલાંક મથકોમાં, અમુક જગ્યામાં ખાદી વણાય એટલે અમુક રકમની બક્ષિસ આપવામાં આવે એવી પ્રથા પણ અજમાવવા જેવી છે. પણ જે રેટિયાનો બહોળો પ્રચાર થઈ જાય, અને ખાદીનું વાતાવરણ દેશમાં ચારેકાર ફેલાઈ જાય, અને તેને લીધે ગામડાંના વણકરો પોતપોતાના ગામના રેટિયાનું સૂતર વણવા મંડી પડે તો પછી વણકરોને કાંઈ બેટ કે બક્ષિસ આપવાની જરૂર નહિ રહે. *

નકલી ખાદી

ખાદીને નામે અપતા નકલી કાપડને કદી રીતે દૂર કરવું એ દેશના કેટલાંક ભાગોમાં તો એક સવાલ થઈ પડ્યો છે. આવું દગાવાળું કાપડ મિલો પેદા કરે છે અથવા તો જાડું સૂતર પોતાની હાથસાળ પર વણી કેટલાં વણકરો પણ પોતાના માલને શુદ્ધ ખાદી તરીકે અપાવવા દૂર છે. ખોટી ખાદીને પારખી કાઢવાનું કામ અનુભવીઓ માટે મુશ્કેલ નથી; પણ એક વાર નકલી ખાદીનું પોકળ જાહેર કરવામાં આવે, તોપણ આવો દગો ફરી થવા નહિ જ પામે એવી ખાતરી ન આપી શકાય. મહાસભા

* આ મુદ્દલોગના પુનરુદ્ધારમાં, કાંતનાર અને વણનાર સિવાય બીજાઓ પણ મદદ કરી શકે તેમ છે, જે ગામડિયાઓ કપાસ ઉગારે છે તેઓ કપાસ ભેટ આપે, અને જે શહેરીઓ ધનવાન છે તેઓ આ ઉદ્યોગને ફેલાવવા દ્રવ્યનું દાન આપે.

અથવા ચરખા સંઘનાં પ્રમાણપત્રો જે બંડારોએ મેળવેલાં છે તેમાં પણ કેટલીકવાર અશુદ્ધ માલ પેસી જાય છે એમ અનુભવ પરથી માલુમ પડ્યું છે. આ અનિષ્ટને જડમૂળથી કાઢવા માટે ખાદીપેદાશની મૂળની ક્રિયા સુધી જાંડા ઉતરવું પડશે અને ત્યાંથી માંડીને એકેએક વસ્તુ તપાસવી પડશે. જેમાંથી સૂતર પેદા થાય છે એ ૩ શુદ્ધ અને ભેગવિનાનું હોવું જોઈએ. નહિ તો ફરિયાદ વારંવાર નવા નવા રૂપમાં ઊભી થયા વિના રહેવાની નથી. તેથી જ્યારે જ્યારે ખબર પડે કે અમુક ખાદીનાં મથકોમાં કે શહેરોમાં, વણકરો કે વેપારીઓ શુદ્ધ ખાદીના ઉત્પન્ન થા વેચાણમાં દગો કે ગોટાળો કરી રહ્યા છે, ત્યારે ત્યારે નીચે ગણાવેલી ચાર વસ્તુઓની તપાસ કરવાથી વસ્તુસ્થિતિ સરળતાથી સમજશે.

૧ સૌથી પહેલાં તો એ જાણી લેવું જોઈએ કે એ મથકમાં વધારેમાં વધારે કેટલા રેટિયા ચાલે છે, અને તે વધુમાં વધુ કેટલું પેદા કરી શકે તેમ છે.

૨ જે ત્યાં સૂતર આયાત થતું હોય તો કેટલું સૂતર આયાત થાય છે, અને કયે કયે સ્થળેથી આવે છે.

૩ વણકરોનું કેવું સંગઠન છે. અને વણકરોમાં કેવી રીતે અને રીતરિવાજો ચાલે છે.

૪ તે વિભાગમાં વેપારીઓ મારફત કેટલી ખાદી બહાર ચડે છે.

આ બધું જાણી લીધા પછી દગો થતો હશે તો તેનું મૂળ કે ચાવી મળી શકશે. પણ દગો નાશુદ્ધ કરવા આખરે તો વણકરોને જ વહેલામોડા આપણે હાથ કરવા પડશે; તેમની નાતજાતને અંગે, યા ધંધાને અંગે એવું સંગઠન બનાવવું જોઈએ કે જેથી તેઓ જ પોતાની શાખ અને લાજ આખરે ટકાવવા, પોતાના જાતબાધો સૂતરમાં સેળભેળ ન કરે તે પર શકરાની પેઠે ઝીણી નજર રાખતા થઈ જાય. પણ આવી મુશ્કેલી લાંબો વખત ટકશે નહિ. જેમ જેમ ખાદીનું વાતાવરણ દેશભરમાં જામતું જશે, અને શોકબંધ ખાદી ચારેકાર ઉત્પન્ન થવા લાગશે, તેમ તેમ આ નામધારી ખોટી ખાદી પણ બજારમાંથી આપોઆપ નીકળી જશે.

વ્યાપારી સંગ્રહસ્થાનો અને વસ્ત્ર વિદ્યાલયો

બાહ્ય યા કૃત્રિમ મદદથી રેટિયાપ્રવૃત્તિ થોડોક વખત સુધી ચાલશે. પણ જો એ પ્રવૃત્તિને સ્થાયી સ્વરૂપ આપવું હોય તો બાહ્ય મદદથી તે કોઈ દિવસ પગભર થઈ શકશે નહિ; છેવટે તો રેટિયાપ્રવૃત્તિને પણ સ્વાશ્રય અને સ્વાવલંબનનો મંત્ર શીખવો પડશે.

રેટિયાનો સાર્વાત્રિક પ્રચાર કરવા, પહેલાંના વખતમાં જે જે સ્થિતિમાં રેટિયા ચાલતા હતા તે સ્થિતિ ઊભી કરવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે. છતાં બધી બાબતમાં એવી સ્થિતિ તતોતંત ઉત્પન્ન કરવી અત્યારે અશક્ય હોવાનો સંભવ છે. અને જો શક્ય હોય તો પણ કેટલીક બાબતમાં તે ઊપયોગી પણ ન નીવડે એવો સંભવ છે. તે વખતનાં સાધનોમાં સુધારા કરવાની જરૂર છે. રેટિયાના વેગમાં થોડોઘણો સુધારો થાય કે કામઠા યા પીંજણથી વધારે સારી રીતે પીંજ શકાય એવો સાધારણ સુધારો થાય, તોપણ તે આમવર્ગને આશીર્વાદરૂપ થઈ પડશે. આવા સુધારાને પરિણામે કાંતવાના ક્રમમાં કાંઈ પણ ફેરફાર કર્યા સિવાય, કામને અટકવું કર્યા વિના, સૂતરની જાતમાં તેમજ જથ્થામાં સહેજે વધારો થઈ જાય છે.

હિંદુસ્તાનના પ્રાંતપ્રાંતમાં ચરખા, પીંજણ, રેટિયા વગેરે બુદ્ધિબુદ્ધી જાતનાં હોય છે તે બધાં સાહિત્યમાં શી શી ખૂબી છે, તેના પર કામ કરતાં કરતાં કઈ કઈ સગવડ અગવડ પડે છે તેનો બારીક અભ્યાસ કરવા માટે અને તેની પાછળ પડી તેમાં સુધારાવધારા કરવા માટે પ્રાંતે પ્રાંતે શોધખોળ કરનારાઓએ મથવું જોઈએ. ઉપરઉપરથી જે નજીવા સુધારા દેખાય છે તે નાના સુધારાને લીધે એકંદરે સમાજને કેટલો બધો લાભ થાય છે તે આપણા ખ્યાલમાં આવતું નથી. દાખલા તરીકે, હાલ જે જાતની ત્રાક વપરાય છે તે જાતમાં થોડોક ફેરફાર કરીને દેશમાં ચાલતા બધા રેટિયામાં માત્ર ૫૦ વારનો પણ વેગ વધારી શકાય, તો દેશમાં એક લાખજ રેટિયા ચાલે છે એ ગણતરીએ પણ, રોજનું ૨ કરોડ વાર સૂતર યા તો ૧૪૦૦ રતલ સૂતર વધી શકે. પીંજણમાં પણ સુધારા થતાં આવાં જ અમત્કારિક પરિણામો નીપજે. ન્યાં ન્યાં કાંતનારના ઘરમાં પીંજણનો પ્રવેશ થયો નથી ત્યાં ત્યાં પીંજણ દાખલ કરવાની અત્યંત જરૂર છે. કાંતનાર જ પીંજવાનું શીખી લેશે. તેથી

તેને કાંતામણી ઉપરાંત પીંજનમણીના પૈસા મળશે, એટલું જ નહિ પણ કાંતાનારે હાથે પુણી બનાવેલી હોવાથી, સૂતરની જાત પણ ઘણી સુધરી જશે. ઊંચા કે મધ્યમ નંબરનું કાંતવા માટે ૩ સારી રીતે પીંજનમણી હોવું જાઈએ. સાદું કાંતવાનો ઘણો મોટો આધાર પીંજન પર છે; પીંજતાં શીખી લેવાની એટલી બધી જરૂર છે કે ગામડામાં કામ કરનાર એકે એક સ્વયંસેવકે અચૂક પીંજનનું કામ હાથ કરી જ લેવું જોઈએ. બધા જિલ્લાઓમાં એક સામટાં વસ્ત્રવિદ્યાલયો ખોલવાનું ન બની શકે એ સમજી શકાય તેવું છે. પણ દરેક પ્રાંતમાં જ્યાં જ્યાં રેટિયા ચાલી રહ્યા છે ત્યાં ત્યાં જે કોઈ માણસ પીંજવાનું, પીંજવાનું કે કાંતવાનું શીખવા ઇચ્છે, તેમને તે બધું વ્યવસ્થિત રીતે શીખવી શકે તેવા વસ્ત્ર-વિદ્યાના નિષ્ણાતો અને અનુભવીઓની ટોળીઓએ ગામડે ગામડે ફરતા રહેવું જોઈએ. અને સાથેસાથે પ્રાંતવાર એક વ્યાપારી સંગ્રહસ્થાન ખોલવું જોઈએ; અને તેમાં પ્રાંતમાં જેટલી જાતનાં ૩ ઊગતાં હોય તે ૩, જુદા જુદા નંબરનાં સૂતર, અને જાતજાતના કાપડના નમૂનાઓ ખાસ મૂકાવા જોઈએ. સંગ્રહસ્થાનમાં રખાયલા ૩, સૂતર, અને કાપડની શી શી વિશિષ્ટતા અને ખામીઓ છે, તે શાસ્ત્રીય પ્રયોગો કરી લોકોને બતાવવું જોઈએ. આવાં સંગ્રહસ્થાનો વેપારીઓને પણ કેટલીક બાબતોમાં માર્ગ-દર્શક થઈ પડશે. આવાં સંગ્રહસ્થાનોને લીધે આપણા માલમાં દર વરસે કેવા સુધારા કે બગાડ થતા જાય છે તે આપણે જાણી શકશું. અને જે માલ બગડતો જતો હશે તો તેના ઇલાજે પણ આની મદદ વડે આપણે શોધી શકીશું. ઠેર ઠેર પ્રદર્શનો ભરવાથી, કાંતવા પીંજવાની ક્રિયાઓ ચારેકાર લોકોને બતાવવાથી, અને વ્યાપારી સંગ્રહસ્થાનો વખતોવખત ફેરવવાથી દેશભરમાં ખાદીનું વાતાવરણ સરસ જામી જશે.

રેટિયા અને મિલ

રેટિયામાં કેટલી શક્તિ ભરેલી છે. તથા નજીકના ભવિષ્યમાં રેટિયા-પ્રવૃત્તિ કેવું વિરાટ સ્વરૂપ ગ્રહણ કરી શકે તેમ છે તેની જ ચર્ચા અત્યાર સુધી કરવામાં આવી છે. પણ રેટિયાની ખૂબીઓ અને વિશેષતાઓ મિલની સાથે સંરખાવતાં તદ્દન નવું જ અજવાળું પડે છે; ન્યારે ન્યારે રેટિયાની હિમાયત કરવામાં આવે છે, ત્યારે ત્યારે કેટલાક સમજી માણસો પણ રેટિયાને હસી કાઢી મિલઉદ્યોગ વધારવાની હિમાયત કરવા મંડી

પડે છે. તેથી અત્રે આ બંને ધધાનું સંપૂર્ણ પૃથક્કરણ કરવું અત્યંત જરૂરનું છે કે જેથી કરીને હજી થોડાકાળનાં મનમાં મિલ કે રેટિયા વિષે જે ભ્રમ રહી ગયા હોય તે ભાંગી જાય. સાચે જ રેટિયો અને મિલ એ તફાવત જુદી જ જાતના ઉદ્યોગો છે. રેટિયો દૂરદૂરનાં ગામડાંની સૂંપડી અને કુખામાં યે પ્રવેશ કરી શકે છે, ત્યારે મિલ તો ગણીગાંડી સંખ્યામાં મોટી વસ્તીવાળાં શહેરોમાં જ સ્થપાઈ શકે છે. મિલ એટલે મિલમાલેકની પૂર્ણસત્તા, મિલમાલેકનું જ નિરંકુશ રાજ્ય. મિલનો મજૂર સ્વાતંત્ર્ય અને સુખાકારીને ભોગે એ પૈસા રળી શકે છે; ત્યારે રેટિયાના સેવનથી માણસ શાંતિથી અર્ધો રાટલો મેળવી શકે છે. મિલમજૂરનાં ઘર ભાંગી જાય છે. તેના જીવનની લ્હાણુ લૂંટાઈ જાય છે, ત્યારે રેટિયો ઘર બાંધવામાં, નીતિ અને શીયળ સાચવવામાં મદદગાર આવે છે. દૂકમાં રેટિયાને વરસાદની ઉપમા આપી શકાય. જેમ મેલ વરસે ત્યારે નાના મોટા, ગરીબ તરવંગરને સરખું પાણી અને સરખી ટાઢક આપે છે, તેમ રેટિયાના સાર્વાત્રિક પ્રચારથી નાનામોટા બધાય સુખી થાય છે, ધનની વિષમ વહેંચણી થતી નથી. પારકાનો પરસેવો બિતારી કાઢી પૈસાદાર થઈ શકતું નથી. મેશ કે ધૂમાડા કાઢતાં ભૂગણાંવાળી મિલો એટલે નદી કે વહેતા પાણીના કુદરતી પ્રવાહને અચૂક એક દિશામાં વાળી લેવા, પ્રવાહ વચ્ચે ઊભા કરેલા બાંધ. મિલ વરસાદની માફક બધાને ટાઢક આપતી નથી. ઉલટું જે નદી માણસમાત્રના સુખને અર્થે સરખાઈ છે તે નદીને તાત્કાલિક પણ, થોડાક માણસોના લાભાર્થે રોકવા જેમ મજબૂત બીતો બાંધવામાં આવે છે તેવું મિલનું છે. મિલ અને રેટિયાનો પ્રવાહ તફાવત બિન દિશામાં ચાલે છે. અને જે પ્રવાહમાં માણસ આકર્ષાય છે તે પ્રમાણે તેને લાભાક્ષાલ મળે છે.

મિલોનો વિકાસ

આ એ જાતના ધધામાંથી કયો ધધો દેશને વધારે ફળદાયી અને આર્થિક દૃષ્ટિએ લાભદાયી થશે એનો નિર્ણય કરવા બેસીએ તે પહેલાં હિંદુસ્તાનમાં મિલોનો વિકાસ અને ચડતી કેમ થતાં ગયાં તેનો દ્રષ્ટાં હેવાલ આપવાની જરૂર છે. કારણ કે તે પરથી આપણા રાષ્ટ્રને મિલની કેટલી જરૂર છે તથા મિલોથી રાષ્ટ્રને કેવો લાભ થાય છે તેનો આપણને ખ્યાલ આવી જશે. પહેલવહેલી કાપડમિલ તો ડેક ૧૮૩૮ માં કલકત્તામાં

નીકળી હતી; પણ ૧૮૫૩ માં ન્યાંસુધી મુંબઈમાં પ્રથમ ૫૦૦૦ ત્રાક વાળી મિલ નહોતી સ્થપાઈ ત્યાંસુધી વરાળચંત્રની મદદ વડે તૈયાર થતું કાપડ કાંઈ વિસાતમાં ગણાતું નહિ. ૧૮૫૩ પછી કાપડની ખાખતમાં, ઔદ્યોગિક યુગની હિંદમાં શરૂઆત થઈ એમ કહી શકાય. પરદેશી કાપડની આયાત દહાડે દહાડે વધતી જતી હોવાથી હિંદુસ્તાનના જે ગૃહઉદ્યોગો તૂટી ગયા હતા તેની કંઈક અંશે ભરપાઈ કરવા કેટલાક શેડિયાઓ મિલો ખોલવા લાગ્યા હતા. અમેરિકાના આંતરવિગ્રહ દરમિયાન ન્યારે રૂના ભાવ અસાધારણ તેજ થઈ ગયા હતા, અને ખાંડીના ભાવ એક વાર ૬૦૦ રૂપિયા સુધી ખોલાવા લાગ્યા હતા, ત્યારે મિલોના ઉછરતા ઉદ્યોગને ભારે કટોકટીમાંથી પસાર થતું પડ્યું હતું. પણ લડાઈ પછી લડાઈને અંગે વધેલા ભાવ ઉતરી ગયા ત્યારે ફરી એક પછી એક સંખ્યાબંધ મિલો ખોલાવા લાગી; અને ૧૮૮૨ માં ૬૨ મિલો હિંદમાં થઈ ગઈ હતી. ૬૨ મિલોમાં કુલ ૧૬,૫૪,૧૦૩ ત્રાકા, અને ૧૫,૧૧૬ સાળો ચાલતી હતી; અને ૫૩,૬૨૪ કામદારો કામે ચડ્યા હતા. આવી રીતે હિંદુસ્તાનમાં મિલઉદ્યોગ જન્મવા લાગ્યો. એટલે લેકેશાયરના મિલમાલિકો ઇર્ષાથી બળવા લાગ્યા, અને તેઓએ બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટને પોતાના પક્ષમાં લેવા એવું જળઈ આદાલત ચલાવ્યું કે છેવટે લેકેશાયરને રીઝવવા વિલાયતથી હિંદમાં આયાત થતા સર્વ કાપડ પરની જકાત રદ કરવામાં આવી. તેમ છતાં હિંદની મિલો તો આત્માદ થયે જતી હતી. હિંદની મિલોનું કામ અત્યાર સુધીમાં એટલું બધું ખીલ્યું હતું કે તેના સત્તર અને કાપડની માગ દેશદેશાવરથી થવા લાગી હતી. હિંદનું સત્તર તથા કાપડ પરદેશ સારીપેઠે ચડતું હતું. છેવટનાં વરસોમાં તો મિલની ઉત્તિ એકદમ થવા લાગી. ૧૮૮૩ માં માત્ર ૭૪ મિલો હતી, તે વધી-વધીને ૧૯૨૩ માં ૩૩૩ મિલો થઈ ગઈ. મિલોની વર્ષ પ્રતિવર્ષ ઉત્તિ કેમ થતી ગઈ તેનો યોગ્ય ખ્યાલ આવે તે ખાતર નીચેના આંકડા પર નજર ફેરવો.

નંબર	ગીતની સંખ્યા	સપ્તાવાર મૂલ્ય	આકોની સંખ્યા	સાળની સંખ્યા	કામદારોની સંખ્યા
૧૮૮૩-૮૪	૭૪	૮,૧૬ લાખ રૂ.	૧૮,૮૫ હજાર	૧૬ હજાર	૬૧ હજાર
૧૮૮૩-૮૪	૧૩૮	૧૧,૩૩ "	૩૫,૩૯ "	૨૮ "	૧,૩૦ "
૧૮૮૩-૦૪	૨૦૬	૧૫,૪૮ "	૫૧,૬૭ "	૪૫ "	૧,૮૬ "
૧૮૯૩-૧૪	૨૬૪	૨૧,૫૦ "	૬૬,૨૦ "	૯૬ "	૨,૬૦ "
૧૮૯૩-૨૪	૩૩૦	આશરે ૪૦ કરોડ	૭૯,૨૭ "	૧,૪૪ "	૩,૪૩ "

છેલ્લા ચાળીસ વરસ દરમિયાન મિલઉદ્યોગ કેમ વિકાસ પામતો ગયો તેની વિગતમાં ઊતરવાનું ખીનજરૂરી છે. અહીં તો એટલું જ જાણવું બસ છે કે મિલઉદ્યોગની ખીલાવટ એકધારી થઈ નહોતી. તેમાં પણ અનેક જાતનાં વિધો નજાં હતાં. અને ખાસ કરીને ગઈ સદીના છેલ્લાં વરસોમાં તો મિલઉદ્યોગની અનેક ધાતો ગઈ હતી. મિલઉદ્યોગની હિંદમાં ઉત્પત્તિ થઈ રહી છે એ જોઈને લેકેશાયર બળ્યાં કરતું હતું. તેની ધાંધલ અને સતત ચળવળને પરિણામે હિંદની મિલોમાં તૈયાર થયેલા કાપડ પર પણ ખાસી જકાતો નાખવામાં આવી હતી. આ વરસો દરમિયાન મુંબઈમાં સખત મરકીનો રોગ ફાટી નીકળ્યો. રોજનાં ૮૦૦ થી ૧૦૦૦ માણસો મરકીના ભોગ થતાં હતાં. તેથી મિલમજૂરોમાં પણ ભારે નાસભાગ ચાલી રહી હતી; તેને લીધે મિલોમાં મજૂરોની પણ ભારે તંગી પડવા લાગી. અધૂરામાં પૂરું ઈ. સ. ૧૯૦૦ માં હિંદમાં ચારેકાર ભારે દુકાળ પડ્યો. અને તેથી મિલમાં જેટલું કે જોઈએ તેટલું કે પણ મળી ન શક્યું. આ ઉપરાંત અંગ્રેજ સરકારે નાણાંચલણની પદ્ધતિ જ એવી રાખી છે કે કોઈપણ સ્થિતિમાં હિંદના ભોગે ઇંગ્લંડને જ લાલ થાય; તે પ્રમાણે આ વરસો દરમિયાન પાર્લિઅમેન્ટ અને રૂપિયાના પ્રમાણમાં * એટલા બધા ફેરફાર થયાં કર્યા કે જેથી મિલમાલિકોને ભારે સોસવું પડ્યું. પણ આવી અનેક આફતોની વચ્ચેથી મિલઉદ્યોગ સહીસલામત પસાર થઈ ગયો, એટલું જ નહિ પણ તેની પ્રગતિ રોકાવાને બદલે વધ્યાંજ કરી. ૧૯૧૩-૧૪ માં ૬૮,૨૭,૭૩,૦૦૦ રતલ સૂતર ઉત્પન્ન થયું હતું. દસ વરસ બાદ એટલે ૧૯૨૨-૨૩ માં ૭૦,૫૮,૪૭,૦૦૦ રતલ સૂતર ઉત્પન્ન થયું હતું. જેમ સૂતરની પેદાશ વધી હતી તેમ કાપડનું ઉત્પન્ન પણ આ દાયકામાં ઠીકઠીક વધ્યું હતું. ૧૯૧૩-૧૪ માં દોઢ અબજ વાર અને ૧૯૨૨-૨૩ માં ૧ અબજ, ૭૨ કરોડ, ૫૦ લાખ વાર

* ગણિતમાં આપણે કોષ્ટકમાં રીખીએ છીએ કે રૂ. ૧૫ નો એક પાર્લિઅમેન્ટ પાસે છેલ્લાં ૫૦ વરસના હિંદી નાણાંચલણના ઇતિહાસમાં પાર્લિઅમેન્ટના લાખ ૨૦-૨૧ રૂપિયા જેટલો ચડી ગયો હતો, અને ગજડતો ગજડતો ટેક ૭ રૂપિયા જેટલો પણ ચડી ગયો હતો, પાર્લિઅમેન્ટના લાખ જથ્થાદારમાં વધે કે ઘટે પણ અંગ્રેજ સરકાર એવી કાબેલિયતથી કામ લે છે કે બન્ને રીતે હિંદનો જ મરો જાય અને પોતે તાગડખીના કરી શકે છે.

આનુષાંકિક.

કાપડ અહીંની મિલોએ પેદા કર્યું હતું. છેલ્લા મહાયુદ્ધ દરમિયાન, લૅન્ક-શાયરના કાપડની આયાત ઘટી જવાથી સ્વદેશી મિલના કાપડનો ઊદ્ધાવ હિંદમાં વધારે સારા પ્રમાણમાં થવા લાગ્યો, અને તેથી હિંદની મિલોનું ઉત્પન્ન પણ કીકીક વધ્યું હતું; મહાયુદ્ધ દરમિયાન જેમ કાપડની આયાત ઘટી હતી, તેમ વિલાયતથી સંચાદામની આયાત પણ ઘટી ગઈ હતી. એટલું જ નહિ પણ કેટલાક પ્રકારના સંચાદો તો યુદ્ધ દરમિયાન હિંદમાં આવતા જ અંધ થઈ ગયા હતા. તેથી નવી મિલો ઊભી કરવાનું કામ આ સમય દરમિયાન વેગથી ચાલી શક્યું નહિ. ગમે તેમ હો, પણ એટલું ચોક્કસ છે કે લડાઈ ખતમ થયા પછીનાં વરસોમાં સ્વદેશી માલની ખપત હિંદમાં સારીપેઠે વધી હતી. અને છેલ્લાં દસ વરસ પહેલાંના ઉત્પન્નના આંકડા આજના ઉત્પન્નના આંકડા સાથે સરખાવતાં ૨૫૪ સમગ્ર છે કે દસ વરસમાં મિલનું ઉત્પન્ન લગભગ ૪૦ ટકા જેટલું વધી ગયું છે.

૧૯૧૨-૧૩ થી	૧૯૧૫-૧૬ થી	૧૯૧૮-૧૯ થી
૧૯૧૪-૧૫ નું	૧૯૧૭-૧૮ નું	૧૯૨૦-૨૧ નું
સરાસરી ઉત્પન્ન	સરાસરી ઉત્પન્ન	સરાસરી ઉત્પન્ન
૧,૧૭,૨૦, લાખ વાર	૧,૫૪,૪૦, લાખ વાર	૧,૫૫,૭૦, લાખ વાર
૧૯૨૧-૨૨ થી	૧૯૨૩-૨૪ નું	
સરાસરી ઉત્પન્ન		
૧,૬૭, કરોડ વાર		

હિંદુસ્તાનમાં જેટલું સતર ખપે છે તેમાંનું ધણુંખરું એટલે લગભગ દર ટકા જેટલું સતર હિંદની મિલો જ પૂરું પાડે છે. પણ કાપડની ખાખતમાં હજુ મિલોએ એટલી પ્રગતિ કરી નથી. હિંદુસ્તાનની ખપતનો માત્ર ચોથો ભાગ જ હિંદની મિલોમાં તૈયાર થાય છે; જેટલા વાર પરદેશી કાપડની આયાત થાય છે તેટલા જ વાર બંદે તેથી પણ થોડા વધારે વાર કાપડ-બધાય પ્રકારનું કાપડ ગણવામાં આવે તો-હિંદની મિલોમાં અને છે. વારની ગણતરીએ સ્વદેશી કાપડ પરદેશી કાપડની હારોહાર ઊભું રહી શકે છે. પણ કુલ કિંમતમાં આયાત થતું પરદેશી કાપડ મિલ કાપડ કરતાં કેટલું ચે વધારે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો પરદેશી કાપડ હિંદની મિલમાં અને છે તેટલું ચે હિંદમાં આવેલું નથી. પણ

પરદેશી કાપડની કિંમત હિંદી મિલકાપડ કરતાં ઘણી વધારે હોય છે. અહીં એટલું કહેવું જોઈએ કે એટલિટનના મિલઉદ્યોગ આગળ હિંદનો મિલ-ઉદ્યોગ તદ્દન બાળક જ ગણાય. દાખલા તરીકે ૧૯૨૧ ને અંતે બ્રિટનની મિલોમાં હિંદ કરતાં લગભગ ૧૦ ગણી ત્રાકા એટલે ૧૦ કરોડ ત્રાકા, અને હિંદ કરતાં ૭ ગણી સાળો એટલે ૭,૯૦ હજાર સાળો ચાલતી હતી. જો કે ઈંગ્લંડના મિલઉદ્યોગ સાથે વિસ્તાર યા ખીલાવટની દૃષ્ટિએ હિંદનો મિલઉદ્યોગ સરખાવી શકાય તેમ નથી, તોપણ અત્યાર સુધીમાં જે ઝડપથી મિલઉદ્યોગ હિંદમાં ફાલ્યો છે તે જોતાં કેટલાક દેશપ્રેમીઓ કહેવા લાગ્યા છે કે રેટિયાના પુનર્જીવન પાછળ ખુવાર થવા કરતાં હિંદના મિલઉદ્યોગને ફેલાવવામાં આવે તો દેશને પ્રમાણમાં વધારે આર્થિક લાભો થશે, અને દેશનું ભવિષ્ય પણ વધારે ઉજળું થશે. રેટિયો અને ખાદી, કે વરાળ-વિજળી-યંત્ર અને મિલ કાપડ. આ બે પ્રકારના ધંધામાંથી સમસ્ત દેશને વધારે લાભ શાથી થશે એની ખાતરી કરવા માટે, બહુ જ ઝીણવટથી તપાસમાં ઉતરવાની જરૂર છે; આવી સરખામણી કરતા પહેલાં કોઈપણ મોટું ઔદ્યોગિક સાહસ ખેડતાં જે ચાર પાંચ મુખ્ય વસ્તુઓની જરૂર પડે છે તેનો પ્રથમ વિચાર કરી લેવો ઘટે છે.

૧ મિલઉદ્યોગ ખીલાવવા માટે પૂરતી મૂડી મળી શકશે?

૨ આ ઉદ્યોગ ફેલાવવામાં કેટલો વખત લાગશે?

૩ માલ ઉત્પન્ન કરવામાં થતું ખર્ચ લોકોને પરવડશે ખરું?

૪ આવા ઉદ્યોગ જામવાથી રાષ્ટ્રની ધનસંપત્તિમાં કેવો અને કેટલો ઉમેરો થશે?

૫ આ બંને ધંધાની અસર સામાજિક જીવનપર કેવી થશે?

ક્યો ધંધો રાષ્ટ્રને હિતકારી નીવડશે એનો છેવટનો નિર્ણય કયાં પહેલાં ઉપરની પાંચે બાબતો પર, એક પછી એક, અને છેવટે સામટો, બારીકાઈથી વિચાર કરી લવા ઘટે છે.

મુડીનું રોકાણ

મિલઉદ્યોગનું સંગઠન કરવામાં દેશની વધારે મૂડી રોકાશે અને વધારે વખત જશે કે રેટિયાસંગઠન સંગીન બનાવવામાં દેશની વધારે મૂડી રોકાશે, અને વધારે વખત જશે? આજે જેટલી મિલો ચાલે છે તેમાં જ અત્યાર

સુધીમાં આશરે ૪૦ કરોડ રૂપિયા રોકાઈ ગયા છે; આટલા મોટા રોકાણને પરિણામે મિલોમાં ચાલતી ત્રાક દીઠ દર વરસે સરાસરી ૧૦૦ રતલ સૂતર * ઉતરે એ હિસાબે દર વરસે ૭૦ કરોડ રતલ સૂતર આપણને મળે છે. હિંદુસ્તાનની મિલોમાં સરાસરી કયા નંબરનું સૂતર કંતાય છે તે તપાસી લેવાની અત્રે ખાસ જરૂર છે. ૧૯૨૨-૨૩ ના આંકડા તપાસીએ તો આપણને ખબર પડે છે કે કુલ ઉત્પન્નના ૧૩ ટકા સૂતર તો ૧ થી ૧૦ નંબરનું હોય છે; ૫૬ ટકા ૧૧ થી ૨૦ નંબરનું, ૨૮ ટકા ૨૧ થી ૩૦ નંબરનું, અને માત્ર ૩ જ ટકા ૩૦થી ઊંચા નંબરનું કંતાય છે. એટલે હિંદમાં સરાસરી ૧૫ થી ૧૮ નંબરનું સૂતર નીકળે છે. જો રોજ રેટિયો આઠ કલાક ચાલે તો રેટિયા પર પણ રોજ ૧૫ નંબરનું પાશરથી જરાક ઓછું સૂતર નીકળે એ આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ. એટલે વરસે એક રેટિયા દીઠ ૮૦ રતલ ૧૫ નંબરનું સૂતર પેદા થઈ શકે છે. પણ ૧૫ નંબરને બદલે ૧૦ નંબરનું સૂતર કાઢવામાં આવે તો રેટિયા દીઠ વરસે સરાસરી ૮૦ રતલને બદલે ૧૨૦ થી ૧૩૦ રતલ જેટલું સૂતર નીકળી શકે; પણ અત્રે મિલ અને રેટિયા વચ્ચે બરાબર સરખામણી કરી શકાય તે ખાતર ધરાદાપૂર્વક ઊંચા નંબર પ્રમાણે ગણતરી કરવામાં આવી છે. આ ગણતરી પ્રમાણે, મિલમાં જે ૭૦ કરોડ રતલ સૂતર તૈયાર થાય છે તેટલું રેટિયા દ્વારા પેદા કરવા માટે દેશમાં ૯૦ લાખ રેટિયા બરાબર રોજ ચાલવા જોઈએ. દેશભરમાં આજે ખૂણેખૂણે જે લાખો રેટિયા છૂટાછવાયા પડ્યા છે તેને હિસાબમાં ન લઈએ, અને બધાય રેટિયા નવાજ બનાવવા પડશે એમ ધીલીબર માની લઈએ, તોપણ ૭૦ કરોડ રતલ સૂતર રેટિયા વડે પેદા કરવામાં, મિલોમાં અત્યારસુધી જે મોટી મુડી હોમાઈ ગઈ છે તેના દસમા ભાગની મુડી પણ રોકાશે નહિ. રેટિયાઓ તો દેશમાં પડ્યા છે, અને તેમાંય વળી ધણાખરા રેટિયા તો ખેડૂતનાં ઘરોમાં જ છે. મિલ જીભી કરવામાં તરેહ-તરેહનાં યંત્રો પરદેશથી મંગાવવામાં જે કરોડો રૂપિયા અત્યાર સુધી નંખાયા છે અને હજી નંખાયા કરે છે. એવી મોટી મુડી ગાંમડાંમાં

* હિંદુસ્તાનની મિલમાં ત્રાકદીઠ સરાસરી ૧૦૦ રતલ કરતાં વધારે સૂતર લાગે જ ઉતરે છે. કેટલાંક વરસોમાં તો ત્રાકદીઠ સરાસરી ૧૦૦ રતલ કરતાં પણ ઓછું ઉતર્યું છે, વધારેમાં વધારે ત્રાક દીઠ ૧૨૪ રતલ સૂતર ઉતર્યું છે.

રેંટિયા ચલાવવા પાછળ રોકવાની જરૂર જ નહિ પડે. ધણીખરી મિલો શહેરોમાં હોવાથી ગામડાંનું કે પરદેશનું કે મિલભેટું કરવામાં, ગાડાં યા રેલવેનાં ખર્ચ, વીમા ખર્ચ, અને એવાં જે નકામાં ખર્ચો ચડે છે તે રેંટિયા ચલાવવામાં નહિ ચડે. કારણ કે રેંટિયાને જોષએ તેટલું કે ખેડુત પોતાના ખેતરમાંથી મેળવી શકે, અને ખેડુત સિવાયના બીજા કાંતનારા પોતાના પાડોશીઓ પાસેથી કે અઠવાડિક બજારોમાંથી સહેલાઈથી કે મેળવી શકે છે. એકવાર રેંટિયા સંગઠન સંગીન પાયા પર મૂકાઈ જાય પછી તો રેંટિયા પાછળ ઝાઝી મૂડી પણ રોકવી નહિ પડે.

વેગનો ભ્રમ

ગયા મહાયુદ્ધ પહેલાં મિલત્રાકના સરાસરી ૬૫ રૂપિયા અને સાળના ૯૦૦ રૂપિયા ખેસતા હતા. પણ આજે મિલત્રાકના સરાસરી ૧૦૦ રૂ. અને મિલસાળના ૧૧૦૦ રૂ. પડે છે. એટલે બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો મિલની એક ત્રાક પર રેંટિયા કરતાં કાંઈ ખાસ વધારે ઉત્પન્ન થતું નથી છતાં રેંટિયા કે હાથસાળ કરતાં મિલત્રાક કે મિલસાળના લગભગ ૨૫ ગણાં નાણાં આપવાં પડે છે. આજે મિલની ત્રાક પર રેંટિયા કરતાં બહુ ઝાઝું સૂતર કંતાતું નથી, પણ ભવિષ્યમાં મિલત્રાકની ગતિ હજુ પણ ધણી વધે એવો સંભવ છે, બાકી એ તો કમૂલ જ કરવું જોઈએ કે ઝીણા સૂતરમાં તો રેંટિયો મિલ સાથે હોડમાં બીજી શકે તેમ નથી. મિલની ત્રાક પર ૨૦ નંબરના ૧૮ તોલા સૂતર એટલે રેંટિયા પર કાંતી શકાય તે કરતાં આશરે બમણું ઉત્પન્ન કરવું સંભવિત છે. પણ રેંટિયા કરતાં મિલત્રાક પર બમણું પેદા કરવા માટે જે ૨૫ ગણા રૂપિયા રોકવા પડે છે એનો વિચાર કરવા ખેસીએ છીએ ત્યાં ધ્રુજ જવાય છે. મિલમાં એક ત્રાક વધારવામાં જેટલી રકમ રોકાય તેટલી પૂંજથી ગામડાંમાં ૨૦ થી ૨૫ રેંટિયા વધારી શકાય; મિલત્રાકની માફક સંચાસાળ પણ એટલી જ મોંઘી પડે છે. દર વરસે મિલમાં સાળદીઠ સરાસરી ૧૨૦૦૦ વાર ઊતરે એમ આપણે ગણીએ; હાથસાળ પર પણ વરસમાં રમતાં રમતાં વણકર ૧૨૦૦ વાર ઊતારી શકે છે, એટલે સંચાસાળમાં હાથસાળ કરતાં ૧૦ ગણું કામ થાય છે. પણ સંચાસાળના દામ હાથસાળ કરતાં ૨૦-૨૫ ગણા દેવા પડે છે, એ વિચારતાં ગરીબ હિંદને વધારે માલ ઉત્પન્ન કરવાની દૃષ્ટિએ હાથસાળ જ પરવડે તેમ છે.

રેટિયાથી કે મિલથી વધારે ઝપાટાબંધ કાપડ થઇ શકશે તેની સમજ નીચેના કોડમાં આપવામાં આવેલી છે. જે બન્નેની પાછળ લાગતાં ખર્ચનો હિસાબ કાઢવામાં આવે, તો રેટિયો અને હાથસાળ જ મિલને આંટી દે એવો દીવા જેવું રૂપ છે.

વરસમાં કામના	મિલ ૫૨	રેટિયા ૫૨
કલાક	૨,૯૨૦	૨,૯૨૦
ત્રાક દીઠ ઉત્પન્ન	૧૦૦ થી ૧૨૦ રતલ	૯૦ રતલ
સૂતરનો નંબર	૧૫	૧૫
ત્રાકની કિંમત	૧૦૦	૩ થી ૪ રૂ.
ખર્ચના પ્રમાણમાં		
કામના ટકા	૧૦૦	૨૪૦૦
સાળદીઠ ઉત્પન્ન	૧૨૦૦૦ વાર	૧૨૦૦ વાર
સાળની કિંમત	૯૦૦ રૂ.	૨૦ રૂ.
ખર્ચના પ્રમાણમાં		
કામના ટકા	૧૦૦	૪૫૦

મિલોનું લવિષ્ય

કાંતવાનું કામ વધારે સાફ અને લાભદાયી મિલમાં થશે કે ઘરમાં એ પ્રશ્નને આપણે વિશેષ ન છેડીએ, તોપણ મિલઉદ્યોગના હિમાયતીઓ એક દલીલ તો કરવાના જ કે રેટિયાનો સાર્વાત્રિક પ્રચાર કરવા કરતાં મિલઉદ્યોગને ખીલવવાનું કામ ધણું સહેલું છે. મિલઉદ્યોગની વરસોવરસ ચડતી થયાં કરી છે ખરી, પણ લવિષ્યમાં તે કેટલે હદ સુધી પ્રગતિ કરી શકશે તે જોવાનું હજી બાકી રહે છે. એટલું ખરું છે કે હમણાં થોડાંક વરસો થયાં જે હિંદીમાલ એશિયામાં અને ખાસ કરીને ચીનમાં અને આફ્રિકા જતો હતો તે વેપાર બંધ થઈ ગયો છે. પૂર્વના દેશો સાથે હિંદી મિલો જે વેપાર ખેડતી હતી તે વેપાર હાલ તૂટી ગયો છે. પણ હિંદી મિલો જે હિંદની આખી બજાર સર કરી લે, અને પરદેશી કાપડને બદલે પોતાનું કાપડ હિંદમાં ચલાવી શકે, તો આ મિલો માટે હજી પણ વેપાર માટે ધણું વિશાળ ક્ષેત્ર પડ્યું છે.

આપણે ધડીબર એમ પણ માની લઇએ કે પરદેશી માલ અને

હિંદી માલની કિંમતમાં વધારા હોવાથી, ખર્ચ પરદેશી માલ હિંદી માલ કરતાં સસ્તો પડવાથી, હિંદી મિલઉદ્યોગને ધક્કો પહોંચશે નહિ. વળી આપણે એમ પણ માની લઈએ કે હાલ તરત તો પરદેશથી જે ૧૧ અબજ વાર કાપડ અને ૫ કરોડ ૮૦ લાખ રતલ સૂતર હિંદમાં આયાત થાય છે તેટલો જ માલ હિંદી મિલોમાં વધારે બનાવવો પડશે. માત્ર આટલા વધારે ઉત્પન્નતે પહોંચી વળવા દર મિલત્રાફે હમણાં જે સો રતલ સૂતર વરસે નીકળે છે તેમાં ખાસ સુધારા કરીને મિલત્રાફે ૧૨૫ થી ૧૫૦ રતલ સૂતર નીકળવા લાગે, તોપણ ૩૦ થી ૪૦ લાખ નવી મિલત્રાફા હિંદમાં ઉમેરવી જોઈએ, અને સંચાસાળની સંખ્યા બમણી કરવી જોઈએ. પણ લાખો ત્રાક અને હજારો સંચાકામવાળી મિલો ખોલવાનું કામ અમુક નિશ્ચિત વખતમાં સાધી શકાશે ખરું? ૧૯૧૩ થી ૧૯૨૨ સુધીનાં છેલ્લાં દશ વરસના અનુભવ પરથી, અને આ સમય દરમિયાન જે ગતિએ મિલઉદ્યોગ વધ્યો છે તે પરથી તો મિલઉદ્યોગમાં આવી પ્રગતિ ટૂંક વખતમાં થઈ શકે એવો ખીલકુલ સંભવ લાગતો નથી. ૧૯૧૩ પહેલાં જે ભારે વેગથી મિલઉદ્યોગ વધ્યે જતો હતો તે વેગ ૧૯૧૩ બાદ ધણો જ ઘટી ગયો છે; તે નીચેના આંકડાઓ પરથી હરકોઈ જોઈ શકે છે.

વરસ	મિલની સંખ્યા	ત્રાકની સંખ્યા	સાળની સંખ્યા
૧૮૮૮-૮૯	૧૦૯	૨૪,૬૩ હજાર	૨૨ હજાર
૧૮૯૪-૯૯	૧૭૪	૪૫,૪૬ "	૩૭ "
૧૯૦૯-૧૦	૨૪૫	૬૧,૪૨ "	૮૦ "
૧૯૧૩-૧૪	૨૬૪	૬૬,૨૦ "	૯૬ "
૧૯૧૪-૧૫	૨૫૫	૬૫,૯૮ "	૧,૦૩ "
૧૯૧૫-૧૬	૨૬૭	૬૬,૭૫ "	૧,૦૮ "
૧૯૧૬-૧૭	૨૬૭	૬૬,૭૦ "	૧,૧૦ "
૧૯૧૭-૧૮	૨૬૯	૬૬,૧૪ "	૧,૧૪ "
૧૯૧૮-૧૯	૨૬૪	૬૫,૯૦ "	૧,૧૬ "
૧૯૧૯-૨૦	૨૬૩	૬૭,૧૪ "	૧,૧૭ "
૧૯૨૦-૨૧	૨૫૫	૬૭,૫૨ "	૧,૧૭ "
૧૯૨૧-૨૨	૨૭૧	૬૮,૧૪ "	૧,૨૮ "
૧૯૨૨-૨૩	૨૮૯	૭૨,૪૫ "	૧,૩૭ "

આ કોડા પરથી જણાશે કે શરૂઆતના દસકાઓમાં ભારે પ્રગતિ થયેલી સ્પષ્ટ દેખાય છે. ૧૯૧૩ પછી તો ત્રાક અને સાળની મંજ્યામાં થયેલો વધારો આગલાં વરસોની સરખામણીમાં કંઈ જ નથી. ૧૯૨૩ માં જે ૪ લાખ ત્રાક વધી હતી એ સંખ્યા બાદ કરીએ તો ૧૯૧૭-૧૮ પછી પાંચ છ વરસ સુધી મિલત્રાકની સંખ્યામાં ખાસ કંઈ વધારો જ થયો નહોતો. કદાચ કોઈ કહેશે કે મહાયુદ્ધ દરમિયાન મિલના સંચાસામાન મંગાવી, હિંદમાં મિલ ખોલવી એ અત્યંત મુશ્કેલી ભર્યું હતું. પણ લડાઈ ખતમ થયાં આજે દસ વરસ થવા આવ્યાં છે, છતાં એ મુશીબત હજી ટળી નથી. કારણકે મિલના સંચાઓની કિંમત અસાધારણ વધી ગઈ છે. અને ચાલતી મિલોમાં પણ નવી ત્રાકો અને નવી સાળો નાંખવા જતાં સોના કરતાં ઘડામણ મોઢું એ ન્યાયે ન પરવડી શકે તેટલું ખર્ચ ચડી જાય છે. * ખરેખર મિલઉદ્યોગનું ભવિષ્ય હાલધડી તો ઉજળું બાસતું નથી. છેલ્લાં એ વરસમાં તો મિલઉદ્યોગને ભારે ફટકો પડ્યો છે. કદાચ શરૂઆતના મિલની જાહોજલાલીના કાળમાં જે નફાની ભરતી થતી હતી તે હવે ઓસરી જઈને ઓટનો કાળ આવી ગયો છે. ૧૯૨૧ કરતાં ૧૯૨૨ માં મિલનો નફો અર્ધો થઈ ગયો; અને ૧૯૨૪ માં તો કંઈ પણ નફો થવાને બદલે ઘણીખરી મિલોને મોટી ખોટો ખમવી પડી હતી. મિલો સ્થાપન થઈ ત્યારથી અત્યારસુધીમાં, હાલ જેવી મંદી મિલઉદ્યોગે કંઈ બાળી નહોતી. એ મંદી દૂર થતાં કદાચ વરસો લાગશે. મિલના સંચાસામાનની અસાધારણ વધી ગયેલી કિંમત, તેને ચલાવવાના ભારે ખર્ચ, મૂડીની અછત, રૂપિયાના ૧૬ પેન્સને બદલે ૧૮ પેન્સ થવાથી પરદેશી કાપડને આડકતરી રીતે મળેલી બક્ષિસ, ટ્રંકમાં આજની

* આ ઉપરાંત બીજી મુશ્કેલીઓ પણ હમણા બહી થઈ છે. પહેલાં પાઈડના ૧૫ રૂપિયા મળતા તેને બદલે હવે સરકારે કલમને એક લીસોટ એવો કરાવ કર્યો છે કે હવે પાઈડના રૂ. ૧૩૧ મળશે, તેથી પરદેશી કાપડના પ્રથમ ૧૫ રૂ. પડતા તે હવે ૧૩૧ રૂ. પડશે, એટલે વિલાયતી માલ હિંદમાં સરેતો વેચાશે, અને મિલકાપડને હિંદ અને ખાસ કરીને પરદેશમાં બહુ જ ધકો લાગશે. ચીનમાં ૧ પાઈડનું કાપડ હિંદી મિલ પહેલાં મોકલતી ત્યારે ૧૫ રૂ. આવતા હવે ૧૩૧ રૂ. આવશે; અને તેથી હિંદીમિલ પરદેશી મિલોની હરિકાઈમાં ટકી શકશે નહિ. આવી સ્થિતિમાં મિલઉદ્યોગમાં વધુ મૂડી રોકવાનું પણ કોઈ જોખમ ન કરે એ તો દેખીતું છે.

અંતુભાઈક.

પ્રતિકૂળ સ્થિતિ અને સંભોગો જોતાં, ૧૯૧૩ થી ૨૨ ના દાયકા કરતાં મિલઉદ્યોગ ભવિષ્યમાં વધારે ફાવી શકે એમ આશા રાખવી ફોગટ છે. ૧૯૧૩ થી ૨૩ ના દાયકામાં ૬ લાખ ત્રાક અને ૪૦ હજાર સંચાસાળો વધી હતી. ભવિષ્યમાં પણ આ ગતિએ મિલઉદ્યોગ ખીલશે એમ સ્વીકારી લઈએ તોપણ, ૩૦ થી ૪૦ લાખ નવી ત્રાકો મિલોમાં દાખલ કરતાં ઓછામાં ઓછાં ૩૦ થી ૪૦ વરસ સહેજે વીતી જાય. છેલ્લા દાયકામાં દર વરસે ૫ કરોડ વાર કાપડ મિલમાં વધારે ઉત્પન્ન થતું જાય છે. એજ ગણતરીએ ભવિષ્યમાં પણ કાપડનું ઉત્પન્ન નિયમસર વધ્યે જશે એમ ધારી લઈએ, તોપણ ૧૫૦ કરોડ વાર એટલે પરદેશથી જેટલું આવે છે તેટલું કાપડ નવું બનાવવા માટે પણ ૩૦ થી ૪૦ વરસ કરતાં ઓછો વખત નહિ લાગે. * કાપડનું ઉત્પન્ન વધાર્યું એટલે પરદેશી કાપડની આયાત બંધ કરી શકાશે, એમ માની ખેસવું એ ખરેખર બૂલભરેલું છે. મિલઉદ્યોગને સંપૂર્ણપણે ખીલવવામાં તો અનેક આર્થિક અને રાજદ્વારી વિઘ્નોની સામે થવું જોઈશે. મિલને લગતું તમામ મંચા-કામ પરદેશથી જ મંગાવવાનું હોવાથી, અને મિલ સ્થપાયા બાદ મિલ ચલાવવા સારૂ પણ પરદેશી માણસોની આવડતની જરૂર પડતી હોવાથી મિલનો વિકાસ પરદેશની સહાય સિવાય પૂરેપૂરો ન જ થઈ શકે. તદુપરાંત હિંદની મિલો વધારે ઝીણું સૂતર કે કાપડ પેદા કરવા ઇચ્છે તો પરદેશથી ૩ મંગાવવું જોઈએ. ટૂંકમાં મિલ ચલાવવી હોય તો કાયમને માટે એક કે બીજી રીતે પરદેશની દયા પર જ નભવું પડે; અને ઘડીભર ધારીયે કે નવામાં નવી મિલો પૂરતા પ્રમાણમાં હિંદમાં સ્થપાઈ, અને તેને ચલાવનારા પણ કાબેલ વ્યવસ્થાપકો મળી ગયા; તોપણ આપણી

* મુંબઈ યુનિવર્સિટીના અધ્યાપક શાહે એવો અડસટો કાઢ્યો છે કે જો મિલઉદ્યોગમાં ખીલ ૧૫ કરોડ રૂપિયા રોકવામાં આવે તો અન્યારે પરદેશથી જેટલું કાપડ આયાત થાય છે તેટલું કાપડ મિલમાં સહેજે બની શકશે. ૧૫ કરોડ રૂપિયા જ આ માટે જોઈએ તે સમજાવવા માટે તેમણે કશું કારણ બતાવ્યું નથી. પણ ખરેખર તેમની ગણતરીમાં ભૂલ છે. તેમણે અડસટો ધણો જ ઓછો આંક્યો છે. મિલસંચાના આજે બજારલાવ છે તે પ્રમાણે ગણવામાં આવે તો યે, ચાલુ હિંદી મિલોમાં પણ ૩૦ થી ૪૦ લાખ ત્રાકો અને ૮૦ હજાર સાળો દાખલ કરવા માટે જ ૩૦ કરોડ કરતાં વધારે મૂકી રોકવી જોઈએ.

બધાની મહત્વાકાંક્ષા પૂરી પાડી શકે, એટલે કે પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર સાધી શકાય એટલી હદ સુધી કોઇપણ કાળે મિલઉદ્યોગ પહોંચી શકશે એ આકાશ કુસુમવત્ આશા છોડી દેવી જોઇએ.

અર્થ નીકળી જ જાય છે

કાપડઉદ્યોગનાં બે અગત્યનાં અંગો હવે આપણે તપાસીએ. કાપડ ઉત્પન્ન કરવામાં કેટલું અર્થ થાય છે, અને આ ઉદ્યોગને લીધે રાષ્ટ્રની કુલ આમદાનીમાં કેટલો વધારો થાય છે એ બંને સુદ્ધા કાપડના ઉદ્યોગમાં ધણા અગત્યના છે; તે તપાસવાની જરૂર છે; પણ એનો ઝરાઝરા સાચો ખ્યાલ આવે તે ખાતર, આ બંને પ્રશ્નોનો એકસાથે વિચાર કરવો જોઇએ. ઉત્પન્નઅર્થ રેટિયામાં વધારે પડે છે કે મિલમાં તેની ચર્ચા કરીએ તે પહેલાં એક બે વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. પહેલું તો એ યાદ રાખવું જોઇએ કે કાપડમિલો જેવા તમામ કેન્દ્રીભૂત ઉદ્યોગોમાં ઓછા અર્થે અને વધારે ઝડપે માલનું ઉત્પન્ન કેમ વધારી શકાય એ નેમ રાખીને જ બધા પ્રયત્નો થાય છે. ઊંચા પ્રકારના સંચાઓ કે મજૂરી બચાવનારાં સાધનો દાખલ કરીને મિલમાલિક બહારનું અને અંદરનું અર્થ ઓછું કરવા મથે છે; અને એ રીતે કાપડનું ઉત્પન્ન અર્થ પણ ઘટાડવા મથે છે પણ હાથકારીગરીની બાબતમાં અર્થ ઘટાડવા કરતાં જ્યાં બની શકે ત્યાં અર્થ કાઢી નાખવાના જ પ્રયત્નો થાય છે; ત્યાં તો માલ બનાવનાર જ કેટલીક બાબતોમાં માલ વાપરનાર પણ હોય છે, અને જ્યાં આવું હોય છે ત્યાં તો ઉત્પન્નઅર્થ જ કંઇક અંશે નીકળી જાય છે. જેમકે પોતાના માટે અથવા પોતાના કુટુંબ માટે જ્યાં લોકો કાંતે છે ત્યાં કાંતવાનું અર્થજ પડતું નથી. તેથી કાપડ પર માત્ર રૂની કિંમત અને વજુકરી જ ચડવાથી, કાપડ ધણું સસ્તું પડે છે. હાથે કાંતી લેનારાને તો તમામ નબરના કાપડની કિંમત સરખી જ પડે છે એ તો આપણે આગળ જોઇ ગયા છીએ. પોતાપોતાનું કાંતી લેનારાને કાપડ એટલું બહુ સસ્તું પડે છે કે એના કરતાં સસ્તું કાપડ કોઇ દિવસ સ્વદેશી કે પરદેશી મિલ આપી જ ન શકે. કારણ કે મિલ કાંતવાનું અર્થ ઘટાડવા મથે છે ત્યારે ઘરમાં ચાલતો રેટિયો કાંતવાનું અર્થ જ કાઢી નાખે છે. મિલ વેગ વધારનારાં નવાં નવાં સાહિત્યો દાખલ કરીને મજૂરોને બેકાર

કરે છે; ત્યારે રેંટિયો ઘેર બેઠાં કામ આપે છે અને જીવનનિર્વાહ ચલાવવામાં મદદ કરે છે. ઉપર બતાવ્યું તેમ ખર્ચ નીકળી જ નય છે તેમાં તો રેંટિયાની ખરી સરસાઈ સમાયલી છે. સાચે જ દેશમાં જે ઉત્પાદક શક્તિ સુષુપ્ત અવસ્થામાં પડી છે તેનો સંપૂર્ણ અને સરસ ઉપયોગ જે રેંટિયો કરી શકે છે તે કદી મિલ કે બીજા કોઈ પણ ધંધો કરી શકે તેમ નથી.

ખર્ચની સરખામણી

પણ અત્રે એટલું કબૂલ કરવું જ જોઈએ, કે જ્યાં મિલોનું કામ ધમધોકાર ચાલે છે ત્યાં મિલકાપડના છૂટક ભાવ ખાદીમથકોમાં ખાદી જે ભાવે વેચાય છે તે કરતાં પણ ઘણા જ ઓછા હોય છે. ખાદીનાં સારામાં સારાં મથકમાં પણ,

૩૬ ઈંચ પનાની સફેદ ખાદીના	૦-૬-૬
૪૫ ઈંચ પનાની સફેદ ખાદીના	૦-૮-૯
૫૦ ઈંચ પનાની સફેદ ખાદીના	૦-૧૦-૦
૫૪ ઈંચ પનાની સફેદ ખાદીના	૦-૧૦-૯

પડે છે. આટલા જ પનાના અને આવા જ વણાટના મિલના તાકાની કિંમત ઘણી ઓછી પડે છે. ખાદીના ભાવ મિલકાપડ કરતાં ૧૫૫ ઘણા કે તેથી પણ વધારે હોય છે, મિલનું સૂતર રેંટિયાના સૂતર કરતાં કેટલું સસ્તું પડે છે એ જોવાથી મિલકાપડ કેમ સસ્તું પડે છે તે સમજાઈ જશે.

સૂતરનો
નંબર

રેંટિયાસૂતરની
કિંમત

મિલસૂતરની
કિંમત

	૧ સ્તલની	૧ સ્તલની
૧૦ થી ૧૨	+ ૧૩ થી ૧૪ આના	૮ થી ૧૦ આના
૨૦	રૂ. ૧-૮-૦	રૂપિયાથી ઓછી
૩૦	„ ૧-૧૪-૦	રૂ. ૧-૨-૦ થી ઓછી

કંતામણું પણ જે ચોખ્ખું ખરચ ચડે છે તે જોવાથી પણ રેંટિયા અને મિલસૂતરના ભાવમાં આટલો ભારે ફેર કેમ રહે છે તે સમજી

+ આનું સૂતર કાંતવા માટે, મિલમાં જે પ્રકારનું રૂ વપરાય છે તે કરતાં ઓછી જાતનું રેંટિયામાં વપરાય છે.

શકાય છે; હિંદુસ્તાનની મિલોમાં રતલ સૂતરનું કંતામણુ ખર્ચ ૩ આના કે તેની આસપાસ આવે છે. તેના હિસાબ નીચે પ્રમાણે અડસદેથી આંકી શકાય.

કંતામણુ વિભાગ

રતલદીઠ ખર્ચ

	પાઈ
ઇંજન, બાઈલર, મીલ્સ અને પરચુરણ ખર્ચ	૩૦૮
ફંદારવાનું તથા ૩ ભેળવવાનું ખર્ચ	૧૦૦
પીંજણનું ખર્ચ	૭૫
ફેમ ખેંચવાનું અને તૂટેલા તાર સાંધવાનું ખર્ચ	૩૨૫
૧૮ થી ૨૦ હોર્સ પાવર રીંગ ઓસલ ઇંજન ખર્ચ	૬૦૦
કાકડા ભરવાનું ખર્ચ	૧૦૦
બાંધવાનું અને ગાંઠડી તૈયાર કરવાનું ખર્ચ	૨૫
ભંડાર ખર્ચ	૬૦૦
કાલસા ખર્ચ	૪૦૦
વ્યવસ્થા ખર્ચ	૩૦૦
બાજ, વટાવ આદિ સાધારણ ખર્ચ	૬૦૦

કુલ...

૩૭૩૩

મિલમાં ઉપરના હિસાબ પ્રમાણે રતલ સૂતરના ૩. ૦-૩-૧ કંતામણુ આવે છે. ત્યારે ૧૦ થી ૧૨ નંબરનું સૂતર રેટિયા પર કંતાવવામાં વ્યવસ્થા ખર્ચ બીલકુલ ગણવામાં ન આવે, તોપણ ૪ થી ૪૫ આના આવે છે; જેમ મિલ કંતામણુ એકલી મજૂરીની દૃષ્ટિએ જોતાં, હાથ-કંતામણુ કરતાં સસ્તું પડે છે તેમ મિલવણાટ પણ હાથવણાટ કરતાં પ્રમાણમાં સસ્તું પડે છે. રતલ સૂતર મિલમાં વણાવતાં કેટલું ખર્ચ આવે છે તે નીચેના હિસાબ જોવાથી સ્પષ્ટ થશે.

જુદી જુદી ક્રિયાઓ

	રતલ સૂતરનું વજુદાપર્ય
કોકડાં ભરવાનું અને તાણા કરવાનું ખર્ચ	૪.૫૦ પાઇ
વજુવાનું ખર્ચ	૧૭.૦૦ ,,
ઘડ કરવાનું અને ધોવાનું ખર્ચ	૧.૫૦ ,,
ભંડાર ખર્ચ—કાચો માલ	૯.૫૦ ,,
કોલસા ખર્ચ	૨.૭૫ ,,
વ્યવસ્થા ખર્ચ	૨.૫૦ ,,
સામાન્ય ખર્ચ	૮.૦૦ ,,
	કુલ ૪૫.૭૫ પાઇ

મિલમાં રતલ સૂતરનું વજુદાપર્ય આશરે ૪ આના આવે છે; ત્યારે હાથસાળ પર રતલ સૂતરનું ખર્ચ ૬ આનાથી પણ વધારે આવે છે. પણ આ બધા આંકડા પરથી એમ તો જરાયે સાબીત થતું નથી કે ખાદીની કિંમત ભવિષ્યમાં ઘટાડવાનું નહિ જ બની શકે. હાથકંતામણુ અને હાથવજુદાની રોજીનાં દર એકવાર બરાબર નિશ્ચિત થઇ જશે, કાંતનાર પોતપોતાનું રૂ સંધરવા લાગશે, રેટિયા પર તેમજ સાળ પર કામ કરનારાની ગતિ વધવા લાગશે, અને ખાદી ઉત્પન્ન વિશેષ જથ્થામાં થવા લાગશે, એટલે ખાદીની કિંમત આપો આપ ઘટી જશે. કારણકે વચલી ક્રિયાઓમાં જે કેટલાંક વધારાપડતાં ખર્ચો થાય છે તે સહેજે નીકળી જશે. અને પછી ખાદી કિંમતની બાબતમાં પણ મિલકાપડની હારોહાર પણ ઊભી શકશે. છેલ્લાં બે વરસમાં ખાદીના ભાવમાં ઘણા સુધારા થયા છે. ૧૯૨૨ માં ૩૬ ઇંચ પનાની જે ખાદી ૧૧ આને વાર વેચાતી તે આજે ૭ આને, અને ૪૫ ઇંચ પનાની ૧૨ આને વેચાતી તે ૯ આને, અને ૫૦ ઇંચ પનાની ૧૪ આને વેચાતી તે ૧૦ આને, અને ૫૪ ઇંચ પનાની રૂપિયે વાર વેચાતી તે આજે ૧૧ આને વેચાવા લાગી છે. * ખાદી બનાવવાની કળા સુધરી તેને લીધે ખાદીના ભાવ કંઈક ઘટ્યા હતા. પણ આટલો મોટો સુધારો થવાનું એક મુખ્ય કારણુ તો રૂના ભાવ ઉતરી ગયા એ જ ગણાવી શકાય. જ્યાં સસ્તામાં

* ૧૯૨૭ માં ૫૦ અને ૫૪ ઇંચ પનાની ખાદી તામીલ નાડુમાં ૭ થી ૮ આને વાર વેચાય છે.

આનુવાદક.

સસ્તી ખાદી તૈયાર થતી હતી એવાં ખાદીનાં મથકામાં પણ ખાદીનું ઉત્પન્નઅર્થ ઘટાડવાના બારે પ્રયત્નો થયા છે.

પણ ખાદીની તરફેણમાં આ ઉપરાંત બીજી પણ એક મોટી દલીલ છે. ખાદીની કિંમત ભલે જરા વધારે હોય, પણ તે મિલકાપડ કરતાં કેટલી વધારે ટકાઉ છે તેપણુ જોવાનું રહે છે. માલનું ટકાઉપણું જોઈને ખરીદનાર કિંમત આપે છે. ખાદીજ વધારે ટકાઉ છે એમ જોરથી કહી દેવાથી કોઈ માનનાર નથી. ખાદીનું ટકાઉપણું પ્રગ્નને સાખીત કરાવી આપવું પડશે. તેમ છતાં વિચાર કરતાં બુદ્ધિમાં તો સૌ કોઈને ગળે ઉતરી શકે એવી વાત છે કે કામઠાં પર ૩ પીંજવાથી અને રેટિયા પર સૂતર કાંતવાથી રૂના રેસા બીલકુલ તૂટતા નથી, અને મિલમાં જે રીતે ૩ પીંજાય છે અને કંતાય છે તે રીતે ૩ પર ઘણો મારો પડતો હોવાથી તે માલની જાત રેટિયાના પ્રમાણમાં બગડી જાય છે. ઇંદોર રાજ્યના આ વિષયના એક અનુભવી અમલદારે ‘રેટિયા સૂતર’ નામની સમર્થ હાથે લખાયેલી પત્રિકા પ્રસિદ્ધ કરી છે. આ પત્રિકામાં, હાથે પીંજવાનું અને કાંતવાનું કરવાથી અને મિલમાં પીંજવા કાંતવાનું કરવાથી કંઈ કંઈ બાબતોમાં કેટલો અને કેવો ફેર પડી જાય છે તે શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ, અત્યંત ઝીણવટથી તપાસવામાં આવ્યું છે; અને બારીક તપાસ પછી એ વિદ્વાન લેખક એવા નિર્ણય પર આવ્યા છે કે બંધી રીતે અને ખાસ કરીને ટકાઉપણામાં રેટિયાનું સૂતર મિલના સૂતર કરતાં ઘણું જ ચડી જાય છે. એ તો સર્વકોઈને સુવિદિત છે કે કેટલાંક વરસ અગાઉ પરદેશી કાપડ ખાદી આગળ તદ્દન ઝાંખું પડી જતું. ખાદીના સસ્તાપણાનાં જ નહિ પણ તેના ટકાઉપણાનાં પણ વખાણુ એક પછી એક અનેક લેખકો-એ મુક્તકંઠે કર્યા છે. ઠેઠ ૧૮૬૬ માં ફોર્બ્સ વોટસને પણ કબૂલ કર્યું હતું કે દેશી સૂતરમાંથી તૈયાર થતું કાપડ પરદેશી કાપડ કરતાં ઊંચી જાતનું થાય છે. જ્યારે ખાદી ફરી મજબૂત અને સંગીન પાયા પર મૂકાશે, અને જ્યારે ખાદીની સોજે કળા ફરી પાછી ખીલી ઊઠશે, ત્યારે ભૂતકાળમાં ખાદીએ જેવી નામના કાઢી હતી તેવી જ નામના અને સુવાસ ફરી ખડે ખડે ગવાશે.

રેટિયાથી રાષ્ટ્રને રહેતી ખચત

રાષ્ટ્રની ખરી આખાદી મિલના ખીલાવટથી થશે કે રેટિયાના પ્રચારથી થશે એની સંપૂર્ણ તપાસ કર્યા સિવાય, મિલકાપડ અને ખાદીની માત્ર કિંમતની સરખામણી કરીને કાર્ધ નિશ્ચય કરી એસે તો તે ચોક્કસ ભારે બૂલથાપ ખાશે; એક રીતે મિલઉદ્યોગથી લાભ થતો હોય. અને ખીજી સો રીતે તેનાથી રાષ્ટ્રને નુકસાન પહોંચતું હોય, તો રાષ્ટ્રને ઉપરથી જેટલો નફો દેખાતો હોય તેટલો ખરી રીતે ચોખ્ખો નફો ન હોય. બદ્દે ચોખ્ખું નુકસાન જ થતું હોય એવો સંભવ રહે છે. જે મિલકાપડ લાખો ગરીબ માણસને ખરીદવું પડે છે, તે મિલકાપડના જેટલા પૈસા હિંદમાં રહે છે તેટલા જ પૈસા, બદ્દે તેથી પણ વધારે નાણાં પરદેશ ધસડાઈ જાય છે. મિલકાપડ અથવા એ અર્ધ સ્વદેશીને ઉત્તેજન આપનારા લોકો પરદેશીઓને જ કરોડો રૂપિયા ખટાવે છે. પણ મિલકાપડને બદ્દે હાથે કંતાયેલ અને હાથે વણાયેલ ખાદી આમવર્ગ પહેરવા મંડે, તો જે નાણાનો ધોધ પરદેશ વહી જાય છે તે રોકાઈ જશે. મિલઉદ્યોગ ચલાવવામાં વરસોવરસ જે લાખોના ખર્ચો થાય છે તેમાંના કેટલાક ખર્ચો તો પૂરેપૂરા અને કેટલાક થોડાધણા સહેજે કાઢી શકાય તેવા છે. તેમ છતાં આવા ખર્ચો નીભાવ્યા રાખવામાં આવે છે તે ખરેખર રાષ્ટ્રની ધનસંપત્તિ વેડરી મારવા સમાન છે. જે કરોડોના ખર્ચો સહેજે બંધ થઈ શકે તેવાં છે તેમાંના થોડાંક નીચે આપવામાં આવ્યાં છે.

ખંધ કસી શકાય તેવા કેદની રકમ કાયદેસરના મચારથી
ખર્ચોની ચાલી ખર્ચાય છે? કેદના દકા ખર્ચ
કાઢી શકાય?

- ૧ મિલસતર અને મિલનું કાપડ એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે મોકલવામાં રેલ ગાડીભાડું, વીમા અને વચ્ચેના દલાલોનું ખર્ચ. ૩½ કરોડ રૂ. ૫૦ દકા
- ૨ ગામડાંમાંથી ૨૦ લાખ ગાંસડી મિલમાં પહોંચતી કરવામાં રેલભાડું, વીમા ખર્ચ અને વચ્ચેના દલાલોનું ખર્ચ. ૪½ કરોડ રૂ. ૫૦ દકા
- ૩ મિલ ચલાવવા જોઈતા સંચા અને અન્ય સાધનો પરદેશથી મંગાવવાનું ખર્ચ. દર વરસે કેદના રૂપિયા ખર્ચાય છે તેનો ચોક્કસ આંકડો રહેતો નથી. પણ ૧૯૧૯-૨૦ થી ૨૨-૨૩ ના ૪ વરસોની સરાસરી ૫૦ લાખ આવે છે. ૧૦૦ દકા
- ૪ હિંદુસ્તાનની મિલમાં તૈયાર થયેલ માસ પર લેવાતી જકાતનું ખર્ચ એકસાઇફ જકાત હવે સ્વીકૃતિ મેળે છે. ૨,૧૦ લાખ ૧૦૦ દકા
- ૫ આયપત્તવેરા અને મિટ્ટી આમદાની પર તપાસો ખાસ કર. ૫૦ લાખ ૧૦૦ દકા
- ૬ લાલકા એર્ડ અને મુનિસિપાલિટી કરો. ૧૨ લાખ ૭૫ દકા

ખંધ કરી શકાય તેવા
ખર્ચોની ચાદી
કેટલી રકમ
ખર્ચાય છે ?
હાથકંતામણીના મચારથી
કેટલા ટકા ખર્ચ
કાઢી શકાય ?

૭ મ્યુનિસિપાલિટીના કર
-ખાસ કરીને મિલમાં
જે પાણી જોઈએ
તે પર પડતા કરો.- ૧૫ લાખ ૧૦૦ ટકા
૮ સંખ્યા કામ ધસારા કે
બગાડા ખર્ચ. સરાસરી ૭૦ લાખ રૂ. ૧૦૦ ટકા
ગણી શકાય.

આમાંથી ૧, ૨, ૩, ૪ અને ૮ નંબરોમાં ગણાવેલી રકમો
તો એવી રીતે વેડફી મારવામાં આવે છે કે દેશમાં જે થોડોઘણો પૈસો
એકઠો થાય છે તે બધા પરદેશ ધસડાઈ જાય છે અને હિંદ માતાનું
હીર ચૂસાઈ જાય છે. છેલ્લાં ચાર વરસમાં જ મિલને લગતો સંખ્યા સામાન
પરદેશથી ખરીદવામાં કેટલા રોડડ રૂપિયા વહી ગયા હતા તે નીચેના
કાકા પરથી માલમ પડે છે.

૧૯૧૬-૨૦	૧૯૨૦-૨૧	૧૯૨૧-૨૨
રૂ. ૨,૭૮,૫૩,૨૬૦	રૂ. ૬,૪૫,૦૫,૮૧૦	રૂ. ૧૨,૦૬,૩૩,૦૫૬
	૧૯૨૨-૨૩	
	રૂ. ૬૭,૦૮,૦૩૦	

મિલ ચલાવવા માટે નાનામાં નાનો સંખ્યા જોઈતો હોય તોપણ
પરદેશથી મંગાવવો પડે. મિલમાં જરાક કામ બગડયું એટલે તરત
મોટા ભણેલા ઇજનેર સાહેબને બોલાવવા પડે. આપણા દેશમાં
લોઢાનું સંખ્યાકામ બહુ ન બનતું હોવાથી, અને મોટા કુશળ યંત્રશાસ્ત્રીઓ
ન હોવાથી, મિલમાલિકોને પરદેશીઓની દયા પર નભવું પડે છે. અને
તેથી જ મિલમાં નવી ત્રાકો કે સાળો દાખલ કરવી હોય કે જૂની ત્રાકો
સુધારવી હોય તોયે મિલ ચલાવનારા ખર્ચના ભારે ખાડામાં ઊતરી
જાય છે; અત્રે વાચકે એ જાણવા જેવું છે કે ઇંગ્લેન્ડમાં નવી કાપડમિલ
સ્થાપનાં જેટલું ખર્ચ લાગે છે તેથી બમણું ખર્ચ હિંદમાં મિલ
સ્થાપનાં થાય છે. મુશ્કેલીનો અંત અહીં આવતો નથી. મિલોની ભવિષ્યની
ઉન્નતિમાં મોટામાં મોટું નડતર તો એ આવે છે કે મિલને ખીલવવા માટે

હરહમેશ પરદેશોની મદદ માગવી જ પડશે. પરદેશોની સહાય વિના મિલ એક ડગલું પણ આગળ વધી શકે તેમ નથી.

આવા મોટા મિલઉદ્યોગ ચલાવવામાં ગરીબોને લાભ થાય છે તે કરતાં સરકારને વધારે લાભ થાય છે. દર વરસે હિંદુસ્તાનની મિલો સરકારને અને મ્યુનિસિપાલિટીને ૩ કરોડ રૂપિયા ભરે છે; હિંદની મિલમાં તૈયાર થયેલા કાપડ પર અત્યાર સુધી જે જડાત નાખવામાં આવતી તે હમેશને માટે ૨૬ થઇ ગઈ છે એમ ગણી લઇએ તો પણ, રાષ્ટ્રના ૧ કરોડ રૂપિયા તો કર તરીકે જ મિલઉદ્યોગ ચલાવવામાં તણાઈ જાય છે. ૩, સતર, કાપડ અને મંચાઓ એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે લાવવા લઇ જવામાં દર વરસ ૭ થી ૮ કરોડ રૂપિયા બીડી જાય છે. તેમાંની ઘણીખરી રકમ જે રૈટિયાનો દેશમાં સાર્વત્રિક પ્રચાર થઇ જાય તો, બચાવી શકાય તેમ છે; આ ઉપરતાં જાહેરખબરના, વીમાના અને ઉપલક્ષિયા નાના નાના ખર્ચોમાં જે મોટી રકમ મિલ ચલાવવા ખર્ચાઈ જાય છે તે પણ રૈટિયારાજ્યમાં ઘટી જાય. રૈટિયાથી રાષ્ટ્રને સામટી રીતે કેટલા લાભ થઇ શકશે એનો વિચાર તદ્દન બીજી દૃષ્ટિથી પણ થઇ શકે છે. મિલમાં માલ તૈયાર થઇને બહાર નીકળે તે દરમિયાન જુદી જુદી જાતનાં ખર્ચો થાય છે, તે બધાં ખર્ચાનું પૃથક્કરણ કરવાથી પણ, -રાષ્ટ્ર રૈટિયાનો મંદેશ ઝીલી લે તો-કેટલા ટકા બચી જાય, તેનો ખ્યાલ આવી શકે છે.

અમદાવાદ શહેરની જુદી જુદી જાતની પાંચ મિલો પસંદ કરવામાં આવી છે અને તે મિલો ચલાવવામાં જુદા જુદા ખાતામાં કેટલા ટકા ખર્ચ થાય છે તેનું પૃથક્કરણ કરી કોષ્ટક બીજે પાને આપવામાં આવ્યું છે.

ઉત્પન્ન પદાર્થના સુધાં સુધાં ખાતાં	સુગંધક સ્પીર્મા મિલ	ભારતખંડ ફોલ મિલ	આમદાવાદ મનુષ્યક મિલ	આમદાવાદ ન્યુ કોલ મિલ	રામનગર મિલ	સરસરી દફા
૧ કામદારોના પગાર	૧૫.૬	૧૭.૬	૧૬.૫	૧૪.૮	૨૧.૨	૧૭
૨ ભંડાર ખર્ચ	૧૮.૩	૮.૮	૯.૭	૧૧.૪	૧૧.૨	૧૨
૩ ખાણતણી	૩.૬	૪.૧	૩.૪	૩.૧	૩.૬	૩.૫
૪ વ્યાજ	૧.૨	૨.૬	૨.૬	૩.૪	—	૨.૫
૫ કમીશન, દલાલી	૧.૩	૨.૬	૪.૩	૪.૦	—	૨.૫
૬ ફર	૯.૯	૫.૬	૭.૧	૩.૧	૪.૨	૫.૫
૭ રૂ	૪૪.૨	૫૦.૦	૪૮.૧	૫૩.૫	૬.૪	૫૩
૮ ધસારો	૫.૧	૨.૬	૨.૩	૨.૮	—	૩

મિલ ચલાવવામાં લાકડાં, વીંમો, દલાલી, કર અને ભાંગતોડના જ લગભગ ૧૫ ટકા ખર્ચાઈ જાય છે. એટલે ટૂંકમાં મિલમાં કામચરોને પગાર આપવામાં જેટલા ટકા ખર્ચ થાય છે તેટલા ટકા ખર્ચ તો વીંમોદલાલી, કર અને ભાંગતોડમાં તથાજ જાય છે.

જો કે હાથકંતામણુ અને હાથવણાટના દર મિલ કંતામણુ અને મિલવણાટ કરતાં વધારે આપવા પડે છે, છતાં રાષ્ટ્રને એકંદરે જોતાં રેટિયો જ પોષાઈ શકે એમ છે. કારણ કે આજે મિલ ચલાવવામાં જેમ રાષ્ટ્રના કરોડો રૂપિયા નકામા થયા છે તે રેટિયો ચલાવવામાં નહિ તથાજ, એટલું જ નહિ પણ રેટિયાથી રાષ્ટ્રની આમદાની વધી શકે એવું જળરસ્ત અણુ-ખેડાયણું ક્ષેત્ર ખુલ્લું થશે. આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં મિલમાં સંચાથી તૈયાર થયેલા કાપડ કરતાં હાથકંતામણુ અને હાથવણાટથી તૈયાર થયેલી ખાદી જ રાષ્ટ્રને એકંદરે સસ્તી લાગવી જોઈએ.

રેટિયા અને મિલની સમાજ પર અસર

અત્યારસુધી તો રેટિયા અને મિલઉદ્યોગથી થતા આર્થિક લાભ-લાક્ષની ચર્ચા જ કરવામાં આવી છે. પણ સમાજ કે રાષ્ટ્ર માત્ર પૈસાથી યા પૈસા માટે જીવતું નથી; દારૂ, તમાકુ, અરીણુ, ગાંજ વેચવાના ધંધરા રાખનારા સાઈ કમાય છે; છતાં જોય વર્ગ કદી આ ધંધા સાથું જોતા નથી. ધંધો સ્વીકારતાં પહેલાં, ધંધાની રાષ્ટ્રમાં પ્રતિષ્ઠા કેવી છે તેનો દરેક વ્યક્તિ વિચાર કરે છે; તેથી અહીં આપણે એ પણ વિચારી લેવું જોઈએ, કે રેટિયા અને મિલઉદ્યોગની સમાજના જીવન પર કેવી અસર થાય છે. જો મિલમાં કામ કરતાં, કુટુંબ લાગી જતું હોય, સમાજની નીમ્નનાં બંધનો શિથિલ થતાં હોય તો મિલમાં કામ કરવાથી હજારો રૂપિયા મળતા હોય તોપણ લોકો એને ધુળસમાન ગણશે. પણ મિલ અને રેટિયાની સમાજ પર કેવી અસર પહોંચે છે તેનો વિચાર કરીએ તે પહેલાં મિલ કદી રાષ્ટ્રના ખેડારીના પ્રશ્નને ઉઠેલી શકે તેમ છે કે નહિ તે જોઈ જાય.

હિંદુસ્તાનની વસ્તીના હજારમા ભાગને પણ મિલ કામ આપી શકતી નથી. હિંદુસ્તાનમાં હાલમાં ચાલે છે એ બધી મિલોમાં

કામ કરનારા મજૂરોની સંખ્યા ૪ લાખ કરતાં વધુ થતી નથી; અને મિલઉદ્યોગ પર પરીક્ષ રીતે નબનારા દલાલો, મુકદ્દમો, છૂટક વેચનારાઓ વગેરે મોટા વર્ગની ગણતરી મજૂરોની સાથે કરીએ તોપણ મિલ પર નબનારા હદમાં હદ ૧૦ લાખ માણસો લેખી શકાય. સારે દેશમાં અસારે કામધંધા વિના ટળવળતા, અને હાથકંતામણુ જેવા ઉપધંધા યા તો ગૃહઉદ્યોગ માગનારા કરોડો માણસો પડ્યા છે, તે કરોડો માણસોને મિલ કદી પહોંચી જ ન શકે. હાથવણાટનો ઉદ્યોગ આજે પડી ભાંગ્યો છે તોપણ તે મિલ કરતાં તો ઘણા જ વધારે માણસોને નીભાવી રહેલો છે. મિલમાં વધારેમાં વધારે ૪ લાખ મજૂરો કામ કરે છે, સારે હાથવણાટનું કામ કરનારા આજે હિંદમાં ૬૦ લાખ છે. હમણાં જેટલી મિલો ચાલે છે તેટલી ખીજ નવી મિલો હિંદમાં ઊભી થાય તોપણ હિંદના ગરીબ આમવર્ગને મિલ રોટલો આપી નહિ શકે; ખરી વાત તો એ છે કે જેમ મિલઉદ્યોગ વધારે વિકાસ પામશે અને મજૂરી બચાવનારાં નવાં નવાં યંત્રો વધતાં જશે તેમ તેમ મિલ ચલાવવામાં, મજૂરીનો ખપ ઘટતો જશે. ટૂંકમાં મિલ વિકસવાથી મજૂરોને વધારે રોજ મળતી નથી, પણ મિલમાલિકને વધુ ફાયદો થાય છે. પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં આજે વધારે માણસો લખપતિ થાય એમ કોઈ ઇચ્છતું નથી. હિંદુસ્તાન હવે અમીર વર્ગમાં ભરતી કરવા માગતું નથી.—દેશની ધનસંપત્તિ—લક્ષ્મી થોડીક વ્યક્તિઓની દાસી બને એમ હિંદ કરવા માગતું નથી. હિંદની અભિલાષા તો એ છે કે મારી સર્વ લક્ષ્મી મારા તમામ ભાંડુઓમાં સરખી-રીતે અને ન્યાયીરીતે વહેંચાવી જોઈએ. અસારે જે એકરીનો ગંભીર પ્રશ્ન સમસ્ત હિંદને અકળાવી રહ્યો છે તેનું નિરાકારણ તરત જ કરી નાખવા હિંદ મથી રહ્યું છે. દેશભરના તમામ ગરીબ ખેડુતોની સામાજિક પરિસ્થિતિને અને વાતાવરણને ફાવી જાય એવો કોઈક પણ ઉપધંધો શોધી કાઢવો જોઈએ. સમસ્ત રાષ્ટ્રનો કાયડો મિલ કદી નહિ ઉઠેલી શકે. મિલમાંથી બલે માલ સસ્તો અને સારો નીકળતો હોય, કદાચ ખાદીને પણ ટક્કર મારી શકે તેવો માલ મિલ કાઢતી હોય, તોપણ મિલ કદિ ગરીબોની બેલી નહિ જ નીવડે. દેશની દોલતની ન્યાયયુક્ત અને સમાન વહેંચણી કરવામાં મિલ મદદ નહિ જ કરી શકે. મિલ તો મોટાં ઔદ્યોગિક શહેરોમાં જ સ્થપાય. મિલ સ્થાવર વસ્તુ છે તે ગામડેગામડે

ફેલાઈ ન શકે. દેશના કંગાલ અને દુઃખી લોકોનો યુગ્ગરો ચાલી શકે એવો ધંધો મિલ કદી પૂરો પાડી ન શકે. મિલમાંથી રોટલો મેળવવો હોય તો ગરીબ ખેડૂતે, ઘરબાર, કુટુંબકબીલા, જરૂરગીર છાડીને ગંદી હવાવાળી અંધારી કોટડીમાં ધીચ લતામાં રહેવા આવવું જોઈએ; જિંદગીના સર્વ સુખનો ભોગ આપ્યા પછી જ મિલમાં થોડાક મજૂર રોટલો મેળવી શકે છે. જે કરોડો માણસોને ગામડાઓમાં કાંઈ પણ કામ ન મળતું હોવાથી ફરજિયાત નવરા ખેડા રહેવું પડે છે, અને તેથી જે કરોડોને અધભૂખે દહાડા યુગ્ગરવા પડે છે તેઓને માટે તો તરણોપાય એક માત્ર રેંટિયો છે; અનેક સૈકાઓ થયાં, વંશપરંપરા કાંતવાની કળા જે પ્રજામાં ઊતરતી આવી છે. અને જે હમણું થોડાંક વરસો થયાં ઉત્તેજનના અભાવે ડચકાં ખાવા લાગી છે, તે કળાનું પુનર્જીવન ન્યારે આ ભૂખે ટળવળતાં, કામની બીખ માગતાં કરોડો માણસોને હાથે થશે ત્યારે દેશની સુરત બદલાઈ જશે; અને તેની સાથે હિંદનાં કરોડો હાડપીંજરમાં લોહી ભરાવા લાગશે. રેંટિયાના પુનરુદ્ધાર પછી કરોડો માણસોને એવું મનગમતું કામ મળી જશે કે પછી તેઓને પેટ ભરવા માટે અનિતિનો આશરો નહિ લેવો પડે.

ન્યાં ન્યાં ધૂમાડો દેખાય ત્યાં ત્યાં આગ હોવી જ જોઈએ, એમ ન્યાં ન્યાં મિલનાં ભૂંગળાં દેખાય ત્યાં ત્યાં દારૂ, અત્યાચાર અને વ્યભિચારનું રાજ્ય સમાજના નીચલા થરમાં હોવું જ જોઈએ. ન્યાં ન્યાં ધણી મિલો સ્થપાઈ છે ત્યાં ત્યાં મિલ મજૂરોને કેવાં ગંધાતાં અને હવા ઉગ્ગસ વિનાનાં ઘોલકાંમાં ગોંધાવું પડે છે એનો જેઓ નજરેનજર મુંબઈમાં શીવરી કે પરેલના મજૂર લતાઓમાં યા તો અમદાવાદના સરપુર, કે રાયખડના મજૂર લતાઓમાં કર્યા છે એ જ જાણી શકે. ગામડામાં જન્મી ગામડામાં જ ઉછરેલ ગામડિયાઓ ન્યારે પેટ ભરવા યા પૈસાની લાલચે મિલમાં કામ કરવા આવે છે ત્યારે તો મિલમજૂરોની ચાલીઓ જાળીને હેબતાઈ જ જાય છે; અને ધણા ટકા તો રોગના ભોગ થઈ રામશરણ પામી જાય છે. મિલમાં મજૂરી કરવી એટલે દી ગંગાથી દી આથમ્યા સુધી, જેમ સંચો હાલે તેમ મંચાના હુકમ પ્રમાણે હાલ્યા કરવું; બારે કલાક સતત ધોંધાટ અને શોરબકારમાં રહી પરસેવે રેબજેબ થઈ જવાય ત્યાં સુધી ગદ્દા વૈતરૂં નિયમસર કર્યા કરવું. મિલમાં જેમ રૂં કંતાય છે

તેમ સામે જ માણસોનાં શરીર પશુ કંતાઈ જાય છે. મિલમાંથી કામ કરીને પરવારો કે તસ્ત જ મિલમજૂર, હતાશ થઈને, દુઃખ વિસરવા સીધો કમાલની દુકાનમાં દોડી જાય છે. ખરેખર મિલમજૂર થોડા વરસોમાં જીવનનો ક્ષમાસ ખોધ ખેંચે છે; અને સંચા સાથે કામ કરીને મિલમજૂર પશુ નિષ્પ્રાણ જીવ થઈ જાય છે; જો ધીરજપૂર્વક વરસોનાં વરસો સુધી મજૂરસેવકો કામ કર્યા કરે તો આજે મજૂરોને જે અંધારી ગંદી ચાલોમાં રહેવું પડે છે તેમને માટે મિલબાલિકા અને ગામના નાગરિકોની મદદ લઈને સારાં રહેવાલાયક ઘરો બંધાવી શકાય. આજે મિલમજૂરોને જે ખુલ્લી, શુદ્ધ હવા મળતી નથી તેઓને માટે હરવા-ફરવાનું તેમનાં બાળકોને માટે રમવાનાં ફળિયાં કે બગીચા બનાવી શકાય. આજે જે મજૂરો કુસંમતિને લીધે દારૂના વ્યસનમાં પામમાલ થઈ ગયા છે, તેમાંથી ઉગારી લેવા માટે મજૂરોને સારો સત્ક્રમ મળી શકે એવો પ્રયત્ન કરી શકાય. પશુ એટલું તો નિર્વિવાદ છે કે મજૂરસંઘો કે સેવા-સમિતિઓ આ દિશામાં ગમે તેટલું કરે તોપણ, મિલમજૂરોની જે બૂરી અસર મન અને શરીર પર કાયમની પડી જાય છે, તેમાંથી મિલમજૂરને પૂરેપૂરા બચાવી નહિ જ શકાય.

ગામડાના કારીગરના હાથમાં શહેરી મિલમજૂરની માફક દર અડવાડિયે કે પ્રખવાડિયે રૂપિયા ખર્ચખર્ચતા નથી, છતાં ગામડાનો કારીગર શહેરી મજૂર કરતાં વધારે સુખી અને આનંદી હોય છે. ગામડામાં રહેનાર કારીગર દુર્વ્યસનમાં પડતો નથી, તેનું શરીર સારું રહે છે; અને વ્યાસ-પાસ રહેનારના સંસ્કાર સારા હોવાથી, કારીગર બગડવા ઇચ્છતો હોય તોપણ સત્ક્રમી પાડોશીઓને લીધે બચી જાય છે. ગામડાનો કારીગર સુખનો અર્થો રેઠલો છોડીને આખો રેઠલો કમાવા દોડતો નથી; કારણ કે ગામડામાં રહીને ‘સંતોષી નર સદા સુખી’ એ વાત તે બરાબર સમજી ગયો હોય છે, આપણા દેશનું જીવિત્ય ખરેખર ગામડાના કારી-ગરના હાથમાં છે. ગામડામાં જ્યારે જીવ આવશે, ગામડામાં જ્યારે રસક્ષ જામશે, ત્યારે જ આપણો દેશ સુખી થશે; કારણ કે ખરે હિંદુસ્તાન ગામડાઓ-માં રહે છે. ગામડાના સુખદુઃખનો આધાર ગામડાના મજૂર ના કારીગર-વર્ગના સુખદુઃખ પર છે. ગામડાનો મજૂર સુખી એટલો આખો દેશ સુખી; અને ગામડાનો મજૂર દુઃખી એટલો આખો દેશ દુઃખી એમ કહેવાનું જોઈએ.

જૂના વખતમાં ગામડામાં જેમ સારા સરકાર રેડવાનું કામ ખાલણી કરતા તેમ ગામડાઓમાં સ્વદેશીધર્મની ભાવના રેડવાનું કામ કારીગરો કરતા. તે વખતના કારીગરો માત્ર ઉપયોગી માલ બનાવીને જ સંતોષ ન માનતા. તેઓ પોતાના એકેએક કામને કળાથી શણગારતા. દરેક કામ પરથી તેના કારીગરનું વ્યક્તિત્વ તરી આવતું. અસલના વખતના રેડિયા જુઓ, ખારીખારણાં જુઓ, તો તરત જ દેખાઈ આવે છે કે આવા નાના કામ પાછળ કારીગરોએ કેટલો જીવ રેડીને કામ કર્યું છે. પાટણનાં પટોળાં કરનારા કે ભાયાવદરના ચોકાળ કરનારા કે જામનગરની ચુદ્દી-પાનેતર બનાવનારા, અને એવા જ બીજા કારીગરો પોતાના કામની લાજ ન જાય તે માટે કાળજી લેતા હતા; જ્યારે દેશના નાના નાના ગૃહઉદ્યોગો રેડિયાના પ્રતાપે સજીવન થશે ત્યારે ફરી ગામડાંના કારીગરો, પોતાના ગામમાં કળા અને સૌંદર્ય ભરી દેવા મથશે. ગામને સૌંદર્યમય કે કળામય બનાવવાનું કામ, કળાકાવિદ મિ. હુવેલ કહે છે તેમ, ગામડાના કારીગરોનું છે; હાથસાળ પર કામ કરનાર વણકરને જ્યારે પેટગુજારની ચિંતા નહિ રહે ત્યારે પોતાની સાળ પર તે ભાતભાતના છુટ્ટા બિડાવશે. પોતાની પ્રતિષ્ઠા કાયમની જળવાઈ રહે તે ખાતર ભવિષ્યનો કારીગર, પોતાનો માલ બજારમાં જાય, તે પહેલાં, માલને શણગારવામાં અનેક જાતની ટાપટીપ કરવા લાગ્યાશે. પોતાની કારીગરીને ગામમાંથી કાઢીપણું કારીગર ન આંટી શકે એ ખાતર કાચો માલ ખરીદવામાં તે વધારે ચોક્કસ થશે. અને કેટલીકવાર તો કારીગર વરણાગીની માફક, પોતાને મનપસંદ કામ થાય તે ખાતર અનેકવાર સાંધતોડ પણ કરશે. ગામડાનો કારીગર પોતાના ધંધામાં સ્વતંત્ર હોવાથી, રાષ્ટ્રમાં સૌંદર્યના બ્લોટા ખ્યાલ ન ધુસી જાય તે માટે તનતોડ મહેનત કરશે. ભવિષ્યમાં ગામડાંના કારીગરને કામનો કદી તોટો ન હોવાથી જે કંઈ કામ તે હાથમાં લેશે તેને સર્વોત્કર્ષપૂર્ણ બનાવવા મથશે. કારીગરો ગામડાંની ખુલ્લી હવામાં રહેતા હોવાથી તેમનાં શરીર મિલમજૂરની માફક કંતાઈ નહિ જાય; એટલું જ નહિ પણ તેમનાં મગજ હમેશાં તાજાં હોવાથી તેઓ પોતપોતાના ધંધામાં નવીનવી શોધો કરી શકશે; અને જનમજર તેઓ પોતાના ધંધામાં સ્વતંત્ર હોવાથી તેમની પ્રજા પણ સ્વાતંત્ર્યને માટે લડનારી થશે. જ્યારે આ કાટિના કારીગરો ગામેગામ

પેદા થશે ત્યારે ગામેગામ સંસ્કાર અને સંપત્તિનો મેળ બેસી શકે એવા ઉદ્યોગો પણ સ્થપાશે અને ત્યારે, ભરતભૂમિ કળાની દૃષ્ટિએ પણ સૌંદર્ય-ભૂમિ બનશે. પણ દુર્ભાગ્યે આજે તો જેને હાથ પણ ન અડચો હોય, બધી જ ક્રિયા નિર્જીવ સંચાદારા તૈયાર થયેલી હોય એવી ખોરાકીની ચીજો ખાવામાં શેઠાઈ ગણાય છે; ન્યાં જુઓ ત્યાં ચારેકાર એકસરખી છાપવાળા માલની માગણી થાય છે, અને માણસો પણ ગાડરિયા પ્રવાહની માફક બતાવેલી દિશાએ વગરવિચારે ચાલ્યા જાય છે. જેમ ટંકશાળમાંથી એકસરખા રૂપિયા પડે તેમ વિદ્યાપીઠમાંથી અને કારખાનાં-માંથી એક સરખા જ માણસો, અને એકસરખા જ માલ નીકળવા લાગ્યા છે; આ સંચાયુગમાં આમવર્ગની ભુદ્ધિ અને શક્તિનો જે સતત હ્રાસ થઈ રહ્યો છે, એમાંથી ઊગરી જવાનું સાધન એકમાત્ર રેંટિયો છે.

પ્રકરણ ૪ થું.

રેડિયાદ્વારા પરદેશી કાપડનો અહિંકાર

અહિંકારનાં એ અંગ

કુદરતનો એવો કાયદો છે કે જ્યારે કોઈ વ્યક્તિને કે સમાજને કોઈ વસ્તુ નુકસાનકારક થઈ જાય ત્યારે તે વસ્તુનો ત્યાગ થવો જોઈએ. તેવી જ રીતે જ્યારે દેશને ખાતરી થઈ જાય કે પરદેશી કાપડ દેશને ખાતરી ખાય છે ત્યારે પરદેશી કાપડના અહિંકારની ચળવળ ઊઠાવવામાં કશો અન્યાય નથી; એટલુંજ નહિ પણ વ્યાજખી, અને સ્તુત્ય પગલું છે. હા, એટલું ખરું કે અહિંકારની ચળવળ દ્વેષથી પ્રેરાયેલી ન હોવી જોઈએ; સ્વરક્ષણાર્થે કરવામાં આવેલો અહિંકાર, વિરોધી પ્રજાને પણ એટલોજ લાભદાયી જ નીવડે છે; દબાયેલા, દુઃખી લોકો અસહના વખતથી અહિંકારનું શરણ લેતા આવ્યા છે; પ્રજામાં સ્વાતંત્ર્યના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો ઠસાવવા માટે, તેનામાં સ્વાતંત્ર્યની જ્યોત પ્રગટાવવા માટે, અહિંકારની ચળવળ ભારે ઉપયોગી થઈ પડે છે. અહિંકાર એ માત્ર અટકાયતનું જ કામ કરતો નથી, અહિંકાર રચનાત્મક કાર્ય પણ કરે છે. અહિંકારનું શસ્ત્ર માત્ર પ્રહારાત્મક જ નથી, તે સર્જનાત્મક પણ છે. જ્યારે પ્રજા અહારનો માલ બંધ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, જ્યારે સ્વાવલંબી અને સ્વયંપૂર્ણ થવાના મનોરથો ધડે છે, ત્યારે તેની મહત્વાકાંક્ષા એટલી હદ સુધી પહોંચી જાય છે કે તેને પોતાનું કાર્ય સાધવા જબરદસ્ત રચનાત્મક કાર્યક્રમ ઊપાડ્યા વિના ચાલતું જ નથી. રચનાત્મક કાર્યના બળવડેજ અહારના કુસંજિયાઓને કે ખીજા અન્યાયી હરિકેને દેશમાં પેસતા રોકી શકાય છે.

ન્યારે ઇંગ્લંડની આર્થિક સ્થિતિ કફોડી થઇ ગઈ હતી ત્યારે ઇંગ્લંડે પણ બહિષ્કારની નીતિ અહણુ કરી હતી, ૧૮ મી સદીની ઇંગ્લંડની ઔદ્યોગિક ઉન્નતિ વિષે લખતાં ઇતિહાસકાર લેકી જણાવે છે કે ઇંગ્લંડમાં ભાગ્યે જ એવી કોઇ કારીગરી કે કારખાનું હશે કે જેને ટકાવવા માટે પરદેશી માલ પર અટકાયતી જરૂરતો નાખવામાં ન આવી હોય, કે જેને ઉત્તેજન આપવા માટે સરકાર તરફથી બક્ષિસ ન મળી હોય. ઇંગ્લંડની કારીગરી અને ઇંગ્લંડના ઉદ્યોગો નભાવવા માટે ઇંગ્લંડ અતિશય અનુદાર અને સ્વાર્થાંધ બની ગયું હતું. એને પરિણામે અમેરિકા ઉઠળી ઊઠ્યું. અને ઇંગ્લંડને અમેરિકા ખોલું પડ્યું; આર્મલેન્ડના ઊગતા નવા ધંધા પાય-માલ થઇ ગયા, હિંદુસ્તાની કેલીકિતો ઘણુ વળી ગયો; ઇંગ્લંડમાં લગભગ દરેકે દરેક ચીજના ઇન્જર અપાયા હોવાથી ત્યાંના લોકોને મોં માગ્યા ભાવ આપવા પડતા હતા. અમેરિકાના સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ વખતે અમેરિકાએ પણ લગભગ આવી જ નીતિ અહણુ કરી હતી. બહિષ્કાર કરતી વખતે અમેરિકાએ શાં શાં પગલાં ભર્યાં હતાં તેનું આબેહુબ વર્ણન ઇતિહાસકાર લેકીએ નીચે પ્રમાણે કર્યું છે.

“રાજધાનીના બધા વેપારીઓએ એકત્ર થઈ સોગન લીધા હતા કે હવે પછી તેઓ કદી ઇંગ્લંડથી માલ મંગાવશે નહિ અને જે કાંઈ માલ મંગાવવાના ઓર્ડરો અપાઇ ચુક્યા છે તે ઓર્ડરો પણ તેઓ રદ કરી નાખશે. અને કેટલીક બાબતોમાં તો તેઓએ એવું પણ જાહેર કરી દીધું હતું કે ન્યાં સુધી સ્ટેમ્પ એક્ટનો અળખામણો કાયદો રદ નહિ થાય ત્યાં સુધી તેઓ ઇંગ્લંડને દેવાનાં નાણાં પણ ચુકવશે નહિ. કોઇ પણ પ્રસંગે અમેરિકાનાં મંસ્થાનોને ઇંગ્લંડની સહાય લેવાનો વારો ન આવે તે ખાતર ઉદ્યોગ, કળાહુન્નર અને કારીગરીને ખીલવવા માટે તેઓ ભગીરથ પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા હતા. શહેરના ધનવાન અને સ્ત્રીમંત્ર લોકો પ્રબળને ઘડો બેસાડવાનવા અશુભ યોગ્યાકને ફેંછી દઇ, પ્રતાના દેશમાં હાથે કાંપીને તૈયાર થયેલાં જાળાં કમડાં ચહેરવા લાગ્યા હતા. ઊનની ખીલકુલ તાણુ ન થડે લેખારે ખોરકમાં ઘેરાંના ઉપયોગ બ કરવાનું સામે લેખા બળીને નક્કી કર્યું હતું.” પ્રસંગનો લાભ લઇને અમેરિકાની મસાહતોએ અને તેની જે પહેલાં બ્રિટિશ પ્રબળએ અટકાવતની અમે બહિષ્કારની મુશ્કે મુશ્કે રીતે નીતિ અહણુ કરી હતી. તે રાજ્ય અને પ્રબળ સ્વાતંત્ર્ય ભોગમ્મતાં હતાં.

તેથી તેઓ પોતાની સરકારને પોતાના પક્ષમાં સહેલાઈથી લઇ શક્યાં હતાં અને આખી બહિષ્કારની લડત સરકારની મદદથી સાંગોપાંગ પાર ગિતરી શકી હતી; પણ આજે હિંદુસ્તાન પરતંત્ર છે. જે અમેરિકા કે બ્રિટનની માફક હિંદ સ્વતંત્ર હોત તો હિંદી સરકારે પણ સ્વદેશી કારીગરી તથા હુન્નરને ઉત્તેજન આપ્યું હોત અને આજે ખાવાપીવા ને ઓઢવાપહેરવાની વસ્તુઓ માટે પણ પરદેશી વસ્તુઓ પર હિંદને નભવું પડે છે તે દયામણી દશા-માંથી હિંદને ક્યારનું છોડ્યું હોત. પણ હવે તો જે પરદેશી સરકાર કહી પણ કરવાની હિંમત નહિ કરે તે વસ્તુ પ્રજાએ કરવી જોઈએ; આજકાલ પરદેશીના મોહમાં તણાઇ જઇને અગાળ્યતાં આપણે જ હાથે દેશના કારીગરો અને કાંતનારાનો, તેમનું કૌશલ્ય, તેમની કળાનો, તેમના કાર્ય અને તેમના આદર્શનો જે બહિષ્કાર થઇ રહ્યો છે એ બહિષ્કાર ઊઠાવી લેવો હોય, અને આ કારીગરોને માટે નવાં નવાં કાર્યક્ષેત્રો ખોલવાં હોય તો અત્યારે સૌથી પહેલાં તો તમામ પરદેશી કાપડ જડમૂળથી હિંદમાંથી નીકળી જાય એવા સતત પ્રયાસો ચારેકારથી કરવાની જરૂર છે. જે રાષ્ટ્ર કાપડ જેવી જિંદગીની મોટી જરૂરિયાતો માટે પણ પરદેશની દયા પર નભવું હોય, તે રાષ્ટ્રની કે પ્રજાની કાંઈ પણ રીતે લવિષ્યમાં ઉન્નતિ થવી અસંભવિત છે. હિંદુસ્તાનમાં ઉદ્યોગોનું પુનર્જીવન યા પુનરુદ્ધાર કરવા માટે એકલું ધન કે વ્યાપારી શુદ્ધિ પૂરતાં નથી; ઔદ્યોગિક પુનર્ધટનાનો પ્રશ્નજ આદિથી અંત સુધી નૈતિક અને ઔદિક નવજીવનનો છે; માત્ર નવા સંચાઓ વસાવવાથી કે નવી નવી ઔદ્યોગિક રીતો લાખલ થવાથી હિંદુસ્તાનની ઔદ્યોગિક પુનર્ધટના નહિ સાધી શકાય; પણ આવું ભગીરથ કાર્ય પાર પારવા માટે, નાના મોટા, બાળક સ્ત્રી અને પુરૂષોના મનમાં તનમનાટ જગાડવો પડશે. તેમનો દૃષ્ટિકોણ બદલાવવો પડશે. પરદેશી વસ્તુ લાખ-મણી સસ્તી હોય, કે લાખમણી સારી હોય પણ એ આપણે માટે હરામ છે અને ગમે તે ભોગે અને ગમે તેટલું સંકટ વેઠીતે આપણા દેશમાં જિંદગીની જરૂરિયાતો પૂરી પાડે એવા ધંધા ભલા કરવા કે ફરી સજીવન કરવા અમે મરી શીટવાના છીએ એવું જોશ પ્રજામાં રેડવા માટે જખરી હીલચાલ કરવી પડશે.

પરદેશી આયાત

હિંદમાં બહિષ્કારની ચળવળ બન્ને બાબુએથી ચલાવવી જોઈશે. વિભાગી કાપડની આયાત બંધ કરવા જેમ એક બાબુ મહેનત કરવી જોઈએ તેમ બીજા બાબુથી હિંદમાં સ્વદેશી કાપડ પણ પૂરતા જથ્થામાં પેદા કરવા મથવું જોઈએ. દરેક વ્યક્તિ પરદેશમાં ઓછામાં ઓછાં કપડાં વાપરતી થઈ જાય, અને બહિષ્કાર યા સ્વદેશીનું આદોલન દેશ-ભરમાં ગળવી મૂકવામાં આવે તો બહિષ્કારની ચળવળને લાભ તો થાયજ; પણ બહિષ્કારની ચળવળને સંપૂર્ણરીતે ફતેહમંદ બનાવવા માટે તો પરદેશ-થી હમણાં જોડલો માલ આવે છે તેટલો વધારે માલ હિંદમાં ઉત્પન્ન કરાવવો જોઈએ, અને ઉત્પન્ન થયેલો માલ વેચવા માટે કંઈક રસ્તો શોધી કાઢવો જોઈએ. ગમેતેમ કરીને પરદેશી માલને પદબ્રષ્ટ કરીને તેનું સ્થાન સ્વદેશી માલે ધીનવી લેવું જોઈએ. અત્યારે દેશમાં રેડિયા, સાળ અને મિલનું કામ ઠીક ઠીક ચાલે છે. બન્નેમાંથી કોઈ એક પણ ઉદ્યોગની મદદ લઈ, ખૂટતું કાપડ તૈયાર કરી શકાય તેમ છે. આપણા કાર્યને સાધવામાં સૌથી વધારે ઉપયોગી કંચું નીવડશે ? રેડિયા સાળ કે મિલ ? આપણા ધ્યેયને જલદી પહોંચવામાં શું વધારે મદદગાર થશે ? રેડિયા કે મિલ ? આ અને આવા બીજા પ્રશ્નોનું નિરાકારણ કરતાં આપણે એ વિચારવું જોઈશે કે આ બન્ને ઉદ્યોગમાંથી કયા ઉદ્યોગનો વિકાસ તાબડ-તોબ થઈ શકે તેમ છે. પરદેશી માલને પહોંચી વળવા જોડલો સ્વદેશી માલ કે ખાદી કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરવી તેની ચર્ચા કરીએ તે પહેલાં આજકાલ પરદેશથી જોડલો માલ આવે છે તેના આંકડા જાણી લેવા યોગ્ય થઈ પડશે. સૂતરની બાબતમાં તો હિંદ બહુ પરાવલંબી નથી. હિંદુસ્તાનમાં જોડલું સૂતર હાથવણાટ અને મિલમાં ખપે છે, તેમાંનું ઘણુંખૂંદ એટલે ૮ ટકા સિવાયનું સૂતર હિંદમાં જ તૈયાર થાય છે. સૂતરના ૮ ટકા એટલે સરાસરી ૪ થી ૫ કરોડ રતલ સૂતર વરસે હિંદમાં આયાત થાય છે. ૧૯૧૨-૧૩ થી ૧૯૨૨-૨૩ સુધીનાં ૧૦ વરસના સૂતરની આયાતના આંકડા પર નજર નાખવાથી આ વસ્તુ વધારે સ્પષ્ટ થાય છે.

૧૬૧૨-૧૩ થી	૧૬૧૫-૧૬ થી	૧૬૧૮-૧૯ થી	૧૬૨૧ થી ૨૨	૧૬૨૨-૨૩
૧૬૧૪-૧૫ સુધી	૧૬૧૭-૧૮ સુધી	૧૬૨૦-૨૧ સુધી	ની	ની
સરાસરી	સરાસરી	સરાસરી	સરાસરી	સરાસરી

હિંદુસ્તાનમાં

(૧) ખપડું ફેલ સેતર	૫૪,૧૦ લાખ	૫૦,૭૦ લાખ	૫૭ કરોડ	૬૬,૯૦ લાખ	૭૦,૭૦ લાખ
	રતલ	રતલ	રતલ	રતલ	રતલ

હિંદુસ્તાનમાં

(૨) આયાત થવું સેતર	૪,૫૦ લાખ	૨,૯૦ લાખ	૩,૨૦ લાખ	૫,૭૦ લાખ	૫,૮૦ લાખ
	રતલ	રતલ	રતલ	રતલ	રતલ

ફેલ ખપતના ફેટલા

ટકા સેતર આયાત

આયત્રી ?	૮ ટકા	૫ ટકા	૫૬ ટકા	૮ ટકા	૮ ટકા
----------	-------	-------	--------	-------	-------

દેશમાં સતરનો ખપ વરસોવરસ વધતો ગયો છે. પણ લડાઈ પહેલાં જેટલું સતર પરદેશથી આવતું હતું, તેનું પ્રમાણ વધ્યું નથી. હવે દેશમાં કાપડ જેટલું આયાત થાય છે તે જોઈએ.

આયાત થતું કાપડ (૧)	હિંદમાં ખપડું ફેબ્રુઆરી (૨)	પહેલા અને બીજાનું પ્રમાણ (૩)	અપેક્ષિત થતા કાપડની કિંમત (૪)
૧૯૧૨-૧૩ થી ૧૯૧૪-૧૫ ની સરાસરી	૨,૮૫,૫૦ લાખ વાર	૫૭૧ દહા	૫૦ કરોડ રૂ.
૧૯૧૫-૧૬ થી ૧૯૧૭-૧૮ ની સરાસરી	૧,૮૪,૪૪ લાખ વાર	૪૭ દહા	૪૧ કરોડ રૂ.
૧૮૧૮-૧૯ થી ૧૯૨૦-૨૧ ની સરાસરી	૧,૨૧,૬૦ "	૩૭૧ "	૫૬ "
૧૯૨૧-૨૨ ની સરાસરી	૧,૦૮ "	૩૦ "	૬૦.૭ "
૧૯૨૨ થી ૨૩ ની સરાસરી	૧,૫૭,૭૦ "	૩૭ "	૫૯.૩ "

છેલ્લાં ૧૦ વરસમાં વિભાયતી કાપડની જ આયાત જથ્થાની દૃષ્ટિએ ઘટી ગઈ છે. ૧૯૧૨-૧૩ માં ૨૮૫ કરોડવાર કાપડ આયાત થતું. તેને બદલે ૧૯૨૨-૨૩ માં માત્ર ૧૫૭ કરોડ વાર કાપડ આવ્યું છે. ૧૯૧૨-૧૩ માં હિંદમાં જે કુલ કાપડ ખપતું તેનું અર્ધાઅર્ધ કરતાં પણ વધારે, પાંચ ટકા, પરદેશથી આવતું. તેને બદલે આજે ૧૯૨૨-૨૩ માં માત્ર ૩૭ ટકા જ પરદેશી માલ આવે છે. છતાં એ કમ્પ્લેસ કરવું જોઈએ કે પૈસાની દૃષ્ટિએ હિંદને કશો લાભ થયો નથી. હિંદુસ્તાનમાંથી ધનનો આવ પહેલાંની માફક ઈંગ્લંડ તરફ વહે જ નય છે. ૧૯૧૨-૧૩ માં ૫૦ કરોડ રૂપિયા વિભાયતી માલ પેટે પરદેશ તણાઈ ગયા હતા. ત્યારે ૧૯૨૦-૨૧ અને ૨૩ માં લગભગ ૬૦ કરોડ રૂપિયા ગયા હતા; બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ૧૩૦ કરોડ વાર કપડું વિભાયતથી ઝાંધું આવ્યું, છતાં આપણે ૧૦ કરોડ રૂપિયા વધારે ભર્યાં.

એક દાયકામાં ૧૩૦ કરોડ વાર જેટલી કાપડની આયાત એકદમ કેમ ઘટી ગઈ હશે તેનાં કારણોની વિગતમાં અત્રે નહિ જતરીએ. પણ એટલું જાણવું બસ થશે, કે આ રૂડા પ્રતાપ ધણેખરે અંશે છેલ્લાં ચાર વરસ સ્વદેશીની અને બહિષ્કારની જે સતત ચળવળ ચાલી હતી, અને ખાદી તથા સ્વદેશીની હિમાયત ચારેકાર થવા લાગી હતી તેને આભારી છે. હા. આ સિવાય આયાત ઘટવામાં બીજાં પણ કારણો છે. જેમકે, દેશમાં કાપડના ખપમાં એકંદરે થયેલો ઘટાડો, પાઉંડના ભાવમાં વખતો વખત થતા ભારે ફેરફારો, અને પરદેશી કાપડની કિંમતમાં વધારો. ઉપર ગણાવેલા દરેક કારણે પરદેશી કાપડની આયાત ઘટાડવામાં થોડા-ધણો તો ભાગ ભજવ્યો જ છે; એટલું તો હવે નિઃસંશયપણે કહી શકાય કે લડાઈ પહેલાં જેટલો જથ્થાબંધ વિભાયતી માલ આવતો હતો, તેટલો માલ તો કદી હિંદમાં પેસી શકશે નહિ. કારણકે હવે દેશને ખૂણે ખૂણે સ્વદેશીનો સંદેશો પહોંચી ગયો છે; પણ વિભાયતી માલ માટે બારણાં હમેશને સાંકે બંધ કરવાં હોય તો હમણાં જે કાપડઉદ્યોગ ચાલે છે તેને એકદમ વિકસાવીને કે એવા કોઈ બીજા નવા ઉદ્યોગ ખોલીને, દોઢ અબજ વાર કાપડ, અને ૫ કરોડ રતલ સૂતર, પેદા કરવું જોઈએ. કે જેથી પરદેશથી પછી કોઈ માલ મંગાવવાની જરૂર જ ન રહે.

અહિંસકાર સામેની દલીલો

આ સાધવા માટે કયા સાધનની મદદ લેવી પડશે, અથવા તે સાધન મારફત કઈ રીતે કામ લઈ શકાશે, તેની ચર્ચામાં ઊતરીએ તે પહેલાં અહિંસકારની નીતિ વિરુદ્ધ જે થોડીઘણી દલીલો કરવામાં આવે છે તેનો વિચાર કરી લઈએ તો સારું. અહિંસકારના વિરોધીઓ કહે છે કે અહિંસકારની નીતિ આત્મહત્યા કરવા જેવી છે, કારણ કે તેની અસર ઈંગ્લંડ પર કંઈ પડશે નહિ. અને અહિંસકારથી સ્વદેશી ઉદ્યોગધંધાને પણ કશું ઉત્તેજન મળશે નહિ. અખ્યાપક કાળે કહે છે કે જે પ્રગ્નએ છેલ્લા મહાયુદ્ધ વખતે ૮ અગળ પાઉંડનું કરજ વહોયું હતું, તે પ્રગ્ન વરસે ૪ કરોડ પાઉંડની ખોટ સહેજે ખમી શકે. ૪ કરોડ પાઉંડની ખોટ ચિટન જેવા શ્રીમંત રાજ્યને કશા હિસાબમાં જ નથી. પણ આ ખરેખર લૂલી દલીલ છે. હિંદુસ્તાનમાં પરદેશી કાપડનો અહિંસકાર ફતેહમંદ થાય તો તેની જે અપૂર્વ રાજકીય અસર ઈંગ્લંડમાં પહોંચે તે ન ગણીએ તોપણ માત્ર વેપારની ખોટ જ ઈંગ્લંડને કમકમાટી ઉપજાવે તેટલી ગળ્ય થઈ પડે. ઈંગ્લંડનો વેપાર એવો અપાટથી તૂટી પડે કે ઈંગ્લંડનું આખું વેપારી જગત અને ઔદ્યોગિક બનર હાલી ઊઠે. ચિટનને ટકાવી રાખનાર વિશાળ ઉદ્યોગ એકવાર પછડાયો, કે તેના છાંટા ઈંગ્લંડના દરેક બજાર અને ઉદ્યોગમાત્ર પર ઊડયા વિના રહેજ નહિ. ચિટનનો કાપડઉદ્યોગ તૂટવાની સાથે, ચિટનની ઍકોને બંધાવડ તાળાં ફેંચાય, ચિટનનાં મોટાં ગણાતાં 'મંદરો' પર કાગડા ઊડવા લાગે, અને આજે દુનિયામાં લંડન જ વેપારનું 'મોડું' મથક ગણાય છે તે વેપારી પ્રતિષ્ઠા પણ ખોઈ બેસે. આજે ઈંગ્લંડ દરિયાની રાણી તરીકે પ્રખ્યાત થયેલું છે. પણ હિંદ સાથેના કરોડો રૂપિયાના કાપડનો ધંધો તૂટતાં દરિયો ખેડવો પણ ઈંગ્લંડને ભારે પડી જાય. લૉડ્ પેન્ટલૉડ જેવા લેખકોએ અડસટ્ટો કાઢ્યો છે કે જો હિંદ પરદેશી કાપડનો અહિંસકાર કરવામાં ફાવે તો ચિટનને ૮ કરોડ પાઉંડ યા તો સવા અબજ રૂપિયાની ખોટ જાય. વરસે અબજ દોઢ અબજ રૂપિયા જાય એની ચિટનને પડી નથી; પણ દુનિયામાં કાપડ ખપાવવા માટે મોટામાં મોટી બજાર ખોવા પહેલાં તે માથું આપવા તૈયાર થશે. અહિંસકારથી સ્વદેશી ઉદ્યોગહનરને ઉત્તેજન નહિ મળે, એમ

જે શ્રી. કાળે માને છે તે બૂલબરેલું છે. તે માટે તે કાંઈ કારણ બતાવી શક્યા નથી; બહિષ્કારની નીતિમાં જ એવો ગુણ સમાયલો છે કે જેને લીધે આપણા દેશ પર ભારેમાં ભારે દબાણ નાખી મરજી પડે તેવા પાક દેશમાં ઊગાડી શકાય છે અને જાતજાતના ધંધાઓ ખીલવવામાં દેશની સર્વ શક્તિને રોકી શકાય છે.

પણ બહિષ્કારનો આંત્ર અમલ કરવોજ અશક્ય છે એમ એની વિરુદ્ધ દલીલ કરી શકાય ખરી. મિ. કૂષ્મો કહે છે કે પરદેશથી આયાત થતા માલનો પોણા ભાગ તો એવો છે કે જેની બરાબરી કરી શકે એવો માલ જ હિંદમાં તૈયાર થતો નથી. એટલે બહિષ્કારની વાત કરવી એ ખાલી ફાંફાં છે. * પણ આનો જવાબ તો એવો છે. બહિષ્કારના આંદોલનથી રાષ્ટ્રની અભિરુચિ અને રાષ્ટ્રના પહેરવેશના ખ્યાલ પણ બદલાઈ જશે. તેથી મિ. કૂષ્મોએ જે મુશ્કેલી ઊભી કરી છે તેને પહોંચી વળવામાં કશી હરકત નહિ પડે. એક વખત રાષ્ટ્રે સ્વદેશીધર્મ સ્વીકારી લીધો પછી તો જે વિજ્ઞાનની માલ હરિકાષ્ઠથી પર ગણાય છે તે પણ હરિકાષ્ઠની હારમાં ગણાઈ જશે. હિંદુસ્તાનની મિલમાં કે હાથસાળ પર જેવો માલ તૈયાર થાય છે તે કરતાં નોખી જ જાતનો લેકેશાયરની મિલોમાં માલ અને છે. તેથી એમ તો જરાયે ફલિત થતું નથી કે જ્યાં સુધી હિંદમાં લેકેશાયરની મિલ જેવો માલ ન બની શકે ત્યાં સુધી પરદેશી કાપડને બદલે હિંદી કાપડનો ઊઠાવ જ નહિ થઈ શકે. અને ખરેખર, જે સ્થિતિ એવી જ હોય તો પછી મિલ અને હાથવણાટ બંનેની શક્તિઓને એકત્ર કરીને કામ લેવામાં આવે તો પણ પરદેશીનો નાશ કરવો અસંભવિત થાય ! ૧૦ નંબર કે તેથી પણ ઓછા નંબરનો ખાદીનો

* વિશેષમાં મિ. કૂષ્મો એવી પણ દલીલ કરે છે કે બહિષ્કારની ચળવળથી હિંદી મિલમાલિકોને લાભ થશે. પણ મિલમાલિકો માત્ર પૈસાની જ પાછળ પડશે અને બહિષ્કારની હીલચાલમાં મદદ નહિ જ કરે. એમ માની લેવું એ બરાબર નથી. દેશને માટે અને ખાસ કરીને પોતાના ઉદ્યોગધંધા માટે તેમનામાં પણ દાઢ હોય છે. તેથી તેઓ માત્ર નફો ખાઈ લેવાની ટૂંકી નજર ન રાખતાં પોતાનો માલ ખપાવવા માટે અત્યારે જે ક્ષેત્ર છે તેને ખીલવવાની અમૂલ્ય તક તેઓ પણ જવા નહિ દે. વળી બહિષ્કારની ચળવળને લીધે, વરસોવરસ ખાદીનું ઉત્પન્ન પણ વધવા લાગશે, અને આ વધતી જતી ખાદી પણ મિલકાપડના ભાવ પર અંકુશ રાખી શકશે.

તાકા પરદેશી તાકાની જગ્યાએ વેચી શકાતો હોય તો પછી ભલે પરદેશી તાકા ઝીણામાં ઝીણા સૂતરનો કે અત્યંત ઉત્તમ વણેલો હોય તોપણ તે તાકાની સાથે ૧૦ નંબરના સૂતરનો ખાદીનો તાકા હરિકાષ્ટ કરી શકે છે એમ કહી શકાય. મિ. કૃષ્ણો રાષ્ટ્રને ચેતવણી આપે છે કે બહિષ્કારને લીધે જે વિલાયતી માલ હરિકાષ્ટથી પર રહ્યો હશે, તે અત્યંત સસ્તો થઈ જશે; અને દેશમાં તેનો ઊડાવ એકદમ વધી જશે. પણ આ ચેતવણીમાં ભારે દોષ રહ્યો છે. મિ. કૃષ્ણો ભ્રમમાં રહી એમ જ માને છે કે હાલ જે માલ હરિકાષ્ટથી પર ગણાય છે તે માલ હંમેશને માટે હરિકાષ્ટથી પર જ રહેશે. અને તેના પર બહિષ્કારની અસર હદી નહિ થાય. પરદેશી કાપડ-ભલે પછી તે દેશી માલ સાથે ટક્કર મારી શકે તેવું હોય કે તદ્દન અનોખી જાતનું હોય, -પર બહિષ્કારની અસર થાય જ છે. અને દેશના ઉદ્યોગધંધાને બહિષ્કાર વધારેને વધારે ઉત્તેજન આપે જ છે.

મિલ કે રેંદિયો ?

બહિષ્કારનો અમલ કરવા માટે કેટલાક લોકો એવી ઠાવકી સલાહ આપે છે કે મિલઉદ્યોગનો ખૂબ ફેલાવો થવો જોઈએ. અત્યાર સુધીમાં સેંકડો વખત એજ દલીલ કરવામાં આવે છે કે પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર સફળ કરવો હોય તો મિલની અત્યારે જે ઉત્પાદક શક્તિ છે તેમાં સારી પેઠે વધારો થવો જ જોઈએ. મિલઉદ્યોગ કેટલી હદ સુધી ખીલી શકે તેમ છે, તેની કેટલી મર્યાદા છે તે આગળ લંબાણથી ચર્ચા ગયા છીએ. એટલે અત્રે એ બધી દલીલની વિગતમાં ન ઊતરતાં જે છેવટના નિર્ણય પર આવ્યા હતા તે જ અત્રે ફરી ટાંકીએ છીએ. કાપડની બાબતમાં દેશ સ્વયંપૂણ્ણ અને સ્વાવલંબી થઈ શકે તેટલી હદ સુધી મિલઉદ્યોગને અમુક નિશ્ચિત વખતમાં-એટલે પાંચ દસ વરસમાં-કાષ્ઠપણ રીતે ખીલવી શકાય એ તદ્દન અસંભવિત વાત છે. પણ હા, એટલું ચોક્કસ છે, કે મિલ બહિષ્કારના કાર્યમાં મદદ કરશે અને તેણે કરવી જ જોઈએ. ૧૯૧૩ માં મિલોમાં જે ૧,૧૦,૩૦ લાખ વાર કાપડ તૈયાર થતું હતું તે ૧૯૨૩ માં વધીને ૧,૭૯,૪૦ લાખ વાર જેટલું થતું છે. એટલે કાપડ ઉત્પન્નમાં છેલ્લાં ૧૦ વરસમાં આશરે ૫૦ ટકા જેટલી મિલે પ્રગતિ કરી છે. આ પ્રમાણે મિલ પોતાનું ઉત્પન્ન વરસોવરસ

વધાર્યે જાય, અથવા ઓછામાં ઓછું હમણું જેટલો માલ અને છે તે સ્થિતિને ટકાવી રાખે, તોયે અહિંકારને મદદ મળશે. આ ઉપરાંત, અહિંકારની હીલચાલ ચાલુ હોય તે દરમિયાન મિલો પોતાના માલના ભાવ ન વધારીને પણ અહિંકારના કાર્યને ઘણી મદદ કરી શકે તેમ છે. જો અણીને ટાંકણે તેઓ પોતાના માલના ભાવ હળવા રાખે અને માત્ર નફા ખાવાની જ વૃત્તિ ન રાખે, પણ રાષ્ટ્ર પર જે આપત્તિ આવી પડી છે તેમાંથી તેને બચાવી લેવા થોડુંકાણું ધસાય, તો મિલમાલિકોએ પણ રાષ્ટ્ર પ્રત્યેની ફરજ બજાવી એમ કહી શકાય. જ્યારે મિલ એકલે હાથે પરદેશી કાપડનો અહિંકાર કરી શકે એમ નથી, તો મિલની હારા-હાર જિભી શકે એવું ખીજું કોઈ પણ સાધન આપણું ધ્યેય પાર પાડવા-દેશમાંથી પરદેશી કાપડનો જડમૂળથી અહિંકાર કરવા-શોધ્યા વિના આપણો આરો નથી અને આ સાધન તો એકમાત્ર રેટિયો અને હાથસાળ જ છે. * રેટિયો શું શું કરી શકે તેમ છે, રેટિયા પ્રવૃત્તિ કેટલી વિરાટ થઈ શકે તેમ છે, એ આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ. પણ અહીં તો વિશેષ ઊંડાણમાં જિતરી એ તપાસવાની જરૂર છે કે પરદેશી કાપડનો સંપૂર્ણ અહિંકાર કરવા માટે, આપણા ઔદ્યોગિક જીવનમાં રેટિયાને કેટલી હદ સુધી ભેળવવો પડશે? હાલમાં પરદેશથી આશરે ૧૫૦ કરોડ વાર કાપડ અને ૬ કરોડ રતલ સૂતર આયાત થાય છે; પરદેશથી આયાત થતું સૂતર ત્રીણું હોય છે; એટલે રતલના ૫ વાર કાપડને હિસાબે ૬ કરોડ રતલ સૂતરમાંથી ૩૦ કરોડ વાર કાપડ થાય. આયાત થતા ૧૫૦ કરોડ વાર કાપડ અને સૂતરના ૩૦ કરોડ એટલે

* દેશમાં જેટલું કાપડ ખરે છે તેનો કેટલોક ભાગ તો હાથસાળ પર હમણાં થે તૈયાર થાય છે. પણ દુર્ભાગ્યે હાલમાં ચાલતી ઘણીખરી સાળો પરદેશી કે મિલનું સૂતર વાપરે છે. ૧૯૧૫ પછી વરસોવરસ, હાથવણાટનું કાચ વધતું જ જાય છે તે નીચેના કોઠા પરથી જણાશે.

હાથવણાટની પ્રગતિ

૧૯૧૫-૧૬ થી ૧૯૧૭-૧૮

૭૨,૩૦ લાખ વાર કાપડ

૧૯૨૧-૨૨

૯૪,૪૦ લાખ વાર ,,

૧૯૧૮-૧૯ થી ૧૯૨૦-૨૧

૭૨,૪૦ લાખ વાર કાપડ

૧૯૨૨-૨૩

૧,૧૦,૩૦ લાખ વાર ,,

કુલ ૧૮૦ કરોડ વાર કાપડ આપણે હિંદમાં તૈયાર કરાવવું જોઈએ; ૧૮૦ કરોડ વાર કાપડ લાયસાળ પર તૈયાર કરવા માટે વરસે દરેક સાળ ૧૨૦૦ વાર કાપડ ઊતારે એ હિસાબે આશરે ૧૫ લાખ સાળ ચાલવી જોઈએ, અને સૂતરની માગને પહોંચી વળવા ૧ કરોડ રેટિયા ચાલવા જોઈએ. * દેશમાં રેટિયા અને સાળોની બરપુર સામગ્રી પડેલી છે. એ જોઈને મોટી આશા તો બાંધી શકાય છે, પણ એ ઇષ્ટ પરિણામ આણવા માટે રેટિયા અને સાળ કેવી રીતે ચલાવવાં એ જ મોટો પ્રશ્ન થઈ પડ્યો છે. ગામડામાં રહેતા કરોડો માણસોની ઉત્પાદક શક્તિને સંપૂર્ણ રીતે કામમાં લાઈ શકાય એવા રાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમ પ્રગ્ન સમક્ષ મુકાવો જોઈએ અને પછી એ કાર્યક્રમને પાર પાડવા માટે રાષ્ટ્રે એકાગ્ર થઈને સતત મંડવું જોઈએ.

ખાદીની માગ વધારો

અહિંકારના સમય દરમિયાન જે દરેક માણસ પોતપોતાની કાપડની જરૂરિયાત ઓછામાં ઓછી કરી નાખે, તો રાષ્ટ્રીય ધ્યેય સાધવામાં સંગીન મદદ થાય. જે લોકો આજે બલકાબંધ કિંમતી પોષાકો પહેરી ફક્કડ થઈને ફરે છે, તેઓના હૃદયમાં રામ વસે અને સૌ કિંમતી બડકામણી કપડાં કાઢી નાખે અને દેશદાઝ જાણી કાપડની બાબતમાં સાદાઈ અને સંયમ જાળવતાં શીખે તો અહિંકારનો પ્રશ્ન ઉકેલવામાં ઘણી સરળતા થઈ જાય. પણ દુર્ભાગ્યે દેશમાં અત્યારે જુદીજ દિશામાં પવન વાય છે; રાજમહારાજ, અમીરઉમરાવ, અને શેઠશાહુકારોને હિંદુસ્તાનનો પહેરવેશ ગમતો નથી. આપણા જાતલાઈઓને, આપણા ધર્મ, આપણી ભાષા, આપણા રૂઢિચિવાજી, તરફ ઘૂણા થવા લાગી છે. ખરેખર રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાનું ભાન ઉપસા વર્ગમાંથી જવા બેઠું છે; અને એનો ચેપ મધ્યમ

* જે રેટિયા આખો દિવસ ચાલે તો રોજનું સવા પાસે કંતાય એ હિસાબે વરસે રેટિયા ઠીક ૧૦૦ રતલ સૂતર સહેજે નીકળે, એટલે ૫૦ લાખ રેટિયા બરાબર ચાલે તો વરસે ૨૦૦ કરોડ વાર પૂરવું ૫૦ કરોડ રતલ સૂતર તૈયાર થઈ જાય; પણ દેશમાં સામાન્ય રીતે ઘણાબરા રેટિયા આખો દિવસ ન ચાલે, અને માત્ર રોજ સરાસરી ૪ કલાક જ ચાલે, એ હિસાબે ૧ કરોડ રેટિયા-૩૦ પુરુષ, સ્ત્રી અને બાળકો વચ્ચે એક રેટિયા એ પ્રમાણમાં-પરદેશી કાપડના અહિંકાર માટે જોઈએ.

વર્ગના લોકોને પણ થોડોધણો લાગવા માંડ્યો છે. તે રોગ જડમૂળથી નાશુદ્ધ કરવા તાત્કાલિય પ્રયત્ન થવા જોઈએ. સ્વદેશની ધોણણીને લીધે અને ખાદીપ્રચારને પ્રતાપે, લોકો કૈંક અંશે સાદાર્થ તરફ વળ્યા છે, અને પરદેશી માલ પાછળ પૈસાનાં પાણી કરવાનો જે ધો ચાલ્યો હતો તે કંઈક અટક્યો છે. એટલું નિર્વિવાદ છે કે જેમ જેમ લોકો વધારે ને વધારે સાદાર્થ તરફ વળતા જશે, અને એશઆરામના ખોટા ખ્યાલો નીકળી જશે તેમ તેમ ખાદીનાં મૂળ ઊંડાં ગિતરતાં જશે. દેશમાં શેડિયા અને મધ્યમ વર્ગ સિવાયના કરોડો માણસો પડ્યા છે કે જેમને ખાદીનું રહસ્ય સમજાવવાની ખાસ જરૂર છે. દેશમાં એવા કરોડો માણસો છે કે જેઓને સ્વદેશી કે મિલના કાપડને છોડીને ખાદી જ સ્વીકારવાનું સમજાવવા નીકળવું પડશે. પરદેશી કાપડની હોળી કરવાનાં કારણો પણ તેમને કસાવવાં જોઈશે. ખરેખર આ મહાન રાષ્ટ્રીય કાર્ય પાર પાડવા સતત તનતોડ મહેનત કરી સ્વદેશીનું આંદોલન ચાલુ જ રાખવું પડશે. જ્યારે જ્યારે અને જ્યાં જ્યાં આ દિશામાં વ્યવસ્થિત પ્રયત્નો થયા છે ત્યારે ત્યારે અને ત્યાં ત્યાં લોકોને હેરત પમાડે તેવાં પરિણામો આવ્યા વિના રહ્યાં નથી. થોડા સમય સુધી દરેક ખાદીધારીએ પ્રચારકનો ભાગ ભજવવો પડશે. જેમ રાજ્યમાં ઊચ્ચપાચ્ચ કરવી હોય કે રાષ્ટ્રમાં મોટો વિપ્લવ જગાવવો હોય તો લાખો માણસના એકત્રિત બળની જરૂર પડે છે, તેમ આ હિલચાલનું ધ્યેય રાષ્ટ્રના ખ્યાલ, રાષ્ટ્રની અભિરુચિ, રાષ્ટ્રના આદર્શોમાં પલટો કરી નાખવાનું છે. તેથી આ દિશામાં તમામ શક્તિઓનો સંચય અને ઉપયોગ કરવાની જરૂર છે. ઝીણા પોતવાળા અને સસ્તી કિંમતવાળા કપડાના મોહમાં તણાઈ જે વેપાર આપણે ખોઈ ખેડા છીએ તે વેપાર, કરોડોને બચકર દારિદ્ર્યમાંથી ઊગારવા, ફરી આપણે હાથ કરવાનો છે. અને એ ખાતર, રાષ્ટ્રના યોગક્ષેમને અનુરૂપ થાય તેવી રીતે રાષ્ટ્રની અભિરુચિને કેળવવી પડશે. જ્યાં જ્યાં સ્થાનિક વેચાણ કરવાનો ઉત્સાહ કાયમનો જળવાઈ રહ્યો છે, ત્યાં ત્યાં રેંટિયાના ઉત્પન્નને કશો ધક્કો પહોંચ્યો નથી, એટલું જ નહિ પણ ઉત્કૃષ્ટ ખાદીના કામને વિશેષ વેગ મળ્યો છે. વારંવાર એક વસ્તુની યાદ આપણને દેવડાવવામાં આવે છે, કે આપણે અતિ ઉત્સાહમાં આવી ન જઈએ, ખાદી ખપી શકે તે કરતાં વધારે ઉત્પન્ન કરવામાં ન પડી જઈએ. પણ વસ્તુ-

સ્થિતિ એવી છે કે ખાદી માટે તો જોઈએ તે કરતાં વધુ ઉત્પન્નનો પ્રશ્ન જ ઊભો થતો નથી. ખાદીની માગ દેશભરમાં થયાં કરે છે, અને જો આ ચાલુ માગનો ઉપયોગ કરી લેવામાં, અને એ માગને ખીસવવામાં પૂરેપૂરું ધ્યાન આપવામાં આવે, તો બજારમાં કોઈ દિવસ ખાદીનો ભરાવો થઈ જાય, લાખો રૂપિયાની મૂડી રોકાઈ જાય, અને ખોટ ખાવાનો સમય આવે. એવી સ્થિતિ ઊભી થવાજ નહિ પામે. હજુ દેશના અમીર અને મધ્યમવર્ગે ખાદી ગ્રહણ કરી નથી; એટલે ખાદીનું ક્ષેત્ર હજુ બાણું વિશાળ પડ્યું છે; આ વિશાળ ક્ષેત્રને પહોંચી વળવા માટે સત્ત્વર પ્રયત્ન થવાની જરૂર છે; બધાં મુખ્ય શહેરોમાં, અને કેટલાક પ્રાંતનાં નાનાં શહેરોમાં પણ નવા ખાદીબંડારો ખોલાવા જોઈએ. અને ચાલુ ખાદીબંડારોને ઉત્તેજન અપાવું જોઈએ, કે જેથી જે દેશદાઝવાળાં ભાઈજાહેનો ખાદી વાપરવા ઇચ્છતાં હોય તેમને ખરીદ કરવામાં કોઈ જાતની તકલીફ ન પડે.

ગરીબ માણસો પણ ખાદી ખરીદી શકે અને ખાદીનું વેચાણ પણ વધી શકે એવી પરસ્પર સહાય કરનારી મંડળીઓની યોજના કરી શકાય. દાખલા તરીકે ખાદી વાપરનારા ૨૦-૨૫ માણસો એકત્ર થઈને એક મંડળી ઊભી કરે; અને દરમાસે દરેક ત્રણ કે ચાર રૂપિયા કાપડ ખાતે ઉધાર માંડી મંડળીના ફંડમાં જમે કરે, આવી રીતે ૨૫ માણસોના ત્રણ ત્રણ રૂપિયા ભેગા થતાં ૭૫ રૂ. થાય. અને એ ૭૫ રૂ. માંથી એ ૨૫ સભ્યોની મંડળીમાંથી પહેલે જ મહિને એ સભ્યો પોતપોતાના વરસપૂરતાં કપડાં બનાવી શકે; એમ બાર માસ થાય એટલે વારાફરતી મોટી રકમ એક સામટી ખર્ચા સિવાય, દરેક સભ્યને જોઈતાં કપડાં મળી જાય; આ પ્રકારની સગવડ મધ્યમ વર્ગના માણસોને અને ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીઓને તો આશીર્વાદ સમાન થઈ પડશે. આવી સહાયકારક ગ્રાહકમંડળીઓને ઉત્તેજન આપવા ખાદીબંડારોએ તેમના હિસાબ ચોખ્ખા રાખવામાં મદદ કરવી જોઈએ. અને તેમને વિશિષ્ટ પ્રકારના ભરાક સમજી તેમને ખાદીવેચાણ પર ખાસ કમીશન આપવું જોઈએ. આવી મંડળીઓ સ્થપાવાથી, ખાદીબારીઓમાં એક જાતનો પ્રાતુજાવ પેદા થશે; એ રાષ્ટ્રીય હિતચાલનું એક અગત્યનું અંગ થઈ શકશે.

પણ આવી મંડળીઓ તો શહેરોમાં જ કે જ્યાં સોફિસ્ટિકેટેડ મહિને

રોકડો પગાર મળે છે ત્યાં જ થઈ શકે. ગામડાંમાં તો અમુક મોસમમાં જ કમાણી થાય છે. અને એ મોસમ ગઈ એટલે ખેડુતના હાથમાંથી પૈસા પણ ચાલ્યા જાય છે. તેથી ખેડુતો કમાણીની મોસમમાં જ ખરીદી કરી શકે છે: ગામડાંઓમાં ખાદીની દુકાનો ખારેમાસ તો ચલાવી ન શકાય. પણ આ ગામડાંઓમાં ય ફેરિયાદારા ખાદી પહોંચાડવાના પ્રયત્ન થવો જોઈએ. અને ફેરિયાદો ખાદી વેચવામાં ખાસ રસ લે તે માટે તેમને ખાસ કમીશન કે ખાસ બક્ષિસ મળે એવી કેંક યોજના કરવી જોઈએ. મોસમ પર ખાદીના મેળા ભરીને યા તો ખાદીની ફરતી દુકાનો રાખીને ખાદી વેચવી જોઈએ. + જ્યાં જ્યાં મોટાં તીર્થનાં ધામો છે, અગર જ્યાં જ્યાં વાર પરવને અંગે મોટા મેળા ભરાય છે, ત્યાં ત્યાં ખાદીની બજાર લઈ જવાથી ખાદીનું સાફ વેચાણ કરી શકાય છે.

કાંતનારનું કર્તવ્ય

જે બજારોને આજે પરદેશી કાપડ સર કરી બેઠું છે, તે બજારોને પાછી હાથ કરવા માટે શહેરમાં વસતા તવંગર અને મધ્યમ વર્ગે ખાસ મદદ કરવી પડશે. તેમની તો એ ફરજ જ છે. પણ શેડિયા અને મધ્યમ વર્ગના લોકો આ પવિત્ર કામ ઊપાડવા આકર્ષાય તે ખાતર જે કાંતનારા અને વણનારા ખાદી ઉત્પન્નમાં સીધીરીતે મદદ કરે છે તેઓએ પણ ખાદીખેચાણુ વધારવા પ્રયાસ કરવા જોઈએ: કાંતનાર કે વણનાર ગમે તેવો ગરીબ હોય તોપણ તેની ફરજ છે કે ખાદી પ્રવૃત્તિને પોષવા સાફ અનેક અડચણુ વેઠીને પણ તે ખાદી જ ધારણુ કરે.

સ્થાનિક સંસ્થાઓનો આશ્રય

ખાદીની બજારમાં કેટલી માગણી થશે એની પહેલેથી ખબર પડતી હોય તો ખાદીનું ઉત્પન્ન કાર્ય વધારે જોસથી ખીલવી શકાય. જે ખરેખર સરકાર ખાદીને મદદ કરવા ચલાતી હોય તો તે માત્ર એટલું જ જાહેર કરે કે રાજ્યમાં જે કંઈ

+ શ્રી રાજેન્દ્રબાણુએ ખાદી વેચવાની સરસ રીત શોધી કાઢી છે. બિહારના ગામડાંઓમાં જઈ ખાદીનું પ્રદર્શન ખોલે છે. રાત્રે ગામડાના લાઈબ્રેરીઓને એકઠાં કરી બહુ ધાનસની મદદ લઈ ખાદીને લગતાં ચિત્રો બતાવે છે. આ રીતે લોકોના દિલમાં ખાદીનો મહિમા ઊતરી ગયાથી ખાદીનું વેચાણકામ સહેલું થઈ જાય છે.

અણુબાદક.

કાપડની જરૂર પડશે, તેટલી ખાદી જ ખરીદશે. આને લીધે ખાદીકાર્યા-લયોને એટલી તો હૈયાધારણુ રહે કે ખાદીઉત્પન્નનો અમુક ભાગ તો રાજ્યમાં જ ખપી જશે; પણુ દેશી રાજ્ય કે સરકારમાં એ ભાવના ઊતરે કે નહિ, તોપણુ મ્યુનિસિપાલિટી, તાલુકા કે જિલ્લા લોકલ બોર્ડ જેવી સંસ્થાઓ પોતાનાં હવાખાનાંમાં, શાળાઓમાં, અને બીજાં બધાં ખાતાં-ઓમાં, ખાદી દાખલ કરી, ખાદી કાર્યને સીધીરીતે સંગીન મદદ પહોંચાડી શકે છે. + જ્યારે સરકારી અને અર્ધસરકારી સંસ્થાઓમાં ખાદીનો પ્રચાર શરૂ થશે, ત્યારે ખાદીનો ઊઠાવ સારીપેઠે વધશે. અને તે ઉપરાંત મોટામાં મોટો લાભ તો એ થશે કે, વિના ખર્ચે દેશમાં ખાદીની ભારે જાહેરાત પણુ થઈ જશે.

ખાદી ઉત્પન્ન કેમ ટકાવાય ?

ખાદી ઉત્પન્નને વ્યવસ્થિત કરવાનો વિચાર કરતાં એ યાદ રાખવું ઘટે છે કે હાલ તરત તો જે જે વિભાગોમાં ખાદીનું કામ પ્રમાણમાં વધારે ખીસેલું છે તે તે વિભાગોમાં ખાદી ઉત્પન્નને વિશેષ સંગીન પાયાપર મૂકવામાં અને ત્યાં સુધી વધારેમાં વધારે શક્તિ ખર્ચાવી જોઈએ. જ્યાં જ્યાં કાંતનારાજ પોતાનું સૂતર ભર જળરમાં વેચવા આવે છે ત્યાં ત્યાં, તેમની રોજી કદી નહિ તૂટે એવી તેમને ખાતરી થઈ જાય, એ માટે ખાસ સગવડ કરી આપવી જોઈએ. સૂતરના મેળાઓ ભરવાની જે રીત અસલથી ચાલી આવે છે તેને લીધે ખાદી ઉત્પન્નને ભારેમાં ભારે ટેકા મળે છે. એટલે આ મેળાઓને ટકાવી રાખવા અને તેટલું બહુય કરી છૂટવું જોઈએ.

પણુ જ્યાં લોકો એટલા બધા કંગાલ છે કે તેઓ ઇચ્છે તો પણુ પોતાના 'અપજોગ' રૂંધેરી ન શકે તેવા લોકો સાડે યોગ્ય મોસમમાં રૂંધેરી રાખવું જોઈએ અને એ રૂંધેરી કાંતવાનાં મથકોની નજીકમાં નજીક જોદામમાં ભરી રાખવું જોઈએ.

+ કેટલીક મ્યુનિસિપાલિટીઓએ અને જિલ્લાબોર્ડોએ પોતાની શાળામાં ક્યારનું રૈટિયા અને તકલી ચલાવવાનું શરૂ પણુ કરી દીધું છે. અને બીજી કેટલીક મ્યુનિસિપાલિટીઓ તો પોતાના નોકરોના પોષાક ખાદીનાજ બનાવડાથી ખાદીપ્રચારમાં ઠીક ઠીક મદદ કરી છે, અખિલ ભારતીય ગરબા સંઘ તરફથી હાલમાંજ પ્રસિદ્ધ થયેલ દેવાલમાં રૈટિયા અને ખાદી પ્રચારમાં મદદ કરનારી બધી મ્યુનિસિપાલિટી અને જિલ્લા બોર્ડોનાં નામ આપવામાં આવ્યાં છે.

આવાં સ્થળોમાં પણ કાંતનારાઓએ પોતપોતાનું કે સંઘરી રાખવું જોઈએ, એ વાત લોકોને ફરીફરીને દસાવવા સારે જોશબેર લીલ-ચાલ કરવી જોઈએ. ટૂંકમાં, જેમ આજે ખેડૂત પોતાના ધરજોગું અનાજ રાખી લીધા પછી જ અનાજ વેચે છે, તેમ કપાસ પણ પોતાના ધરનાં કપડાં થઈ શકે તેટલો સંઘરી લીધા પછી જ વેચવો જોઈએ. હિંદુસ્તાનનો ખેડુત કે મજૂર અંગ્રેજની માફક બજારમાંથી ખીસકીટ કે ક્રિડ ખરીદતો નથી, પણ અનાજ લઈ ઘેર રોટલા બનાવે છે તેમ ગરીબ મજૂર કપડાં બનાવવા માટે કાપડ ન ખરીદતાં કપાસ ખરીદે, એવી સ્વાભાવિક સ્થિતિ હિંદમાં થવી જોઈએ. પણ હિંદુસ્તાનમાં ઘેરઘેર અને ઝૂંપડીએ ઝૂંપડીએ કપાસ સંઘરાવા લાગે એટલે કામ પતવું નથી. પણ આ કપાસનો સારામાં સારો ઉપયોગ ખેડુત કરી શકે તે માટે તેમને કાંતવાની કળા શીખવવી પડશે. અને આ આખું કામ સાંગોપાંગ પાર ઊતારવા માટે દરેક ખાદીસેવકે રેડિયો બનાવતાં બગડી ગયેલા રેડિયોને સુધારતાં, પીંજતાં અને વણતાં પણ સારીરીતે શીખી લેવું જોઈએ. જ્યાંસુધી ખાદીના કાર્યકર્તાઓ ખાદીની એકેએક કળાનું સંપૂર્ણ અને સંગીન જ્ઞાન મેળવી નહિ લે ત્યાંસુધી ખાદીના કામમાં કંઈકને કંઈક ખામી રહેશે જ. અને એકવાર ખાદીસેવકે ખાદીશાસ્ત્રમાં પારંગત થઈ ગયા કે ખાદી ઉત્પન્ન કરી કામ ઝપાટાબંધ ચાલશે, એટલું જ નહિ પણ ખાદી સરસ અને સસ્તી પણ થવા લાગશે.

જેમ એકબાજુ પૈસા લઈને કાંતણુકામ કરનારાને મદદ કરવાની જરૂર છે, તેમ બીજાબાજુએ પોતાના ધરજોગું જેઓ શોખની ખાતર કાંતી લે છે તેઓને પણ અનેક પ્રકારની મદદ કરવાની જરૂર છે. ઘણાખરા એટલું પણ બળુતા નથી કે પાંચ માણસના કુટુંબમાં દહાડામાં થોડાક કલાક રેડિયો ચાલે તો એ કાપડની બાબતમાં તે કુટુંબ સહેલાઈથી સ્વયંપૂર્ણ બની જાય. એક દાખલો આપવાથી ઉપરની વાત બરાબર સમજાઈ જશે.

(ક) પાંચમાણસના કુટુંબને વરસે ૮૦ ચોરસ વાર, યા તો મહિને આશરે ૬૫ વાર કપડું જોઈએ.

(ખ) ૬૬ ચોરસ વાર કપડું બનાવવા માટે ૧૬૬ રતલ સૂતર જોઈએ.

(ગ) જો રેંટિયો રોજ એ કલાક જ ચાલે તોપણ મહિનામાં ૧૫ નંબરનું ૧૬૬ રતલ સૂતર એટલે ૬ ચોરસ વાર જેટલું સૂતર સહેજે પેદા થઈ શકે.

આ પરથી વાચક સહેજે સમજી શકશે કે જો કુટુંબ કે વ્યક્તિ દૈનિક સંકલ્પ કરે, તો તેમને માટે પોતાના હાથે કાંતેલા કપડાં બનાવી લેવાં એ તો રમત વાત થઈ જશે. આજે વણકર હાથે કાંતેલું સૂતર વણવાની આનાકાની કરે છે. એ સ્થિતિ બદલવા ખાતર હાથે કાંતેલા સૂતરનું વણાટ જોડબંધ વધારવા ખાતર પણ, વ્યક્તિગત કંતામણુ પર ખાસ ભાર મૂકવાની જરૂર છે. પોતપોતાની મેળે કાંતી લેનાર વ્યક્તિ વિશે જે કંઈ કહેવાયું છે તે સમુદાયમાં કાંતતી સમષ્ટિને પણ બરાબર લાગુ પડે છે. કાંતવાનો પ્રચાર કરવા માટે શહેરોમાં ક્લબો સ્થાપાયા તો લોકોને સહેજે સહેજે કાંતવાનો રસ લાગવા મંડે અને પ્રવૃત્તિને પણ સાફ પ્રોત્સાહન મળે. x જેમ અગાઉ કાંતનાર પોતે જ પોતાના કાંતેલા સૂતરનાં કપડાં પહેરતો અને ખાદીના ધંધામાં મોટી મુદીની કે વચલા વેપારીની કે દલાલની જરૂર જરૂર નહોતી પડતી, તેમ આવા કંતામણુના પ્રચારથી હાલના જમાનામાં પણ રેંટિયાનો ઉદ્યોગ અસહની આદર્શ સ્થિતિ પર મૂકાઈ જશે. એક વખત કાંતવાની દહે લાગી ગઈ અને તેથી થતા લાભો લોકોને બરાબર સમજાઈ ગયા એટલે પછી કાંતણુનો શોખ દહાડે દહાડે વધવાનો જ. અને લોકો કામમને માટે કાંતણુને વળગી રહેવાના જ. પ્રજા આરામ-પ્રિય બની તદ્દન જડ અને આળસુ બની ગઈ, એટલે કાંતવાની કળા પ્રજાના હાથમાંથી ચાલી ગઈ. હવે પછી એ સુસ્તી અને જડતા ફરી પ્રજાના હાડમાં પેસીને ગરીબોની કામધેનુ રેંટિયાને ન સફવી નાખે એ માટે પૂરતી અગમચેતી વાપરવી જોઈએ.

*

*

*

*

*

x આદર્શ કાંતણુ ક્લબમાં ૨૦ સભ્યો દોષ શકે અને ક્લબનું કામ બરાબર બચાવિયત ચલાવવા માટે એક પીબરો, અને પૂણી, આંટી તથા સૂતરની સાચવણી માટે બીજો સામાન્ય મદદનીશ રાજી લેવો જોઈએ.

ઉપસંહાર

હાથકંતામણીની હીલચાલ અખંડ ચાલુ રહે, અને પ્રતિદિન રેંટિયાપ્રવૃત્તિ વધારે તેજસ્વી અને પ્રાણુમય અને તે ખાતર કુલ સત્તા ભોગવતું એક નવામાં નવી પદ્ધતિનું સ્વતંત્ર નિયામક મંડળ બનાવવાની ખાસ જરૂર છે. આ મંડળ મારફત ફાળા ઉધરાવવાનું, ઉછીની રકમો ચીરવાનું, અણીને ટાંકણે મદદ આપવાની રીત શોધવાનું, ઉછીનાં નાણાં મેનારા પાસેથી જામીનગીરી લેવાનું, ધંધાને લગતી સાસ્ત્રીય માહિતી અને સત્તાવાર આંકડા એકઠા કરવાનું, અને ગામડાંઓની જીવનચર્યાના દૂરેપૂરા અનુભવીઓ દ્વારા ગામડાંમાં સાસ્ત્રીય અને અનુભવી જ્ઞાન ફેલાવવાનું વગેરે કામો કરી શકાય. સરખાતમાં આવા મંડળના હાથમાં જ ગ્રીણામાં ગ્રીણી વસ્તુથી માંડીને મોટામાં મોટી વસ્તુની સર્વ સત્તા ભીપવી પડશે. એવા મંડળનો વિકાસ પહેલાં તો એક જ ઠેકાણે થઈ શકે. પણ જેમ જેમ રેંટિયાપ્રવૃત્તિ ફેલાતી જશે, તેમતેમ આ મંડળ

ધીમે ધીમે એક પછી એક સત્તા ખીજા ઉપમંડળોને સોંપતું જશે. તેનું કાર્યક્ષેત્ર એવી રીતે સંકોચાતું જશે કે આખરે આવા મંડળની જરૂર જ નહિ રહે. ખાદી સંગઠનની આદર્શ સ્થિતિમાં તો ખાદીનો અપ જ્યાંજ્યાં પડશે ત્યાંત્યાં ખાદી બનવા લાગશે. અને આમ છતાં ખાદીનું ક્ષેત્ર સંકુચિત ન રહેતાં એક રીતે સાર્વાત્રિક બનશે; કારણકે આ સ્થિતિમાં કાંતનારા અને વણનારાઓ, ખેડૂતો અને રૂના વેપારીઓ, વચલા કોઈ પણ દલાલની દરમિયાનગીરી વિના એક ખીજાને મળશે, અરસપરસ સોદા કરશે; અને તદ્દન પાડોશમાં આવેલી બજારમાં માગની વધઘટ પ્રમાણે જ ગામડાંમાંથી માલની નિકાસ થશે. તેમાં પણ એ યાદ રાખવાનું છે કે સામાન્ય રીતે એવો જ માલ પાડોશની બજારમાં જશે કે જેની ખ્યાતિ ચારેકાર ગવાઈ રહી હોય.

આવી આદર્શ સ્થિતિ હજી દષ્ટિભર્યાદામાં દેખાતી નથી. પણ એ આદર્શને પહોંચવા માટે આપણાથી બનતા તમામ પ્રયત્નો આજથી કરવા જોઈએ; આવા પ્રયત્નોથી જ હાથકંતામણીને ધંધો પહેલાંની માફક તદ્દન સાદો અને સરળ થઈ જશે. અને ત્યારે જ દરિદ્રોનાં દુઃખ ટળશે, અને કંગાળ લોકોને આખા દિવસનું કામ મળતું થશે. ત્યારે રાષ્ટ્રની દોલતમાં પણ ખાસો વધારો થઈ શકશે. દેશની ઉત્પાદક શક્તિ લાંબો વખત થયાં એળે જતી હતી તેનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ રેંટિયાદારા થઈ શકશે. જે દેશની ખરી ખાણ એમને એમ વરસો થયાં ઉર્જડ પડી હતી, તેનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરી દેશને સમૃદ્ધ બનાવવામાં થશે. ખેડૂત જ કાંતતા થઈ જશે. પછી તેઓ કપાસને પણ ખોરાકના જેવું જ અમૃત્ય ધન ગણવા લાગશે. કપાસનો પાક ખૂબ ઊતર્યો, હવે કમાણી સારી થશે—એમ માનીને ખેડૂત બેસી નહિ રહે; કપાસને માત્ર નફો ખાવાની દૃષ્ટિએ જ ખેડૂત નહિ જુએ. પણ એ કપાસની જાત કેમ સુધારી શકાય, તેમાંથી સારામાં સારું કાંતી સસ્તાં અને ટકાઉ કપડાં કેમ તૈયાર થઈ શકે, તેના વિચાર પણ ખેડૂત કરવા લાગશે. ત્યારે હિંદુસ્તાન આજે અને બીજા ગોરાઓ માટે રસકસ મૂસવાની ભૂમિ નહિ રહે. એટલું જ નહિ પણ ત્યારે ભારતખંડના તમામ ઉદ્યોગાદુર્બરોની સોળે કળા ખીલી ઊઠશે. દેશપરદેશમાં ભારત-માતાની ખ્યાતિ ફરી ગવાશે.

બહિષ્કારની લડત બેસબંધ અને સતત ચાલુ રાખવાથી પ્રગ્નમાં જે મમત્વ બંધાશે, જે વિવેકના ઊંચા ખ્યાલો બંધાશે, અને બહિષ્કારની હીલચાલ સાથે સાથે જે મોટા પાયા પર ચરખામંડળો સ્થપાશે, તેને લીધે અત્યારે દેશમાં બેકારી જે કાળો ફેર વર્તાવી રહેલી છે તે ફેર ઘટશે. લોકો કામે લાગશે તેની સાથે તેમના હાડમાં જે આળસ અને જીવનની શુષ્કતા ધુસી ગયાં છે તે પણ જિડી જશે, અને હિંદુસ્તાનનો ગરીબમાં ગરીબ માણસ પણ હિંદની મુક્તિ અર્થે યથાશક્તિ પોતાનો ભાગ ભજવતો થશે. ન્યારે આવો ઊજળો દિવસ ઊગશે, ત્યારે હિંદ હમેશને માટે ઐટિષ્ઠિનના માલનું મોટામાં મોટું ઘરાક રહે એવો જે ઐટિષ્ઠિનનો મનોરથ છે તે તૂટી પડશે. ઐટિષ્ઠિનની દયા પર હિંદુસ્તાન નહિ નબે; ઐટિષ્ઠિનના માલ માટે હિંદુસ્તાન ધીકતી બજાર નહિ રહે. એટલું જ નહિ પણ તે વખતે ભારતવર્ષ સ્વાવલંબી અને સ્વયંપૂર્ણ દેશ બની જશે; તેની પેદાશ અને ઉદ્યોગ, જગતને છક કરી નાખે તેટલાં વધી ગયાં હશે. તે વખતે હિંદુસ્તાન સત્તા મેળવવા કે સોનું ભેગું કરવા નીસાસા નહિ નાખે; બીજા દેશને લૂટવાની યોજના નહિ ધટે; તેમ બીજા કોઈ દેશ પર સામ્રાજ્ય જમાવવાની કલ્પના સુદ્ધાં નહિ કરે. પણ જે ધ્યેયને પહોંચવા દેશે કમર કસી હતી, તે ધ્યેયને ખંત અને હિંમત પૂર્વક પ્રાપ્ત કર્યાનું જવલંત દૃષ્ટાંત હિંદ બેસાડી જશે.

પરિશિષ્ટ પહેલું.

હિંદનો એક જ ગૃહઉદ્યોગ—રેંટિયા*

૧

રેંટિયાની કલ્પના

રેંટિયાને વિષે અનેક ટીકા થાય છે તેના મૂળમાં રેંટિયા વિષેના અનેક ખોટા ખ્યાલો છે. એ ખોટા ખ્યાલો ગણાવીએ એટલે તેમાંથી રેંટિયાની કલ્પના ખરી રીતે શા હેતુથી થયેલી છે તે સમજાશે. દાખલા તરીકે રેંટિયો મિલોનો હરીફ નથી, મિલોનું સ્થાન રેંટિયો લઈ લે એવી કલ્પના નથી. જે સશક્ત માણસને પોતાની પૂરી શક્તિ અને પૂરા સમયના ઉપયોગ પૂરતું કામ મળી રહે છે તેને તે કામ કરતો અટકાવવાનો રેંટિયાનો ઉદ્દેશ નથી. એટલે બીજા ધંધા અથવા ઉદ્યોગમાંથી જે રાજ મળે તેને રેંટિયામાંથી મળતી રાજની સાથે સરખાવવામાં ભારે ભૂલ થાય છે. રેંટિયો સરવાળે દેશનું ધન અવશ્ય વધારે છે, પણ રેંટિયાથી કોઈ ધનાઢય થવાની આશા રાખે તો તે ખત્તા ખાશે. હિંદુસ્તાનના ખેડૂત વર્ગનો ખેતીમાંથી અચોટ છ મહિના જેટલો સમય બાજે નિરર્થક જાય છે અને પરિણામે ખેડારીનો તથા દારિદ્રનો મોટો પ્રશ્ન ઉભો થાય છે તે પ્રશ્નનો તાત્કાલિક, વ્યવહાર અને કાયમનો ઉલાજ રેંટિયો છે,

* સને ૧૯૨૬ માં હિંદી ખેતીવાહીને લગતા બાદશાહી કમિશનની તપાસના દિવસોમાં હિંદી ખેડૂતને માટે મદદનીશ ગૃહઉદ્યોગ તરીકે રેંટિયાની શક્યતાઓ વિષે માંધીજીને સર હેનરી હોરેન્સ (મુંબઈના તે વેળાના ઍક્ટિંગ મેજિસ્ટ્રેટ) એટલે થયેલી ચર્ચામાંના મુદ્દાઓ ઉપર તૈયાર કરવામાં આવેલી નોંધ.

એટલે અવશ્ય રેટિયાવાદીનો દાવો છે. રેટિયામાંથી આવક બહેને ફૂટીબદામ જેટલી હોય, પણ ખેડૂતનો વર્ષનો અર્ધો જેટલો વખત નકામે જાય છે, અને તેમાં ફૂટીબદામની પણ કમાણી નથી થતી; તથા તેને ખેડારીનો રોગ લાગુ પડે છે—આ બંને વસ્તુ ન હોત તો રેટિયાનું હિંદુસ્તાનના અર્થશાસ્ત્રમાં સ્થાન ન હોત. એટલે રેટિયાના મૂળમાં રહેલી હિંદુસ્તાનની ખેડારી અને હિંદુસ્તાનનું દારિદ્ર તથા તેનાં મૂળ તપાસશું તો આપોઆપ રેટિયાનું સ્થાન સમજાઈ જશે.

ગયાં સો દોઢસો વર્ષમાં ખેડૂતની જે પાયમાલી થઇ છે—ખેડૂતની પાસે ખેતી ઉપરાંત વસ્ત્ર ઉત્પન્ન કરવાનો જે મુખ્ય ધંધો હતો તેના નાશનો ઇતિહાસ જાહેર છે; છતાં પચાસ વર્ષ થયાં હિંદુસ્તાનની વસ્તીનો વધારો ભાગ ધંધા ખોદને ખેતીમાંથી નિર્વાહ મેળવતો થયો છે—અને ખેતીમાંથી ઓછું ને ઓછું ઉત્પન્ન મળતું જાય છે; પશુની દશા પણ પશુના માલિકના જેટલી જ કંગાળ છે; જે દેશમાં એક કાળે લાગટ ત્રણ ત્રણ વર્ષ વર્ષાદ ન પડે તો જ દુકાળ પડતો ત્યાં એક જ વર્ષના સૂકવણામાં ભયંકર દુકાળ પડે છે (ડિઝમી); ખેડૂતની દરિદ્ર સ્થિતિને લીધે, તે ખાતર વગેરે ખરીદીને કે સારાં ઓળંગેથી જમીનની ખેડ નથી સુધારી શકતો, અને ધણાખરા દાખલામાં જમીનના એટલા બધા નાના દુકડા પડી ગયા છે કે તેની ખેડમાં સુધારો કરવો જ અશક્ય થઇ પડ્યો છે; જ્યાં કપાસ પાકે છે ત્યાં કપાસ ખરીદનાર દલાલોના પંજામાં પડી ખેડૂત અત્યંત પાક પાક વાવવાને બદલે કપાસ વાવવા તરફ વળે છે, પરિણામે તેનો સારામાં સારો કપાસ જાય છે. દાણો અતિશય મોંઘી થઇ પડ્યો છે, અને પેલો કપાસ જાય છે તેના બદલામાં પરદેશી કાપડ તેને ખરીદવું પડે છે. ગરીબાઇ અને ખેડારીના બે પ્રશ્નો આમ ઉત્પન્ન થયા. ત્યાં હિંદના ગૃહઉદ્યોગોના નાશ ઉપર ઉત્પન્ન થયેલી મિલોએ ધનથી વિષમ વહેંચણીનો પ્રશ્ન ઉભો કરી મૂળ બે પ્રશ્નોને વધારે કૂટ કરી ચૂક્યા છે.

૧૮૨૫-૩૦ ના અરસામાં હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ કેવી હતી તે ‘હિંદ કેમ પાયમાલ થયું?’ નામની લેખમાળામાં ‘નવજીવન’ માં તો પ્રકટ થઇ ચૂક્યું છે. તે વેળા ખેડૂતો, કાંતનારા, વણકરો અને બીજા કારીગરોનાં આપોઆપ બનેલાં સહકારી મંડળોથી જે સમૃદ્ધિ હતી તે

આજે ક્યાં છે? ડૉ. શુકાનન અને મૉન્ટગોમરી માર્ટિને બિહાર, બંગાળ અને વાયવ્ય પ્રાંત તથા મૈસૂરના કેટલાક જિલ્લાઓની સ્થિતિનાં વર્ણન આપ્યાં છે. તેમાં દરેક જિલ્લામાં લાખો કાંતનારીઓ હળરો વણકરો, રંગારા, સુતાર લુહારો જે પ્રાણુદાયી ઉદ્યોગ ચાલુ રાખી દેશની સમૃદ્ધિ વધારી રહ્યાં હતાં તેનો સુંદર ચિતાર છે. આજે ખેડૂતની દશા જુઓ, અને તેની બેકારીનું કસુબ વર્ણન જુઓ. સરકારી આંકડા જ લઘુશું. સને ૧૯૦૧ માં ચાલુ ખેતી ઉપર નબતારા હળરે ૬૬૨ હતા, સને ૧૯૧૧ માં ૬૯૮ હતા, સને ૧૯૨૧ માં ૭૦૯ હતા. ૧૯૨૧ ની વસ્તીગણતરી પ્રમાણે દરેક પ્રાંતમાં ખાતેદાર ખેડૂતની પાસે સરાસરી નીચે પ્રમાણે ખાતું હતું.

પ્રાંત	ખાતાનું ક્ષેત્રફળ એકર
આસામ	૨.૯૬
બંગાળ	૩.૧૨
બિહાર-ઓરિસ્સા	૩.૦૯
મુંબઈ	૧૨.૧૫
બરમા	૫.૬૫
મધ્ય-પ્રાંત વરાડ	૮.૪૮
મદ્રાસ	૪.૯૧
વાયવ્યપ્રાંત	૧૧.૨૨
પંજાબ	૯.૧૮
સંયુક્ત પ્રાંત	૨.૫૧

વસ્તીના ૭૨ ટકાને આ નાનકડા ખાતા ઉપર ઉદરનિર્વાહ કરવો પડે છે. વસ્તીપત્રક લખનાર અમલદાર લખે છે: ‘આમાંથી નથી ખેડૂતની શક્તિનો પૂરો ઉપયોગ થતો, કે નથી જમીન પાસેથી પૂરતું મળી રહેતું.’ બંગાળ પ્રાંતમાં વસ્તીગણતરી કરનાર અમલદાર મિ. ટોમસન લખે છે: “બંગાળ પ્રાંતમાં ખેતીમાં રોકાયેલા માણસો ૧,૧૦,૬૦,૬૨૯ છે. એટલે કે દરેકને ૨૧ એકર જમીન ખેડવાની મળે છે. ખેડૂત કેમ ખરીબ છે એ જાણવું હોય તો આ સ્થિતિમાંથી તેનો ખુલાસો મળી રહે છે. ૨૧ એકર ખેતીમાં માણસ વર્ષના થોડાકણા દિવસ રોકાઈ રહે, બાકીના દિવસ તે શું? ખેડૂત થોડા દિવસ ખૂબ મહેનત કરી ખેડ

કરે છે, બી વાવે છે, નીંદણ વગેરે કરે છે, પછી તેને ફસલ સુધી કામ હોતું નથી, ફસલ પછી થોડા દિવસ કામ રહે છે. બાકીના દહાડા બિચારો નકામો બેસી રહે છે.' એ જ લેખક બીબા દેશોના આંકડા આપે છે. ધણી દેશોમાં ૧૭ અને ૨૫ એકર સુધીની સરાસરી ખેડ એક ખેડૂત કરે છે, અને 'જમતના બધા ધર્મ ઉત્પન્ન કરનારા દેશોમાં હિંદુસ્તાન કરતાં ઘણી મોટી સરાસરી છે.' સંયુક્ત પ્રાંતની વસ્તી ગણતરી કરનાર અમલદાર મિ. ઝોડી લખે છે: 'ખેડૂતને થોડો વખત બારે મહેનત કરવી પડે છે. . . . અને બાકીનો વખત નકામો બેસી રહેવું પડે છે. આ બધો સમય આળસમાં જાય છે.' મધ્યમ પ્રાંતનો અમલદાર મિ. હટન લખે છે: "વરસાદ પછી ખરીફ પાક થાય છે તે જ પાક મુખ્ય પાક છે, અને તે લણવામાં આવ્યા પછી આવતી વરસાદની મોસમ સુધી ખેડૂતને કશું કામ નથી હોતું." મિ. કેલ્વર્ટ પોતાના પુસ્તકમાં પંજાબ વિષે લખે છે: 'પંજાબના ખેડૂતને બાર મહિનામાં સરાસરી ૧૫૦ દિવસથી વધારે કામ હોતું નથી.' પંજાબ પ્રાંત જ્યાં સરાસરી ખાતું ૯-૧૮ એકરનું છે, અને જ્યાં પવાયતની જમીન પુષ્કળ છે, (અને પવાયતની જમીન ઉપર ખેડૂતને ઘણું કામ રહે છે,) ત્યાં પણ ન્યારે આ દશા છે ત્યારે બીબા પ્રાંતોનું તો પૂછવું જ શું ?

આમ જણાશે કે સરકારી અમલદારો પણ કબૂલ કરે છે કે ખેડૂત કાંઈ નહિ તો વર્ષમાં છ મહિના કામ વિનાનો રહે છે, અને ખેડૂતની કંગાળ સ્થિતિનું કારણ એ એકારી છે. ન્યારે લેન્ડશાયર (ઈંગ્લેન્ડ) જ્યાં ખેડૂતદીઠ ખાતાનું પ્રમાણ ૨૧ એકરનું છે ત્યાં પણ ખેડૂતો કહે છે કે "ખરાબ ઋતુમાં અને શિયાળામાં અમારે ઘરમાં બેસી રહેવું પડે છે ત્યારે અમને કાંતવા જેવો ધંધો જે અસલ હતો તે હોય તો કેવું સાફ ? ન્યારે ઇટલી જ્યાં ઉદ્યોગક્રમની સ્થિતિ આપણા કરતાં તો ઘણી સારી છે ત્યાં "રેશમ ઉત્પન્ન થતું હોય તેવા દરેક જીલ્લાની ખેડૂત સ્ત્રીઓ આખો વખત કાંતવામાં આપે છે,' ત્યારે ૧૯૦૦×૧૫૦૦ વર્ગ માઇલના વિસ્તારવાળા ભરતખંડમાં તો ખેતીને લગતા વધારાના ધંધાની કેટલી જરૂર છે તે જણાવવાને વધુ દલીલની જરૂર ન હોય.

પણ આ વધારાનો ધંધો કયો હોવો જોઈએ એ વિષે ચર્ચા થઈ છે ખરી—જો કે એ ચર્ચા પણ ન્યારથી રેડિયો દેશની આગળ મૂક-

વામાં આવ્યો ત્યારથી જ થવા લાગી છે એમ તો રેંટિયાના ટીકાકારો પશુ કબૂલ કરશે. એ ટીકાકારોને ખેડૂતને કાંઈક વધારાનો ધંધો હોવો જોઈએ એ વિચારવાની ફરજ રેંટિયાએ પાડી, અને તેમણે વખતોવખત બીજા ધંધા સૂચવ્યા છે. તેમને વિનયપૂર્વક જણાવીએ કે રેંટિયો કાંઈ નવી શોધ નથી—જેવી કે ફોર્ડની મોટરકારની શોધ—કે જેના નીવડયે વખાણ કરાય. રેંટિયો તો, જેમ માતાથી વિખૂટા પડી ગયેલા બાળકને પોતાની માતા પાછી જડી આવે તેમ, જડી આવેલી વસ્તુ છે. બાળક એ ભરતખંડનાં અસંખ્ય સંતાનો છે, અને માતા એ સૈકાના સૈકા સુધી દેશને પ્રાણ આપનાર ધંધો છે, એમ રેંટિયો એ તો નીવડેલી વસ્તુ છે.

આટલી વાત સમજાય તો બધી વાત સમજાય, કોઈ બીજો ધંધો સૂચવવાની હિંમત ન કરે. ધંધો તો ધણીયે છેતો. ડેરીઓનો ધંધો શા સારું ન કરે? ડેન્માર્ક ડેરીના ધંધાથી ન્યાલ થઈ ગયું. સન ૧૯૦૦ માં ડેન્માર્ક માખણ વગેરે દુધમાંથી ઉત્પન્ન થતી વસ્તુઓ ઈંગ્લેન્ડ મોકલી ૧૨ કરોડ રૂપિયા પેદા કર્યા અને હુક્કરનું માંસ મોકલી ૪૫ કરોડ રૂપિયા મેળવ્યા. હુક્કરનો ધંધો તો ડેરીના ધંધાની સાથે કરવો પડે, અને તેમ કરવામાં મોટો ફાયદો છે! પણ હિંદુસ્તાન ડેરીનો ધંધો કરે તો તેણે પોતાના કરતાં મોટો ખંડ પોતાનો માલ લેવાને માટે ઉત્પન્ન કરવો રહ્યો! તે ક્યાંથી કાઢે? અને હિંદુ અને મુસલમાનોના આ દેશને હુક્કરનો ધંધો કરવાની તો કોઈ ભલામણ ન જ કરે. મરઘાંબતકાંના, મધ-માખેના ધંધો પણ એ જ હિસાબે નાંખી દેવા જેવા છે. ત્યારે હિંદુસ્તાન કરે શું? હિંદુસ્તાને આયર્લેન્ડની જેમ પોતાની ખેતી વધારવી અને સુધારવી, આજે હિંદુસ્તાનમાં જણુ દીઠ એક એકર જમીન છે તેને બદલે વધારે ખેડાણ કરીને ઉત્પન્ન વધારવું, એવી સૂચના કેટલાક કરે છે. પણ તેઓ જૂલે છે કે હિંદુસ્તાન આયર્લેન્ડ નથી—આયર્લેન્ડ તો સ્વતંત્ર દેશ છે, ત્યાં તો મોટું ભારે ખેતીવાડી ખાતું છે, તેની અનેક શાળાઓ અને પાઠશાળાઓ છે, ખેતીના સુધારાના જ્ઞાનની માહિતી અનેક અમલદારો મારફતે દરેક પરગણાંને તે ખાતું પહોંચાડે છે. હિંદુસ્તાનની પાસે એવું ખાતું નથી. હિંદુસ્તાન ઇજીપ્ત નથી જ્યાં કપાસના પાક ઉપર સરકાર જ નિયમન કરે અને કાચદો કરે કે ત્રીજા ભાગની જમીન ઉપરાંત કમ્પસ બાવવો નહિ. વારૂ, ત્યારે કામ ન હોય ત્યારે મોર્બી શા સારું ન

ગૃહે, નેતરનું કામ કેમ ન કરે, ટોપલા શા સાફ ન બનાવે? પણ એ તમારાં મોઝાં, ટોપલા અને નેતરનો સામાન ફેટલો જોઈએ, દેશમાં માણસને એનો ખપ પડે? ત્યારે રેટિયો? રેટિયાની જે ઉત્પત્તિ વસ્તુ તે વિના માણસનું જીવન અશક્ય છે. આજે પણ સતરના બળરો બંગાળ અને મદ્રાસ પ્રાંતમાં ભરાય છે. પણ બંગાળી સિવિલિયન મિ. ટોમસન કહે છે, ‘પણ બંગાળમાં ન્યાં શણ થાય છે ત્યાં મિલો કરી હોય તો!’ એને બિચારાને કદાચ આશ્ચર્ય થયું હશે કે કપાસ ઉગાડનારા પ્રાંતના અમલદારોએ રૂના કાપડની મિલ કરવાની સૂચના કેમ નહિ કરી હોય? પણ ભલો માણસ બીંત બૂલ્યા છે. શણની મિલો આજે જોટલી છે તેમાં ૨૫ લાખ મજૂરો છે, તે મજૂરોને મજૂરી મળે છે પણ બદલામાં શણ ઉત્પન્ન કરનાર ચૂસાય છે અને ફેટલાક ચૂરોપીયન વેપારીઓના અદ્ભુત ધનમાં વધારો થાય છે. આજે ૭૦ વર્ષ થયાં રૂની મિલનાં ભૂંગળાં ધૂમાડો કાઢે છે, તેમાં ૫૦ કરોડ નાખાયા છે, પરિણામે ફેટલાનાં પેટ ભરાય છે? ખોખા જોટલા કારકૂનો અને અમલદારો અને ૩,૭૦,૦૦૦ મજૂરો એટલે કુટુંબો ગણીએ તો સ્ત્રી પુરુષ અને છોકરાં સાથે ૧૫ લાખ માણસો!

રેટિયો ભલે બધાને કામ આપે. પણ તેમાંથી બે આના માંડ રોજના મળે તેમાં દળદર શેનું શીટ?—એમ પૂછવામાં આવે છે. રેટિયામાંથી પેટ ભરો એમ તો કહેવામાં આવતું નથી, ખીન્ન ધંધા છોડી રેટિયો ચલાવો એમ તો કોઈ કહેતું નથી. ત્યારે રેટિયા ઉપર આ આજ શાને? એક કાંતનારને ૨૦ રૂપિયા મિલમાં મળતા હોય, ત્રણ છોકરાં હોય એક સ્ત્રી હોય. એ જ માણસ પોતાની જુજ જાજ ખેતી કરે તો ખેતીમાંથી કાંઈક મેળવે અને સ્ત્રી, અને છોકરાં કાંતે તો આઠ દસ રૂપિયા સ્થળે મેળવે, ન્યારે છોકરાં શહેરમાં, તો બાપ મિલમાં જાય ત્યારે રખડે છે! પણ લાંબી દલીલ શા સાફ? દેશમાં જણ દીઠ કમાણી લઘુએ. સ્વ. દાદાભાઈ નવરોજીએ એનો આંકડો કાઢ્યો ત્યારથી ધણા એ માયામૃગની પાછળ પડ્યા છે પણ કોઈએ તેને પકડ્યું હોય એમ મનાતું નથી. દાદાભાઈએ તો ૨૬ રૂપિયા ગણેલા. પણ આપણે ત્યાં પંદર સોળ અર્થશાસ્ત્રીઓએ આ ધંધો કરી જોયો છે તેમાંથી કદી સાચો ન મનાય એવો મિ. કિન્ડે સિરાસનો મોટામાં મોટો આંકડો માની

લઘુએ તોપણ રેટિયામાંથી ઉત્પન્ન કેટલું થાય તે જોવા જેવું છે. મિ. શિરાસ કહે છે કે ૧૧૬ રૂપિયાની વાર્ષિક કમાણી જણ દીઠ છે. જે જણ દીઠ રેટિયા રૂ. ૨૪ ની કમાણી વધારી આપે તો તે શું ઓછી કમાણી કહેવાશે કે ?

આમ જોશું કે રેટિયામાં જે ગુણો છે તે ખીજા એક ઉદ્યોગમાં નથી. સંક્ષેપમાં તેને આમ ગણાવાય:

૧. એ સુસાધ્ય છે, તત્કાળસાધ્ય છે, કારણ:

(ક) એમાં કાંઈ મોટાં હથિયાર ઓળર જોઈતાં નથી. રૂંધરનું અને ઓળર પણ ધરગથું.

(ખ) એમાં ન જોઈએ ભારે યુદ્ધિ કે કુશળતા. અભણ અપ્પટ ખેડૂત પણ એ રહેજે કરી શકે એમ છે.

(ગ) એમાં ન જોઈએ ભારે મહેનત. સ્ત્રીઓ કાંતે, બાળકો કાંતે, ધરડાં કાંતે, માંદાંયે કાંતે.

(ઘ) અને એ તો નીવડેલ છે.

૨. કાંતનારને ઘેર બેઠાં ધંધો મળે, હમેશ તેનું સૂતર ખપી શકે, અને ગરીબને ઘેર હમેશ એ પૈસા વધતા જાય.

૩. વર્ષાદીનીયે એને ગરજ નથી, સૂકવણામાં એ ભૂખ્યાનો બેલી થઈ પડે છે.

૪. એમાં નથી કાંઈ ધર્મનો વાંધો, કે નથી લોકોને ન રૂચે એવો એ ધંધો.

૫. ધર બેઠાં માણસને કામ મળે છે, એટલે મિલોના મજૂરોને ખેતી અને ધર છોડીને ભાગવું પડે છે અને તેનું કુટુંબ છિન્નભિન્ન થાય છે; તે ભય આમાં નથી.

૬. એટલે હિંદુસ્તાનની આમ્મપંચાયતો જે આજે મૃતપ્રાય થઈ છે તેના ઉદ્ધારની આશા એમાં રહેલી છે.

૭. જેમ ખેડૂતને તેમ વણકરને એના વિના ચાલે એમ નથી. જે વણકરો આજે હિંદુસ્તાનની ખપતના ત્રીજા ભાગ જેટલું કાપડ વણે છે તે વણકરો એક દિવસ રેટિયા વિના રખડી પડવાના છે.

૮. એનો પુનરુદ્ધાર થયો એટલે હળર ધંધાનો ઉદ્ધાર થશે. સુતાર, હુદાર, પીંજરા, રંગારા—સૌમાં પાછા પ્રાણ આવશે.

૯. એ જ વસ્તુ એવી છે કે જેથી ધનની અસમાન વિભાગણીમાં સમાનતા આવી શકશે.

૧૦. એથી જ ખેડારી જશે. ખેડૂતને ખાલી વખતમાં કામ મળશે એટલું જ નહિ પણ આજે લણેલાનાં ટોળેટોળાં કામ વગર ભટકે છે તેમને પણ પૂરતું કામ મળી રહેશે. એ ધંધાના પુનરુદ્ધારનું કામ એવડું મોટું છે કે વ્યવસ્થા અને પ્રચાલનને માટે હળરો લણેલાઓ ખપમાં આવી શકે.

થયેલું કાર્ય

ગયા પ્રકરણમાં રેટિયાના જે લાભ ગણાવ્યા તે કેટલે અંશે સધાયા છે એનો વિચાર આ પ્રકરણમાં કરીશું. આને સારૂ તો ૧૯૨૦ માં રેટિયાની હીક્વાલ શરૂ થઇ ત્યારથી એનો ઇતિહાસ આપવો પડે, પણ એમાં આપણે નહિ ઊતરીએ. માત્ર નીચેના મુખ્ય મુખ્ય મુદ્દાઓનો જ લખશું.

૧. તંત્ર

૨. કાર્ય

૩. વ્યક્તિગત દાખલાઓમાં અને કુષ્કાળનાં ક્ષેત્રોમાં રેટિયાએ શું કર્યું છે ?

૧ તંત્ર—શરૂઆતના છટાછવાયા પ્રયાસોને બદલે આજે આપણી પાસે એક વ્યવસ્થિત તંત્ર છે. દરેક પ્રાંતમાં એની શાખાઓ છે. પંદરેક લાખની એની પાસે મૂડી છે. તે માલ ભરો કરે છે અને નાણાં ધીરે છે. જુદાજુદા પ્રાંતોના ખાદીના પેદાશ અને વેચાણના આંકડા, તેમજ બીજી બધી અગત્યની હકીકતો ભેગી કરીને મહિને મહિને પ્રસિદ્ધ કરે છે. રેટિયા, પીંજણ અને હાથચરખાની સુધારણાના પ્રયોગો કરે છે અને એ વસ્તુઓને લોકપ્રિય બનાવે છે. સ્વેચ્છાએ કાંતનારાઓ પાસેથી સૂતર લે છે, ચોક્કસાધથી તેનો કસ માટે છે, અને ખાદી પેદા કરનારાં જુદાં-

જુદાં મથકોને સૂતર અને કાપડ સુધારવાની આખતમાં અને એટલી સૂચનાઓ આપે છે. કપાસ વીણવાથી માંડીને કેક વણાટ અને રંગાટની તથા ખાદીને બળર માટે તૈયાર કરવા સુધીની બધી ક્રિયાઓનું શિક્ષણ આપે છે. અને ખાદી સેવકગણની વ્યવસ્થા કરી રહ્યું છે.

૨ કાર્ય—અખિલ ભારત ચરખા સંઘના કાર્યના આટલા વિભાગ કરી શકાય:

(ક) પેદાશ અને વેચાણ: પેદા કરેલી ખાદીને ફેરી અને પ્રદર્શનો વડે વેચવી.

(ખ) સૂતર અને ખાદીની ગતમાં સુધારો.

(ગ) પડતર અને વેચાણ ક્ષિતમાં વ્રટાડો.

(ઘ) પેદાશના આંકડાઓમાં ચરખા સંઘની દેખરેખ નીચે થતી પેદાશનો જ સમાવેશ થાય છે. આસામ, રજપુતાના, પંજાબ અને આંધ્રના ભાગોમાં પરંપરાથી ચાલતી આવેલી અને રેંટિયાની હીલચાલથી સ્વતંત્ર રીતે થતી પેદાશનો સમાવેશ એમાં નથી થતો.

૧૯૨૩-૨૪ની સાલનો ખાદીની પેદાશનો આંકડો રૂ. ૯,૪૯,૩૪૮ નો છે; ૧૯૨૪-૨૫ માં કુલ રૂ. ૧૯,૦૩,૦૩૪ ની ખાદી પેદા થઈ. એટલે કે આગલા વરસ કરતાં બમણીથી યે વધારે થઈ. વેચાણના આંકડા આપવાની પણ જરૂર છે, કારણ પેદા થતી લગભગ એકેએક વાર ખાદી વેચાઈ જતી હોવાથી વેચાણના આંકડામાં પેદાશના આંકડા મળી રહે છે. રૂ. ૧૯,૦૩,૦૩૪ ની ખાદી એટલે ૩૮,૦૬,૦૬૮ વાર ખાદી. વારની સરાસરી ક્ષિત ૮ આના ગણી છે.) એટલે કે લગભગ ૧૫,૨૨,૪૨૭૨ રતલ સૂતર. એક વણકર રોજની સરેરાશ ૫ વાર ખાદી વણે (શરૂઆતમાં થોડો વખત હાથે કાંતેલું સૂતર નબળું હોય તેથી) અને વરસમાં ૩૦૦ દિવસ કામ કરે એમ ગણીએ તો ૩૮,૦૬,૦૬૮ વાર ખાદીની પેદાશ એટલે આશરે ૨૫૩૭ વણકર કુટુંબોની મહેનત થાય. હવે એક કાંતનારની સરેરાશ વાર્ષિક પેદાશ ૨૫ શેર સૂતરની ગણીએ (ત્રણ કલાક કાંતે અને એક કલાક લોહવામાં અને પીંજવામાં આપે) તો ૧૫,૫૨,૪૨૭૨ શેર સૂતર એટલે લગભગ ૬૦,૮૯૭ કાંતનારની મહેનત થઈ. જે કરોડોને આપણે કામ શોધી આપવાનું છે તેના પ્રમાણમાં આ

સંખ્યા તો કાંઈ જ નથી, પણ એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે આ તો માત્ર પાંચ વરસના પ્રયત્નનું, અથવા બે જ વરસના એકામ પ્રયત્નનું ફળ છે.

પણ આ તો ૧૯૨૪-૨૫ ના આંકડા થયા. ચાલુ વરસે આગલા વરસ કરતાં ઘણો વધારો થયો છે, એ નીચે આપેલા ત્રણ મુખ્ય મથકોના કામના તે તે વરસના આંકડા પરથી જણાશે.

તામીલ પ્રાંત—મદ્રાસ

(અકટોબરથી ફેબ્રુઆરી)

	૧૯૨૩-૨૪	૧૯૨૪-૨૫	૧૯૨૫-૨૬
રૂ.	રૂ.	રૂ.	રૂ.
પેદાશ	૧,૮૪,૦૦૦	૧,૯૬,૦૦૦	૪,૧૦,૦૦૦
વેચાણ	૧,૪૧,૦૦૦	૨,૧૫,૦૦૦	૩,૪૦,૦૦૦

ખાદી પ્રતિષ્ઠાન

	૬ માસ જુલાઈ-ડિસેં. '૨૪	૪ માસ નવ-એપ્રિલ '૨૫	૬ માસ જુલાઈ-ડિસેં. '૨૫	૪ માસ નવ-એપ્રિલ '૨૬
પેદાશ	૩૦,૦૦૦	૩૦,૦૦૦	૧,૮૦,૦૦૦	૯૦,૦૦૦
વેચાણ	૧૦,૦૦૦	૪૦,૦૦૦	૩૦,૦૦૦	૯૦,૦૦૦

કેાંગ્રીલા-આબાય આશ્રમ

	૧૯૨૪	૧૯૨૫
પેદાશ	૨૧,૦૧૩	૮૦,૦૦૦
વેચાણ	૨૧,૮૨૨	૭૪,૬૨૦

પંજાબ

	૧૯૨૪-૨૫	૧૯૨૫-૨૬
પેદાશ	૨૩,૬૪૪	૫૧,૪૩૭
વેચાણ	૨૯,૫૫૧	૪૫,૦૬૦

છેલ્લા બે ત્રણ મહિનાથી દર પખવાડિયે 'નવજીવન'માં ખાદીના જે આંકડા પ્રસિદ્ધ થાય છે તેના પરથી રેટિયાએ શું કામ કર્યું છે તે દીવા જેવું જણાઈ આવે છે. ફક્ત મહત્વનાં મથકો જ લખ્યાં તો,

ખાદી પ્રતિષ્ઠાન (બંગાળ) ૧૦,૦૦૦ કાંતનારને અને ૭૫૦ વણકરોને નિયમિત કામ આપે છે અને કુડીબંધ ગામડાંઓની સેવા કરે છે. તીર-ચેંગડી (તામીલ પ્રાંત)નો આશ્રમ ૨,૨૪૧ કાંતનારને તથા આશરે ૧૫૦ વણકરને કામ આપે છે અને ૧૧૫ ગામડાંની સેવા કરે છે. કાઠિયાવાડનાં ખાદી કાર્યાલયો ૨,૩૧૩ કાંતનાર તથા ૧૨૦ વણકરોને રોકે છે અને ૧૨૧ ગામડાંને પહોંચી વળે છે. કામીલાનો અભય આશ્રમ ૧૦,૦૦૦ કાંતનાર, ૧૫૦ વણકર અને આશરે ૨૦ ગામડાંના સમૂહોની સેવા કરે છે. બિહાર અને આંધ્રના આંકડા હજુ મળ્યા નથી. પણ ચરખા સંઘની બિહારની શાખાએ તથા મલખાચક ગાંધી કુટીરે કાંતનારાઓમાં આશરે રૂ. ૬૦,૦૦૦ વહેંચ્યા એ ઉપરથી કાંતનારાઓની સંખ્યાની કલ્પના થઈ શકશે. અને આંધ્રમાં ગંતુર જિલ્લાના એકલા અનગોળ તાલુકામાં જ ૧૯૨૫ માં ૯,૯૦૦ કાંતનારા હતા, જેઓએ પોતાના નવરાશના વખતમાં કામ કરીને રોજના સરેરાશ એ આના મજૂરી મેગની હતી.

(સ્ત્ર) સૂતર અને કાપડની જાતમાં સુધારો અને (ગ) પડતર તથા વેચાણ ક્રિયામાં ઘટાડો—એ બેનો વિચાર ભેગો કરીશું.

પાંચ વરસ પહેલાં ઊંચા આંકનું સૂતર બાગ્યે જ મળી આવતું ત્યારે હવે એકલું આંધ્ર જ નહિ પણ બિહાર અને બંગાળ બંને એવું સૂતર પેદા કરે છે. સાધારણ સૂતરની જાતનું દિવસે દિવસે એક ધોરણ નક્કી થતું જાય છે—ગુજરાત સિવાય બીજે બધે સાધારણ રીતે ૧૫ થી ૨૦ આંકનું જ સૂતર કંતાય છે. સૂતરને સર્વોચ્ચ સંપૂર્ણ હજુ બનાવી શકાયું નથી, છતાં ખામીવાળા સૂતરમાં સુધારો થતાં વાર લાગવાની નથી. સાબરમતીના સત્યાગ્રહાશ્રમમાં દસ અઠવાડિયાંના એકાગ્ર પ્રયત્નને પરિણામે અપાટાભેર થયેલો સુધારો એ એનો પૂરાવો છે. પહેલે અઠવાડિયે ફક્ત ૩૬ કાંતનારાંઓએ ચાલી શકે એવું ૫૦ ટકા ઉપરના કસનું સૂતર કાંત્યું; ૭૦ ટકા ઉપરનું કાંતનારાં તો એમાંનાં ત્રણ જ હતાં. ચોથે અઠવાડિયે ૬૪ જણાંનો કસ ૫૦ ટકા ઉપરાંત આવ્યો; એમાંનાં ૨૩ નો ૬૦ ટકા ઉપરાંત, ૨ નો ૭૦ ટકા ઉપરાંત અને ૧ નો ૮૦ ટકા ઉપરાંત હતો. નવમે અઠવાડિયે ૧૦૪ જણે (૧૧૧ કાંતનારમાંથી) ૫૦ ટકા ઉપરાંત કસ મેળવ્યો; એમાંનાં ૩૦ નો ૬૦ ટકા ઉપરાંત, ૨૯ નો ૭૦

ટકા ઉપરાંત, ૧૭નો ૮૦ ટકા ઉપરાંત, ૪નો ૯૦ ટકા ઉપરાંત અને ૨નો ૧૦૦ ટકા ઉપરાંત હતો. ધ્યાનમાં રાખવા જેવું તો એ છે કે એવા ૨૦ આંકના સૂતરનો કસ ફેલિકા મિલ (અમદાવાદ)નો ૯૦ ટકા હતો, શાહપુર મિલ (અમદાવાદ)નો ૮૫ ટકા હતો, અને કમસ્પંદ મિલનો ૬૯ ટકા હતો. અને આ કાંઈ એક જ દાખલો નથી. અધાં ખાદી કાર્યાલયો હવે પોતે જે સૂતર કાંતાવે છે તેનો કસ તપાસવા લાગ્યાં છે અને અમુક કસથી કિતરતું સૂતર ન લેવાનો ઠરાવ થયો છે એમ કહી શકાય.

હવે ભાવો લઈએ. ખાદી એવી ચીજ છે કે એમાં ઘણાં કામ એક માણસ કરતો થાય તેમ ભાવ ઘટાડી શકાય, જેમ મિલોમાં કામની વહેંચણી જ સફળતાનું કેન્દ્ર છે. ગુજરાતમાં લોઢવાનું અને કાંતવાનું જુદાં જુદાં માણસો કરે છે ત્યાં શેર સૂતરની કિંમત ૯ આ. ૪૫ પાઈ પડી, તો તિરપુર ન્યાં કાંતનાર પોતાનું ૩ પીંજી પૂણી અનાવી લે છે ત્યાં એવા જ સૂતરની ૬ આ. ૧૦૫ પાઈ કિંમત પડે છે, અને અંગાળાના ફેટલાક ભાગોમાં અને ગિહારમાં લોઢવાનું, પીંજવાનું પૂણી અનાવવાનું કાંતનાર જ કરી લે ત્યાં એ જ સૂતરની કિંમત ૫૫ આના થાય છે.

આ દિશામાં પ્રયાણ કરવાને પરિણામે લગભગ દરેક પ્રાંતમાં ભાવ ઘટતા જ થતા આગ્યા છે, આંધ્ર, તામિલનાડ, અને પંજાબની ખાદીના ભાવમાં છ વર્ષના કરતાં આજે ૫૦ ટકા ઘટાડો છે અને ૧૯૨૨ ના કરતાં ૨૫ ટકા ઘટાડો છે. અંગાળમાં પણ ખૂબ ઘટાડો થયો છે. અલય આશ્રમ કુમિલ્લાએ ૮૪૪ નાં ધોતિયાંની કિંમત '૨૧ માં રૂ. ૭-૮-૦ પડતી, ૨૨ માં રૂ. ૬-૦-૦ પડતી અને '૨૫ માં ૫ રૂપિયા પડતી તેને ઘટાડીને જાનેવારી '૨૬ માં રૂ. ૩-૧૨-૦ કરી હતી—એટલે સુધી કે અંગલક્ષ્મી કોટન મિલ્સના કરતાં ઓછે ભાવે ધોતીઆં વેચવાની તે આશા રાખે છે. આ ભાવના ઘટાડામાં ૩ ના ભાવ છેલ્લાં બે ત્રણ વર્ષમાં ઘટતા ગયા છે તે પણ કારણ છે, છતાં આજે પાંચ વર્ષ ઉપર જે કપડું જે ભાવે મળતું હતું તેના કરતાં અમલું સાડાં કપડું લગભગ અર્ધે ભાવે મળે છે એ તો ચોક્કસ વાત છે.

ન્યારે કાંતનાર પોતાનું પીંજવા વગેરેનું કામ અધું જાતે કરી લેવા ઉપરાંત પોતાનું ૩ ઉગાડતો થઈ જાય છે અથવા પોતાનું ૩ સંધ-

રતો થઇ જાય છે ત્યારે ખાદી વળી વધારે સસ્તી થાય છે. કાઠિયાવાડમાં ગયે વર્ષે સેંકડો ખેડૂતોએ પોતાનું ૩ સંધર્યું હતું. આજે તો ધણેખરે કેંકાણે રૂનો દલાલ આવી બેઠા પાક ખરીદી લે છે, એટલે સાં ૩ સંધરવાનું ખેડૂતને બની શકતું નથી, બલ્કે સારામાં સાં ૩ એમ ચાલ્યું જાય છે અને ખરાબ ૩૪ થોડું ઘણું કાંતનાર પાસે પડ્યું રહે છે તેમાંથી સૂતર શી રીતે ઉત્તમ થાય? જ્યારે ખેડૂત પોતાનું હિત સમજતો થશે ત્યારે તે ૩ પોતાનું સંધરવા માંડશે, અને ઘેર બેઠો ઉત્તમ પૂણી અને સૂતર ઉત્પન્ન કરશે.

૩. રેંટિયાએ અમુક વ્યક્તિઓનું અને દુકાળવાળા પ્રદેશોમાં કરેલું હિત.

૧. રેંટિયાએ કેટલાંયે જીવનમાં તો જીવનપલટો અને હૃદયપલટો કર્યો છે, પણ અહીં આર્થિક દૃષ્ટિથી જ વિચાર થતો હોવાને લીધે એવા પલટાની વાત જવા દઇએ પણ રેંટિયાને પરિણામે દારૂની બદી જવા લાગી છે અને ખેડૂત કરજમાંથી મુક્ત થવા લાગ્યા છે એ તો રેંટિયાના આર્થિક પરિણામોમાં જ ગણાવવા બોધ્યેના? યુજરાતના કાળીપરજ પ્રદેશોમાં આ વસ્તુ મોટા પ્રમાણમાં દેખાય છે. ‘નવજીવન’માં આની હકીકત ઘણીવાર આવી ગઇ છે. થોડા વખત ઉપર ત્યાંના એક મથકના કામનો હેવાલ આપતાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે ૯ થી ૩૪ એકર જેટલી જમીન ખેડતાં ૨૬ કુટુંબોએ પોતાના ખેતીના કામમાંથી ૨૦ થી ૬૦ રતલ સૂતર કાંતવા જેટલો સમય બચાવ્યો હતો, અને સૌએ પોતાના જીવનમાં ભારે સુધારો કર્યો છે.

૨. દુકાળના પ્રદેશોમાં રેંટિયાને કેવા સંબંધોમાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવ્યો એ બતાવતાં તો લખાણુ થાય. દુકાળ તો રેંટિયા હતા ત્યારે પણ પડતા એમ કદાચ કોઇ કહેશે. હા; પડતા, પણ ૧૮૬૪ થી જેટલા ઉપરાઉપરી દુકાળ પડ્યા છે તેટલા ભાગ્યે જ અગાઉ કોઇવાર પડ્યા હશે. અને ૧૭૭૦ માં જે ભયંકર દુકાળ પડ્યો હતો તે કેવળ દુકાળ નહિ પણ ઈશ્વરી પ્રકોપ હતો. પણ ત્યારપછી ઘણાં વર્ષો સુધી દુકાળ નથી પડ્યો. ૧૮૬૪ પછી કમિશન ઉપર કમિશન નીમાયાં છે તેમણે સૌએ દુકાળીઓને સરકારી મદદ આપવાની અનેક મુશ્કેલીઓ બતાવી છે. જેને સરકારી મદદ લેવાની ટેવ નથી તે તેવી મદદ લેવાને નારાજ

હોય છે; જેને ટેવ હોય છે તે શક્તિ છતાં એવી મદદ માગવા આતુર હોય છે; વળી ધરખાર છોડીને સરકારી કામ ઉપર બહાર જવું પડે છે તેમાં કુટુંબની જે દુર્દશા થાય છે, અને રખડતાં રક્ષણતાં જે અધોગતિ થાય છે તેની તો વાત જ શી કરવી ? સર એડવર્ડ કેડ્ડ કરીને એક કુશળ અમલદારે કહ્યું છે: 'આવા પ્રસંગે વ્યવસ્થા જાળવવા માટે ચાલુ ગ્રામ્યસંગઠન જાળવી રાખવા સિવાય બીજો ઉપાય નથી.' અને એ જાળવવાનો રેટિયા સિવાય બીજો ઉપાય કયો છે ? દુકાળીઆઓને મદદ કરવી એટલે તેને દાન દેવું એ નહિ, તેમનું કૌટુંબિક જીવન છિન્નભિન્ન કરવું એમ નહિ, પણ તેમને ઘેર રાખવાનું સાધન ઉત્પન્ન કરી આપવું એ છે. એવું તુરત બે પૈસા ઉત્પન્ન કરી શકે તેવું સાધન રેટિયા સિવાય બીજું કયું હોય ? એ બુદ્ધિ મરતાં પણ કરી શકે, ધરડાં અને નળાં પણ કરી શકે, બચ્ચાં પણ કરી શકે, દિવસે યે થાય અને રાત્રે દીવાએ બેસીને યે થાય. કાઠિયાવાડમાં ગયે વર્ષે કેટલીયે બહેનોએ શેરના બે ત્રણ આના આમાંથી પેદા કર્યા છે.

ડા. રાયે ભાત ખંડાવવાના અને બીજા ઘણા અખતરા પશ્ચિમ બંગાળના દુષ્કાળપીડિત ભાગોમાં ૧૯૨૩-૨૪ માં કરી જોયા પણ તે નિષ્ફળ નીવડ્યા. આખરે તેમને રેટિયો સૂઝ્યો, અને સફળ નીવડ્યો. તક્ષોરા, ચંપાપુર, દુર્ગાપુર અને તિલકપુરમાં કાંતણ અને પીંજણની મજૂરી તરીકે ૩૮૦૦૦ રૂપિયા વહેંચવામાં આવ્યા હતા. પણ એમાં તો કશું આશ્ચર્ય નથી. આશ્ચર્ય તો એ છે કે એ પ્રયોગને લીધે રેટિયાએ એ પ્રદેશોમાં ધર કર્યું છે, સૌ રેટિયો ચલાવી પોતાની ટૂંકી કમાણીમાં વધારો કરે છે, અને ભવિષ્યમાં દુકાળની સામે ટક્કર ઝીલવાને લાયક થાય છે.

આમ રેટિયો છ વર્ષની પ્રવૃત્તિને પરિણામે ઠીક ઠીક કામ કરી રહ્યો છે. તે કેટલું કરી શકે એનો વિચાર કરતાં 'મિલની સામે તે કેમ ટક્કશે' એ વારંવારે ઉઠાવવામાં આવતા સવાલનો વિચાર કરવો જોઈએ.

મિલના કાપડની હરિકાંઠ

ખાદીના ભાવીની મોટી મોટી વાતો કરીએ છીએ, પણ મિલના કાપડ સામે એ ન ટકી શકે એ વાત જૂલવામાં આવે છે, એમ કાંઈ

કહેશે. એટલે એ હરિકાંઈનો પ્રશ્ન વિચારીએ. એનો એ રીતે વિચાર થાય: એવી હરિકાંઈ હોઈ શકે અથવા હોવી નોંધએ ખરી? અને નોં હોય તો તે કેટલે અંશે છે?

પહેલી વાતનો વિચાર કરીએ. હરિકાંઈ સરખે સરખા વચ્ચે હોય, એ મિલો વચ્ચે હોય, પરદેશી અને દેશી મિલો વચ્ચે, વરાળથી ચાલતી અને વિજળીથી ચાલતી મિલ વચ્ચે હોય, પણ જે દેશના દરેક ધરનો ઉદ્યોગ છે તેની વચ્ચે અને ખોખા જેટલાં માણસો વડે અને પરદેશી મંચાઓથી ચાલતા ઉદ્યોગ વચ્ચે શી રીતે હરિકાંઈ હોઈ શકે? આપણે નોંધ ગયા કે ૫૦ કરોડની આપણ રાષ્ટ્રીને દેશી મિલવાળા ૩ લાખ ૭૦ હજાર મજૂરોને કામ આપે છે, અથવા કહો કે ૧૫ લાખ માણસોને રોટી આપે છે. હવે એમ માનો કે એ ઉદ્યોગ વધીને દેશનું બધું કાપડ ઉત્પન્ન કરવા જેટલો મોટો થાય તોપણ તે કેટલાં માણસને રોટી શકશે? આજે આપણે ૪૬૬.૧ કરોડ વાર કપડું વાપરીએ છીએ, જેમાં ૧૭૮.૯ કરોડ દેશી મિલોનું+૧૭૬.૯ વિલાયતી મિલોનું+૧૧૦.૩ કરોડ હાથસાળના કાપડનો સમાવેશ થઈ જાય છે. આ ૪૬૬.૧ કરોડ વાર કાપડને માટે ૧૧૬.૫ કરોડ રતલ સૂતર નોંધએ. હવે ૧૯૨૨-૨૩ માં ૭૦.૫ કરોડ રતલ સૂતર ઉત્પન્ન કરવાને માટે અને તેને વણવાને દેશી મિલોને ૩ લાખ ૭૦ હજાર મજૂરોની જરૂર પડી હતી. તો ૧૧૬.૫ કરોડ રતલ કાપડને માટે એ હિસાબે બહુ બહુ તો છ લાખ મજૂરોની જરૂર પડે, એટલે બહુ બહુ તો ૨૫ લાખ માણસોની એ મિલો ભૂખ લાંગી શકે. અને આટલા માણસોની ભૂખ લાંગી શકે તે પણ કેવડા બોગે? એ લોકો ખેતી કરતા અટકે છે, એટલે ખેતીને એટલા મજૂરી કરનારાનો તોટો પડે છે, તેમને પોતાની ખેતી અને ધરખાર છોડીને નીકળવું પડે છે, શહેરી જીવનના સડામાં પડવું પડે છે, અને તેમને ધરધાજો જેવી વસ્તુ રહેતી નથી. આમ મિલનો ઉદ્યોગ અને રેટિયાનો ગૃહઉદ્યોગ એ બંને સમાન નથી, પણ અસમાન છે.

હવે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ૪૬૬.૧ કરોડ વાર કાપડ ઉત્પન્ન કરવા માટે કેટલા માણસો આપણો ગૃહઉદ્યોગ રોટી શકે એનો હિસાબ કરીએ. ૧૧૬.૫ કરોડ રતલ સૂતર માટે દર વર્ષે ૨૫ રતલ સૂતર ઉત્પન્ન કરનારા ૪ કરોડ ૬૬ લાખ રેટિયા નોંધએ. આ રેટિયા બે ત્રણ કલાક

ચાલે અને કાંતનારાને બીજું જે કામ કરવું હોય તે કરે. પણ એ ઉદ્યોગ આટલા માણસોને વધારાનો ગૃહઉદ્યોગ આપે છે એટલું જ નહિ પણ સાથે સાથે હજારો પીંજનારા, પવાયત કરનારા, રંગારા, સુતાર, લુહાર અને શિક્ષિત વ્યવસ્થાપકોને કામ આપશે, અને ૩૧ લાખ વલુકર કુટુંબોને એટલે લગભગ દોઢ કરોડ જેટલાં માણસોને, ધંધા રોજગાર આપશે. આ બધાનો આંકડો આપણે આઠ કરોડ જેટલો લખ્યો તો તે ખેડૂતોની વસ્તીના અર્ધા જેટલો થવા જાય છે. (તે આ પ્રમાણે: આપણે ત્યાં કુલ ૨૨.૪ કરોડ ખેડુત વસ્તી છે. એ વસ્તીમાં ૧૦ વર્ષથી ઓછી ઉંમરનાં બાળકો ૬ કરોડ જેટલાં છે, એટલે ૧૦ વર્ષની ઉંમર ઉપરનાં બાળકો અને મોટાંઓ ૧૬ કરોડ થયાં.

મિલોને માટે ઓછામાં ઓછી ૪૦-૫૦ કરોડની મૂડી રોકી રાખવી જોઈએ, ત્યારે રેટિયાને માટે બારે મૂડી રોકવાની જરૂર નથી. જ્યાં ૩ નથી ઉગતું ત્યાં ૩ સંઘરવાને માટે થોડી મૂડી જોઈએ, અને પેટપૂરતી રોજી લેનારા વ્યવસ્થાપકોને માટે થોડા પૈસા જોઈએ. રેટિયા અને સાળ માટે તો ભાગ્યે જ કશું જોઈએ. લાખો રેટિયા દેશમાં પડ્યા છે. વધારે જોઈએ તે ૨૫-૩ રૂપિયાના ગમે તેટલા કરાવી લેવાય સાળમાં તો વધારે રોકવાની ભાગ્યે જ જરૂર પડે. દેશી હાથસાળની સંખ્યાની ગણતરી બરોબર મળતી નથી. પણ ૧૯૨૧ ના વસ્તીપત્રકમાં વાયવ્ય પ્રાંત, મુંબઈ પ્રાંત, મધ્ય પ્રાંત અને મહેસૂરની સાળો ન ગણતાં પણ લગભગ ૨૦ લાખ સાળો તો આજે મોજૂદ છે. એટલે ખરી સંખ્યા ૩૦ લાખ સાળની ગણીએ તોપણ એટલી સાળોએ બધું કપડું વણાઈ રહે.

આ ઉદ્યોગ પગલર થયો છે એ તો આપણે પહેલાં જોઈ ગયા. લોકો એ ઉદ્યોગને જવાબ આપી રહ્યા છે તે પણ જોયું, અને લોકોની જરૂરિયાત પ્રમાણે કાપડની જાતમાં અને સસ્તાપણામાં પણ પ્રગતિ ચાલી રહી છે. એ ઉદ્યોગને જીવનદાયી ન કહીએ તો કોને કહીશું? જે ઉદ્યોગ પ્રજાજીવન ઉપર ધડાયલો છે તે જ ઉદ્યોગ જીવનદાયી ગૃહ-ઉદ્યોગ કહેવાય, અને એવા ઉદ્યોગ ઉપર નભતી પ્રજા જ ટકી શકે છે. એ ઉદ્યોગમાંથી જે ધન પેદા થાય છે તે ધન સાચું અને સરખી રીતે વહેંચાયકું ધન હશે. રસ્કિન કહે છે તેમ તે ધન “કોઈ લૂટારાએ

હજારોને ચૂસીને એક્રહથુ ભેગું કરેલું ધન ન હશે; માલથી ભરેલાં વહાણના કાફલાને કોઈ અગ્નિથી કિનારે દોરી જઈ, તે વહાણને ભાંગી થોડાં માણેકમોતી ચતાવી દગવા માગતા ચાંચીઆનું ધન ન હશે.”

આ ઉદ્યોગને સરકાર ન નભાવે તો ક્યા ઉદ્યોગને નભાવશે? સરકાર ટપાલખાતું નથી નભાવતી? કાઈની મળલ છે કે ટીક્રીટ, પોસ્ટ ડાર્ડ, ક્વરો પોને છપાવીને વેચી શકે? બધા દેશોમાં શાકભાજી વગેરે વેચવાના એક્રહથા હક મ્યુનિસિપાલિટીને હોય છે. આ સરકાર પ્રશ્નનું હિત ધરે તો આ જીવનદાયી ઉદ્યોગને પોતાનો કરી લે, અને ગયા સૈદ્ધાંતી શરૂઆતમાં એ ઉદ્યોગનો નાશ કરીને તેના પૂર્વગ્રંથે કરેલા પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરે.

પણ ધારો કે સરકાર એ ઉદ્યોગને માટે કશું જ ન કરે, અને એ ઉદ્યોગને કહેવાતી અનિયંત્રિત વ્યાપારનીતિ આગળ પરદેશી અને દેશી મિલોની હરિકાઈ સામે ઝૂકનું પડે, તો ખાદીને કેટલી હરિકાઈ ખમવી પડે છે એ તપાસીએ. એક સ્તલ કાપડ ઉત્પન્ન કરતાં મિલોને કેટલો ખર્ચ થાય છે, અને રેંટિયા અને હાથસાળને કેટલો ખર્ચ થાય છે તે સરખાવી જોવાથી આ સમજશે

મિલનું એક સ્તલ કાપડું

ખનાવવાનું ખર્ચ

	પાઈ
કાલસા	૧૦-૦૯
સ્ટોર	૧૪-૪૬
મજૂરી	૨૯-૬૯
ઑફિસ અને દેખરેખ ખર્ચ	૩-૪૧
આગનો વીમો	૧-૬૭
મ્યુનિસિપલ અને ખીજ કરો	૧-૫૭
બાજ	૫-૬૬
કપડાં ઉપર કમિશન	૪-૬૦
એન્ટનું કમિશન	૦-૮૩
ઈન્કમટેક્સ અને સુપરટેક્સ	૧-૯૪

એક સ્તલ ખાદી

ખનાવવાનું ખર્ચ

પીંગમણ	૦-૧-૦
કંતામણ	૦-૩-૦
વણામણ	૦-૭-૬
વસ્તુઓના ઉપર થત	૦-૦-૬

૮૩-૯૨=૭ આના

૦-૧૨-૦

તફાવત: ૫ આના એટલે વારે ૨ આના

આ ઉપરથી જણાશે કે મિલને કરવો પડતો ખાસ ખર્ચ આપણને ચાર આના જેટલો બચે છે છતાં વણાટ અને કંતામણ વગેરેની મજૂરી ઉપર ૬ આના આપણને વધારે આપવા પડે છે. એટલે જે માણસ કેવળ ખાદી જ પહેરે છે, અને કાંતતો નથી તે માણસને દર વારે લગભગ બે આના જેટલી વધારે કિંમત આપવી પડે છે. પણ ખાદી પહેરનાર પીંજતો અને કાંતતો થઇ જાય છે કે તરત જ પેલા છ આનામાંથી ૪ આના બચે છે, અને પછી ખાદી અને મિલના કપડાંની કિંમતમાં વારે જૂજ જેટલો જ તફાવત રહે છે. પણ જ્યારે ખાદી પહેરનાર પીંજતો કાંતતો હોય છે એટલું જ નહિ પણ પોતાનું ૩ પોતે જ રાખી લે છે ત્યારે વળી ખાદી સસ્તી થાય છે. બહુ ઠંકાણે આ પ્રમાણે આ વર્ષ ખાદી સંઘરવામાં આવી હતી. આવા લોકો પોતે જ પીંજે અને કાંતે તો તેમને ખાદી મિલના કરતાં સસ્તી પડશે. કારણ કે મિલમાં પહેંચાડતાં દાલાલી, રૂની ઉપર નૂર, રૂની ગાંસડી બંધામણ અને છોડામણ વગેરે જે ખર્ચ મિલને થાય છે તે આમાં બચી જાય છે. એથી પણ વધારે લાભ રૂના ખેડુતને થવાનો સંભવ છે, કારણ રૂની ખેતી કરનારને પોતાના કુટુંબ જેટલું ૩ તો ખેતરમાં અટવાઈ જાય છે, તેનો સંઘરો થવાથી તેટલી બચત થશે, અને રૂનું મોંઘું દાસ ન આપવું પડે. આવા માણસને કેવળ વણકરીને દામે જ ૩ પડશે. બહુ વ્યક્તિગત દાખલાઓમાં તો આ બન્યું છે.

પણ આ તો ભાવનો વિચાર કર્યો. કેટલીક વસ્તુઓ એવી છે કે જે ધ્યાનમાં લઇએ તો મિલના કપડાંની સામે ખાદી જરૂર ટક્કર બીલી શકે છે.

૧ મિલનું કાપડ બનાવવાનું ખર્ચ હમેશાં ઓછુંવતું થયા જ કરવાનું, કારણ તેમાં તો મિલ વાળાના ખીસાનો ખ્યાલ રહેવાનો છે, લોકહિતનો વિચાર નથી, આજે તો કેટલાંક વર્ષ થયાં આ ખર્ચ વધતું જ જાય છે. ૧૯૧૪ માં જે ખર્ચ હતો તેના કરતાં આજે બમણું ખર્ચ છે. ભવિષ્યમાં એ વધ્યા જ કરવાનું એનું બીજું કશું કારણ નહિ તો છેલ્લા ત્રણ વર્ષમાં ગયેલી ખોટો તો મિલવાળાઓને પૂરવી જ પડશે એ તો છે જ. જ્યારે હાથવણાટમાં વણકરીતો દર એકસરખો કાયમ રહેવાનો સંભવ છે એટલું જ નહિ પણ જેમ જેમ ખાદીની પ્રગતિ થશે

તેમ તેમ ઓછા થવાનો સંભવ છે. તાડપત્રી (મદ્રાસ પ્રાંત) માં એક-વાર વણકરીના ભાવ જે હતા તેના કરતાં આજે કેટલા ઘટ્ટા છે તે જુઓ.

વણુ વર્ષ ઉપરના ભાવ	આજના ભાવ
૧૬ આંક વારે	૦-૫-૦
૧૨ " "	૦-૩-૦
૧૦ " "	૦-૨-૦
	૦-૩-૩
	૦-૨-૩
	૦-૧-૩

૨. જેમ જેમ ખેડૂત પોતાનું રૂંધરતો થશે તેમ તેમ તેનું કાંતણુ પણ સુધરતું જશે, કારણુ આજે તો મિલદલાલો સારામાં સાફ રૂંધાવી ન્ય છે અને માત્ર ટાલમટોળ રૂંધાવીને માટે રહે છે.

૩. કાંતનાર જેમ જેમ ત્રીણું કાંતતો જશે તેમતેમ તેને રૂંધ ઓછું ખર્ચ થતું જશે.

૪. દેવકપાસમાંથી હાથે કાંતનારને ૪૦ થી ૫૦ આંક સુધીનું સૂતર કાઢવું કઠણુ નથી પડતું, જ્યારે મિલોને એ કપાસમાંથી એટલા આંક કાઢવા અશક્ય છે. એટલા આંક માટે તો એને પરદેશી મોંઘુ રૂંધે જ છૂટકો છે.

૫. વણકર તો તાણો કરતી વખતે અનેક ભાતો કરી શકે છે, કારણુ તેનો તાણો ૧૦ થી ૩૦ વારનો હોય છે, જ્યારે મિલનો તાણો ૫૦૦ વારનો હોવાને લીધે સેંકડો વાર કપડાં માટે જ મિલવાળા નવી ભાતના 'ઓર્ડર' લઈ શકે.

૬. કપડાની કોરમાં અને વાણામાં અનેક રંગરાગ હાથવણાટ કરનાર કરી શકે છે, જ્યારે મિલની સાળ ઉપર એ કરવું મુશ્કેલ છે.

પણુ કહેવામાં આવે છે: 'હાથસાળ ઉપર ક્યાં સુધી આધાર રાખશો? હાથસાળને હાથનું સૂતર કાંતવું પરવડે એમ નથી. એ તો મિલ ઉપર જ આધાર રાખવાના.' આનો વિચાર કરીએ. આજે ઘણી ખરી સાળો વિલાયતી સૂતર અને દેશી મિલનું સૂતર વાપરે છે એ વાત સમ્મી છે, કારણુ હજી વણકરને આકર્ષી શકે એવું સુંદર સૂતર આપણે નથી ઉત્પન્ન કરી શકતા. પણુ સૂતર તો સાંચાસાળ ઉપર જ

વણાય એમ કેટલાક અર્થશાસ્ત્રી ધારે છે તે તો કેવળ ભ્રમ છે, અને આપણા ઇતિહાસને ભૂલી જવા જેવું છે. ૧૮૬૪ માં ઢાકાનું હાથકાંતણું સૂતર અને લેકેશાયરનું મિલનું સૂતર તપાસવામાં આવ્યું હતું અને ટકાઉપણા તથા ઝીણાપણા માટે ઢાકાનું જ કમિટીએ ચડિયાતું જાહેર કર્યું હતું. પણ હાથસૂતર પણ આજે તો પાંચ વર્ષ પહેલાં કરતાં ગમણું સાફ નીકળે છે.

પણ ખરી વાત તો એ છે કે વણકરને જ હાથસૂતરનો આશરો લેવાની વારી આવતી હાજે છે. આજે ૧૮ લાખ જેટલી સાળ માત્ર ૧૧૦ કરોડ વાર સૂતર વણે છે જોટલે વારે બે આના મજૂરીના દરે વણકર દીઠ માંડ ૭ રૂપિયા મળી રહે છે. આમ સૂતર તેને પૂરતું મળતું જ નથી. વખત જતાં આ સૂતર જોખું ને જોખું થતું જવાનું. સોલાપુરની આસપાસના કેટલાએ વણકરો આજે કામ વિનાના થઈ પડ્યા છે. અમદાવાદ ખંભાત વગેરે સ્થળોએ જ્યાં હજારો સાળ ચાલતી ત્યાં હવે થોડા સેંકડા સાળો ચાલે છે. કારણ મિલ તો હાથવણાટનો હરિફ છે. મિલ પરવડે ત્યાં સુધી, પોતાને ન ખપે એવું જ સૂતર, વણકરને વેચી શકે છે, અને દામ લેવામાં પણ કશી કમી નથી રાખતી. એક ઢાળ-મિલોની શરૂઆતના-એવો હતો કે જ્યારે વણકરને પુષ્કળ સૂતર મળી શકતું. આજે એ દશા રહી નથી, આજે તો દહાડે દહાડે મિલો જ વધારે વણાટ કામ કરતી થતી જાય છે. સન ૧૯૨૫ ના સપ્ટેમ્બરની ૧૫ મી તારીખે સર ચાર્લ્સ ઇન્સને મુંબઈના મિલમાલિક મંડળના મંત્રીએ કાગળ લખેલો તેમાંનો નીચેનો ફકરો નોંધવા લાયક છે. “લડાઈ દરમિયાન અને પછી કાંતણુસંચા વધારવામાં નથી આવ્યા પણ સાળ દર વર્ષે ૫૦૦૦ વધતી જાય છે. દર વર્ષે દરેક સાળનું સરાસરી ઉત્પન્ન પણ વધતું જાય છે. પરિણામ એ આવ્યું છે કે મિલઉદ્યોગ આ સૈકાની શરૂઆતમાં કેવળ કાંતણુ ઉદ્યોગ હતો તે હવે મોટેભાગે વણાટ-ઉદ્યોગ બની ગયો છે.” આ દશામાં મિલોની દયા ઉપર નબતી અને મિલોની હરિકાઈ સામે સાળો કેટલા દહાડા ટકી શકે તે વિચારવા જેવું છે. જેમ જેમ હાથસાળનો ધંધો પ્રગતિ પામશે તેમ તેમ આ હરિકાઈ વધારે કડવી અને ધાતક થતી જવાની. એટલે આજે જે લોકો હાથ-કાંતામણીને ઊતારી પાડી કેવળ હાથસાળને હિતેજન આપી રહ્યા છે તે

ચેતે. તેઓ ઉપર ફહેલી હકીકત જાણતા છતાં હાથવણાટને જ ઉત્તેજન આપવામાં અપ્રમાણિક છે એવો આરોપ તેમના ઉપર કોઈ દિવસ આવે તો નવાઈ નથી. સાચી વાત એ છે કે હાથસાળ અને રેટિયો અને જોડીયાં ભાઈએન છે. અને એક બીજા વિના નભી ન શકે. દરેક ઘરમાં એક રેટિયો અને નાની વસ્તીના દરેક ગામમાં એક સાળ એ આવતા યુગના વિધાનનો મંત્ર છે.

હા; એ સ્થિતિ આવે તે પહેલાં ઘણી કેળવણીની, ઘણા પ્રચારની જરૂર છે. પોતાની બહેનના કાંતેલા સૂતરની ખાદી મોંઘી હોય જ નહિ—જેમ બજારની સોંઘી રાટી કરતાં ઘરનો મોંઘો રાટલો કદી મોંઘો હોય જ નહિ—એવી ભાવના વધારે વધારે ઉત્પન્ન કરવી જોઈશે. જ્યાં સુધી મિલના કાપડના ઢગલા થયે જ જાય છે, જ્યાં સુધી મિલો હરિકાંઈ કરી ગૃહઉદ્યોગને ગુંગળાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો જશે, અને મજૂરોને તેમનાં ઘરગાર છોડાવી, તેમની નીતિ અને કસ લાંટી તેથી નભતી રહેશે, ત્યાં સુધી હિંદીઓએ પોતાની મોંઘી જાડી ખાદી, પોતાની દેશભક્તિ, પોતાનો સ્વાર્થત્યાગ, અને પોતાની ઊંચી રસવૃત્તિથી મદદ આપતા રહેવું જોઈશે.

પરિશિષ્ટ બીજું રંટિયો કે હાથસાળ ?

હિંદુસ્તાનની ૭૧ ટકા ખેડૂતની વસ્તીને લગભગ છ મહિના કામ નથી રહેતું અને તેમને એક બીજો ઉદ્યોગ નોંધ્યો તથા તે ઉદ્યોગ કાંતવા સિવાય બીજો ન હોઈ શકે એ વાત હવે સ્વીકારાયેલી લાગે છે. પણ કેટલાક કહે છે કે કાંતવા કરતાં વણુવાનો ધંધો વધારે સારો કારણ તેમાંથી વધારે ફાયદા થાય છે.

વારૂ ત્યારે એ વાતને જરા વિગતવાર તપાસીએ. વણુાટમાંથી રોજના આઠ આના મળે છે અને કાંતવામાંથી રોજનો એક આનો મળે છે એમ કહેવામાં આવે છે. એટલે બે જ કલાક વણુાને માણસ રોજના બે આના મેળવી શકે; જ્યારે કાંતીને તેટલા જ સમયમાં તેને બે પૈસા મળશે. કહેવાય છે કે એક પૈસાથી તે કેણુ લલચાય ? બે વણુવાનો ધંધો બતાવી શકાય એમ છે ત્યારે તેને બદલે કાંતવાનું કહેવું એ બરોબર છે ? વળી તેમનું એમ પણ કહેવું છે કે હિંદુસ્તાનની જરૂરીઆત જેટલું મિલનું સૂતર મળી રહેવામાં કશી જ મુશ્કેલી નથી અને અત્યાર-સુધી મિલોની સામે બરોબર ટક્કર લઈ રહેલા હાથવણુાટના ધંધાને ટકાવી રાખવા ખાતર પણ હાથવણુાટની જ જોરથી અને આગ્રહપૂર્વક પ્રગતિ કરવી જોઈએ.

વણુટના કેટલાક પક્ષપાતીઓ એટલે સુધી જાય છે કે કાંતવાની પ્રવૃત્તિથી હાથવણુટના એક જ શક્ય ઉદ્યોગ ઉપરથી લોકોનાં મન ઉઠી જાય છે અને કાંતવાનો અશક્ય ઉદ્યોગ જે પોતાની જ નબળાઇને લીધે નષ્ટ થયો છે તેને ચલાવવા તરફ પ્રેરે છે એથી તે નુકશાનકારક છે.

આ દાવકી દેખાતી દલીલને તપાસીએ. પહેલી વાત તો એ કે હાથવણુટ વધારાના ઉદ્યોગ તરીકે વ્યવહાર સૂચના જ નથી જણાતી. કારણ તે શીખવે શીખવે સહેલો નથી, હિંદુસ્તાનમાં એ કદિ સાર્વાત્રિક હતો નહિ, એક સાળ ચલાવવા ઘણા માણસ જોઇએ, અને તે દરતાં ફરતાં જે બે ઘડી મળી તેમાં થઇ શકે એવો નથી. એ તો સ્વતંત્ર ધંધા તરીકે હતો, અને સ્વતંત્ર તરીકે જ ચાલી શકે, અને ઘણા દાખલાઓમાં મોચીના કે સુતાર લુહારના ધંધા જેવો એકલો જ ચાલી શકે એવો ધંધો છે.

વળી જે રીતે કાંતવાનો ઉદ્યોગ સાર્વાત્રિક થઇ શકે છે તે રીતે હાથવણુટનો ઉદ્યોગ સાર્વાત્રિક થઇ શકે એમ નથી, હિંદુસ્તાનને દર વર્ષે ૪,૬૬-૧ કરોડ વાર કપડું જોઇએ છે. વણુકર ગાડી ખાદી કલાકની પોણા વાર વણે. એટલે બહારનું બધું કાપડ આવતું બંધ થાય અને મિલોનું કાપડ વપરાતું બંધ થાય તોપણ બહુ બહુ તો રોજ બે કલાક કામ કરનાર ૯૦ લાખ વણુકરોને આપણી જરૂરીઆત જોયું કાપડ ઉત્પન્ન કરવાને આપણે કામે લગાડી શકીએ. જો એમ કહેવામાં આવે કે એટલા વણુકર નહિ પણ એટલાં કુટુંબોને કામ મળે તો તો રોજના બે આના પણ તેટલાં માણસ વચ્ચે વહેંચાઈ જાય, એટલે માણસ દીઠ કમાણી પ્રમાણમાં ઘણી ઓછી થઇ જશે.

હવે કાંતવાની મગદૂર તપાસીએ. એકવાર એ હિંદુસ્તાનનો એક જ વધારાનો ઉદ્યોગ હતો એ આપણે જાણીએ છીએ. કરોડો જાણુ એ કળા હજી ગ્વણુ છે અને લાખો લોકોને ઘેર હજી રેટિયા પડ્યા છે, એટલે હાથકાંતણુ તુરત ગમે તેટલું વધારી શકાય એમ છે. અને ૧૦ કાંતનારને એક વણુકર પહોંચી વળે એમ છે એવો હિસાબ નીકળે છે એટલે ૯૦ લાખ વણુકરોને બદલે આપણે ૯ કરોડ કાંતનારાઓને વધારાનો ધંધો આપી શકશું, અને તેઓ તેમની વાર્ષિક કમાણીના ૨૫ ટકા જેટલી કમાણી વધારી શકશે. (હુ સરેરાશ કમાણીના આંકડો

મણી નોંધને જ વધારે-૪૦ રૂપિયા સુધી-માની લઉં છું.) વણવાનું હરતાં ફરતાં ન કરી શકાય, ન્યારે કાંતવાનું તો હરતાં ફરતાં થઇ શકે એવું છે. વળી કાંતવાનું શીખવું એ રમત વાત છે, અને પહેલે જ દિવસથી કાંતનાર સૂતરના તાર કાઢવા મંડે છે.

આ ઉપરાંત ગમે તેટલું મિલનું સૂતર વણુકરોને મળી રહેશે એમ માનવું એ બૂઝ છે. હાથવણાટ અને મિલવણાટ એ એક બીજાના પોષક નથી પણ સ્વાભાવિક રીતે જ વિરોધી છે, મિલો સદા હાથસાળના કાપડની હરિકાઈ કરી રહી છે. જેમ દરેક સંચો હાથની કારી-ગરીની હરિકાઈ કરે છે તેમ. એટલે જો હાથવણાટ મોટા પાયા ઉપર ચાલતો વધારાનો ધંધો થઇ પડે તો તેણે મિલોની ઉપર જ આધાર રાખવો નોંધવો. પરિણામ એ આવશે કે વણુકરની પાસે સૂતરના ગમે તેટલા પૈસા કઢાવી મિલવાળા તેમને ખાલી કરશે, અને પહેલી તકે તે ધંધાને ફાડશે.

આથી ઉલટું હાથવણાટ અને હાથકાંતણના ધંધો એક બીજાને પોષક છે, જે આજે ગમે તે ખાદી કાર્યાલયમાં જાઓ તો જોઈ શકાય એમ છે. આ લખી રહ્યો છું ત્યારે પણ મારી પાસે કેટલાયે કામ કરનારાઓના કાગળો પડેલા છે તેમાં તેઓ જણાવે છે કે કેટલાયે વણુકરોને સૂતર વિના તેમને પાછા મોકલવા પડે છે.

વળી વણુકરોનો મોટો ભાગ સાહુકારોના પંજામાં છે અને ન્યાં સુધી તેઓ મિલના સૂતર ઉપર આધાર રાખશે ત્યાં સુધી તે વિના તેમનો છૂટકો નથી. ન્યારે આમ્ય અર્થશાસ્ત્ર જ એમ કહે છે કે વણુકરે દલાલની પાસેથી સૂતર ન લેતાં પોતાના સહકારી ખેડૂતની પાસેથી જ મેળવવું નોંધવો.

બીજી એક વાત. આજે લગભગ ૨૦ લાખ સાળ છે. ૯૦ લાખ સાળ કરવા માટે દર સાળે ૧૫ રૂપિયાને હિસાબે કેટલી મૂડી નોંધવો ! ન્યારે રેટિયો તો બહુ બહુ તો ૩૧૧ રૂપિયે મળી શકે—ખાદી પ્રતિ-જ્ઞાનનો તો ૨૧૧ રૂપિયે મળે છે. અને બીડને સમયે એક ધર ખેડાં બનાવી લીધેલી તકલી પણ ખપ લાગી શકે એમ છે. એટલે સંતોષકારક આમ્ય જીવનનો પાયો જ રેટિયા ઉપર રચી શકાય એમ છે. આમ્ય યુનફોર્માર-નું કેન્દ્ર રેટિયા સિવાય બીજું કશું ન થઇ શકે.

પણ કહેવામાં આવે છે કે એ કલાકના એક પૈસાથી ગરીબ ગામડીઓ પણ લલચાય એમ નથી. પણ જોને એક પૈસાથી વધારે બીજા ધંધામાંથી મળી શકે છે તેને માટે રેટિયો કહ્યો જ નથી. જો ગરીબ ગામડીઓ લલચાતો ન હોય તો રોજ કેસ કેસ ચાલીને રૂ લેવા અને સતર આપવા હજારો બહેનો શા સાફ જતી હશે? જો તેમને સાળ ઉપર બેસવાનું કહેશે તો તેઓ ના પાડશે. તેને માટે તેમની પાસે નથી વખત, નથી શક્તિ. શહેરીઓને ગામડાંની રક્તશોષક ગરીબીની ખબર નથી. તેમની આગળ યંત્રયુગની વાતો ન કરીએ તો સાફ—માંચેસ્ટરના સંચાએ તેમને છાંટો ઘી મળવું હતું તે લઈ લીધું છે. રેટિયો આ છાંટો તેમને આપતો હતો, આજે રેટિયાને બદલે કે રેટિયાના કરતાં વધારે સારી વસ્તુ એકેય રહી નથી. એટલે આવાંઓને માટે રેટિયો જ એક આશા છે.

ખેતી સુધારવાનાં જે સ્વપ્ને બેવાય છે તેની હું અહીં ચર્ચા નથી કરવા માગતો. કેટલાક સુધારા માટે અવકાશ છે એ હું જાણું છું પણ તે કરવા માટે સમય બેઠએ, શિક્ષણ બેઠએ, ન્યારે રોજ વધતી જતી ગરીબી માટે તો તાત્કાલિક ઉપાય બેઠએ, જે રેટિયો જ પૂરો પાડે છે. રેટિયો આવા સુધારાની આડે નથી આવતો. રેટિયો દાખલ કરો એટલે એવા સુધારા પણ કરી શકશો. કારણ જ્યાં રેટિયો પેઠો છે ત્યાં ગામડીઓના જીવન પર એણે વિવિધ રીતે અસર કરી છે, અને રેટિયો જ શહેરીઓ અને ગામડાં અને ગામડીઓની વચ્ચે જીવંત સંબંધ બાંધી શકે છે.

‘વાફ, ત્યારે રેટિયામાં આટલા બધા ગુણો હોય તો લોકોએ એને ઉપાડી કેમ નથી લીધો?’ એમ ટીકાકાર પૂછે છે. સવાલ વાજખી છે. જવાબ પણ સીધો છે. રેટિયાનો સંદેશ તદ્દન નિરાશ થઈ બેઠેલા, નિરાધાર થઈ બેઠેલા, અને કામ ન આપવામાં આવે તો કામ વિના જુએ મરવાનું પસંદ કરનારા લોકોને બારણે લઈ જવાતો છે. પહેલાં આ સ્થિતિ નહોતી, પણ લાંબા સમયની બેપરવાઈને કીધે આજસુપણું તેમના હાડમાં ભરાઈ બેઠું છે. એ આજસ તો ચારિત્રવાન અને ઉદ્યોગી માણસ તેમની આગળ જઈને રેટિયો ચલાવે અને તેને રસ્તો બતાવે તો જ બીડી શકે.

બીજા મુશ્કેલી ખાદી માટે તુરંત બજાર નથી મળી શકતું એ બતાવવામાં આવે છે.

હું કખૂલ કંઈ છું કે હાથ તુરત ખાદી મિલનાં કપડાં સાથે હરિકાષ્ઠ ન કરી શકે. એવી ઘાતક હરિકાષ્ઠમાં હું ઊતરું એમ નથી. મૂડીવાળો તો બગ્ગર પોતાનું કરવાને પોતાનો ફેલીકા મફત પણ વેચે. પણ જેની એક માત્ર મૂડી મજૂરી છે એવા મજૂર બિચારાને એ ન પાલવે. ગમે તેવા એક સરખી પાંદડીઓવાળા કાગળના કપડાના ગુલાબની, અસરખી પાંદડીવાળા પણ સ્વાભાવિક જીવંત ગુલાબની સાથે સરખામણી થઈ શકશે? કે જીવતા જગતા શિવાજીની સાથે શિવાજીની મૂર્તિની સરખામણી થઈ શકશે? ખાદી તો જીવંત વસ્તુ છે. પણ હિંદુસ્તાનને ખરી કળા દેખાતી નથી, અને ઉપરની ભલકથી એ મોહાય છે. ખાદીને માટે લોકોમાં નિર્દોષ શોખ ઉત્પન્ન કરો એટલે દરેક ગામડું રેટિયાસાળથી ગુંજી ઉઠશે. આજે તો ખાદી કાર્યાલયોને ખાદી ખપાવવાને માટે અનેક તરકીબો કરવી પડે છે, અને કોઈકવાર તેમની મતિ મૂંઝાય છે. આશ્ચર્યની વાત એ છે કે ભયંકર મુશ્કેલીઓ છતાં ખાદીની પ્રવૃત્તિ આગળ ધપી રહી છે. ગયે વર્ષે જ ૧૨ લાખ ઉપરાંત રૂપિયાની ખાદી ખપી હતી. કરોડોની ખાદી ખપાવવી છે ત્યાં એ કંઈ હિસાબમાં નથી એ વાત સાચી.

આમ વધારાના ઉદ્યોગ તરીકે વણવાના ઉદ્યોગ વિરુદ્ધ કાંતવાના ઉદ્યોગના પક્ષમાં મારી દલીલ ટૂંકામાં મેં રજુ કરી છે. પણ આનો કોઈ અનર્થ ન કરે. હાથસાળની હું વિરુદ્ધ નથી. હાથસાળનો ધંધો મોટો ધીકતો ધંધો છે. પણ માઈ કહેવું એ છે કે રેટિયો ધરધર દાખલ થાય તો એ ધંધો આપોઆપ વધી જશે, જે રેટિયા બંધ થાય તો એ ધંધો બંધ થશે.

આ દલીલનો ખૂબ વિચાર થાય અને તેની ટીકા ચર્ચા થાય એમ હું ઈચ્છું છું. જે મેં રજુ કરેલી વાત ટકી ન શકે તો હું મારી જૂલ સુધારવાને તૈયાર છું.

નવજીવન
૨૧-નવેમ્બર, ૧૯૨૬

}

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

પરિશિષ્ટ ત્રીજું

ખાદી શેની નિશાની છે ?

ખાદી કઇ વસ્તુની પ્રતીક છે, તે શું સૂચવે છે ? ખાદી સાદાઈની નિશાની છે, ભૂખઠ્ઠારાની નહિ. ગરીબોના અંગ ઉપર એ શોભે છે અને જૂના વખતમાં થતું તેમ તવંગરમાં તવંગર અને ઊંચામાં ઊંચી કળાપૂર્ણ વૃત્તિનાં સ્ત્રીપુરુષોનાં શરીરને શોભાવે એવી તે બનાવી શકાય છે. જૂની કળાકારીગરીનું તેણે અત્યારે જ પુનરુજ્જીવન કરવા માંડ્યું છે. સાંચાકામ નેડે એને વેર નથી, માત્ર એના ઉપયોગની મર્યાદા બાંધી તે એને આડાઝૂડ ફેલાતું રોકે છે. ગરીબમાં ગરીબને તેમનાં ઝૂંપડામાં રોજી આપવાને અર્થે તે સાંચાકામનો ઉપયોગ કરે છે. રેંટિયો પોતે જ સુંદર સાંચાકામનો નમુનો નથી શું ?

ખાદી ગરીબોને શ્રીમંતોની ગુલામીમાંથી છોડાવે છે અને ઉચ્ચ તથા આમવર્ગ વચ્ચે નૈતિક તથા ધાર્મિક સંબંધ ઉત્પન્ન કરે છે. ધની વર્ગોએ ગરીબોનું જે ખૂંચવી લીધું છે તેનો ખાદી અંશતઃ પણ બદલો વાળે છે.

ખાદી એક પણ ગૃહઉદ્યોગને ભાંગતી કે વિખેરતી નથી. ઉલટું ગામડાંના અનેક ઉદ્યોગો એને પ્રતાપે સજીવન થાય છે એવો સાર્વાત્રિક અનુભવ છે. વિધવાના ભાંગ્યા ધરમાં એ આશાનું કિરણ દાખલ કરે છે.

પણ જે વધુ કમાઈ શકે છે તેને તેમ કરતાં ખાદી રોકતી નથી. વધુ કમાણીવાળો ધધો કરતાં તે ફાઇને રોકતી નથી. અલ્પમાં અલ્પ રોજી પણ આથ અને આથીવાંદ સમાન છે એવાને ખાદી ખાતદાની

ભરી રોજ પૂરી પાડે છે. પ્રજ્ઞના એકાર ચીતતા કલાકોનો તે ઉપયોગ કરે છે. આપણા માનવતા ભેદબંધે પોતાના લખાણમાં ગરીબોને ઘણી વધારે મોટી કમાણીના ધંધા અપાવનારા લોકોની પ્રશ્નિતો ઉલ્લેખ કર્યો છે. હું એમને ખબર આપું કે ખાદી એ જ કામ અનાયાસે કરે છે. થોડાકના હાથમાં રૂપિયો એ રૂપિયા મૂક્યા વિના તે ઘણાં ગરીબોના હાથમાં આવે એ આના ન જ મૂકી શકે. પણ શહેરોથી કામની શરૂઆત કરનારાઓ તો ગમે તેટલું સારું કામ કરી રહ્યા હોય તોપણ તેઓ તો પ્રજ્ઞશરીરનાં નખટેરવાંને જ સ્પર્શ કરે છે એ દેખીતું છે. ખાદી તો આખા પ્રજ્ઞશરીરમાં વ્યાપી વળે છે, તેથી ધરેધર ને ઝૂંપડે-ઝૂંપડું એની દક્ષામા સમાય છે.

પણ આપણા અધીરા સામ્યવાદીએ આખો કાગળ શહેરોને જ આંખ સામે રાખીને લખ્યો છે તેથી તેમાં હિંદુસ્તાન અને હિંદુસ્તાનનાં સાત લાખ ગામડાંની સ્થિતિનો વિચાર જ નથી. આપણાં આજનાં દસ-પાંચ શહેરો તો આપણા પ્રજ્ઞશરીર પર આઝેલો મેલનો પોપડો છે અને આપણાં ગામડાંનો જીવનરસ ચૂસવાનું પાપકાર્ય જ કરી રહ્યાં છે. આ સ્થિતિને સુધારીને ફેરવી નાંખવાનો અને શહેરો તથા ગામડાં વચ્ચે વધુ સારો સંબંધ બાંધવાનો ખાદીનો પ્રયત્ન છે. અત્યારે તો અનેક લોહી ઉકાળનારા જીલ્લોથી સસડતાં શહેરો ગામડાંનાં પ્રજ્ઞના જીવન અને સ્વાતંત્ર્યને રાતદિવસ લયરૂપ છે.

ખાદીમાં વધુમાં વધુ સંગઠન શક્તિ છે કારણ તેને પોતાનું જ સર્વત્ર સંગઠન કરવું રહ્યું છે અને આખા ભારતવર્ષને એની વાણ છે. ખાદી આકાશમાંથી વરસનારી વસ્તુ હોત તો એથી આપણું દળદર શીટત નહિ. પણ એ તો લાખો જૂએ મરતાં ગરીબો અને હજારો મધ્યમ વર્ગના લોકોએ ભેગા મળીને અને અરસપરસ સાથે દબને નીપજવવાની વસ્તુ હોવાથી એની સફળતા એ જ અવ્વલ દરજ્જાનું શાંત સંગઠન છે. જો રાંધવાની કળા આપણામાંથી નાશ પામી હોત અને તેનું પુનરુજ્જીવન તથા સંગઠન કરવાનું હોત તો અત્યારે ખાદીના ગાર્દ રહ્યો હું તે જ દબે તેના પણ હું આજે ગુણ ગાત.

નવજીવન
તા. ૨૦ માર્ચ ૧૯૨૭ }

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

પરિશિષ્ટ ચોથું

બેકારીનો ઇલાજ

મિલ કે રેડિયો

આપણી બેકુતોની વસ્તી ૨૨ કરોડ છે એ તમે જાણો છો? હાલ જેટલાં ૩ પીલવાનાં, વણવાનાં, શણનાં, રેશમનાં, કાગળ બનાવવાનાં ડાપખાનાં વગેરે કારખાનાં ચાલે છે તે તમામ કારખાનાંમાં હિંદુસ્તાનનાં માત્ર ૧૪ લાખ માણસોને કામ મળે છે એ તમે જાણો છો? પણ આપણે તો ૨૨ કરોડનો સવાલ ઉભો રહ્યો છે એટલે એ લોકોના સવાલનો ફડચો તમે મિલનું કાપડ સાડું કે ખાદી સારી એ સવાલથી નથી કરી શકવાના.

ખાદીના સવાલનો મહારાષ્ટ્રમાં ભારે અનર્થ થઇ રહ્યો છે. મને લાગે છે કે ક્યાંક કંઈક સમજફેર હોવી જોઈએ. મને સમજ નથી પડતી કે તામિલ પ્રાંતમાં આઠ લાખ રૂપિયાની ખાદી કેમ ખપી જાય છે અને નાગપુર જેવા દોઢ લાખની વસ્તીવાળા શહેરમાં વર્ષે માત્ર દોઢ બે હજારની ખાદી ખપે છે? મારે જણાવવું જોઈએ કે તમે ખાદીની બાબતમાં ભીંત બૂલ્યા છો. તમે પરદેશી કાપડના બહિષ્કારને આગળ કરો છો અને મિલના કાપડથી એ બહિષ્કાર સરસ થાય એમ કહો છો. હું કબૂલ કરું છું કે એટલો જ પ્રશ્ન હોત તો મિલો કદાચ તેને પહોંચી વળી શકત. પણ દેશની ૨૨ કરોડ પ્રજાનો અર્ધો સમય નકામો જાય છે, અને બીજા ધંધા વિના રોટી નથી મળતી તેને તમે શું કરશો? મિલો તો મોટી રાક્ષસો છે. સો માણસનું કામ એક માણસ મારફતે કરી દે છે. હવે જો આપણે ૨૦ કરોડ માણસને મિલોમાં રોકી દઈએ તો તેઓ જે કાપડ ઉત્પન્ન કરે તે વાપરવાને માટે આપણે મંગળ અને બ્રહ્મરૂપિ ઉપર બળર શોધવાં પડશે. આ બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય કરતાં ૨૦ ગણું મોટું સામ્રાજ્ય પણ એટલો માલ ન ખપાવી શકે. જો આપણે ઈંગ્લંડ અથવા જાપાન જેવડી નાનકડી પ્રજા હોત તો કદાચ બેકારીનો સવાલ આપણે રહેલાઈથી યત્રોદ્ધાર પતાવી શકત. પણ આપણી માતાને તો ઈશ્વરે એટલાં બધાં સંતાન આપેલાં છે કે આપણે બીજો જ રસ્તો

શોધવો રહ્યો. એ સવાલના નિરાકરણ આગળ તમારું અર્થશાસ્ત્ર એ શી ચીજ છે? તમારો માર્શલ જેવા અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ તમને ક્યાં મદદ કરશે? તમે ઇંગ્લંડમાં એમ ધડીભર કલ્પના કરો, અને ધારો કે કોઈ પરદેશીએ આવીને ત્યાં જાહેર કર્યું કે કોલસાની કચી જરૂર જ નથી, પેટ્રોલ ગમે તેટલું મળી શકશે અને કોલસાની ખાણો બંધ કરીને પેટ્રોલથી જ બધાં કારખાનાં ચલાવો. તો શું તેઓ માનશે? ત્યાંના અર્થશાસ્ત્રીઓ ધડીભર પણ એ સૂચના સહન ન કરી શકશે. પેટ્રોલ ગમે તેટલું સસ્તું પડે છે એવી તેમને ખબર પડી હોત તોપણ તેઓ એ સૂચનાને નાપસંદ કરત. કારણ ત્યાંના લાખો મજૂરો એકાર થાય તેને માટે તેમની પાસે બીજો ઉદ્યોગ રહે જ નહીં.

ત્યારે આપણા ૨૨ કરોડ બેકારોને માટે એક જ એવો ધંધો છે કે જે તેને અનુકૂળ છે, જે તેમના બાપદાદાનો ધંધો છે, આબાલવૃદ્ધ સૌને માટે સ્થેલો છે, અને બધા પ્રાંતોમાં એનો પ્રચાર થઈ શકે એમ છે. એ ધંધો મારફતે જ આપણે આપણા કરોડોના કામ વિનાના કલાકોને કરોડો રૂપિયામાં પલટાવી શકીએ એમ છીએ. આપણે કારખાનાં બનાવવાનો વખત નથી, ગંગા જહાજપુત્રાનાં પાણીમાંથી વિજળી ઉત્પન્ન કરી કારખાનાં ચલાવવાનો અને ખેતી સુધારાના મોટા અખતરા કરવાનો વખત નથી. બેકારોની એક પણ મિનિટ જવા દેવા કરતાં આજે જ તેમને કામ આપો, અને કામ મારફતે પૈસા આપો.

કાંઈ કરી બતાવ્યું છે એમ તમે પૂછશો, હું કહું છું કે હા; મારા સગા હાથ અને આંખની સાક્ષી છે, અને હવે જે વસ્તુ હું કહું છું તેની સત્યતા વિષે સોગંદ લેવાને હું તૈયાર છું. બે વર્ષ પહેલાં હું ન્યાં હાલ કામ કરું છું ત્યાં બે જણને કાંતતાં આવડતું હતું. આજે ત્યાં ૩૦૦૦ કાંતનારીઓ છે અને તે ત્યાંથી ૩ લાઈ જમને સુતર આપી જાય છે. તમારી આગળ જેમ બાપણ આપું છું તેમ કદિ મેં તેમની આગળ બાપણ નથી આપ્યું. તેઓ ત્યાં હસતે મોઢે આવે છે કારણ તેમને સ્થેલાઈથી રોજનો દોઢ આનો મળી રહે છે. આ ૩૦૦૦ રેટિયા મારફતે મેં ગમે વર્ષે તેમને ૩૦૦૦૦ રૂપિયા વહેંચ્યા. આ રૂપિયા જેમનાં ખીસાં અગાઉ ખાલી હતાં-અથવા ખીસાં તો તેમને છે જ નહિ. તેમના ચાનીના વાસણમાં-નવા ઉમેર્યા. આ ઉપરાંત રૂ. ૧૮૦૦૦ વચ્ચકારોને

મળ્યા. આ તો માત્ર મારા એક જ ગામડાની વાત કંઈ છું, અને એ ગામડું તો બીજાં ગામડાંઓ જેવું સામાન્ય છે, એમાં કશી અસાધારણતા નથી. અને આ ૩૦૦૦૦ ની આવક એક કેન્દ્રમાં વધી તે માત્ર ૩૦૦૦૦ ની જ આવક ન ગણાય. જેમ ચૂંટણીમાં આપણો એક વોટ જાય એટલે બે વોટ સામા પક્ષના વધે તેમ ૩૦૦૦૦ આપણે ઉત્પન્ન કર્યા એટલે ૬૦૦૦૦ ની આપણી ખોટ બચી.

આમ ગરીબની બેકારીના પ્રશ્નનું ખાદી મારફત નિરાકરણ કરીને પરિણામે આપણે પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર લાવી શકીશું એ વાત સાચી છે. પણ તે પરિણામ એક આડકતરું પરિણામ છે. મુખ્ય પરિણામ તો બેકારીનો નાશ અને દ્રવ્યની સમાન વહેંચણી.

દેશ ગરીબ છે એ વિષે તમને શંકા છે ખરી? શા માટે હોય? આપણા શહેનશાહતને પણ શંકા નથી. તેણે ખેતીવાડીનું કમિશન ગરીબી મટાડવા નીમ્યું છે. ગરીબીની હાઠ ઘેરઘેર વાગી રહી છે, પણ તમને તમારા અભ્યાસમાંથી તે સાંભળવાની કુરસદ નથી. પણ અંગ્રેજોને આપણી ગરીબીનો રસ્તો ખીજી રીતે કરવો છે. તેમને ખેતીવાડી સુધારવી છે—યાંત્રિક ઓળરો વડે સુધારવી છે. તેમને ત્યાં ગરીબી તો છે, અને બેકારી પણ હશે, એટલે ત્યાં બનતાં હજારો અને લાખો પૌંડનાં ઓળર આપણી પાસે વપરાવીને આપણી ગરીબી તેઓ ફેડવા માગે છે! આપણાં ગરીબોની પાસે એ મંચા અને યંત્રો લેવાનો સમય ન હોય તો સહકારી પતપેઢીઓ દ્વારા તેમને પૈસા ધીરી શકાય. પણ એ તેમનો ઉપાય છે, આપણને એ ઉપાય કામ ન આવે. તમને આ વાત ગળે ઉતરતી હોય તો ચાલો મારી સાથે ગામડાંમાં, રહેા મારી જેમ ગામડિયાઓની મધ્યમાં અને તમારા પ્રયત્નથી થોડાક ગરીબનાં પણ પેટ ભરાય છે એમ તમે જુઓ તો તમારા સુખનો પાર રહેવાનો છે? માણસ પોતાનું સુખ સાધીને ખર્ચે સુખ મેળવી નથી શકતો, પારકાનું સુખ સાધીને જ તેને સાચું સુખ મળી શકે છે.

ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારીના નાગપુર
કોલેજમાં થયેલ બાષણમાંથી.

(નવજીવન તા. ૧૨-૧૨-૧૯૨૭)

પરિશિષ્ટ પાંચમું

ગૂજરાતની ખાદી

ઐતિહાસિક નોંધ

આ પુસ્તકમાં ગૂજરાતમાં જે ખાદીકામ ૧૭ મી અને ૧૮ મી સદીમાં ચાલતું હતું તેને લગતા છૂટા છવાયા ઊતારાઓ આપવામાં આવ્યા છે; પણ ઢાકાની મલમલની માફક ગૂજરાતની છીંટ, કીનખાળ કે રંગ યા છાપકામ સંબંધી સળંગ પ્રકરણ આપવામાં આવ્યું નથી; આ ખોટ ગૂજરાતી વાંચનારને ખાસ લાગશે એમ જાણી ગૂજરાતના કાપડઉદ્યોગ પર નાનકડું પ્રકરણ અને ઉમેરવામાં આવ્યું છે.

મોગલ રાજ્ય દરમિયાન જે તરહતરહના કળાકૃત્તર ખીલ્યા હતા, અને તેથી ગૂજરાતમાં જે ધનધાન્યની સામાન્ય રીતે છોળો ઊડતી તે કંપનીના રાજ્ય થયા પછી, તે છોળો ઊડતી બધ થઇ ગઇ છે. એટલું જ નહિ પણ ઠાકરડા, બીચ, દુબળા, ચોધરા નાયકડા, જેવી હલકી પણ બળવાન કામને સાંજ પડે ખાવાના પણ સાંસા પડવા લાગ્યા છે.

આ સ્થિતિ જ્યારે ગૂજરાતના ગામડે ગામડે હાથકંતામણ, અને હાથવણાટ, રંગકામ અને છાપકામ, બાંધણીકામ અને કારતકામ

ચાલતાં હતાં ત્યારે નહોતી: દુર્ભાગ્યે આના સમગ્ર પૂરાવાઓ ગૂજરાતી વેપારીઓના કે કારખાનદારોના લખાણમાંથી મળતા નથી. વેપારીઓ પહેલાં સાહિત્યની કડાકૂટમાં પડતા નહિ: અને આપણા સંપ્રદાયના પ્રવર્તકોને સમાજના ઉદ્યોગધંધાની ઝાઝી પડી નહોતી: તેથી જે કંઈ અંત્ર પૂરાવાઓ ટાંકવામાં આવ્યા છે. તે અધા ૧૭ મી અને ૧૮ મી સદીમાં ગૂજરાતમાં ચડી આવેલા મુસાફરોના ગ્યાનોમાંથી યા તો પરદેશી કંપનીના કાગળો પરથી મેળવવામાં આવ્યા છે. ગોરા મુસાફરો ગૂજરાતના ગામડાંઓમાં બહુ ફર્યા નહોતા તેથી ગૂજરાતના ગામડાંમાં ઔદ્યોગિક સ્થિતિ કેવી પ્રવર્તી રહી હતી તેનો યરાબર ખ્યાલ આવતો નથી. પણ મુખ્ય શહેરોની ઔદ્યોગિક બહોળતાલીના તેઓએ સવિસ્તર વર્ણન કરેલ છે. તેથી શહેરોમાં ઉદ્યોગ ધંધા કેવા ધીકતા ચાલતા હતા તે યરાબર સમગ્રય છે.

જે જે ગામડાંઓમાં મી. ઓર્મ જઈ ચડ્યો હતા તે અધાય ગામોમાં, કાંતનાર અને વણનારાનાં ઘરો તેના જોવામાં આવ્યાં હતાં. તે અધાય ગામમાં કેંક અને કેંક પ્રકારનું કાપડ થતું હતું. આ અધું જોઈને તેણે ઉત્સાહમાં આવી જઈને લખી નાખ્યું છે.

“હિંદમાં એવું એક પણ ગામડું શોધવું મુશ્કેલ પડશે કે જ્યાં દરેક સ્ત્રી, પુરુષ, અને બાળક કાપડ બનાવવામાં લાગ્યા ન હોય. લગભગ હિંદુસ્તાનની અરબો અરબ વસ્તી એ ઉદ્યોગમાં લાગી છે.”

હિસ્ટોરીકલ ફ્રોમેન્ટ્સ.

કદાચ હિંદુસ્તાનના સર્વે લાગો માટે મી. ઓર્મનું લખાણ જરા તરા અતિશયોક્તિ ભરેલું લાગે. પણ ગૂજરાત માટે તો ઓર્મનું લખાણ અક્ષરશઃ ખરું છે.

ગૂજરાત એ હિંદમાતાના જમણા હાથમાં ખીલેલું કમળ છે; એ કમળ કદી કરમાયું જ નથી. ગૂજરાત પર સૈંકે સૈંકે, આરબ, ઇરાન, પંજાબ, મોગલ, મરાઠા, શીરંગી, ફ્રેંચ અને અંગ્રેજોના હુમલાઓ થયા છે. પણ તેની ઔદ્યોગિક આબાદીને બહુ આંચ આવી નથી.

ગૂજરાત વાણીયાશાહી વૃત્તિ બળવવામાં કાબેલ છે. એથી તેના હુનર-ઉદ્યોગ અને કળાકૌશલ્યને બહુ ધક્કો લાગતો નથી. સંચાયુગમાં પણ ગૂજરાત

પાછળ રહ્યું નથી. જેવો વા તેવી પીઠ કરતાં ચૂજરાતના અગમચેતીઆ વાણીઆ બાણે છે.

અમદાવાદ

મિલ્લઉદ્યોગમાં અમદાવાદનો હિંદમાં જેમ આજે પહેલો નંબર આવે છે તેમ બે સદી પહેલાં ગૃહઉદ્યોગમાં પણ અમદાવાદનો પહેલો નંબર આવતો. અમદાવાદની આખાદી સુતરાઉ, રેશમી અને ઝરીના ત્રણ તારને આભારી હતી.

આજે અમદાવાદની વસ્તી ૩ લાખની ગણાય છે, પણ મોગલ કાળની બહોળલાલી દરમિયાન ન્યારે અમદાવાદમાં સોનાની ટંકશાળ ચાલતી હતી ત્યારે આઠ લાખની ગણાતી હતી.

સર ટોમસ મીટફોર્ડે ૧૬૧૪ ના ૨૬ મી ડીસેમ્બરના રોજ કંપનીને લંડન કાગળ લખતાં જણાવ્યું હતું કે “લંડન શહેર તેના પરાં મળીને જેટલું વિશાળ થાય તેટલું અમદાવાદ વિશાળ અને ભવ્ય શહેર છે.”

મેન્ડેલ્સો કહે છે કે એશિયાની એવી “કાંઈ પ્રજા કે વેપારની વસ્તુ ન હતી કે જે અમદાવાદમાં ન મળી શકે.”

૧૬૩૮ માં અમદાવાદ વિષે એક પરદેશી યાત્રીએ નોંધ લીધેલી છે કે અમદાવાદમાં રેશમી અને રૂના મિશ્રણવાળું સોનેરી બુઢાવાળું (કિનખાખ) કાપડ ૧૨ રૂપીએ વાર વેચાતું હતું.

ટેવરનીયર અને અયુલ્ફઝલે પણ અમદાવાદના કિનખાખ, અને સુતરાઉ કાપડના વખાણુ મુક્ત કંઠે કર્યા છે.

વીસમી સદીમાં પણ અમદાવાદનો કિનખાખ પહેરવો એ માન બરેલું ગૌરવનું સમજાય છે. “૧૯૦૨ ના દીલ્હી દરબારમાં લેડી કર્ઝને અમદાવાદનો કીનખાખનો ઝબ્બો પહેર્યો હતા.” કવિ નાનાલાલ.

રૂના કાપડની મુખ્ય જાતોમાં છીંટ, મલમલ અને બાફતા એ અમદાવાદના ખાસ વખણાતા હતા.

અમદાવાદ છોડી આપણે મહેમદાવાદ અને નડિયાદ તરફ નજર ફેરવીએ, ઓગલ્ખી “એશિયા વગેરે” ૧૬૭૭ માં પ્રસિદ્ધ થયેલ નામના પુસ્તકમાં લખે છે “મહેમદાવાદમાં બધીપરી વસ્તી વણકરોની જ છે.”

મેન્ડલસો અને થીવનો નામના મુસાફરોએ પણ મહેમદાવાદ અને નડિયાદના ખાદી કાર્યની નોંધ લીધી છે. થીવનો કહે છે કે મહેમદાવાદમાં તો એટલું બધું સૂતર કંતાતું કે પોતાના પ્રદેશની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા ઉપરાંત, બીજા ભાગોમાં અને પરદેશમાં પણ મહેમદાવાદનું સૂતર ચડતું હતું. નડિયાદમાં પણ ઠીક ઠીક જથ્થામાં કાપડ તૈયાર થતું હતું. થીવનો કહે છે કે આ બન્ને શહેરોમાં અને તેની આસપાસના પ્રદેશમાં લોકો રૂના ઉદ્યોગમાં જ યુગ્માયલા જ રહેતા, તેમને અમદાવાદની જેમ રેશમ કે બિનની નડતર નહોતી.

વડોદરા

થીવનો ૧૬૬૬ માં લખે છે.

“વડોદરા ગુજરાત પ્રાંતમાં એક મોટામાં મોટું અતિ નામીયું આધુનિક શહેર છે તેની બાબુમાં આવેલ બીજું ખંડેર શહેર રાણપુરા નામથી પણ ઓળખાય છે. . . . . ત્યાં ઘણા વાણીઓ રહે છે. ગુજરાતમાં સારામાં સારું અને ઝીણામાં ઝીણું કાપડ વડોદરામાં બને છે, એવી તેની ખ્યાતિ થઈ ગયેલ હોવાથી ત્યાં બેસુમાર કારીગરો ભરાયા છે અને (તેમને કેાઇ દિવસ કામનો તોટો પડતો નથી) તેઓ પોતાના કામમાં સતત મગ્યા રહે છે.....વડોદરા અને અમદાવાદ વચ્ચે બે ઠીક ઠીક મોટાં શહેરો-મહેમદાવાદ અને નડિયાદ આવે છે. બન્ને સ્થળોએ કાપડકામ થાય છે. મહેમદાવાદ, નજીકના મુલકમાં તેમ જ ગુજરાતના ઘણાખરા ભાગને સૂતર પૂરું પાડે છે.”

૧૬૭૬ માં ટેવરનીયર લખે છે.

“વડોદરાની જમીન ફળદ્રૂપ છે અને ત્યાં કેલીકિનો ધમધોકાર વેપાર ચાલે છે.”

વડોદરાના કાપડમાં જૂદી જૂદી જાતો હતી અને કૂમાશ, રંજ, લંબાઈ કે પહોળાઈના તફાવતને કારણે બાફતા, શેલાં, અસ્ખાની, બૈશમી વગેરે જૂદા જૂદા નામો વેપારીઓએ પાડ્યા હતા.

અંભાત

હલકામાં હલકી જાતથી માંડીને ઊંચામાં ઊંચી જાતનું કાપડ અંભાતના કારીગરો બનાવતા હતા. ચઢના કાપડથી માંડીને બારીક

મલમલો અને આખે ઊડીને વળગે એવી વિવિધ રંગી છીંટ ત્યાં સસ્તે ભાવે મળી શકતી હતી. વસ્ત્રો બનાવવાના આ કાપડ ઉપરાંત જૂદા જૂદા રંગની સૂજનીઓ, રંગબેરંગી, ગજબો, શેતરંજીઓ અને પાટી વગેરે ત્યાં બનતાં હતાં. ગોવાથી તેમજ મલબારના બીજા બંદરોએથી ખસે અઢીસો વહાણોનો કાર્ગો દર વર્ષે આ કાપડ ખરીદવા પોર્ટુગીઝોની સરદારી અને રક્ષણ હેઠળ ખંભાત આવતો અને યુરોપ તેમજ અન્ય દેશો માટે જરૂરી કાપડ મોટા નૃથ્યામાં ખરીદી પાછો ફરતો હતો. લીન્સ્ટ કોટન, પીરાડ, ટેવરનીયર વગેરે લેખકોએ ખંભાતમાં ધમધોકાર કાપડનો ઉદ્યોગ ચાલતો હતો તે વિષે પોતાની નોંધપોથીમાં વર્ણન કર્યું છે. કેપ્ટન હેમીલ્ટન તો કહે છે કે ખંભાતનું ભરતકામ હિંદમાં તો શું પણ આખી દુનિયામાં સરસ હતું.

ખંભાતમાં ઘણા આરથ અને ધરાની વેપારીઓ રહેતા તેઓએ બંધાવેલ મસ્જિદો આજે પણ જોવાજોવી ગણાય છે.

હિંદુસ્તાનમાં ખંભાત પહેલી પંક્તિનું બંદર ગણાતું હતું ત્યાંના વહાણો ફેરે અને પેકીન વચ્ચેના બંધા બંદરોની સફર કરતા હતા.

ભરૂચ

‘ભાંગ્યું તો યે ભરૂચ’ એ કહેવત પરથી જ આપણને ખાત્રી થાય છે કે ભરૂચમાં એક વખત જળરદ્ધત હુન્નર ધંધા ચાલતા હશે.

સૂતર, સૂતરાઉ કાપડ અને ખાસ કરીને ખાફતા માટે હિંદમાં ભરૂચ વિખ્યાત પામેલ છે.

ટેવરનીયર લખે છે:

“કેલીકા કાપડ નીખારવાનું (ખલીચીંગ) કામ નર્મદા તીરે આવેલા ભરૂચમાં ઉત્તમ પ્રકારનું થતું હતું કારણ કે નર્મદાના પાણીમાં કપડું સરસ નીખારવાનો ગુણ રહેલ છે; આ વાત સૈકાઓથી મશહૂર હતી; અને તેથી મોગલ શહેનશાહતના જૂદા જૂદા ભાગોમાંથી નર્મદાના પાણીથી નીખરાવવાને કાપડ ભરૂચ લાવવામાં આવતું હતું.....”

* “કાપડ નીખારવા માટે પહેલાં લીંબુના રસમાં કાપડ લીંબવવામાં આવતું હતું. અને ભરૂચ તેમજ નવસારીની આસપાસ તે વખતે લીંબુ બહુ પાકતાં હતાં. . . . અહીં જિંદી જતના રૂના સૂતરમાંથી ઘટ વણાટના, મોટા પત્રાના લાંબા મણા જ સરસ તામ, ખાફતા મોટા નૃથ્યામાં બને છે. એક તાકાની કિંમત ૪ રૂપિયાથી માંડીને ૧૦૦ રૂપિયા પડે છે.”

સર્વ સાધારણ વર્ગના લોકો માટે સસ્તી જાતનું આકૃતા કાપડ ભણ્ય જીલ્લામાં બનતું. પણ બંગાળાની મલમલ સાથે હરિદ્રાઈ કરી શકે એવી ઊંચી જાતના કાપડનો પણ ભણ્યમાં કશો તોટો નહોતો. દોઢસોથી ત્રણસો રૂપિયે એક તાકા પડે એવું કાપડ પણ ભણ્યમાં થતું. લગભગ વીસ વીસ વારના તાકા ૩૫૦ રૂપિયે વેચાતા ખુદ ટેવરનીયરે બોચા હતા.

વીલીઅમ શીન્ડ્ર બણ્યના આકૃતાની પ્રશંસા કરતા કહે છે કે હોલંડના કાપડથી પણ ચઢે એટલું એ ઝીણું હતું. અને ૧૪×૩ વારનો તાકા ૫૦ રૂપિયાની કિંમતે વેચાતો હતો.

પીટર કેલા વાલ નામના ઇટાલી મુસાફરે ૧૬૨૩ માં ભણ્ય વિષે નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે.

“ ભણ્ય (આરોસી, યા બહેરજ) ઝીણા કાપડના વ્યાપાર માટે જગમગાડુર થયેલ છે. બીજા કોઈપણ સ્થળો કરતાં ત્યાં કેલીકો વધારે બને છે. ભણ્યનું કાપડ એશિયા ખંડભરમાં તો શું પણ યુરોપખંડમાંયે વપરાતું હતું. ત્યાં અંગ્રેજ અને ડચ લોકોએ કોડીઓ સ્થાપી છે. અને તેઓ દર વરસે પાંચ છ મોટા મોટા વહાણો કાપડના યુરોપ લઈ જાય છે. વહાણમાં માલ બરાબર ભરાય તે માટે કપડાંના રોમનગાડી જેવડા મોટા વીંટલા બનાવે છે. અને આપણા દૂવાલથી જરાક મોટા કટકાના અલેપોમાં, ૩ થી ૪ પીચાસ્ટે (૧૦ થી ૧૨ ફી.) ઊંચા છે. અને ઇટાલીમાં તે જ કટકાના ઓછામાં ઓછા ૬ ફીટ ૩૦ ફી. ઊંચા છે. આ પરથી સ્હેજે આપ કલ્પી શકશો કે, વિસ્તારમાં તો ટરકીની જીલ્લાના સીન જેવડા-જો કે વસ્તીમાં ત્યાંના કરતાં ત્રણ ગણા-શહેરમાં રૂપિયાની કેટલી બધી ખાણુ ભરેલી છે. અને તમે એ પણ ખ્યાલ કરી શકશો કે રાજ્યને જગતની ઉત્પન્ન તરીકે નાણાની કેવી ટંકશાળ પડતી હશે.”

ભણ્યમાં આકૃના ઉપરાંત સૂતરનો મોટો વેપાર ચાલતો હતો, તેના વિષે એક ફરો ઉમેર્યા સિવાય ચાલે તેમ નથી. આ જીલ્લામાં સૂતર પણ કાપડની જેમ મોટા જથ્થામાં તૈયાર થતું હતું. અને બેહદ સસ્તા ભાવે મળતું હતું. અંગ્રેજ કંપની આ સૂતર મોટા પ્રમાણમાં ઇંગ્લંડ ચઢાવતી હતી. એના ચોપડાઓમાં “ અત્યંત લાભદાયક વસ્તુ ” તરીકે ભણ્યી સૂતર વર્ણવવામાં આવ્યું છે. ટેવરનીયર કહે છે કે ડચ કંપની પણ

સૂતરની નિકાસ પ્રતિવર્ષ મોટા જથ્થામાં કરતી હતી. આ સૂતરનો ઊપાડ એટલો બધો થવા માંડ્યો હતો કે વણકરોને કાપડ વણવા માટે જોઈતા પ્રમાણમાં સૂતર મળી શકતું નહિ. અને તેથી તેમણે કંપનીને ધમકી આપી હતી કે જો તેઓ સૂતર ખરીદશે તો તેમને બાંહેધ પૂરા પાડવામાં નહિ આવે. આમ છતાં ચોરીફીથી પણ સૂતરની ખરીદી તો ચાલુ જ રહી હતી. આ સૂતર બહુ તેમજ ઊંચું, જેવી જોઈએ તેવી જાતનું મળી શકતું હતું. યુરોપમાં એનો ઉપયોગ મીથુબત્તીની બત્તીઓ કરવામાં, મોજાં ગૂંથવામાં, તેમ જ રેશમ સાથે જોળવી કાપડ વણવાના કામમાં થતો હતો. ઊંચા સૂતરનો જે નમુનો ટેવરનીયર પોતાની સાથે ક્રાંસ પાછો ફરતાં લઈ ગયો હતો તે તેણે ત્યાંની રાજ-માતાને અને તેની સખીઓને બતાવ્યો હતો. અને નજરે પડ્યું ન પડે એવું ખારીક તેમજ એક સરખું કંતાયલું એ સૂતર જોઈ તેઓ સર્વ હેરત પામી ગયાં હતાં.”

સૂરત

સૂરત, ‘સોનાની સૂરત,’ ‘મક્કાની ખારી,’ ‘ચોર્યાશી ખંદરનો વાવટો’ એવા નામોથી સૂરતમી સદીમાં ઓળખાતું હતું એ પરથી જ આપણને ખાતરી થાય છે કે સૂરતમાં કળાહુનર અને વેપારધંધો બહુ ધમધેકાર ચાલતા હશે. સૂરતની બજારમાં દરરોજ પચીસથી ત્રીસ લાખ રૂપિયાની ઉથલપાથલ થતી હતી; સૂરતમાં ૧૮ મી સદીના વેપારીઓની સમૃદ્ધિની તાલો અત્યાર સુધી ચાલે છે.

ત્યાંના લોકો કહે છે:—

ત્રવાડી અર્બુનજી ગયો
આત્મારા જૂખણુ ગયો
લાલા ચુનીલાલ ગયો
મુસ્લા અબદુલગફર ગયો
અરદેશર કોટવાલ ગયો
હવે સૂરતમાં કાણુ રહ્યો ?

૧૮૦૫ માં ત્રવાડી અર્બુનજીએ ૩૨ લાખ રૂપિયા વગર બાળે, કાંઈ પણ લખત સિવાય અંગ્રેજ કંપનીને ધીર્યાં હતા.

આત્મારામ જૂખણીની જાડનમાં પણ પેઢી હતી. તેની પાસે એટલું બધું ધન હતું કે લોકોમાં એવી કહેવત ચાલતી કે ‘આત્મારામ જૂખણીની હુંડીના રૂપિયા ઝાડ પણ આપે’ એ પેઢીની “મેં હલામણી કબૂલત”થી કરોડોના સોદા થતા હતા.

અબદૂલ ગફરની ધનદોલતનો હિસાબ જ થાય નહિ. તેના વહાણો પરદેશ ખેડી દર વરસે લાખો રૂપિયા કમાઈ આવતાં.

એથી નામના અંગ્રેજ ચાંચીઆએ ગફરનું વહાણ ‘લૂંટણ’ હતું ત્યારે તેને પર લાખ રૂપિયાની કિંમતનો સોના ચાંદીનો ગલ્લો મળ્યો હતો. સુરતની આટલી બધી આબાદીનું મુખ્ય કારણ સુરતનો સૂતરાઈ અને રેશમી કાપડનો ઉદ્યોગ ધંધો હતો. સુરતી કાપડ પર યૂરપ ગાંડુતૂર થઈ ગયું હતું. સુરતનો મોહક વણાટ જોઈ ક્રાન્સ ના વણકરે વણાટ શીખવા સુરત આવીને રહ્યા હતા. સુરતી કાપડનો મોહ અટકાવવા સારૂ ૧૭૦૧ માં ઈંગ્લેન્ડમાં એવો કાયદો કરવામાં આવ્યો હતો કે જે કોઈ સુરતી કાપડ વાપરશે તેને રાજ્યનો ગુન્હેગાર ગણવામાં આવશે.

જ્યારે સર ટોમસ મનરો સોફિસ્ટ્રા બેટમાં હતો ત્યારે તેણે ૧૬૧૫ ના ૨૪ મી ઓગસ્ટની નોંધપોથીમાં લખ્યું છે.

“જે સુરતી કાપડ, કેલીકા, ગુજરાતીઓ અહીં લાવે છે તે જ કાપડ અહીંનો રાજ્ય તથા રૈયત વાપરે છે.”

સુરતમી સદીના અંતમાં લખતાં મેનુચી કહે છે કે સુરતમાં ધરાન અને આર્મીનીઆના વેપારીઓને આકર્ષે એવું અનેક જાતનું સુંદર કાપડ બનતું હતું. આ જાતોમાં મુખ્યત્વે કરીને કેટલીક જાતની બારીક રંગીન તેમજ સફેદ મક્કમલ હતી, તેનો ઉપયોગ ફેટા, પાખડી, ટોપી, અને જીરખાઓ બનાવવા માટે કરવામાં આવતો હતો.

કાપડનો વ્યાપાર સુરતમાં કેટલો બધો બીકતો ચાલતો હતો તે સુરતથી પરદેશ અને હિંદના અન્ય ભાગોમાં કેટલું કાપડ ચડતું હતું તે જાણવાથી રહેજો ખ્યાલ આવે છે.

કંપનીના ચોપડાઓ પરથી માલમ પડે છે કે ૧૬૧૯ માં સુરતથી ત્રણ દિશામાં ત્રણ વહાણો કાપડ ભરીને હંકારી ગયાં હતાં.

“૧૬૧૯ માં રૌયલ એન નામના વહાણમાં ૮૫૦૦૦ માસુંડીનું (માસુંડી=૧૨ આના) કાપડ સૂરતથી ઇંગ્લેન્ડ ચડ્યું હતું. આ જ અરસામાં ડૂગ્લન નામના વહાણમાં આશરે ૯૬ હજાર માસુંડીનું કાપડ સૂરતથી જાવા વગેરે ખેટામાં ચડ્યું હતું. આ સમયે જ ‘લાયન’ નામનું અંગ્રેજી વહાણ લાલ સમુદ્રના મોખા ખંદરે જવા સૂરતથી હંકાર્યું હતું. તેમાં ૫૫ હજાર માસુંડીનું કાપડ ભર્યું હતું.”

પણ આતો પાણરામાં પહેલી પૂણી હતી. સતરમી સદીની અંત સુધી તો સૂરતનો વેપારધર્મી ધમધોકાર ચાલતો હતો. ૧૬૮૨ માં એક્લા સૂરતમાંથી ૧૪,૩૬,૦૦૦ કાપડના તાકા પરદેશ ચડ્યા હતા. અને જો હિંદમાં બીજે ઠેકાણે બનેલા પણ સૂરતથી ચડેલા તાકા ગણીએ તો સૂરત-માંથી તેજ વરસમાં ૩૦ લાખ કરતાં પણ વધારે તાકા ચડ્યા હતા. પરદેશ ચડતા માલમાં, મુખ્યત્વે કરીને ટૂંકા મોટા પત્રાના બાફતા, સમીઆન, અસમાની ડોટી, ડોટી ધોલકા, બાફતા ખંભાત વગેરે જતો હતો.

જે જાવામાં વસાહત સ્થાપવાનું માન ગૂજરાતને થયે છે તેજ જાવામાંથી ગૂજરાતી વેપારીઓના પગ થોડાં વરસો બાદ, બળીઆના બે ભાગ એ ન્યાયે યુરોપીઓનોએ કાપી નાખ્યો. આથી કેટલું નુકસાન સૂરતને થયું હશે તે સૂરતમાં રહેતા કંપનીના મુનીમોના ઇંગ્લેન્ડ લખેલ કાગળો પરથી ખબર પડે છે. તેઓ લખે છે: “દક્ષિણનો વેપાર આપણે સર કરી લીધો તેથી આ શહેરના વેપારીઓને પારાવારનું નુકસાન થયું છે; સાચે જ તેમના મોઢામાંથી આપણે કાળીઓ કઢાવી લીધો છે; તે બાબુનો તેમનો વેપાર તદ્દન પડી ભાંગ્યો છે. આપણા આગમનને લીધે આ ખંદર પાલમાલ થઈ ગયું છે. અને તેનાં રોડણાં તેઓ કેટલીક વાર અમારી પાસે પણ રડે છે.”

સૂરતનો જે વેપાર રાતાસમુદ્ર દ્વારા અરબસ્તાનમાં ચાલતો હતો તેપણ યુરોપીઓનોએ હાથ કરવા ઘણાં ફાંફાં માર્યા હતા, પણ શાહજાહે. સૂરતના શહેરીઓના દુઃખનો ખ્યાલ કરી અંગ્રેજોને ત્યાં થોડાંએક વરસો પેસવા દીધા નહોતા. પણ જતે દહાડે અરબસ્તાનનો વેપાર પણ સૂરતના હાથમાંથી ગયો. અને સૂરતની ખંદરની તરીકે જાહોજલાલી પૂરવાની સાથે, સૂરત એસૂરત બની ગયું.

ગૂજરાતના આ મોટા શહેરો ઉપરાંત, ખીજા નાના નાના શહેરો સંબંધી જે છૂટા જવાયા ઉલ્લેખો પરદેશી મુસાફરોના લખાણોમાં કે કંપનીના ચોપડાઓમાંથી મળી આવે છે તે પણ અત્રે જિતારવામાં આવ્યા છે.

સોળમીથી અઠારમી સદી સુધી જે કાંઈ પરદેશીઓ દીલ્હી या આગ્રાના દરબારમાં જવા ઇચ્છતા તેઓ પહેલાં ચોર્યાશી બંદરના વાવ-ટામાં-સૂરતમાં-જિતરતા. અને સૂરતથી પગરસ્તે આગ્રા, દીલ્હી જતા. સૂરતથી આગ્રા જતાં ગણુદેવી અને નવસારી રસ્તામાં આવતાં. તેથી આ બે શહેરોના કાપડ ઉદ્યોગ વિષે પરદેશીઓએ નોંધ લીધી છે.

સત્તરમી સદીની શરૂઆતમાં લખતાં જોન જુરોઇન કહે છે કે એ બંને શહેરોમાં અને ખાસકરીને નવસારીમાં, કેલીકા અથવા ખાકતાનો મોટો જથ્થો બનતો હતો. ટેવરનીયર તો નવસારીને ભરૂચ અને વડોદરાની પંક્તિમાં મૂકે છે અને જણાવે છે કે આ ત્રણ શહેરો જ મુખ્યત્વે કરીને પરદેશોની ખાકતા માટેની માગ પૂરી પાડતાં હતાં. ઘોસકાના કાપડઉદ્યોગ વિષે આડકતરો ઉલ્લેખ, સૂરતના પ્રમુખ કરીજે, અમદાવાદના મુનીમોને ૧૬૧૯ ના ફેબ્રુઆરી ૨૬ ના રોજ લખેલ કાગળમાં કર્યો છે. “ભરૂચમાં જેટલા પહોળા પનાના ખાકતાના તાકા મળી શકે તે કરતાં વધારે તાકાની કંપનીની માગ છે. અમે વડોદરામાં એની તપાસ કરીશું... હું ધારૂં છું કે, તમે પણ બનતી બધી તજવીજ ઘોસકામાં કરશો.”

ઉત્તર ગુજરાતમાં પણ કાપડનો ઉદ્યોગ ૧૭ મી ૧૮ મી સદીમાં ફીક ફીક ચાલતો હતો.

પાટણ

પાટણના પટોળાં તો આજે પણ ગૂજરાતમાં જગમગાડુ છે; પટોળાં તેમજ પાટણનું વિવિધ પ્રકારનું સૂતરાઉ કાપડ પણ સત્તરમી સદીમાં પંકાતું હતું મેન્ડેલસ્લોના વૃત્તાંત મુજબ ‘પાટણની વસ્તી મોટે ભાગે કાંતવા વણવાના જ ઉદ્યોગમાં મગી રહી હતી. અને રેશમ તેમ જ તરહતરહતું સૂતરાઉ કાપડ ત્યાં બનતું હતું.’

અણુલક્ષ્મણ આપને અકબરીમાં જણાવે છે કે ‘પાટણનું સૂતરાઉ કાપડ દૂરના પ્રદેશોમાં કિંમતી ભેટ તરીકે મોકલવામાં આવતું. ટેવરનીર લખે છે કે પાટણમાં ઉત્તમ પ્રકારનો ઊંટનો પણ મોટો વેપાર ચાલતો હતો.

સિદ્ધપુર

ટેવરનીયર સિદ્ધપુરનું વર્ણન કરતાં લખે છે કે સિદ્ધપુર બહુ જ સરસ શહેર છે, અને ત્યાં રંગીન કેલીક્રાનો મોટા વ્યાપાર ચાલતો બેઠો, એમણે એવી શોધ કરી કે સિદ્ધપુર-એ છીંટપુરનું અપભ્રંશ છે; ગમે તે હો. સત્તરમી સદીમાં છીંટનો ઉદ્યોગ સિદ્ધપુરમાં ધીકતો ચાલતો હોયો બેઠોએ.

પાલણપુર

પાલણપુર બાબુ બલ્લક ગુજરાતમાં રેટિયાનું પ્રબળવનમાં કેવું સ્થાન હતું તે નીચેની આખ્યાયિકા પરથી માલુમ પડે છે.

સંવત ૧૮૧૦ ના આશ્વિન માસમાં જૈન સાધુ પાલણપુરમાં ઉપાશ્રયમાં આખ્યાન કરતા હતા ત્યારે શ્રાવિકાઓ વિકથા કરતી હતી. ત્યારે તેમને બોધ આપતાં બહેનો કેવી કેવી વાતો કરે છે, તેની ૪૦ કડીઓ તેમણે રચી હતી. તેમાં બે કડી રેટિયા વિષે નીચે પ્રમાણે હતી.

“ એક કહે મારે રેટિયાનો ત્રાકણડો તટકણો,
એક કહે મુજ માળ જ કાચી, કિશું નહિ કંતાણો;
એક કહે ઉપાશરે આવ્યાં, કહે કિશું કાઈ આવે ?
બે કાકડી કાંતું બે, બાધ ઘરમાં શાક જ ચાલે. ”

મહેસાણા

મેન્ડેલરલો લખે છે કે “ મહેસાણા અને તેની આસપાસના પ્રદેશમાં ફેનો પાક મોટા જથ્થામાં થતો હતો પણ ત્યાં કાપડ બહુ મોટા જથ્થામાં બનતું નહોતું.” એ પ્રદેશ પોતાની જરૂરિયાત જેટલું જ કાપડ બનાવી લેતો હશે. અને કદાચ વધારાનું કે, અન્ય મૂલ્યકોમાં કાપડ બનાવવા માટે જતું હશે.

મહેસાણાની પાસે આવેલ ચૈયતપુર વિષે લખતાં મેન્ડેલરલો લખે છે કે ચૈયતપુર વણકરોનું જ ગામ હતું. વણકરો બનેજ મોટા જથ્થામાં સત્તર કાંતીને તૈયાર કરતા હતા. (ચૈયતપુર-ચિતપુર-એટલે જ સિદ્ધપુર એમ કેટલાક માને છે.)

વીસનગરના પ્રદેશમાં સુતર કંતાવવાનું અને કાપડ વણાટનું મોટા પાયા પર કામ ચાલતું હતું.

સરખેજમાં ગળીનો ધંધો વરસે લાખો રૂપીઆનો ચાલતો હતો. કપડાં રંગવાનું કામ સરખેજ અને પેથાપુરમાં વણાજ મોટા પાયા પર ચાલતું હતું.

કાઠિયાવાડમાં સત્તરમી સદીમાં જે કાપડનો ઉદ્યોગ ધમધાકાર ચાલતો હતો તેના વર્ણન પરદેશી યાત્રીઓની નોંધવહીમાંથી બહુ મળતા નથી. કારણ કે તેઓ કાઠિયાવાડમાં બહુ ઊંડે જતા નહિ. મોગલ દર-બારમાં જતાં રસ્તામાં કાઠિયાવાડ આવતું નહિ. પણ જે થોડી ઘણી કાઠિયાવાડના બંદરો વિષે માહિતી મળે છે તે અત્રે ટૂંકમાં ઊતારી છે.

દીવ

લીન્સકૉટનના વ્રતાંતમાં માત્ર એટલી જ હકીકત મળે છે કે દીવ બંદરથી ભુદી જુદી જાતના સુતરાઉ કાપડની નિકાસ થતી હતી.

માંગરોળ

સત્તરમા સૈકાની આખરે વેપાર અર્થે એ પ્રદેશના કિનારા પર વહાણ લઈને આવેલો ક્રૅપ્ટન હેમીલ્ટન લખે છે કે માંગરોળમાં “ સફેદ તેમ જ રંગીન કેલીકા ” તૈયાર થતો હતો.

ધોધા

મેન્ડલ્સો કહે છે કે ધોધામાં વહાણકામ અને વણાટકામ એ બે મુખ્ય ધંધા ચાલે છે.

પ્રભાસપાટણ અને પોરબૈન (પોરબંદર) માં કાપડનો ઉદ્યોગ ચાલતો હતો. એમ મેન્ડલ્સો, અને ક્રૅપ્ટન હેમીલ્ટનના વર્ણન પરથી ખાત્રી ચાય છે.

કાઠિયાવાડમાં બગસરા, અને ભાયાવદરમાં ગાંડું અને ઝીણું કપડું ખૂબ વણાતું હતું પણ તેની વિગતવાર સત્તાવાર માહિતી મળી શકી નથી. જામનગરનું બાંધણીનું અને રંગકામ સમસ્ત ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં વખણાતું હતું.

ટૂંકમાં સત્તરમી સદીમાં ગૂજરાત 'હિંદુસ્તાનનું' લેંકશાયર' ગણાતું, ગૂજરાતના ગામડે ગામડે અને શહેરે શહેર નાનાનાના ભાતભાતના ગૃહ-ધંધાઓ ચાલતા હતા. તે વખતે અમદાવાદ, નડિયાદ કે ભરૂચમાં મોટી મિલો ચાલતી નહિ. તેમ આજે દરેક તાલુકામાં જે કપાસની જીનો અને પ્રેસો સ્થપાઈ ગયાં છે તે જીન કે પ્રેસો પણ ચાલતાં નહિ. જતાં ગૂજરાતની સમૃદ્ધિ આજના કરતાં ઘણી વધારે હતી. ગૂજરાતમાં ધન ધાન્યના ભંડાર ભરેલા હતા.

સત્તરમી અને અઠારમી સદીના હાથકંતામણ અને હાથવણાટની જાહેજલાલીના અવશેષ રૂપે સૂરત, વડોદરા, ખંભાત, અમદાવાદમાં હાથસાળો ચાલે છે, આજે પણ ખંભાતમાં હમર સાળો ચાલે છે. પણ હવે એ સાળો પર-બાફતા-વણાતું નથી. પરદેશી સૂતર વણાઇને દક્ષિણી બહેનોની સાડીઓ, અને જાડા ત્રીણાં ધોતિયાં, પીછોડી તૈયાર થાય છે. માખણ પરદેશ તણાઇ જાય છે અને જાશ છોતાણ અહીં રહે છે. *

અનુવાદક.

---

* આ પરિસ્થિતિ તૈયાર કરવામાં વાલજલાઈના ચંચ હન્ડિયામાં આવેલા લેખાને ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

